

АРХЕОЛОГІЯ
І ДАВНЯ ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ
Випуск 3 (28)

2018
КИЇВ

НАУКОВА СЕРІЯ — ЗАСНОВАНА У 2010 Р.

ВИДАЄТЬСЯ ЧОТИРИ РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор:

СКОРИЙ Сергій, доктор історичних наук, професор, Інститут археології НАН України

Відповідальний секретар:

ГОРБАНЕНКО Сергій, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БОЛТРИК Юрій, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БУРДУКЕВИЧ Ян, доктор гуманітарних наук, професор, Вроцлавський університет (Польща)

ЗАЛІЗНЯК Леонід, доктор історичних наук, професор, Інститут археології НАН України

ІВАКІН Гліб, член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

КУЛАКОВСЬКА Лариса, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

МОЦЯ Олександр, член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ОБЛОМСЬКИЙ Андрій, доктор історичних наук, Інститут археології РАН

ОТРОЩЕНКО Віталій, доктор історичних наук, професор, Інститут археології НАН України

ПЕТРАУСКАС Олег, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ПОТЄХІНА Інна, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

СОН Наталія, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ТОЛОЧКО Петро, академік НАН України, Інститут археології НАН України

ХОХОРОВСЬКИЙ Ян, доктор гуманітарних наук, професор, Інститут археології Ягеллонського університету (Польща)

ЧАБАЙ Віктор, член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

У ВИПУСКУ:

СТАТТІ

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ

АРХЕОЛОГІЯ І ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Науковий журнал з проблем археології та давньої історії

Серія присвячена публікаціям досліджень з археології та давньої історії України. Висвітлюються питання соціально-економічного розвитку та культурних зв'язків населення України у кам'яному та мідно-бронзовому віках, сторінки з історії киммерійців та скіфів, матеріальна та духовна культура античних греків у Північному Причорномор'ї, етногенез та рання історія слов'ян, розвиток давньоруських міст і сіл, матеріальної культури середньовіччя і нового часу. Видаються нові археологічні матеріали, розвідки з історії археології та архівні джерела.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

A series is devoted to publications of investigations on archaeology and ancient history of Ukraine. Questions of social and economic development and cultural relations of the population of Ukraine in the Stone and Copper-Bronze Age, pages of Cimmerian and Scythian history, material and spiritual culture of antique Greeks in Northern Black Sea Coast, ethnogenesis and early history of Slavs, development of the Ancient Russian cities and villages, material culture of Medieval and Modern periods are under observing. New archeological records, survey on history of archaeology and archival sources are being published.

This series is intended for archeologists, historians, regional specialists, teachers of history, students of historical departments and for all who is interested in ancient history of Ukraine.

Засновник та видавець:

Інститут археології
Національної академії наук України

Свідоцтво про реєстрацію ЗМІ:

КВ № 17659-6509Р від 29.03.2011

Адреса редакції:

Україна, 04210, Київ 210, просп. Героїв Сталінграда, 12

Тел.: (+380-44) 418-61-02

Факс: (+380-44) 418-33-06

E-mail: secretaradiu@gmail.com

Офіційна сторінка видання:

Сайт «Спілка археологів України» [<http://www.vgosau.kiev.ua>] —

Бібліотека — Журнал «Археологія і давня історія України»

[http://www.vgosau.kiev.ua/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=111&Itemid=183]

Затверджено до друку Вченою радою

Інституту археології НАН України

28.12.2017, протокол № 10.

Літературний редактор *К. П. Бунятян*

Резюме, редагування *Т. М. Шевченко*

Рисунки авторські

Комп'ютерна верстка *С.А. Горбаненка*

Усі права застережено. Передрук можливий
зі згоди редакції та авторів статей

Виходить за підтримки
Всеукраїнської громадської організації
«Спілка археологів України»

ISSN 2227-4952

Усі матеріали рецензовано

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2018

Підписано до друку 31.01.2018. Формат 60 × 84/8. Гарн. Century Schoolbook. Папір офс.

Друк офс. Ум.-друк. арк. 24,5. Обл.-вид. арк. 27,3. Тираж 250 екз. Зам.

Тираж віддруковано ТОВ «Майдан», 61002, Харків, вул. Чернишевська, 59. Тел.: (057) 700-37-30.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 1002 від 31.07.2002 р.

Передмова

5 Foreword

СТАТТІ

ARTICLES

Степанчук, В. М., Нездолій, О. І., Ветров, Д. О. Природні барвники в матеріалах багатошарової муст'єрської стоянки Пролом II

Stepanchuk, V. M., Nezdolii, O. I., Vietrov, D. O. Natural Pigments in Materials of the Multilayered Mousterian Site of Prolom II

Гаскевич, Д. Л. Матеріали буго-дністровської неолітичної культури долини Дністра в межах України

Gaskevych, D. L. Materials of the Buh-Dnister Neolithic Culture from the Dnister River Valley within Ukraine

Бурдо, Н. Б. Раннетрипольское святилище в Сабатиновке II. Проблема интерпретации строительных остатков Триполья

Burdo, N. B. Early Trypillian Sanctuary at Sabatynivka II. Problem of Interpretation of Trypillian Building Remains

Буйських, А. В. Найраніша кераміка з Борисфена (за матеріалами розкопок В. В. Лапіна)

Buiskykh, A. V. The Earliest Ceramics from Borysthenes (on materials from V. V. Lapin's Excavations)

Русяева, А. С., Станиціна, Г. О. Сакральні графіті з розкопок В. В. Лапіна в Борисфені

Rusiaieva, A. S., Stanytsina, H. O. Sacral Graffiti from Excavations at Borysthenes by V. V. Lapin

Пукліна, О. О. Скляні фіали римського часу з Ольвії

Puklina, O. O. Glass Phials of the Roman Times from Olbia

Мироненко, Л. В. Кахляні композиції у декорі печей Батурина останньої третини XVII — початку XVIII ст.

Myronenko, L. V. Tile Compositions from Decoration of Stoves in Baturyn in the Last Third of the 17th and the Beginning of the 18th Centuries

ПУБЛІКАЦІЇ
АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВPUBLICATIONS
of ARCHAEOLOGICAL
MATERIALS

Відейко, М. Ю. Поселення трипільської культури Янча 1

88 Videiko, M. Yu. Trypillia Culture Site Yancha 1

Овчинников, Е. В. Пластика з трипільських поселень Канівського Подніпров'я: нові надходження

93 Ovchynnikov, E. V. Plastics from Trypillian Settlements of the Dnipro River Kaniv Region: New Arrivals

Фіалко, О. Є., Хомчик, М. А., Бут, Ю. П. Медичні інструменти із скіфських курганів Херсонщини (новий погляд на відомі артефакти)

109 Fialko, O. Ye., Homchik, M. A., But, Yu. P. Medical Instruments from the Scythian Kurgans of Kherson Region (a New Look at Famous Artefacts)

ДОДАТОК. Мельник, О. П. Заключення щодо обстеження музейних предметів із зібрання Національного музею історії України, що зберігаються у секторі «Археологія доби раннього заліза»

121 APPENDIX. Melnyk, O. P. Conclusion on the Survey of Museum Objects from the Collection of the National Museum of History of Ukraine Stored in the Sector «Archeology of the Early Iron Age»

Шелехань, О. В. Односечный кинжал IV ст. до н. е. з Нижнього Подніпров'я

122 Shelekhan, O. V. Single-edged Dagger of the 4th Century BC from the Lower Dnipro Region

Шевченко, Т. М. Ольвійські погрудні теракоти з ліпними чашею і прикрасами
Сон, Н. О., Шейко, І. М. Ліпні світильники з Тіри
Капустін, К. М. Давньоруський і золотоординський горизонти середньовічного Вишгорода (за матеріалами розкопок 1947 р.)

Shevchenko, T. M. Olbian Terracotta Busts with Handmade Cups and Adornments
Son, N. O., Sheiko, I. M. Handmade Lamps from Tyras
Kapustin, K. M. Kyivan Rus' and Golden Horde Horizons of Mediaeval Vyshhorod (Based on Excavations in 1947)

АРХЕОЛОГІЯ І ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

Нестеровський, В. А., Дзюладзе, О. С., Горбаненко, С. А., Андреев, О. В. «Рум'яна» для небіжчиків (результати досліджень мінеральних артефактів із поховань Золотої Балки)
Комар, О. В. Археологічне та археомagnetне датування волинцевських комплексів Ходосівського поселення
Хамайко, Н. В., Яніш, Є. Ю. Археозоологічні матеріали Шестовицького могильника в колекціях Інституту археології
Сергеева, М. С. Дерев'яні артефакти з Райковецького городища

Nesterovskiy, V. A., Dzeladze, O. S., Gorbanenko, S. A., Andriev, O. V. «Blusher» for the Dead (the Results of Research of Mineral Artefacts from Zolota Balka Graves)
Komar, O. V. Archaeological and Archaeomagnetic Dating of the Volyntseve Culture Complexes from Khodosivka Settlement
Khamaiko, N. S., Yanish, Ye. Yu. Archaeozoological Materials from Shestovytsia Necropolis in the Collections of the Institute of Archaeology
Serhieieva, M. S. Wooden Artefacts from Raiky Hill-fort

ARCHAEOLOGY and NATURAL SCIENCES

ПЕРЕДМОВА

Цей рік ювілейний для Наталії Олександрівни Сон — відомого українського археолога-антикознавця, кандидата історичних наук, завідувача відділу Наукові фонди Інституту археології НАН України.

Наталія Олександрівна народилася 16 вересня 1948 р. у м. Караганда (Казахстан), куди її родину разом з тисячами інших корейських сімей переселили з Далекого Сходу. В Караганді пройшло дитинство Наталії, тут вона в 1965 р. закінчила з відзнакою середню школу. У 1967—1972 рр. навчалася на історичному факультеті Київського державного університету ім. Тараса Шевченка. Після першого курсу майбутні історики проходили археологічну практику, зокрема і на розкопках в Ольвії. Ця пам'ятка стала вирішальною для вибору майбутньої професії: Наталія Олександрівна обрала кафедру археології та музеєзнавства. Одразу по закінченню університету вона почала працювати в Інституті археології АН УРСР — лаборантом у відділі античної археології. Тут сталася ще одна подія в житті Наталії Олександрівни — вона побралася з Віталієм Михайловичем Зубарем, народила сина Михайла.

У 1974 р. Наталія Олександрівна вступила до аспірантури Інституту, обравши темою дисертаційного дослідження «Тіра — античне місто перших століть н. е.». Її науковим керівником був один з найкращих тогочасних фахівців у царині північнопричорноморських старожитностей античної доби, доктор історичних наук Дмитро Борисович Шелов. Пройшовши добру польову підготовку в Ольвійській експедиції, де Наталія Олександрівна працювала до 1974 р., вона очолила в 1975 р. Білгород-Тірську експедицію і провела в Тірі декілька успішних польових сезонів. Висока кваліфі-

Наталія Олександрівна СОН

кація та вимогливість були реалізовані в дисертаційному дослідженні, низці статей, зрештою, в монографії «Тіра римського времени» (1993). Ім'я Н. О. Сон є невід'ємною частиною сучасної історіографії Північного античного Причорномор'я.

З 1977 р. Н. О. Сон працювала молодшим науковим співробітником відділу античної археології, з 1987 р. — молодшим, згодом науковим і старшим науковим співробітником новоствореного сектору джерелознавства, а в 1996 р. очолила відділ Наукові фонди Інституту. Ця робота, сама по собі дуже складна через неперервне поповнення фондів, певний час дуже ускладнювалася переїздом Інституту в інше приміщення, де для фондів не було місця і їх довелося тимчасово зберігати на околиці Києва. Зі зведенням спеціального приміщення для фондів здійснено колосальну роботу з їх перевезення й упорядкування. Без перебільшення

можна сказати, що розвиток цього підрозділу Інституту археології став найважливішим результатом роботи Наталії Олександрівни.

Фонди — це велике господарство. Поряд з пакуванням-розпакуванням колекцій, будівництвом стелажів вирішувалися всілякі господарчі проблеми: сигналізація, освітлення, придбання обладнання, техніки, ящиків для зберігання знахідок, облаштування місць роботи з колекціями не лише для працівників фондів, а й науковців Інституту та інших установ. Нині у фондах налагоджено сучасний облік археологічних матеріалів, видано каталог колекцій, систематично збираються та виходять збірки наукових праць, в яких публікуються матеріали, що зберігаються «у Сон». Наукові фонди не оминає практично жоден колега, котрий приїздить до Інституту, і ми не знаємо жодних нарікань на роботу фондів. Навпаки, фонди працюють, як годинник, швидко й люб'язно надаючи необхідну інформацію науковцям. Та головне — навіть не ця рутинна, на перший погляд, робота. Наталії Олександрівні вдалося вперше підібрати й виховати колектив науковців. Із прикладного підрозділу, що займався суто фондовою роботою та обслуговуванням науковців, перетворити його у справжній науковий підрозділ, де працюють висококваліфіковані спеціалісти. П'ять із них захистили кандидатські дисертації, і то багато в чому завдяки підтримці й сприянню керівника відділу Н. О. Сон.

Сама ж Наталія Олександрівна не зупиняється на досягнутому, зараз вона методично публікує матеріали з колекції Тіри, накопичені за роки роботи її експедиції. Загалом за час роботи в Інституті Наталія Олександрівна опублікувала понад сотню наукових праць, серед яких власна монографія та у співавторстві з чоловіком, В. М. Зубарем. Проте, навіть якби вона не написала жодного рядка, її заслуги в Інституті важко переоцінити. Науковий підрозділ, фактично створений нею і яким вона успішно керує вже понад двадцять років, є однією з візитівок Інституту археології НАН України. Наукові й організаторські здібності Наталії Олександрівни стали запорукою плідної роботи відділу, який вона очолює. Попри всі труднощі, з якими доводиться стикатись у налагодженні й підтримці належного стану цього

великого господарства, без перебільшень можна стверджувати, що саме завдяки її енергії й наполегливості, наукові фонди Інституту є вірцевим сховищем археологічної спадщини. Заслуженою стала Постанова Кабінету міністрів України, за якою фондосховище отримало статус наукового об'єкта національного надбання України. Відділ активно бере участь у багатьох виставкових проектах Інституту. Унікальні колекції та знахідки з наукових фондів неодноразово експонувались в Україні, в містах Західної Європи, США, Канади.

Зауважимо, що саме Н. О. Сон започаткувала видання «Колекції наукових фондів Інституту археології НАН України». Цей черговий випуск автори присвячують Наталії Олександрівні. Проблематика представлених статей і публікацій охоплює різні аспекти від доби палеоліту до модерного часу. Авторами збірника стали друзі та колеги Наталії Олександрівни з різних відділів Інституту археології та наукових фондів, а також із Київського університету ім. Бориса Грінченка, Національного музею історії України і Київського Національного університету імені Тараса Шевченка. Їх об'єднує те, що статті та публікації тією чи іншою мірою висвітлюють матеріали колекцій, що зберігаються у фондах. Питання найдавнішої історії відображено у статтях, присвячених дослідженню старожитностей палеоліту, яскраво представлено матеріали трипільської культури. Публікуються виразні результати розкопок новобудовних експедицій на півдні України. Подано різнобічні дослідження середньовічних пам'яток із залученням природничого матеріалу. Особливо широко представлені старожитності античної епохи, які у повній мірі відповідають науковим інтересам Наталії Олександрівни. Зокрема, подано статті з публікацією та інтерпретацією матеріалів із розкопок Борисфена, Тіри та Ольвії.

Колеги та друзі зичать Наталії Олександрівні міцного здоров'я, доброго гумору та бажання ще багато років працювати на розбудову наукових фондів та Інституту археології НАН України.

Збірник укладено для видання в журналі «Археологія і давня історія України» колективом наукових фондів за сприяння програми НАН України зі збереження та функціонування наукового об'єкта національного надбання.

УДК: 903'12(477.75)"632"-035.67

В. М. Степанчук, О. І. Нездолій, Д. О. Ветров

ПРИРОДНІ БАРВНИКИ В МАТЕРІАЛАХ БАГАТОШАРОВОЇ МУСТЬЄРСЬКОЇ СТОЯНКИ ПРОЛОМ ІІ

Статтю присвячено дослідженню серії фрагментів вохри, виявлених у мустьєрських шарах печерної стоянки Пролом ІІ у Криму. Наведено загальні відомості про стоянку та археологічний контекст природних барвників. Охарактеризовано основні фізичні та метричні показники фрагментів барвників, систематизовано дані про ознаки навмисних модифікацій і пошкоджень.

Ключові слова: Крим, середній палеоліт, неандертальці, природні барвники, вохра, неутилітарна діяльність.

ВСТУП

Питання про використання неандертальцями так зв. об'єктів неутилітарного призначення є предметом постійної уваги (d'Ericco 2003; d'Ericco, Stringer 2011; Soressi, d'Ericco 2007; Zilhao 2012). У літературі останнім часом зростає кількість інформації про поширеність таких об'єктів, особливо в контексті пізніх середньопалеолітичних стоянок (Roebroeks et al. 2012; Bonjean et al. 2015). На загал накопичується все більше даних про те, що неандертальці вміли усвідомлено оцінювати переваги і недоліки ландшафту, влаштовували свої поселення в місцях, які найбільше відповідали вимогам комфортного проживання і стабільного забезпечення мінеральними та біологічними ресурсами, контролювали вогонь, володіли тонкощами полювання на великих і дрібних копитних, а також хижих і, можливо, хоботних тварин, дбали про родичів, хоронили померлих, мали уявлення про особливості геологічних порід, володіли витонченими технологіями розщеплення та обробки каменю, виготовляли складені знаряддя, збирали і використовували

ли природні барвники, колекціонували екзотичні зразки копалин або каменів, обробляли кістку, дерево і шкури, виготовляли прикраси та не утилітарні вироби з кістки. Навіть серед решток лише одного шару однієї зі стоянок Кримського ареалу виявлено приклади практично всіх вище перерахованих характеристик (Stepanchuk et al. 2017), понад те, дані для об'єктивної оцінки когнітивних здібностей неандертальців (Majkic et al. 2017). Іншими словами, йдеться про те, що згідно із сучасними уявленнями, поведінкові стандарти й уміння неандертальців мало відрізнялися від відповідних параметрів спільноти людей сучасного фізичного вигляду.

Звичайно, це питання гостро дискутується, апологети меншовартості, недолюдськості неандертальців, продовжують наполягати на своєму.

Мета цієї роботи — надати дані про серію фрагментів природних барвників, що були знайдені під час розкопок багатошарової стоянки Пролом ІІ у Криму. Більша частина цих матеріалів зберігається у Наукових фондах Інституту археології НАН України. У роботі наведено загальні відомості про стоянку, охарактеризовано археологічний контекст, систематизовано дані про ознаки навмисних модифікацій і пошкоджень серії барвників. У дослідженні виявлених природних барвників і підготовці ілюстративного матеріалу використовувався бінокулярний мікроскоп «МБС-9», цифровий мікроскоп «Sigeta Expert» з програмним забезпеченням «MicroCapture Pro», фотокамера «Nikon Coolpix AW130» та електронні ваги «DS professional mini». Для визначення кольору використано стандартний Munsell soil color chart.

© В. М. СТЕПАНЧУК, О. І. НЕЗДОЛІЙ, Д. О. ВЕТРОВ,
2018

ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ ПРО СТОЯНКУ

Багатошарова печерна стоянка Пролом II знаходиться на південній околиці с. Пролом Білогірського р-ну Кримського півострова (рис. 1). Пам'ятка розташована у зруйнованому в давнину гроті на лівому березі р. Кучук-Карасу. У районі стоянки звивисте русло річки пролягає в ущелиноподібній ділянці долини, яка звужується в цьому місці до 10 м. Долину оформлено обривами нумулітових вапняків, у схилах яких з обох її сторін наявні численні й різноманітні за величиною гроти та навіси. За визначенням В. П. Душевського, у долині Кучук-Карасу чітко виражено чотири терасові рівні. Пролом II пов'язаний з фрагментом другої тераси лівого берега, розташованого на відстані 50 м від стоянки вниз по річці. Збереглася сформована галькою частина тераси потужністю до 1,5 м і завширшки 3—4 м (Колосов, Степанчук 1989, с. 61).

Грот знаходиться в підшві вапнякового обриву на висоті 22 м від літнього дзеркала води в річці і має східну експозицію. Нині пам'ятка являє собою зруйнований у давнину грот, від якого збереглася лише західна частина, що півколом оточує невеликий і досить рівний майданчик просто неба, що в давнину перекривався козирком скелі (Колосов 1986, с. 75).

Стоянку відкрив Ю. Г. Колосов у 1973 р. Протягом 1973—1974 рр. на схилі перед гротом дослідник зібрав крем'яні артефакти мустьєрського вигляду. У 1977 р., під час досліджень поруч розташованої стоянки Пролом I, біля задньої скельної стіни грота був закладений шурф роз-

мірами 2 × 1 м, який на півметровій позначці на всій площі «сів» на скелю. Було виявлено крем'яні вироби і подрібнені кістки тварин. Пам'ятку датували мустьєрським часом і попередньо визначили як одношарову. У 1981 р. Кримська палеолітична експедиція Інституту археології АН УРСР розпочала стаціонарні дослідження стоянки Пролом II. Розкоп площею 10 м² було досліджено до скельного дна грота. У процесі розкопок виявлено вісім геологічних горизонтів і чотири культурні шари мустьєрського часу. У 1982 р. досліджено ділянку площею приблизно 32 м², а в 1985 р. розкопано ще близько 15 м² площі стоянки. Таким чином, станом на 1985 р. була археологічно вивчена вся площа пам'ятки, крім контрольних ділянок і довгої та вузької ущелини у північній частині грота (Колосов 1977, 1981; Колосов, Степанчук 1982; Колосов, Степанчук, Чабай 1985).

Останні польові дослідження стоянки Пролом II провадилися у 1997 р. з метою відбору зразків для датування методами точних наук. Застосовано методику зачистки профілю контрольної ділянки на квадраті 7А з подальшою консервацією розрізу (Колосов, Степанчук 2002).

У ході археологічних досліджень, проведених у 1977, 1981—1982, 1985 рр., встановлено таку стратиграфічну послідовність відкладів стоянки (рис. 2), яку співвіднесено зі стратиграфією літологічних нашарувань 1997 р. (Stepanchuk 1993; Колосов, Степанчук 2002).

1. Дерновий шар і голоценовий ґрунт з вапняковим щебенем. Товщина до 20 см. Аналог серед нашарувань, виявлених у 1997 р., відсутній;

2. Світло-коричневий з червоним відтінком суглинок, що містить домішку вапнякового ще-

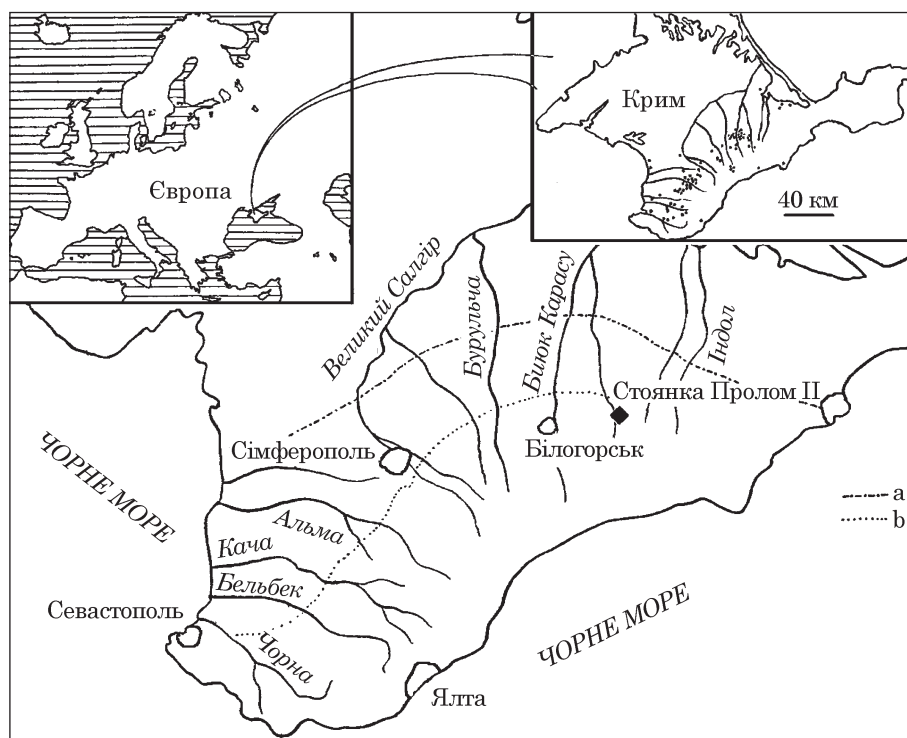

Рис. 1. Місце розташування стоянки Пролом II у Криму: а — межа степової зони; б — друге пасмо Кримських гір (за Степанчук, Ковалюх, Пліхт ван дер 2004, с. 49)

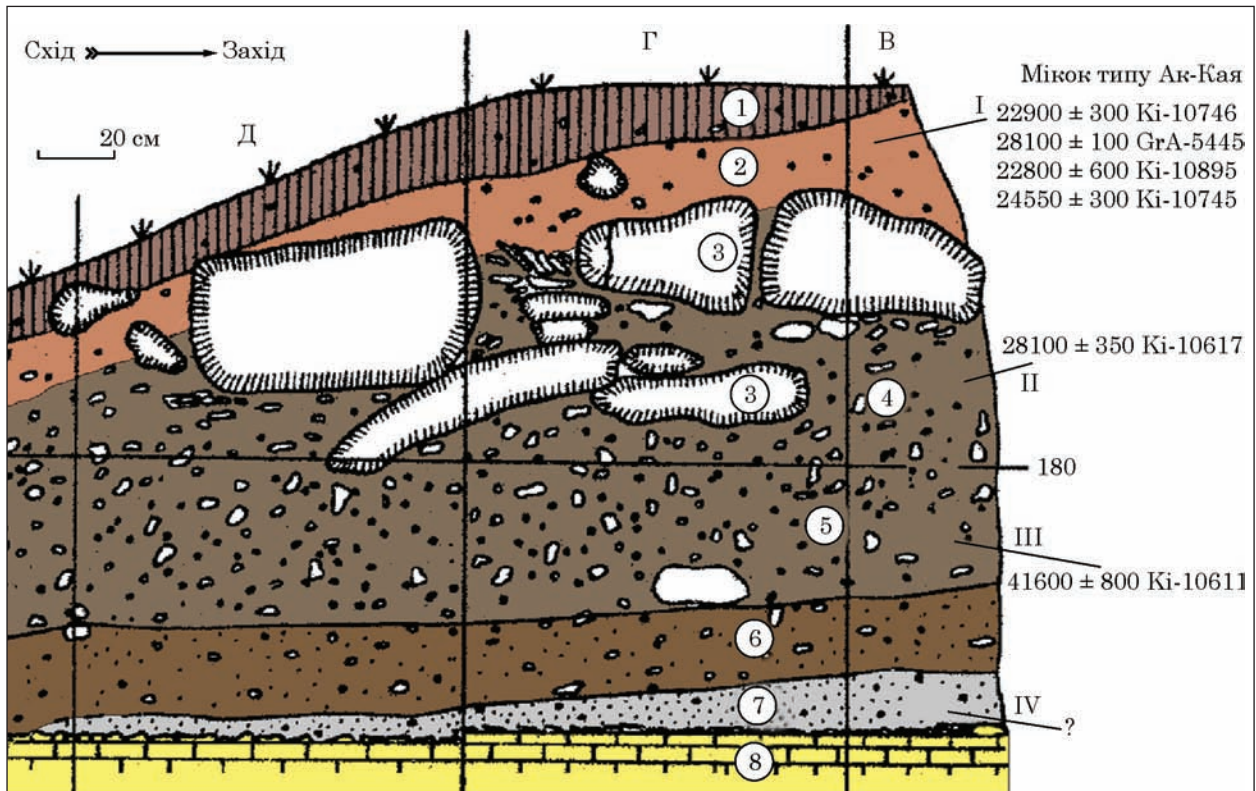

Рис. 2. Стратиграфія стоянки Пролом II у Криму: **літологічні шари:** 1 — дерновий шар і голоценовий ґрунт з вапняковим щебенем; 2 — світло-коричневий з червоним відтінком суглинок, що містить домішку вапнякового щебеню; 3 — вапнякові плити козирка навісу грота; 4 — світло-коричневий суглинок зі значною кількістю вапнякового щебеню; 5 — світло-коричневий суглинок, насичений щебенем малого та середнього розміру; 6 — Світло-коричневий суглинок, насичений щебенем малого та середнього розміру; 7 — світло-сірий суглинок з незначною кількістю вапнякового щебеню; 8 — скельне дно грота, поділене на окремі плити; I—IV — **культурні шари** (за Степанчук, Ковалюх, Пліхт ван дер 2004, с. 53)

беню, кількість якого зростає у нижній частині горизонту. Товщина горизонту 30 см. У ньому знаходиться перший культурний шар. Цьому горизонту відповідають 11 літологічних нашарувань, виявлених у 1997 р.:

- а) конгломерат вапнякового щебеню, заповнювач — світло-палевий суглинок;
- б) сірувато-брунатний суглинок, що містить нечисленний вапняковий дрібний щебінь і дрібні кварцові гальки;
- в) горизонт вапнякових плиток, які переходять у тилу стіну навісу;
- г) темно-брунатний суглинок із включенням незначної кількості вапнякової крихти;
- д) плоский вапняковий щебінь, не еродований;
- е) темно-брунатний суглинок з незначною кількістю вапнякового щебеню і поодинокими плитками вапняку;
- ж) жовтий суглинок з еродованим щебенем, містить мікрогальки;
- з) світлий палево-жовтий суглинок із мікрівключеннями вапняку;
- и) жовто-брунатний суглинок із мікрівключеннями вапняку;
- к) тонкий горизонт вапнякових плиток невеликого щебеню;

к) світлий жовто-забарвлений суглинок з поодиноким еродованим щебенем.

3. Вапнякові плити козирка навісу грота, окремі блоки діаметром до 1,5 м, які залягають кількома горизонтами. Товщина 60 см, у середньому 40—45 см. Горизонту відповідає один літологічний шар, виявлений у 1997 р.:

а) щільно прилеглі один до одного вапнякові блоки покривлі навісу, що обвалилися. Розширені у горизонтальному напрямі.

4. Світло-коричневий суглинок зі значною кількістю вапнякового щебеню. Товщина до 35 см. У ньому знаходився другий культурний шар. Горизонту відповідає один літологічний шар, виявлений у 1997 р.:

а) темно-брунатний із сіруватим відтінком суглинок. У верхній частині є прошарок невеликих блоків вапняку, у нижній частині наявне чергування світло- і темнозабарвлених прошарків суглинка.

5. Світло-коричневий суглинок, насичений вапняковим щебенем середнього розміру. Середня товщина становить 40 см. Тут виявлено третій культурний шар. Горизонту відповідають два літологічні шари, виявлені в 1997 р.:

а) світло-брунатний суглинок з численним інтенсивно еродованим вапняковим щебенем;

б) світло-брунатний суглинок з менш численними і значно менше еродованими вапняками.

6. Світло-коричневий суглинок, насичений щебенем малого та середнього розміру. Товщина до 20 см. Горизонту відповідає один літологічний шар, виявлений у 1997 р.:

а) вапнякові блоки із зглаженою поверхнею. На блоках залягає прошарок поруйнованого щебеню.

7. Світло-сірий суглинок з незначною кількістю вапнякового щебеню. Товщина до 18 см. У ньому виявлено четвертий культурний шар. Горизонту відповідає один літологічний шар, виявлений у 1997 р.:

а) верхня частину представлено прошарком брунатного суглинку, нижня — переходить у скельне вапнякове дно, розшароване на плитчасті окремі.

8. Скельне дно грота, поділене на окремі плити.

Наведена стратиграфічна послідовність на шарувань стоянки Пролом II засвідчує належність першого, другого, третього і четвертого культурного шарів пам'ятки до другого, четвертого, п'ятого і шостого літологічних горизонтів, відповідно. У чотирьох археологічних шарах стоянки виявлено численні крем'яні артефакти, кістки тварин та їхні фрагменти, кісткове вугілля, остеологічні матеріали з нарізками, антропологічні знахідки, значну кількість річкової гальки, плитки піщанику, фрагменти вохри та інші прояви активної діяльності мустьєрської спільноти.

Визначенням фауни культурних шарів стоянки займалися Є. І. Данилова (матеріали з розкопок 1981 р.) і Г. Ф. Барішніков (матеріали з розкопок 1982 і 1985 рр.). Частина фауністичного матеріалу опрацьовувалася вченими безпосередньо в процесі розкопок пам'ятки, решта вивчалася в лабораторних умовах. За Г. Ф. Барішніковим (1987), у культурних шарах стоянки визначено понад 30 видів ссавців. Серед великих видів ссавців домінує сайгак (53 %), інші репрезентовано: кінь (11 %), бізон (3 %), печерна гієна (6 %) і печерний ведмідь (2,4 %). Найтиповішими представниками фауни названі: бабак (*Marmota bobac*), тушканчик великий (*Allactaga jaculus*), сліпачок степовий (*Ellobius cf. talpinus*), строкатка степова (*Lagurus lagurus*), нориця степова (*Eolagurus luteus*), хом'як звичайний (*Cricetus cricetus*), полівка звичайна (*Microtus arvalis*), лис корсак (*Vulpes corsac*), тхір степовий (*Putorius evermanni*), печерна гієна (*Crocota spelaea*), печерний лев (*Panthera spelaea*), мамут найвеличніший (*Mammuthus primigenius*), волохатий носоріг (*Coelodonta antiquitatis*), кінь широкопалий (*Equus cf. latipes*), кінь гідрунтинівий (*Equus cf. hydruntinus*), північний олень (*Rangifer tarandus*), олень благородний (*Cervus elaphus*), олень гігантський (*Megaloceros giganteus*), бізон степовий (*Bison priscus*) і сай-

гак (*Saiga tatarica*) (Stepanchuk 1993, р. 21). Наприкінці 1980-х рр. фауністичні зібрання з Пролому II майже повністю були передані для вивчення в Зоологічний інститут РАН (Петербург), де знаходяться і дотепер.

Серед фауністичних решток особливу увагу привертає так зв. кістковище — виявлене у другому культурному шарі дугоподібне скупчення в кілька ярусів великих кісток різноманітних тварин, розташоване уздовж задньої стіни грота і в неглибокій западині в цьому ж місці. Наявність подібного скупчення в культурному шарі трактувалася як певний прояв світоглядних уявлень давніх людей (Колосов 1986, с. 124). Пізніше походження кістковища та виразна варіативність видового складу фауністичних решток були інтерпретовані як наслідок діяльності хижих тварин у періоди відсутності мустьєрських мешканців на стоянці (Enloe, David, Baryshnikov 2000; Чабай 2002). Питання лишається дискусійним, оскільки обидва висновки мають аргументи pro і contra.

Уваги заслуговують виявлені в матеріалах другого культурного шару Пролому II свідчення використання вогню на стоянці. На ділянці двох квадратів зафіксовано вогнище діаметром 80—90 см з обкладкою із вапнякових блоків. Рештки ще одного вогнища у вигляді обпеченого суглинку на ділянці діаметром 20—25 см виявлено неподалік дещо вище (Колосов 1986, с. 88).

У першому—третьому археологічних горизонтах стоянки знайдено два фрагменти трубчастих кісток тварин, частина фаланги сайгака та ікло жеребця, що мають на поверхні навмисні нарізки. Система розташування нарізок — паралельна і віялоподібна. Виявлені матеріали інтерпретовані як не утилітарні об'єкти або як об'єкти «мобільного мистецтва» (Stepanchuk 1993; Степанчук 2006, с. 248).

З першим і другим культурними шарами пам'ятки Пролом II пов'язані антропологічні знахідки. Тут виявлено по одній фаланзі кисті людської руки (Колосов, Степанчук, Чабай 1993, с. 96; Колосов, Степанчук 2002).

Для першого культурного шару Пролому II отримано чотири конвенційні радіовуглецеві дати: 22900 ± 300 р. тому (Ki-10746), 22650 ± 100 р. тому (GrA-5445), 22800 ± 600 р. тому (Ki-10895) і 24550 ± 300 р. тому (Ki-10745). Другий і третій археологічні шари датовано 28100 ± 350 р. тому (Ki-10617) і 41600 ± 800 р. тому (Ki-10611), відповідно (Степанчук, Ковалюх, Пліхт ван дер 2004, с. 42).

Для кам'яної індустрії усіх культурних шарів стоянки характерно використання значної кількості високоякісного плитчастого сірого кременю з туронських відкладів, родовище якого розташоване за 10—15 км від пам'ятки. Друге місце за використанням посідає менш якісний крем'янистий вапняк жовтого та сіруватого кольорів, родовище якого знаходиться

практично поряд зі стоянкою (у віддалені в кількасот метрів). Окремі знахідки представлено високоякісним напівпрозорим кременем рожевого відтінку, одне знаряддя виготовлено із зеленої яшми. Труднощі у доступі до високоякісної сировини знайшли відображення у дуже спрацьованих нуклеусах комплексу, меншому розмірі виробів і значній реутилізації знарядь, виготовлених з якісного кременю, які за метричними показниками виразно протистоять аналогічним виробам із неякісної сировини (Степанчук, Чабай 1986; Степанчук 2000).

В основі технології обробки кременю всіх чотирьох культурних шарів стоянки лежить радіальне та паралельне розщеплення. Для індустрії характерні такі індекси: $IF_1 = 40$, $IF_s = 25$. Індекс пластинчастості (Pam) невисокий — до 7, але для верхнього шару його показник зростає до 15. Двобічно оброблені вироби становлять близько 15 % від усіх знарядь комплексу. Для чотирьох культурних шарів Пролому II прикметна подібність у структурі набору знарядь колекції. Так, гостроконечники становлять близько 15–20 % від загальної кількості односторонніх знарядь і близько 30 % від двобічних виробів. Показник скребел становить 40 % і 20 %, відповідно. З іншого боку, маємо високий показник обушкових ножів — 60 % у групі двобічних виробів. Доволі значна кількість зубчато-виїмчастих артефактів (у середньому 25 %) поступово зменшується від нижніх до верхніх шарів. Також у комплексі показово зростає присутність верхньопалеолітичних виробів — від 1,5 до 4,0 %. Особливістю індустрії Пролому II є значна кількість симетричних гостроконечників, лише 30 % становлять кутові форми. Невиязливо представлені вентральні потоншення. Серед скребел, які переважають над іншими типами знарядь, перше місце посідають прості повздовжні артефакти. За значного числа кутових скребел, конвергентні форми лишаються кількісно невиразними. Серед двобічних виробів наявні численні обушкові ножі, натомість двобічні скребла і гостроконечники займають підпорядковане положення. Простежується спрямованість індустрії

Пролому II на виготовлення симетричних гостроконечників серед односторонніх виробів і симетричних сегментоподібних виробів серед двобічних артефактів. У колекції привертає увагу значна кількість сколів з нерегулярним ретушуванням і ретушню від утилізації (Stepanchuk 1993).

Індустрія культурних шарів стоянки Пролом II визначається як належна до ак-кайської мустьєрської культури (Колосов 2002) або до мікоку типу Ак-Кая (Степанчук 2006, с. 121) з найближчими аналогіями в матеріалах Заскельної V, Заскельної VI (Колосовської), Сари-Каї, Чокурчі, Вовчого Гроту і Червоної Балки. Аргументується також їхня належність до старосільської фації кримського мікоку (Чабай 2004, с. 111) з найближчими аналогіями в колекціях Заскельної V (I і IV шари), Заскельної VI (IV і V шари) і Чокурчі (горизонт IV-O).

ВОХРА ІЗ СЕРЕДНЬОПАЛЕОЛІТИЧНИХ ШАРІВ ПРОЛОМУ II

Нині в матеріалах пам'ятки виявлено 44 фрагменти вохри. Більшу частину їх знайдено, судячи за шифрами, під час розкопок 1981 р. (25 предметів). Із шифрами 1982 р. налічується 16 предметів, у колекції є також два предмети із досліджень 1985 р. Слід зазначити, що є вказівки на більшу кількість вохри, виявлену в ході розкопок. Так, на планах 1985 р. вказано більше знахідок, ніж виявлено в колекції. Втім, не виключено, що на планах було позначено фрагменти поганої збереженості, що не вціліли.

Кількісне поширення знахідок вохри на просторі проілюстровано на рисунку (рис. 3), але слід наголосити, що точні дані про місце походження предметів повністю наявні лише для серії 1981 р., а для серій 1982 і 1985 рр. — лише частково. Розбіжність між кількістю знайдених і кількістю показаних на плані предметів пояснюється недостатньою детальністю шифрів.

Детальну інформацію щодо поширення фрагментів барвників у шарах стоянки наведено в таблиці (табл. 1). Найбільш представ-

Таблиця 1. Пролом II. Морфологія фрагментів вохри

Шар	Багатогранний уламок	Скол	Галька	Фрагмент гальки	Кількість
I	6	2	1	5	14
II	1	3	3	3	10
II (?)	1	—	—	—	1
II—III (?)	—	1	—	—	1
III	2	2	8	3	15
IV	1	—	—	1	2
?	—	1	—	—	1
Разом	11	9	12	12	44

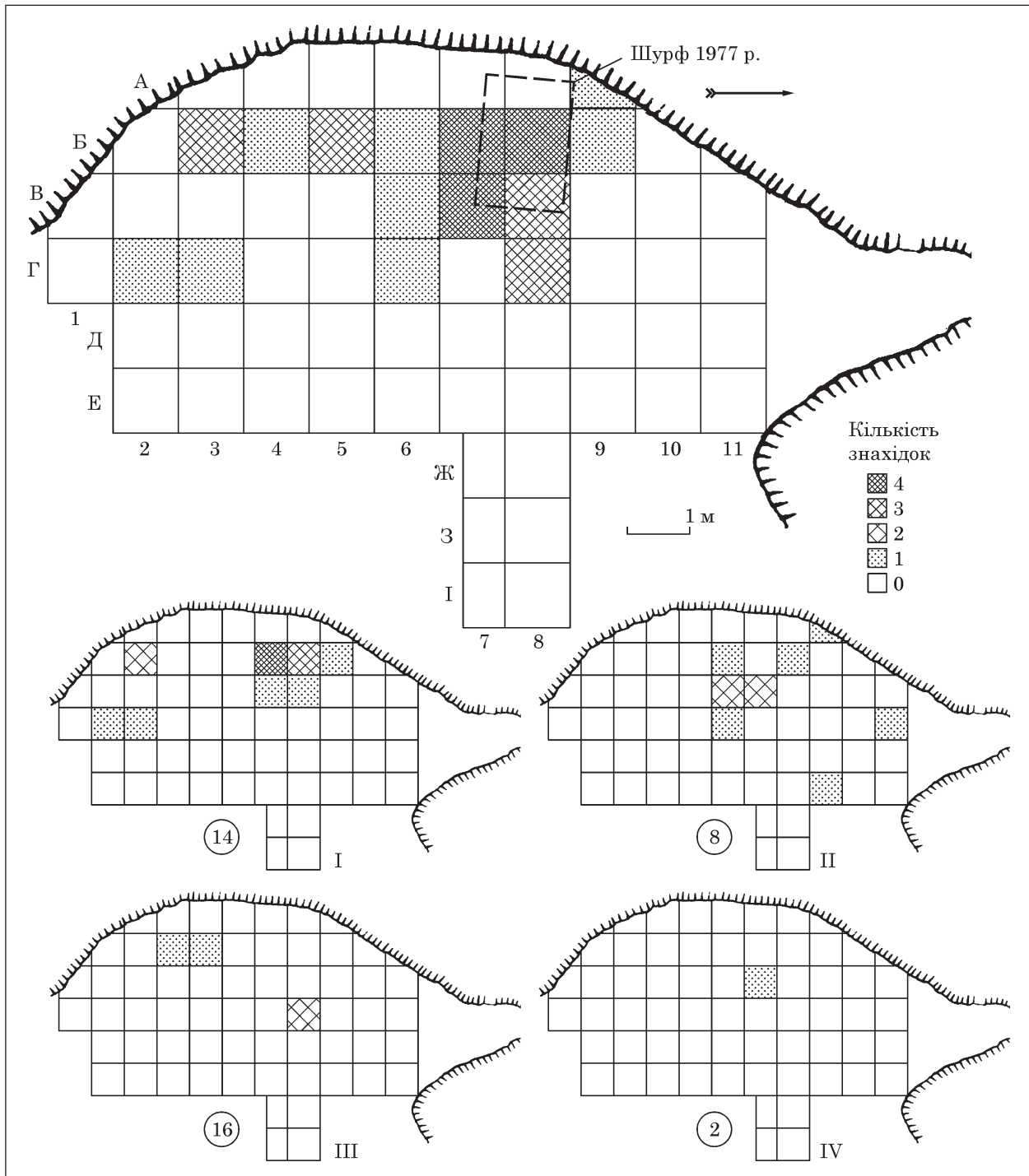

Рис. 3. План-схема розкопу стоянки Пролом II у Криму, кількість і розміщення фрагментів вохри на площі стоянки, загальний план; I—IV — плани по шарах. Цифра в картуші — кількість достовірно виявлених у шарі фрагментів вохри (за Колосов, Степанчук, Чабай 1993, с. 93)

ницькі серії походять із муст'єрського шару I (над обвальним горизонтом склепіння грота) та з шару III. Знахідки виявлено також у шарі II, поодинокі фрагменти — у найдавнішому шарі IV. У морфологічному сенсі домінують дрібні гальки та їхні фрагменти (рис. 4; 6; 7; 9), потім багатогранні уламки (рис. 5; 10), також представлені сколи (рис. 8). Такий склад свідчить про те, що основним джерелом постачання матеріалу, принаймні того, який наявний

у колекції, слугував алювій ріки. Більша частина предметів демонструє ознаки навмисного фрагментування (дроблення), також оббивки і, насамкінець, ретушування.

Морфологія уламків свідчить про спеціальні зусилля, спрямовані на навмисне подрібнення доступного матеріалу (табл. 2). Серед ознак модифікації та вірогідного подальшого використання переважають сліди розбивання-дроблення (рис. 5; 6; 7; 10). Наявні сколи і не-

Рис. 4. Пролом II, шар I, кв. 7Б (№ 8 за описом), дрібна галька вохри з вірогідними слідами модифікації та використання: 1 — загальний вигляд; 2 — подряпини по крайовій ділянці, 3 — ознаки оббивки і ретушування крайок

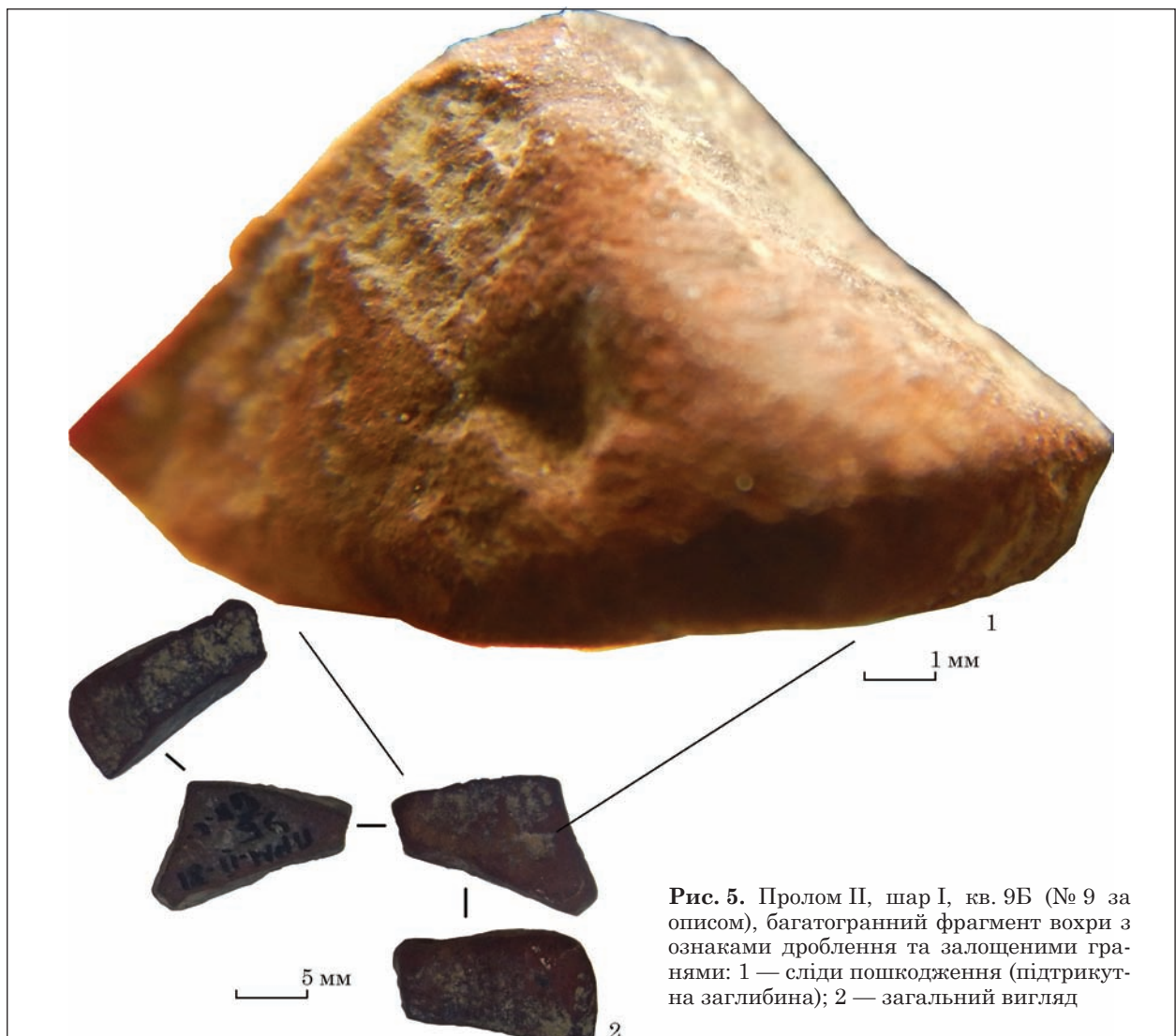

Рис. 5. Пролом II, шар I, кв. 9Б (№ 9 за описом), багатогранний фрагмент вохри з ознаками дроблення та залощеними гранями: 1 — сліди пошкодження (підтрикутна заглибина); 2 — загальний вигляд

Рис. 6. Пролом II, шар I, кв. 7Б (№ 13 за описом), фрагмент гальки вохри з ознаками дроблення, подряпинами на поверхні, залощеними гранями

Рис. 7. Пролом II, шар II, кв. 8Б (№ 16 за описом), фрагмент гальки вохри з ознаками дроблення та оббивки: 1 — загальний вигляд; 2 — ділянка з тріщиною, що з'явилася в процесі навмисної модифікації

Рис. 8. Пролом II, шар II, кв. 6В (№ 17 за описом), скол з гальки (?) вохри, з вірогідними нарізками (?) і залощеністю: 1—3 — загальний вигляд у різних проекціях; 4 — вірогідні нарізки, розташовані під кутом одна до одної

гативи сколів на окремих предметах свідчать про застосування прийомів розщеплення (рис. 4; 7; 8). У шарі III виявлено два приклади оббивки і ретушування крайок, яким передувало розколювання. Частина предметів має інтенсивно залощені ділянки. Часто такі ділянки приурочені до гребенів, що виступають між гранями, які утворилися під час подрібнення більших фрагментів пігменту. Певною мірою подібне положення інтенсивно залощених ділянок є підставою для припущення про їхнє використання з метою нанесення фарби на якусь поверхню. У рідкісних випадках під збільшенням у межах залощеної ділянки простежено лінійні сліди. У незначній частині фрагментів вохри всі грані залощені (рис. 10).

Підкреслимо, що більшість виявлених фрагментів (табл. 3) відносно м'які та залишають ризик на цупкому папері («мажуться»). Це означає, що порівняно тривалий час (понад хвилину) використання цих фрагментів досить швидко могло призвести до виникнення залощених поверхонь.

До числа вірогідних ознак використання можуть бути віднесені подряпини і нарізки (рис. 4; 6; 8; 9). Проте в колекції Пролому II відсутні об'єкти з безсумнівними нарізками і виразними слідами шкрябання, подібні до виявлених у матеріалах Заскельненських стоянок. Здебільшого наявність подряпин на поверхні фрагментів вох-

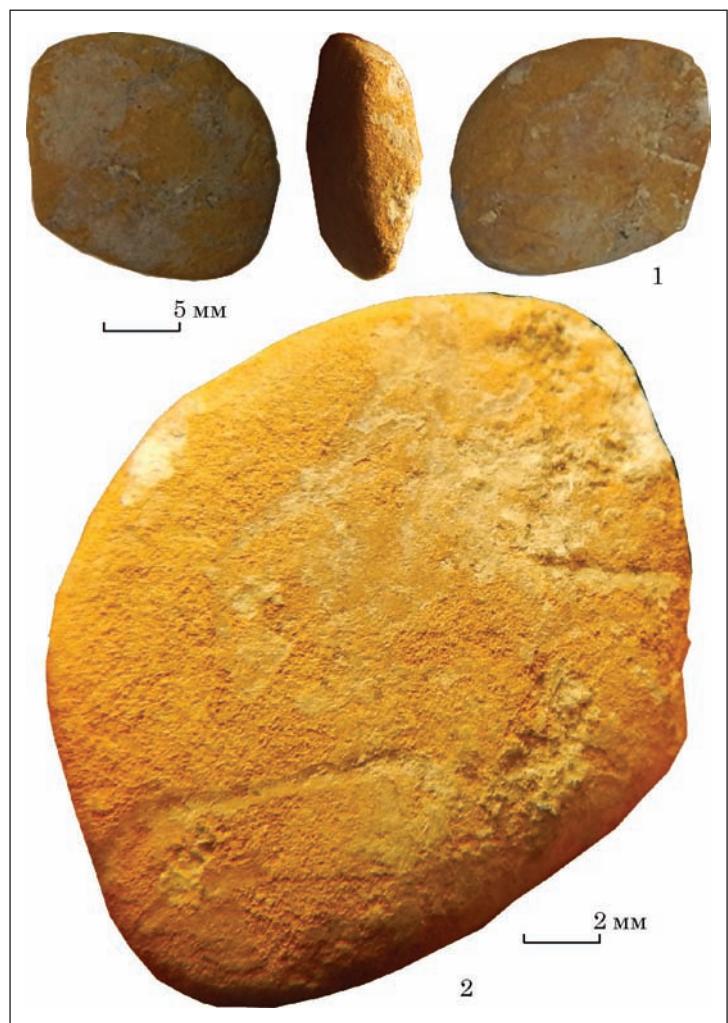

Рис. 9. Пролом II, шар III (№ 34 за описом), галька вохри з вірогідними ознаками модифікації: 1 — загальний вигляд; 2 — вірогідні ознаки модифікації (подряпини-нарізки?)

Рис. 10. Пролом II, шар III (№ 36 за описом), багатогранний фрагмент з вірогідними ознаками модифікації (дроблення) та використання (інтенсивне залощення граней і поверхонь?)

ри могла бути зумовлена наслідками впливу природних (обкочування в потоці) або випадкових (ненавмисні контакти з гострими окрайками, зокрема кам'яними лезами) чинників. До числа подібних, невизначених за природою походження, пошкоджень може бути віднесена і підтрикутна в плані заглибина, що, вірогідно, виникла внаслідок зіткнення з чимось або

потужного натискування загостреним краєм кам'яного предмета (рис. 5).

За метричними параметрами чітко розрізняються дві групи фрагментів вохри. Перша, численніша, група (41 екз.) у середньому має розміри $16,7 \times 11,3 \times 6,0$ мм за ваги 1,72 г (табл. 3). Цю групу представлено подрібненими фрагментами, сколами, дрібними гальками та їхніми уламками. Друга група, що налічує лише 3 екз., включає значно більші за розмірами предмети — у середньому $52,3 \times 51,0 \times 18,0$ мм за ваги 54,9 г. Цю групу становлять великі фрагменти, стан збереженості поверхонь двох з яких нагадує поверхні гальок із першої групи.

Наводимо дані про забарвлення фрагментів вохри (табл. 3). Для визначення кольору використано кодовий опис, запропонований А. Г. Манселем. У матеріалах представлені різні відтінки червоного (світлий, темний, темний до чорного, коричнюватий та ін.), коричневий і жовтий (також з відтінками). Переважають червоноколірні предмети, найчисленнішими серед яких є темно-червоні, що становлять понад 30 % загальної кількості фрагментів (табл. 4).

Найімовірнішим джерелом постачання наявних у колекції барвників слугував річний алювій. На користь такого припущення свідчить форма багатьох предметів — це дрібні, іноді дуже дрібні, гальки, а також, можливо, подряпини та інші пошкодження на їхніх поверхнях. Проте навряд чи це джерело було єдиним. Принаймні в матеріалах стоянки є слабко обкочені великі фрагменти барвника, які, можливо, в свій час були підібрані не в алювіальному контексті.

Викликає зацікавлення кількісний розподіл жовтих, коричневих і червоних фрагментів вохри з огляду на належність до різних шарів. Не можна виключати, що переважання у шарі I, на відміну від нижніх шарів, червоно забарвленої вохри і відсутність у ньому її фрагментів жовтого кольору свідчить про дещо різний

Таблиця 2. Пролом II, ознаки модифікації та використання фрагментів вохри

Шар	Кількість фрагментів вохри	Ознаки навмисної модифікації		Ознаки використання			
		Дроблення	Розщеплення	Стирання граней	Подряпини	Вм'ятини	Відсутні
I	14	12	2	4	3	1	—
II	10	4	2	—	3	—	1
II (?)	1	1	—	—	—	—	—
II—III (?)	1	—	1	—	—	—	—
III	15	4	2	3	4	1	6
IV	2	1	—	—	—	—	1
?	1	—	1	—	—	—	—
Разом	44	22	8	7	10	2	8

Таблиця 3. Пролом II. Загальні параметри виявлених фрагментів вохри;
а — одна сторона предмета; b — інша сторона предмета

Номер за описом	Шар	Колір за Munsell soil color charts	Довжина, мм	Ширина, мм	Товщина, мм	Маса, г	Твердий (т), м'який (м)	Ма- жеться	Ознаки модифікації / використання
1	I	2,5YR 3/4	22	9	7	1,52	т	+	+
2	I	7,5YR 5/6	14	8	4	0,71	м	+	+
3	I	2,5YR 3/3	17	9	8	1,47	т	+	+
4	I	2,5YR 5/4	10	7	6	0,72	т	+	+
5	I	10R 3/3	11	8	8	1,30	т	+	+
6	I	10R 3/3	19	13	4	1,57	т	+	+
7	I	10R 3/3	18	12	8	2,69	т	—	+
8	I	10R 3/3	24	15	4	1,88	т	+	+
9	I	10R 3/6	14	7	7	0,85	м	+	+
10	I	10R 4/3	25	22	10	6,29	т	+	+
11	I	10R 3/2	12	6	4	0,55	т	—	+
12	I	10R 3/4	23	16	5	2,78	т	+	+
13	I	10R 3/4	15	11	6	0,99	т	—	+
14	I	10R 3/3	18	13	8	2,31	т	—	+
15	II	10R 3/3	14	11	3	0,55	т	—	+
16	II	5YR 4/4	16	12	6	1,8	т	—	+
17	II	2,5YR 4/2	15	11	3	0,75	т	—	+
18	II	2,5YR 4/3	13	12	3	1,11	т	—	+
19	II	10R 4/2	12	10	6	0,74	м	+	+
20	II	7,5YR 4/4	12	11	4	0,46	т	+	+
21	II	10YR 7/8	17	6	5	0,85	м	+	—
22	III	10R 2,5/1	13	8	6	1,0	т	+	+
23	III	5YR 5/4	13	8	3	0,74	т	—	—
24	II (?)	10R 2,5/1	14	8	8	1,43	т	—	+
25	IV	2,5YR 4/3	26	9	7	1,68	т	—	+
26a	?	10R 4/3	49	44	14	37,81	т	+	+
26b	?	10R 4/6	49	44	14	37,81	т	+	+
27	IV	7,5YR 6/8	19	13	6	1,74	м	+	—
28	III	10YR 8/4	19	13	8	1,90	м	+	—
29	III	10YR 8/3	21	11	7	2,24	м	+	—
30a	III	10R 3/4	21	18	9	4,43	т	+	+
30b	III	10R 5/8	21	18	9	4,43	т	+	+
31	III	10YR 7/8	13	9	5	0,78	м	+	—
32	III	10YR 8/6	21	13	12	3,46	м	+	—
33	III	10YR 8/4	13	11	8	1,50	м	+	—
34	III	7,5YR 6/8	16	14	4	1,52	м	+	?
35	III	10YR 8/8	11	7	5	0,54	м	+	?
36	III	10R 4/6	15	11	6	1,26	т	+	+
37a	III	10R 5/1 + 10R 3/6	61	60	13	57,56	т	+	+
37b	III	10R 5/4 + 7,5YR 6/6	61	60	13	57,56	т	+	+
38	III	10R 3/3	14	10	8	1,71	т	+	—
39	III	10R 3/3	23	15	4	2,30	т	—	—
40	III	10R 2,5/1	12	8	5	1,14	т	—	+
41	II (III) ?	10R 3/2	27	25	6	5,69	т	—	+
42	II	2,5YR 5/4	7	9	3	0,50	т	+	+
43	II	2,5YR 4/4	47	49	27	69,23	т	—	?
44	II	2,5YR 5/4	20	21	5	5,79	т	+	+

Таблиця 4. Пролом II, забарвленість фрагментів вохри

Колір	Визначення за Munsell soil color charts	Середньопалеолітичний шар							Разом, од.	Разом, %
		I	II	II (?)	II—III (?)	III	IV	?		
Слабкий червоний	10R 4/2 10R 4/3	1	2	—	—	—	—	—	3	6,81
Червоний	10R 4/6	—	—	—	—	1	—	1	2	4,54
Темно-червоний	10R 3/2 10R 3/3 10R 3/4 10R 3/6	9	1	—	—	3	—	—	13	29,51
Червонувато-чорний	10R 2.5/1	—	—	1	1	2	—	—	4	9,08
Червонувато-сірий + темно-червоний // слабкий червоний + червонувато-жовтий	10R 5/1 + 10R 3/6 // 10R 5/4+7,5YR 6/6	—	—	—	—	1	—	—	1	2,27
Червонувато-коричневий	2.5YR 5/4 2.5YR 4/3 2.5YR 4/4 5YR 5/4	1	5	—	—	1	1	—	8	18,16
Темно-червонувато-коричневий	2.5YR 3/3 2.5YR 3/4	2	—	—	—	—	—	—	2	4,54
Коричневий	7.5YR 4/4	—	1	—	—	—	—	—	1	2,27
Дуже коричневий	7.5YR 5/6	1	—	—	—	—	—	—	1	2,27
Червонувато-жовтий	7.5YR 6/8	—	—	—	—	1	1	—	2	4,54
Дуже блідо-коричневий	10YR 8/3 10 YR 8/4	—	—	—	—	3	—	—	3	6,81
Жовтий	10YR 7/8 10YR 8/6 10YR 8/8	—	1	—	—	3	—	—	4	9,08
Разом		14	10	1	1	15	2	1	44	100

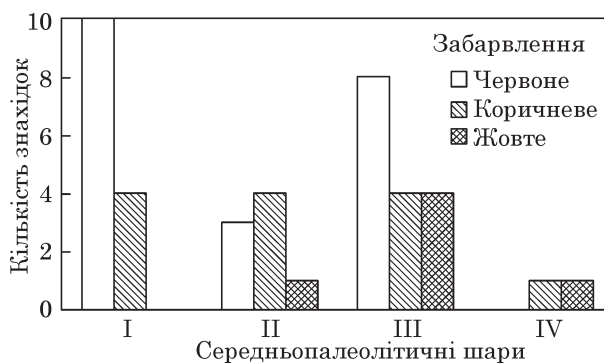

Рис. 11. Пролом II, розподіл знахідок вохри за забарвленням, шари I—IV

склад барвників, доступних у різні періоди в річковому алювії (рис. 11).

ВИСНОВКИ

Колекція знахідок з багатошарової мустьєрської стоянки Пролом II, виявленої у 1973 р. Ю. Г. Колосовим і розкопаної між 1977 і 1985 рр. керованою ним Кримською палеолітичною експедицією ІА АН УРСР, містить

відносно численну серію фрагментів вохри. Проведене дослідження морфологічних особливостей, слідів штучної трансформації та вірогідних ознак використання на виявлених предметах, уможлиблюють такі висновки. Просторовий розподіл знахідок на площі стоянки начебто демонструє тяжіння до тилової частини сховища, але ця картина може бути деформована внаслідок неповноти даних про точну належність предметів, знайдених у останні роки польових робіт. Найімовірнішим джерелом постачання наявних у колекції барвників слугував річний алювій. Про це свідчить і форма багатьох предметів (дрібні гальки), і, можливо, подряпини та інші пошкодження на їхніх поверхнях. Утім, не виключено, що частина поверхневих пошкоджень (подряпини, нарізки, вм'ятини) має антропогенне походження. Значна частина фрагментів (30 із 44 екз.) є або продуктами навмисного розбивання (дроблення), або має сліди розколювання, оббивки і ретушування. Частина предметів має інтенсивно залощені ділянки, які могли з'явитися внаслідок використання.

Знахідки природних пігментів у контексті культурних шарів європейських серед-

нєопалеолітичних пам'яток уже традиційно пов'язуються з не утилітарною діяльністю неандертальців. Перегляд матеріалів Пролому II виявив досить численні знахідки вохри в кількох середньопалеолітичних шарах. Є підстави вважати, що постачальником барвників був алювій р. Кучук-Карасу, віддалений на мінімальну відстань у кілька десятків метрів. Наявні в колекції предмети в основному фрагментовані та демонструють численні ознаки вторинної обробки. Факт наявності в середньопалеолітичних шарах Пролому II доволі численної серії штучно подрібнених фрагментів переважно м'якої вохри, знайдених неподалік від стоянки і навмисно на неї принесених, щонайменше, свідчить про певний інтерес неандертальців до природних барвників. Природні барвники, за окремими винятками, не належать до числа життєво необхідних речей, а, отже, дії, що з ними провадилися, не можна пояснити виключно утилітарними причинами. Шари I—III стоянки Пролом II датовано радіометрично, некалібровані дати визначають їхній вік у проміжку часу від 23 до 41 тис. р. тому. Таким чином, отримані дані додають нову інформацію до загального фонду свідчень про не утилітарні практики пізніх неандертальців Східної Європи.

ПОДЯКИ

Роботу виконано за підтримки Президії НАН України в рамках проектів міжнародної наукової співпраці між НАН України та Національним центром наукових досліджень Франції (CNRS) № Ф₃-2015, Ф₃-2016, Ф₃-2017 «Виникнення символічно обумовленої поведінки в Східній Європі».

ЛІТЕРАТУРА

- Барышников, Г. Ф. 1987. Пещерный медведь в палеолите Крыма. *Труды Института зоологии АН СССР*, 168, с. 38-65.
- Колосов, Ю. Г. 1977. *Отчет Крымской палеолитической экспедиции за 1977 г.* НА ИА НАНУ, 1977/3.
- Колосов, Ю. Г. 1981. *Отчет Крымской палеолитической экспедиции за 1981 г.* НА ИА НАНУ, 1981/29.
- Колосов, Ю. Г. 1986. *Аккайская мустьерская культура*. Киев: Наукова думка.
- Колосов, Ю. Г. 2002. Дослідження раннього палеоліту в Східному Криму (кам'яна індустрія пізньоашельського та мустьєрського часу). *Кам'яна доба України*, 1, с. 9-18.
- Колосов, Ю. Г., Степанчук, В. Н. 1982. *Отчет Крымской палеолитической экспедиции за 1982 г.* НА ИА НАНУ, 1982/19.
- Колосов, Ю. Г., Степанчук, В. Н. 1989. Новая мустьерская стоянка в гроте Пролом II (предварительное сообщение). В: Бибииков, С. Н. (ред.). *Каменный век: памятники, методика, проблемы*. Киев: Наукова думка, с. 61-72.
- Колосов, Ю. Г., Степанчук, В. М. 2002. Нові радіокарбонів дати стоянок палеоліту Криму. *Кам'яна доба України*, 1, с. 18-30.
- Колосов, Ю. Г., Степанчук, В. Н., Чабай, В. П. 1985. *Отчет о работе Крымской палеолитической экспедиции в 1985 г.* НА ИА НАНУ, 1985/15в.
- Колосов, Ю. Г., Степанчук, В. Н., Чабай, В. П. 1993. *Ранний палеолит Крыма*. Киев: Наукова думка.
- Степанчук, В. М. 2000. Вплив сировини на технологію та типологію середньопалеолітичних індустрій: нові методики і результати. *Археометрія та охорона історико-культурної спадщини*, 4, с. 87-101.
- Степанчук, В. Н. 2006. *Нижний и средний палеолит Украины*. Черновцы: Зелена Буковина.
- Степанчук, В. М., Ковалюх, М. М., Пліхт ван дер, Й. 2004. Радіовуглецевий вік пізньоплейстоценових палеолітичних стоянок Криму. *Кам'яна доба України*, 5, с. 34-61.
- Степанчук, В. М., Чабай, В. П. 1986. Про критерії виділення мікроіндустрій в мустьє. *Археологія*, 56, с. 1-14.
- Чабай, В. П. 2002. Моделі використання крем'яної сировини та фауни в другому культурному шарі середньопалеолітичної стоянки Пролом II (Крим). *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, CCXLIV, с. 355-379.
- Чабай, В. П. 2004. *Средний палеолит Крыма: стратиграфия, хронология, типологическая вариабельность, восточно-европейский контекст*. Киев: Шлях.
- Bonjean, D., Vanbrabant, Y., Abrams, G., Pirson, S., Burlet, C., Di Modica, K., Otte, M., Vander Auwera, J., Golitko, M., McMillan, R., Goemaere, E. 2015. A new Cambrian black pigment used during the late Middle Palaeolithic discovered at Seladina Cave (Andenne, Belgium). *Journal of Archaeological Science*, 55, p. 253-265.
- d'Errico, F. 2003. The invisible frontier. A multiple species model for the origin of behavioral modernity. *Evolutionary Anthropology*, 12, p. 188-202. <https://doi.org/10.1002/evan.10113>.
- d'Errico, F., Stringer, C. B. 2011. Evolution, revolution or saltation scenario for the emergence of modern cultures? *Philosophical Transactions of the Royal Society of London. Biological Sciences*, 366, p. 1060-1069. <https://doi.org/10.1098/rstb.2010.0340>.
- Enloe, J. G., David, F., Baryshnikov, G. 2000. Hyenas and Hunters: Zooarchaeological Investigations at Prolom II Cave, Crimea. *International Journal of Osteoarchaeology*, 5 (10), p. 310-324.
- Majkic, A., Evans, S., Stepanchuk, V., Tsvelykh, A., d'Errico, F. 2017. A decorated raven bone from the Zaskalnaya VI (Kolosovskaya) Neanderthal site, Crimea. *PLOS ONE*, 12 (3), e0173435. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0173435>.
- Roebroeks, W., Siera, M. J., Kellberg Nielsen, T., De Loecker, D., Parés, J. M., Arps, C. E. S., Múcher, H. J. 2012. Use of red ochre by early Neandertals. *Proc Natl Acad Sci USA*, 109 (6), p. 1889-1894. <https://doi.org/10.1073/pnas.1112261109>.
- Soressi, M., d'Errico, F. 2007. Pigments, gravures, parures: les comportements symboliques controverses des Neandertaliens. In: Vandermeersch, B., Maureille, B. (eds). *Les Neandertaliens Biologie et cultures*. Paris: Editions du CTHS, p. 297-309.
- Stepanchuk, V. 1993. Prolom II, a Middle Palaeolithic Cave Site in the Eastern Crimea with Non-Utilitarian Bone Artefacts. *Proceedings of the Prehistoric Society*, 59, p. 17-37.

Stepanchuk, V. Vasilyev, S., Khaldeeva, N., Kharlamova, N., Borutskaya, B. 2017. The last Neanderthals of Eastern Europe: Micoquian layers IIIa and III of the site of Zaskalnaya VI (Kolosovskaya), anthropological records and context. *Quaternary International*, 428 (A), p. 132-150. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2015.11.042>.

Zilhao, J. 2012. Personal ornaments and symbolism among the Neanderthals. In: Elias, S. (ed.). *Origins of Human Innovation and Creativity*. Elsevier B. V., p. 35-49.

REFERENCES

Baryshnikov, G. F. 1987. Peshchernyi medved v paleolite Kryma. *Trudy Instituta zoologii AN SSSR*, 168, p. 38-65.

Kolosov, Yu. G. 1977. *Otchet Krymskoi paleoliticheskoi ekspeditsii za 1977 g.* NA IA NANU, 1977/3.

Kolosov, Yu. G. 1981. *Otchet Krymskoi paleoliticheskoi ekspeditsii za 1981 g.* NA IA NANU, 1981/29.

Kolosov, Yu. G. 1986. *Akkaiskaia musterskaia kultura*. Kyiv: Naukova dumka.

Kolosov, Yu. H. 2002. Doslidzhennia rannoho paleolitu v Skhidnomu Krymu (Kamiana industriia piznoashelskoho ta mustierskoho chasu). *Kamiana doba Ukrainy*, 1, p. 9-18.

Kolosov, Yu. G., Stepanchuk, V. N. 1982. *Otchet Krymskoi paleoliticheskoi ekspeditsii za 1982 g.* NA IA NANU, 1982/19.

Kolosov, Yu. G., Stepanchuk, V. N. 1989. Novaia musterskaia stoianka v grote Prolom II (predvaritelnoe soobshchenie). In: Bibikov, S. N. (ed.). *Kamennyi vek: pamiatniki, metodika, problemy*. Kyiv: Naukova dumka, p. 61-72.

Kolosov, Yu. H., Stepanchuk, V. M. 2002. Novi radiokarbonovi daty stoianok paleolitu Krymu. *Kamiana doba Ukrainy*, 1, p. 18-30.

Kolosov, Yu. G., Stepanchuk, V. N., Chabai, V. P. 1985. *Otchet o rabote Krymskoi paleoliticheskoi ekspeditsii v 1985 g.* NA IA NANU, 1985/15v.

Kolosov, Yu. G., Stepanchuk, V. N., Chabai, V. P. 1993. *Rannii paleolit Kryma*. Kyiv: Naukova dumka.

Stepanchuk, V. M. 2000. Vplyv syrovyny na tekhnolohiiu ta typolohiiu serednopaleolitychnykh industrii: novi metody i rezultaty. *Arkheometriia ta okhorona istoryko-kulturnoi spadshchyny*, 4, p. 87-101.

Stepanchuk, V. N. 2006. *Nizhniy i sredniy paleolit Ukrainy*. Chernivtsi: Zelena Bukovyna.

Stepanchuk, V. M., Kovalyukh, M. M., Plikht van der, I. 2004. Radiouhletevyy vik piznopleistotsenovykh paleolitychnykh stoianok Krymu. *Kamiana doba Ukrainy*, 5, p. 34-61.

Stepanchuk, V. M., Chabai, V. P. 1986. Pro kryterii vydilennia mikroindustrii v mustie. *Arkheolohiia*, 56, p. 1-14.

Chabai, V. P. 2004. Modeli vykorystannia kremianoi syrovyny ta fauny v druhomu kulturnomu shari serednopaleolitychnoi stoianky Prolom II (Krym). *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, CCXLIV, p. 355-379.

Chabai, V. P. 2004. *Sredniy paleolit Kryma: stratigrafiia, khronologiia, tipologicheskaiia variabelnost, vostochno-evropeiskii kontekst*. Kyiv: Shliakh.

Bonjean, D., Vanbrabant, Y., Abrams, G., Pirson, S., Burret, C., Di Modica, K., Otte, M., Vander Auwera, J., Golitzko, M., McMillan, R., Goemaere, E. 2015. A new Cambrian black pigment used during the late Middle Palaeolithic discovered at Scladina Cave (Andenne, Belgium). *Journal of Archaeological Science*, 55, p. 253-265.

d'Errico, F. 2003. The invisible frontier. A multiple species model for the origin of behavioral modernity. *Evolutionary Anthropology*, 12, p. 188-202. <https://doi.org/10.1002/evan.10113>.

d'Errico, F., Stringer, C. B. 2011. Evolution, revolution or saltation scenario for the emergence of modern cultures? *Philosophical Transactions of the Royal Society of London. Biological Sciences*, 366, p. 1060-1069. <https://doi.org/10.1098/rstb.2010.0340>.

Enloe, J. G., David, F., Baryshnikov, G. 2000. Hyenas and Hunters: Zooarchaeological Investigations at Prolom II Cave, Crimea. *International Journal of Osteoarchaeology*, 5 (10), p. 310-324.

Majkic, A., Evans, S., Stepanchuk, V., Tsvelykh, A., d'Errico, F. 2017. A decorated raven bone from the Zaskalnaya VI (Kolosovskaya) Neanderthal site, Crimea. *PLOS ONE*, 12 (3), e0173435. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0173435>.

Roebroeks, W., Siera, M. J., Kellberg Nielsen, T., De Loecker, D., Parés, J. M., Arps, C. E. S., Múcher, H. J. 2012. Use of red ochre by early Neanderthals. *Proc Natl Acad Sci USA*, 109 (6), p. 1889-1894. <https://doi.org/10.1073/pnas.1112261109>.

Soressi, M., d'Errico, F. 2007. Pigments, gravures, parures: les comportements symboliques controverses des Neanderthaliens. In: Vandermeersch, B., Maureille, B. (eds). *Les Neanderthaliens Biologie et cultures*. Paris: Editions du CTHS, p. 297-309.

Stepanchuk, V. 1993. Prolom II, a Middle Palaeolithic Cave Site in the Eastern Crimea with Non-Utilitarian Bone Artefacts. *Proceedings of the Prehistoric Society*, 59, p. 17-37.

Stepanchuk, V. Vasilyev, S., Khaldeeva, N., Kharlamova, N., Borutskaya, B. 2017. The last Neanderthals of Eastern Europe: Micoquian layers IIIa and III of the site of Zaskalnaya VI (Kolosovskaya), anthropological records and context. *Quaternary International*, 428 (A), p. 132-150. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2015.11.042>.

Zilhao, J. 2012. Personal ornaments and symbolism among the Neanderthals. In: Elias, S. (ed.). *Origins of Human Innovation and Creativity*. Elsevier B. V., p. 35-49.

V. M. Stepanchuk, O. I. Nezdolii, D. O. Vietrov

NATURAL PIGMENTS IN MATERIALS OF THE MULTILAYERED MOUSTERIAN SITE OF PROLOM II

Assemblages of discovered in 1973 by Yu. G. Kolosov and between 1977 and 1985 investigated by the directed by him Crimean Palaeolithic expedition of IA AN USSR the multilayered Mousterian site of Prolom II contain a comparatively large series of fragments of ochre. The undertaken study of morphological features, traces of artificial transformation, the supposed signs of use on given objects, allows us to formulate the following. Spatial distribution of findings over the site area seems to reveal the gravitation towards the back area of shelter, but this pattern can be distorted due to the incompleteness of data on the exact position of objects found in course of the recent years of excavation. The most probable source of origin of the material in the collection was river alluvium. This is evidenced by the shape of many objects (small pebbles), and, possibly, by scratches and other damage to surfaces. It is possible, however, that some of the surface damage (scratches, incisions, hollows) is of anthropogenic origin. A significant part of fragments, 30 of the available 44, are either products of intentional breaking (crushing), or bears the marks of splitting, flaking and retouching. Part of objects has intensely polished areas, which appeared, it is not excluded, as a result of use.

Finding natural pigments in the context of the cultural layer of European Middle Palaeolithic sites has traditionally been associated with non-utilitarian activities of the Neanderthals. The revision of materials of Prolom II revealed quite numerous ochre finds in several Middle Palaeolithic layers. There is a reason to believe that pigments were supplied by the alluvium of the Kuchuk-Karasu River, remote from the site at a minimal distance of a few tens of meters. Items in the collection are mostly fragmented and demonstrate numerous signs of secondary processing. The fact of the presence in the Middle Palaeolithic layers of Prolom II of a rather numerous series of artificially ground fragments of mostly soft ochre, found near the site and intentionally brought to it, as a minimum, attests to

a certain interest of the Neanderthals to natural pigments. Natural pigments do not belong to the number of vital items, therefore, the actions with which they were processed can not be explained by purely utilitarian causes. Layers I—III are dated radiometrically and refer to span between 23 to 41 uncalibrated radiocarbon thousands of years ago. Thus, the data we have obtained delivers new additional information to the general fund of evidence on the non-utilitarian practices of the late Neanderthals of Eastern Europe.

Keywords: Crimea, Middle Palaeolithic, Neanderthals, natural pigments, ocher, non-utilitarian activity.

Одержано 03.11.2017

ВЕТРОВ Денис Олександрович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда 12, Київ, 04210, Україна, *VetrovD@ukr.net*.

VIETROV Denys O., PhD, Research Fellow of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalinhrada ave. 12, Kyiv, 04210, Ukraine, *VetrovD@ukr.net*.

НЕЗДОЛІЙ Олександр Іванович, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда 12, Київ, 04210, Україна, *oleksandr.nezdolii@gmail.com*.

NEZDOLII Oleksandr I., Research Associate of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalinhrada ave. 12, Kyiv, 04210, Ukraine, *oleksandr.nezdolii@gmail.com*.

СТЕПАНЧУК Вадим Миколайович, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда 12, Київ, 04210, Україна, *vadimstepanchuk@iananu.org.ua*.

STEPANCHUK Vadym M., DS, Leading Research Fellow of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalinhrada ave. 12, Kyiv, 04210, Ukraine, *vadimstepanchuk@iananu.org.ua*.

Д. Л. Гаскевич

МАТЕРІАЛИ БУГО-ДНІСТРОВСЬКОЇ НЕОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ДОЛИНИ ДНІСТРА В МЕЖАХ УКРАЇНИ

Зібрано та проаналізовано відомості про пам'ятки Середнього Подністер'я зі знахідками, віднесеними до буго-дністровської культури. Опубліковано неолітичні матеріали з чотирьох пунктів, колекції яких зберігаються в Наукових фондах Інституту археології НАН України.

Ключові слова: неоліт, буго-дністровська культура, пам'ятки, крем'яні вироби, керамічний посуд.

ВСТУП

Ареал буго-дністровської неолітичної культури (БДК) охоплює басейни середніх течій річок Південний Буг і Дністер, що й відбито в її назві. Найкраще вивчено пам'ятки БДК в Лісостеповому Побужжі на півдні Вінниччини (Даниленко 1969, с. 62—125), у районі Бузького Гарду на півночі Миколаївщини (Товкайло 2005) і на Дністрі біля молдовського м. Сорока (Маркевич 1974). Деяко північніше останніх, в українській частині Подністер'я, відомо кілька місцезнаходжень з нечисленними матеріалами, які в різні часи різні дослідники відносили до БДК. Опублікована інформація про них часто неповна і суперечлива. У низці робіт, присвячених неоліту регіону, ці пункти або не згадуються або коректність посилань на знахідки з них викликає обґрунтовані сумніви. Відтак, аналіз відомостей про обставини та умови виявлення тут неолітичних матеріалів, а також публікація їх сприятиме кращому розумінню неоліту територій на схід від Карпат.

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

У ареалі БДК ранньонеолітичні пам'ятки вперше були виявлені в Побужжі ще в 1930-х рр.

© Д. Л. ГАСКЕВИЧ, 2018

(Козубовський 1933; Товкайло 2007). Після детального вивчення кількох з них у 1949 і 1955 рр. В. М. Даниленко об'єднав відповідні пункти у «місцеву передтрипільську» культуру (Даниленко 1957, с. 37, 48), згодом названу «південнобузькою» (Даниленко 1960, с. 5). У ті самі часи, в 1945, 1949—1951 рр., датовані неолітом матеріали були виявлені розвідками П. Й. Борисовського, О. П. Черниша і К. К. Черниш на правому березі Дністра біля сіл Перебиківці та Гордівці Хотинського р-ну, навпроти с. Велика Мукша¹ у Кельменецькому р-ні Чернівецької обл., а також біля с. Наславча у прилеглому до України Окницькому р-ні Молдови. Вони походили зі зборів на поверхні та невеликих зачинок і були представлені незначною кількістю знахідок (Черниш 1950, с. 6—8, 14—17, 47; Черныш 1951, с. 29). До БДК їх було віднесено лише 1966 р. (ред. Телегін 1966, с. 366, 419).

Ключову роль у вивченні раннього неоліту Дністра відіграли роботи на той час археолога-початківця В. І. Маркевича з молдовського м. Флорешть. У 1952 р. в районі м. Дубесарь «у профілі» правого берега Дністра на місці ранньотрипільського поселення Голеркань він підібрав фрагмент кераміки, пізніше віднесений до БДК (Маркевич 1973, с. 24). Згодом, у 1955—1968 рр., він виявив і дослідив групу неолітичних пам'яток, розташованих на обох берегах Дністра в районі м. Сорока Республіки Молдова і с. Цекинівка Ямпільського р-ну Вінницької обл. (Маркевич 1964а, с. 88; 1964b; 1965; 1968; 1974). Результати перших років його розкопок були оприлюднені на «Семінарі

1. Після 1946 р. — с. Велика Слобідка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл., розташоване на лівому березі Дністра.

з питань первісної археології Молдавії, Румунії та прилеглих районів України», що відбувся у Кишиневі у травні—червні 1958 р. Вони уможливили говорити про «дотрипільську місцеву ранньонеолітичну культуру в Подністер'ї, ймовірно, синхронну культурі Кріш у Румунії та культурі південнобузького неоліту» (Пасек 1959, с. 329—330). Ознайомившись з ними, В. М. Даниленко звернув увагу на подібність неолітичних матеріалів з пам'яток біля м. Сорока та з поселень Південного Бугу і запропонував розглядати їх разом у межах однієї, «буго-дністровської», культури (Маркевич 1964а, с. 87).

У зв'язку із запланованим будівництвом Дністровської ГЕС на території майбутнього водосховища наприкінці 1960-их рр. проведено нові археологічні розвідки. Результатом їх стало виявлення у 1968 р. знахідок БДК на місцезнаходженні ГЕС — пункт 15 на правому березі Дністра в районі сучасного м. Новодністровськ Чернівецької обл. (Биби́ков і др. 1968, інв. № 5105, с. 3, 9; Биби́ков, Збенович 1971, с. 74). У 1969 р. ще один пункт зі знахідками крем'яних виробів і одного фрагмента буго-дністровської посудини на правому березі Дністра біля с. Каларашовка Окницького р-ну Молдови виявив В. І. Маркевич (1973, с. 11—12).

Будівництво другої черги Дністровського гідровузла — Дністровської ГАЕС — також призвело до виявлення неолітичного пункту. Знахідка двох фрагментів керамічних посудин БДК згадується у польовому звіті про рятівні дослідження 1987 р. на поселенні середнього етапу трипільської культури Василівка на околиці однойменного села Сокирянського р-ну Чернівецької обл. (Збенович, Шумова 1987, с. 4).

У 1996 р. спільна Молдово-німецька неолітична експедиція Інституту археології АН Молдови під керівництвом В. А. Дергачова та К.-П. Вехлера здійснила незначні за площею розкопки поселень Сорока I і Сорока III (Ларина і др., 1997, с. 95—102). Тоді ж були виявлені пам'ятки з культурними шарами БДК Тетереука Ноуе XIV і XV на північно-східній околиці однойменного села Сорокського р-ну Молдови. На поселенні Тетереука Ноуе XV у 1997 р. згадана експедиція розкопала площу 150 м² (Ларина і др., 1997, с. 102—109; Wechler, Dergacev, Larina 1998, s. 131—166; Ларина 2006).

Таким чином, нині у Середньому Подністер'ї відомо 18 пам'яток зі знахідками уламків керамічного посуду, що у різні часи різними дослідниками були співвіднесені з БДК. З них 17 зосереджено на ділянці долини Дністра між с. Перебиківці Хотинського р-ну Чернівецької обл. і м. Сорока Республіки Молдова (рис. 1). Ще одне поселення — Голеркань — виявлено дещо південніше, навпроти м. Дубесарь республіки Молдова. З 18 згаданих пам'яток лише одна — Цекинівка I — знаходиться на лівому березі Дністра, решта — на правому.

До БДК В. І. Маркевич також відніс сім пунктів з долини Дністра, знахідки з яких представлені лише крем'яними виробами, а саме, Косеуць III, Косеуць IV, Сорока VI, Сорока VII, Сорока IX, Трифауць V, Голеркань VII (Маркевич 1973, с. 12, 19—22, 24). Не заперечуючи можливості такої інтерпретації, визначення їх як буго-дністровських здається передчасним через надзвичайно високу подібність крем'яного інвентарю з пізньомезолітичних і ранньонеолітичних пам'яток регіону.

ПРОБЛЕМА КУЛЬТУРНОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Ареал наведених неолітичних пам'яток Середнього Подністер'я (рис. 1) можна умовно поділити на дві частини. Східна об'єднує пункти з території Молдови та, як виняток, поселення Цекинівка I на Вінничині. Західна включає розташовані на берегах Дністровського водосховища пам'ятки Чернівецької обл. України. Перша група — «класичні» буго-дністровські поселення, частину з яких розкопано на значній площі. Датування і культурна атрибуція їх переважно не викликає сумнівів. Цього не можна сказати про пам'ятки другої, західної, групи.

На момент виявлення пунктів Велика Мукша, Перебиківці — ур. Лука, Перебиківці-ур. Передустя, Гордівці питання про їхню культурну інтерпретацію вирішувалось у цілком очікуваний спосіб. Визначення «неолітичні» стосовно частини їхніх матеріалів фактично було тотожним поняттю «лінійно-стрічкові», адже на той момент інших неолітичних культур у регіоні не виділяли (Даниленко, Рудинський, Телегін 1957, с. 50—51, карта 3). Тож не дивно, що О. П. Черниш заважив: «зібрана тут неолітична кераміка, хоч і виявлена у невеликій кількості, все ж дає можливість зробити висновок про її близькість до лінійно-стрічкової» (Черниш 1956, с. 193). Певний дисонанс з цим висновком, на думку дослідника, становив зібраний поряд з нею крем'яний інвентар, що «має мікролітичний характер і в багатьох рисах подібний до кремінних знарядь неолітичних пам'яток степових територій УРСР» (Черниш 1956, с. 193).

Як уже зазначалося, першою друкованою згадкою про належність названих пунктів до БДК стало довідкове видання «Археологічні пам'ятки Української РСР. (Короткий список)», видане за редакцією Д. Я. Телегіна в 1966 р. У ньому, у вкрай лаконічних замітках, не наведено жодних аргументів на користь такої культурної інтерпретації.

У час, коли йшла підготовка цього довідника, В. М. Даниленко активно працював над монографією «Неоліт України». У ній, крім досліджених В. І. Маркевичем поселень, він зарахував до БДК і три пам'ятки української

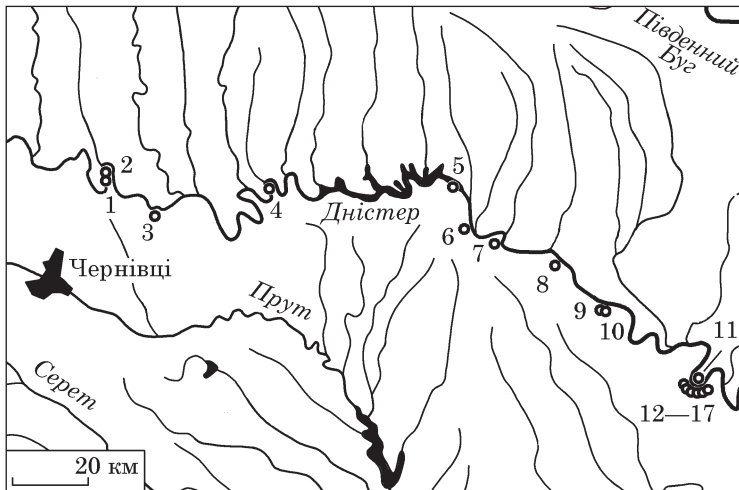

Рис. 1. Пам'ятки Середнього Подністер'я зі знахідками кераміки, зарахованої до буго-дністровської культури: 1 — Перебиківці, ур. Лука; 2 — Перебиківці, ур. Передустя; 3 — Гордівці; 4 — Велика Мукша; 5 — ГЕС, пункт 15; 6 — Василівка; 7 — Наславча; 8 — Каларашовка; 9, 10 — Тетерука-Нове XIV, XV; 11 — Цекинівка I; 12—17 — Сорока I—V, VIII

частини Подністер'я — Велику Мукшу, Перебиківці та Гордівці. При описі їхніх матеріалів він скористався відомостями та рисунками з польових звітів і публікацій. До всього, дослідник назвав ці пункти «здебільшого вельми пізніми місцезнаходженнями» і відніс до заключної, хмельницької, фази БДК (Даниленко 1969, с. 146—147). До неї він також включив окремі матеріали ранньотрипільського поселення Лука Врублівецька на Дністрі та «неолітичні» знахідки з пізньотрипільського поселення Сандраки у верхній течії Південного Бугу.

Виділення хмельницької фази виявилось найслабшим місцем у періодизації БДК В. М. Даниленка. Одні дослідники наголошували на відсутності таких пізніх матеріалів БДК у конкретному регіоні (Маркевич 1974, с. 136) або відповідні пам'ятки просто не згадували (Пассек, Черныш 1970, с. 122—126), інші піддали критиці саме виділення хмельницької фази (Телегін 1977, с. 90). Показовими є слова В. Г. Збеновича: «Неважно переконатися, що ця «фаза» представлена не поселеннями чи великими зібраннями матеріалу, а трьома десятками черепків, піднятих на поверхні в різних пунктах Побужжя і Подністер'я (Сандраки, Перебиківці, Гордівці, Мукша та ін.), або витягнутих В. М. Даниленком з відомих трипільських колекцій (Лука-Врублівецька, Сабатинівка I). Цей невеликий набір фрагментів кераміки, позбавлених спільних рис, об'єднаний на одній таблиці лише волею дослідника» (Збенович 1980, с. 166).

Відтак, буго-дністровську належність знахідок з пунктів Чернівецької обл., як і решту матеріалів «хмельницької фази» культури, визнали не всі дослідники. Наприклад, на карті неолітичних пам'яток у виданому в 1971 р. першому томі тритомної «Археології Української РСР» фігурує лише одна з них — Перебиківці. Додамо, що відповідну позначку розміщено на території Молдови, приблизно за 140 км східніше місця локалізації цього пункту (ред. Телегін 1971, карта 2). У другому (російськомовно-

му) виданні тритомника в українській частині Подністер'я не позначено жодного пункту БДК (Телегін 1985, с. 112, карта 4). У написаному на початку 1970-х рр. короткому повідомленні С. М. Бібікова і В. Г. Збеновича зазначено, що «досі в Середньому Подністер'ї не були відомі достовірні неолітичні пам'ятки» (Бібіков, Збенович 1971, с. 74). Пізніше В. Г. Збенович доводить, що віднесені до БДК фрагменти кераміки з Наславчі і Великої Мукші насправді пов'язані з ранньотрипільськими поселеннями, виявленими ним у цих пунктах (Збенович 1980, с. 166—167). У монографії 1989 р. він пише: «група пам'яток БДК, досліджена В. І. Маркевичем, зосереджена у південній частині Середнього Подністер'я поблизу м. Сороки. Окремі місцезнаходження БДК трапились і в північніших пунктах долини Дністра — біля сс. Наславча, Каларашовка (північ МРСР), Ожеве¹ (південь Чернівецької області УРСР). Уся решта частина Середнього Подністер'я, добре досліджена численними експедиціями, вільна від пам'яток БДК» (Збенович 1989, с. 174).

Але інші дослідники, услід за В. М. Даниленком, продовжують включати долину Дністра в межах Чернівецької обл. до ареалу БДК. Так, у довідковому виданні «Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку» в окресленому регіоні згадуються п'ять поселень БДК — Перебиківці, Гордівці, Комарів і Ломачинці (ред. Черниш 1981, с. 148, 165). Пам'яток під назвою «Ломачинці» згадано навіть дві — відомі за дослідженнями С. М. Бібікова та В. Г. Збеновича як ГЕС — пункт 15 і ще одну, про яку жодних даних немає. Інформацію про неї та про пам'ятку під назвою «Комарів» наведено із посиланням на навчальний посібник Б. О. Тимошука. Але і в ньому відомості про

1. Тут В. Г. Збенович міг мати на увазі досліджені ним місцезнаходження ГЕС — пункт 15 і Василівка, розташовані на приблизно однаковій відстані від с. Ожеве.

них обмежуються тільки назвами (Тимошук 1970, с. 9—10).

Напевно, п'ять згаданих пунктів є не підписаними пам'ятками БДК, нанесеними у відповідних місцях на карті в колективній монографії «Археологія Прикарпаття, Волині та Закарпаття (Кам'яний вік)». У її тексті побіжно згадуються дві з них — Перебиківці та Гордівці (Пелешишин 1987, с. 100, рис. 35, с. 108). Ці ж п'ять пунктів позначено і на карті у написаному К. К. Черниш розділі «Буго-дністровська культура» видання «Неоліт Північної Євразії». З них названо лише один — Перебиківці¹ (Черныш 1996, с. 20, карта 2). Пункти Перебиківці, Гордівці, Комарів і Ломачинці нанесено та підписано на карті пам'яток БДК у монографії М. Т. Товкайла (2005, с. 84, рис. 1).

Низку не підписаних пунктів БДК на правому березі Дністра в межах України позначено на картах і в кількох публікаціях молдовських археологів (Larina 1994, р. 58, fig. 1; 2010, р. 179, 191; Дергачев, Ларина 2015, с. 343, рис. 240). У тексті нової монографії О. В. Ларіної та В. А. Дергачева, присвяченої культурі лінійно-стрічкової кераміки Молдови, пам'ятки Перебиківці, Гордівці, Комарів і Ломачинці віднесено до БДК, і саме це визначення стало підставою для досить далекосяжних висновків (Ларина, Дергачев 2017, с. 125).

Таким чином, нині є різні підходи до окреслення північно-західної межі БДК. Це залежить від поглядів дослідників на визначення культурної належності кількох пам'яток, розташованих на правому березі Дністра в межах Чернівецької обл. Ситуацію ускладнює те, що більшість цих пунктів виявлено багато десятиріч тому на території, затопленій пізніше водосховищем Дністровської ГЕС, їхні нечисленні матеріали опубліковано не повно або загалом не видано. Відтак, розв'язання проблеми слід розпочати з перевидання та аналізу відповідних знахідок, а також з'ясування актуального стану збереженості цих пам'яток і визначення перспектив дослідження їх. Першим кроком у виконанні цього завдання і є публікація неолітичних знахідок з долини Дністра, що зберігаються в ІА НАНУ. Нині автору відомі чотири такі колекції з матеріалами, інтерпретованими як «буго-дністровські».

ЦЕКИНІВКА І

Поселення Цекинівка І знаходиться на лівому березі р. Дністер у південно-західній частині с. Цекинівка Цекинівської сільської ради Ямпільського р-ну Вінницької обл. навпроти крайніх південних будинків м. Сорока Республіки Молдова, розташованого на протилежному, правому, березі річки. Воно займає ділянку

ку краю заплавної тераси, що здіймається над літнім рівнем води у річці на 4 м. Її поверхня майже горизонтальна, нині задернована і частково засаджена берегозахисною лісосухою. У північній частині пам'ятки стоїть прикордонний знак № 0184.

Пам'ятку відкрив у 1960 р. та почав досліджувати у 1962 р. В. І. Маркевич. Як вказано в його монографії, поселення виявлено за тонким культурним шаром, зафіксованим на 40-метровій ділянці берегового урвища Дністра у верхній частині «легкого лесово-мулистого алювіального суглинку» на глибині 1,4—1,5 м від поверхні. Він містив крем'яні вироби, уламки кераміки, перегорілі ступки річкової перловиці та шматочки деревного вугілля. На місці найбільшої концентрації знахідок В. І. Маркевич спочатку зробив зачистку берегового урвища на довжині 4 м (Маркевич 1964b, с. 92, 100—101), згодом провів розкопки на площі 80 м². Тут він виявив два скупчення неолітичних залишків з плямами попелу від «вогнищ». Біля більшого скупчення, інтерпретованого як «житло», відкрито скорчене на боці поховання. Потужність неолітичного шару не перевищувала 6—8 см. Крім цього, автор розкопок згадує знахідки чотирьох фрагментів кераміки доби бронзи, виявлених на глибині 0,8 м від поверхні, а також трьох фрагментів розписної кераміки і п'яти крем'яних відщепів часу розвинутого Трипілья, що залягали на глибині 1,02—1,04 м від репера (Маркевич 1964a: с. 88; 1965: с. 89; 1968: с. 19; 1974: с. 118—126). Знахідки розкопок зберігаються у Кишеневі.

У 2010 р. розкопки Цекинівки І продовжила спільна експедиція Інституту археології НАН України та Інституту археології Гданського університету (Республіка Польща) під керівництвом Д. Л. Гаскевича, Л. Черняка і Б. Юзвяка (Гаскевич, Черняк, Юзвяк 2010; Czerniak et al. 2013, s. 110—114; Гаскевич 2015b, с. 187—189).

За минулі 48 р. берегова лінія була дуже розмита Дністром. Збереглася лише невелика частина заплавого південно-східного кута розкопу 1962 р. Безпосередньо на північ від нього вздовж бровки заплавної тераси було закладено розкоп розмірами 12 × 3 м, трохи південніше — ще один розмірами 6 × 5 м (рис. 2). Дослідження провадилося послідовним зняттям 10-сантиметрових умовних горизонтів. Глибину знахідок вимірювали від репера. Співвіднести його з умовним «нулем» розкопу В. І. Маркевича поки не вдалося, що унеможливило коректно зіставляти нівеляційні позначки 2010 і 1962 рр. Нерівний мікрорельєф пам'ятки не дозволяє зіставляти і значення глибин, заміряні «від поверхні».

У обох розкопах спостережено однакову послідовність геологічних відкладів: від поверхні до глибини 0,4—0,5 м залягає темний сіро-бурий дещо опіщаний гумус з прошарками та лінзами чистого річкового піску; від 0,5 до 1,0 м — однорідний сіро-бурий суглинок, у

1. Імовірно, це пункт в ур. Передустя, досліджений самою К. К. Черниш.

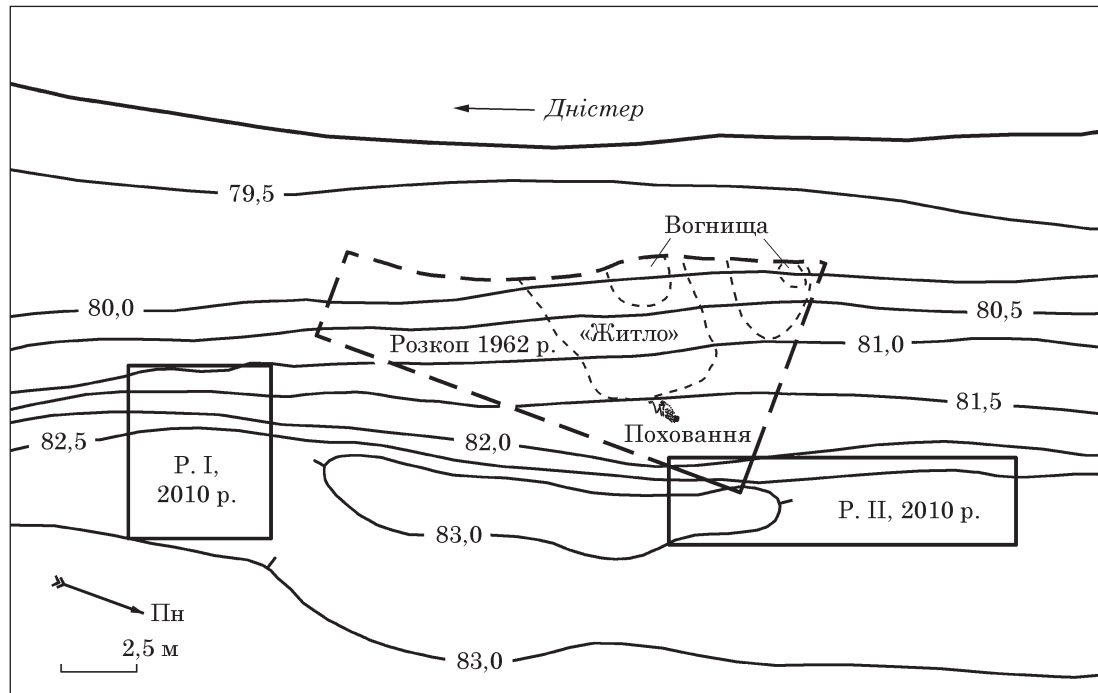

Рис. 2. Цекинівка, план пам'ятки

верхній частині якого спостерігається прошарок оглееного черно-бурого гумусу; з глибини 1,0 м лежить пухкий світло-бурий суглинок. Описану стратиграфію порушують різночасові перекопи і викиди з них, нори землерийних тварин, тонкі прошарки алювіальних наносів і слідів оглеювання, що виникли внаслідок підтоплення краю тераси. Різночасові культурні залишки не утворювали чітко виражених культурних шарів. Але аналіз даних про кількість фрагментів керамічного посуду в умовних горизонтах, якими досліджувалася пам'ятка, дозволяє говорити про концентрацію знахідок культури Поенешть-Лукашівка у сіро-бурому суглинку, білогрудівської і трипільської культур — у верхній частині світло-бурого суглинку, БДК — його нижній частині.

Матеріали, добуті 2010 р., зберігаються у Наукових фондах ІА НАНУ. Колекція (№ 1445) складається з 1932 знахідок: 359 уламків кераміки, 1095 крем'яних виробів, восьми виробів з кістки та мушелі, бронзової фібули середньолатенської схеми II ст. н. е., трьох виробів з каменю, двох дрібних уламків склепіння черепа людини, 464 цілих і фрагментованих кісток тварин і мушелі молюсків. Переважна більшість цих знахідок відноситься до культур Поенешть-Лукашівка і білогрудівської.

Неолітичним часом впевнено датуються лише сім переважно дрібних, нерідко розшарованих уламків кераміки. З них чотири є фрагментами стінки, ймовірно, однієї орнаментованої посудини. Її грудкувата формувальна маса містить значну домішку тонких органічних волокон, товчених мушелі з максимальним розміром 0,8 см (далі — макс.) і незначну кількість

дрібного піску. Товщина цих стінок 0,7—0,9 см. Поверхні заглажені, зовнішня бура, внутрішня темно-бура. Злам двошаровий. Орнамент — ледь помітні вертикальні проглажені лінії завширшки 0,2 см (рис. 3: 1). Решта, три фрагменти неорнаментованих стінок, походять від різних посудин. Одну зроблено з формувальної маси, що містить органічні волокна, меншу кількість уламків мушлі (макс. — 0,4 см) і більшу крупного обкошеного піску, шматочки перегорілої кістки. Товщина стінки 1,0 см. Поверхні дуже еродовані з глибокими відбитками органіки, зовнішня червоно-бура, внутрішня світло-бура. Злам тришаровий: буро-чорно-бурий. Формувальна маса іншої посудини має незначну домішку тонких органічних волокон і товченої мушлі (макс. — 0,4 см). Товщина стінки 0,7 см. Поверхні темно-бурі, зовнішня зі слідами розчосів, внутрішня гладенька. Злам чорний. До формувальної маси третьої посудини додано грубі органічні волокна і дрібно потовчену мушлю (макс. — 0,2 см). Зовнішня поверхня залощена червоно-бура. Злам чорний.

Майже всі фрагменти неолітичної кераміки походять з глибини 1,4—1,6 м від репера. Але поряд з ними у тих само відкладах траплялись і уламки посуду трипільської та білогрудівської культур. Відтак, датувати неолітом усі крем'яні вироби з відповідної глибини було б ризиковано. Проте деякі з них можна досить упевнено віднести до БДК за типологічними ознаками. Це двоплощадковий біпоздовжній суміжний нуклеус для одержання пластинок (рис. 3: 2), добре ограновані відтискні пластинки відповідного розміру (рис. 3: 3), кілька невеликих скребачок на відщепі (рис. 3: 4—8).

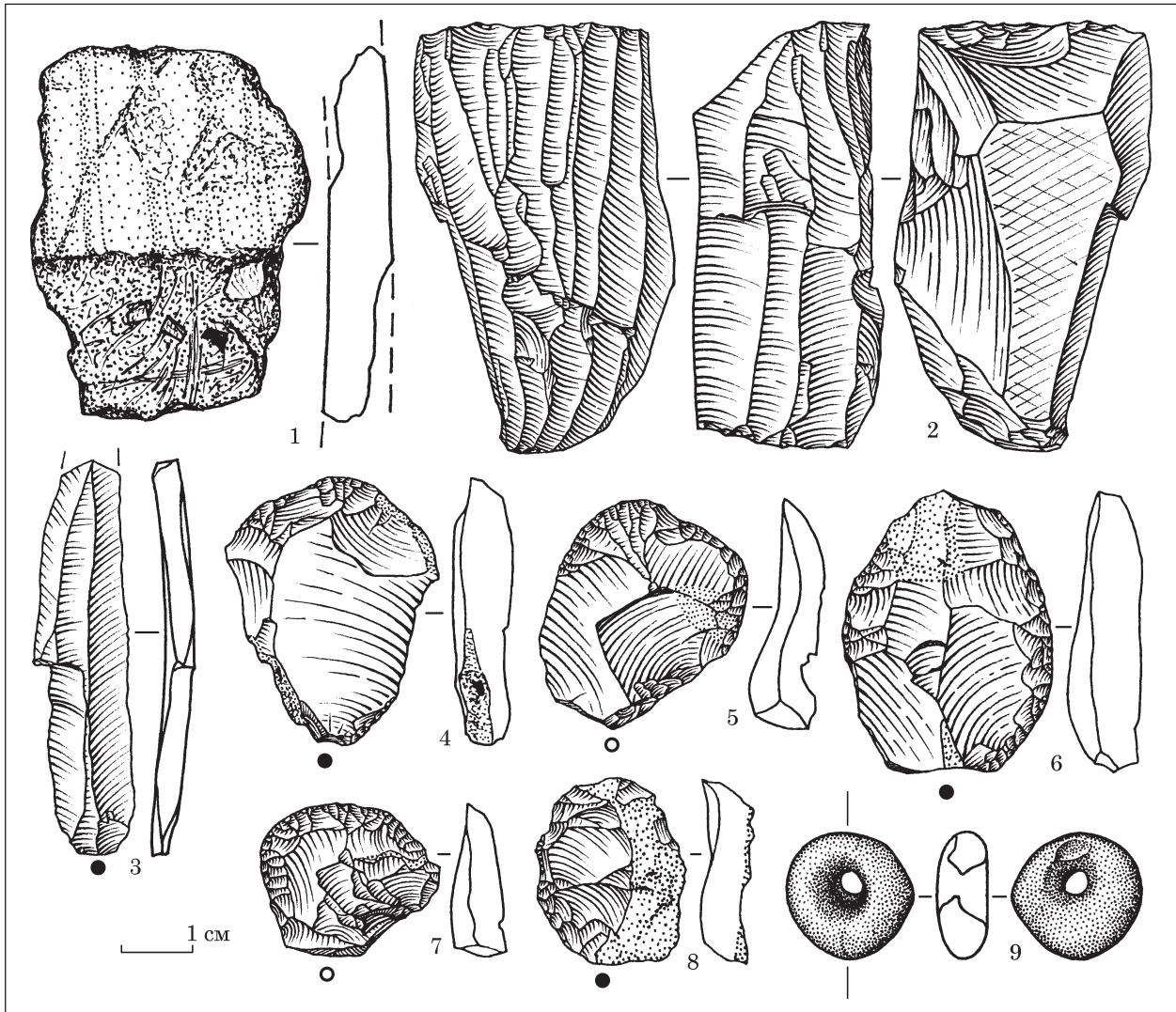

Рис. 3. Цекинівка, неолітичні знахідки

Неолітом датовано і кам'яну прикрасу, підібрану на поверхні розмитого берега Дністра за кілька метрів від розкопу 1. Це підвіска чи намистина з округлої природної вапнякової гальки діаметром 1,8 см і завтовшки 0,7 см з асиметрично розташованим просвердленим отвором діаметром 0,35 см. Отвір свердлили з обох сторін, зустрічно (рис. 3: 9). Аналогічні, але дещо більші підвіски з отвором, просвердленим з двох боків, виявлено у пізньомезолітичному, третьому, шарі поселення Сорока II (Маркевич 1974, с. 70, рис. 35: 3), розташованому неподалік на протилежному березі річки, а також на пізньомезолітичній стоянці Роздорська 2 на Нижньому Дону (Горелик, Цыбрий, Цыбрий 2014, с. 268, рис. 14Б: 8; Gorelik, Tsybrij, Tsybrij 2016, p. 151, fig. 10).

Отже, новими розкопками виявлено слабко насичену знахідками периферію досліджених раніше скупчень неолітичного матеріалу БДК. Несподіваним стало виявлення на однаковій з ними глибині, а також у верхніх відкладах значної кількості артефактів пізніших пе-

ріодів, що дисонує з даними, опублікованими В. І. Маркевичем. Це стало одним з аргументів, аби піддати сумніву неолітичний вік поховання, розкопаного на пам'ятці в 1962 р. (Гаскевич 2015b, с. 189—191).

ВАСИЛІВКА

Пам'ятка з матеріалами скіфського часу, трипільської культури етапу VI і поодинокими неолітичними знахідками знаходиться на південно-східній околиці с. Василівка Василівської сільської ради Сокирянського р-ну Чернівецької обл. Вона займає край першої тераси правого берега Дністра біля місця впадіння у нього р. Коболча, яка обмежує поселення з півночі. Висота тераси над рівнем річок 6—7 м. Пам'ятку виявлено розвідками Дністровського розвіdkового загону ІА АН УРСР в 1985 р. Матеріали трипільської культури були поширені на ділянці розмірами 250 × 150 м, видовженій уздовж берега Дністра. Тут виділено залишки семи наземних глинобитних жител і двох гос-

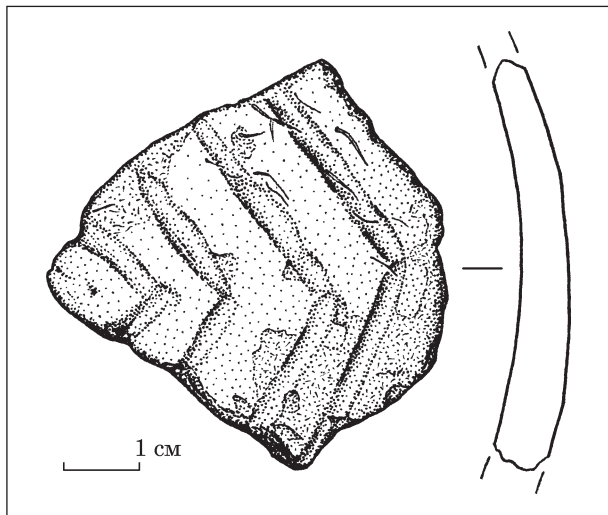

Рис. 4. Василівка, стінка посудини буго-дністровської культури

подарських ям. Їх перекривали потужні (до 2,5 м у районі житла 3) відклади делювіального суглинку, що місцями чергувалися з тонкими алювіальними наносами. Культурний шар був дуже пошкоджений будівництвом нижньої площадки Дністровської ГАЕС. Найбільше від нього постраждала північна частина поселення, де й було знайдено неолітичні артефакти (Збенович, Шумова 1987; Шумова 1994; 2001).

У 1987 р. експедиція на чолі з В. Г. Збеновичем заклала у північній частині пам'ятки, що примикала до урвистого берега закруту р. Коболча, розкоп площею 244 м². У його північній частині досліджено видовжену по лінії захід-схід «траншеєподібну» господарську яму, завдовжки 3,4 м, ширина східної частини 1,8 м, західної — 1,2 м, глибина 0,35 м від давньої поверхні у східній частині та 0,5 м — у західній. Золисте заповнення ями було насичене кістками тварин, уламками трипільського посуду, крем'яними виробами, каменями, мушлями річкових молюсків *Unio*, скупченнями вугликів. За даними польового звіту, «два фрагменти кераміки з рослинною домішкою, що відносяться до неолітичної буго-дністровської культури» знайдено у західній частині ями (Збенович, Шумова 1987, с. 3—4). У публікаціях, присвячених дослідженню поселення (Збенович, Шумова 1989, с. 99—101; Шумова 1993; 1994; 2001), неолітичні знахідки не згадуються. Наведені в них параметри ями дещо відрізняються від описаних у звіті, а її інтерпретовано як залишки «напівземлянки», пізніше заповненої сміттям (Шумова 1994, с. 80; 2001, с. 114).

За даними дослідників пам'ятки, на ній виявлено близько 2 тис. уламків кераміки (Збенович, Шумова 1989, с. 100), а також досить численні вироби з кременю та інших порід каменю, поодинокі знаряддя з кістки та рогу. Ці матеріали знаходяться у Наукових фондах ІА НАНУ, але досі перебувають у стані передачі

на постійне зберігання. Відтак, колекція не має номера, точна кількість і склад включених до неї знахідок не відома. Це, а також відсутність у польовому звіті інвентарного опису їх унеможливило судити про повноту опрацьованих матеріалів. Перегляд їх автором восени 2017 р. засвідчив наявність лише одного фрагмента керамічної посудини, що достеменно відноситься до БДК.

Фрагмент кераміки походить від орнаментованої стінки посудини, виготовленої з щільної шаруватої формувальної маси з домішкою органічних волокон і дрібного обкошеного піску. Товщина стінки 0,5—0,7 см. Зовнішня поверхня сіро-бурого кольору, заглажена тонким шаром глини (*self-slip*), що місцями відлущився. Внутрішня поверхня темно-сіра, гладенька, з численними відбитками вигорілих органічних волокон. На зламі потужна чорна основа черепка ззовні та зсередини перекрита тонкими бурими шарами. Орнамент має вигляд «паркетної» композиції, утвореної чергуванням горизонтальних зон, заштрихованих глибоко прогладженими жолобчастими паралельними діагональними лініями завширшки 0,3 см (рис. 4). За більшістю ознак цей фрагмент відповідає характеристикам кераміки так зв. «печерського» типу БДК.

У нанесеному на фрагмент шифрі місце його виявлення та відносна глибина позначені як «північна ділянка», «5 штик» і «прокопка». Відсутність згадки про яму може вказувати про залягання знахідки за її межами або нижче дна заглибленого об'єкта трипільської культури. Напевно, вона походить не з його сміттевого заповнення, а з неолітичного культурного шару, пошкодженого цим об'єктом. Якщо на площі поселення дійсно є неолітичний шар, то під дією природних процесів, а також унаслідок давніх перекопів і сучасних будівельних робіт окремі неолітичні матеріали могли потрапити у верхні відклади або на поверхню пам'ятки і були знайдені під час її дослідження. Але, за винятком керамічного посуду, типологічне виділення їх у колекції трипільських знахідок з Василівки є проблематичним. Ще більше це завдання ускладнює відсутність у польовій документації робіт 1987 р. інвентарного опису матеріалів, а також будь-яких креслеників.

ГЕС — ПУНКТ 15

Пам'ятка з матеріалами скіфського часу, трипільської культури етапу В І—В ІІ і поодинокими знахідками неолітичної доби знаходилася на правому березі р. Дністер дещо північніше м. Новодністровськ Чернівецької обл. Її виявила 1968 р. Середньодністровська експедиція ІА АН УРСР під керівництвом С. М. Бібікова. Оскільки на той момент міста ще не існувало ¹,

1. Новодністровськ засновано у 1973 р.

назву пам'ятки прив'язали до майбутньої електростанції (Биби́ков и др. 1968, інв. № 5105, с. 9). У кількох публікаціях вона побіжно згадується як Ломачинці (Тимошук 1970, с. 10; ред. Черниш 1981, с. 165; Ларина, Дергачев 2017, с. 125), бо однойменне село Сокирянського р-ну Чернівецької обл. тоді було найближчим населеним пунктом, розташованим на тому само, правому, березі річки. Але у польовому щоденнику її локалізацію прив'язано до «східної околиці Березівських Хуторів»¹, що на протилежному, лівому, березі Дністра (Биби́ков и др. 1968, інв. № 5107, с. 13). Зараз пункт затоплено Дністровським водосховищем.

Найповніші опубліковані відомості про пам'ятку складаються лише з трьох речень (Биби́ков, Збеневич 1971, с. 74). У кількох інших виданнях пункт згадується побіжно (Тимошук 1970, с. 10; ред. Черниш 1981, с. 165; Бурдо 2008, с. 6; Ларина, Дергачев 2017, с. 125). Ґрунтовнішу інформацію про пам'ятку містять текст польового звіту С. М. Бібікова та польового щоденника В. Г. Збеневича. У них зазначено, що три орнаментовані фрагменти кераміки БДК, крем'яні пластини, ікло вепра і частина оленього рогу зі слідами пиляння зібрано на вузькому пляжі Дністра. Площу поширення підйомного матеріалу не вказано. У районі виявлення цих знахідок 50-метрову ділянку урвистого краю першої тераси заввишки 4—5 м у кількох місцях було зачищено до глибини 2,5 м. У зачистках на глибині 0,8 м залягав тонкий шар стулок черепашок *Unio* без археологічних знахідок. На глибині 1,5 м зафіксовано культурний шар скіфського часу, під ним на глибині 2,0 м був тонкий прошарок крем'яних гальок, здебільшого розколотих. Він перекривав горизонт, що містив уламки трипільської кераміки з масткою поверхнею і домішкою шамоту у глині, численні крем'яні вироби, кістки тварин, вуглики. Знахідки всіх періодів були виявлені у шарі щільної жовтої глини. Автори звіту вважають більшість матеріалів із зачистки трипільськими, але не виключають, що якась частина їх датується ранішим часом і може бути пов'язана зі знахідками на березі (Биби́ков и др. 1968, інв. № 5105, с. 3, 9; інв. № 5107, с. 13—14; інв. № 5108, с. 4). Текст звіту проілюстровано рисунками двох фрагментів неолітичного посуду, уламка рогу і чотирьох пластин.

До інвентарного опису матеріалів розвідки внесено відомості про характеристики, локалізацію та імовірну культурно-хронологічну інтерпретацію 72 знахідок: 19 уламків кераміки, 51 крем'яний виріб і дві кістки. Із зачистками пов'язано 63 знахідки: п'ять уламків посуду та один уламок біконічного керамічного прясель-

ця скіфського часу, дев'ять фрагментів трипільської кераміки, ікло вепра неолітичного часу, трипільські широка крем'яна пластина і вкладень серпа зі струменистою ретушню і зализкованістю, а також 45 крем'яних виробів неолітичної доби. Решту дев'ять знахідок зібрано на поверхні: уламок керамічної «сковорідки» скіфського часу, три фрагменти буго-дністровської кераміки, крем'яну скребачку на масивному відщепі, віднесenu до трипільської культури, «пірамідальний нуклеус», дві крем'яні пластинки та уламок рогу, ймовірно, неолітичного періоду (Биби́ков и др. 1968, інв. № 5108, с. 4). Наведені дані про кількість і склад знахідок з поверхні та із зачисток дещо відрізняються від відповідної інформації з польового щоденника.

Матеріали розвідок Середньодністровської експедиції зберігаються у колекції № 624 Наукових фондів ІА НАНУ. В ній є всі знахідки, згадані у інвентарному описі.

Фрагментів неолітичної кераміки у колекції три. Вони походять від різних посудин, усі знайдені на поверхні. Один — це уламок орнаментованої стінки посудини, виготовленої з пористої формувальної маси з домішкою грубих органічних волокон, незначною кількістю дрібного обкоченого піску і товченої мушлі (макс. — 0,4 см). Товщина стінки 0,6—0,8 см. Поверхні гладенькі з численними відбитками вигорілих органічних волокон. Зовнішня — темного рожево-бурого кольору, внутрішня — темно-сіра. На зламі черепок чорний. Орнамент — «паркетна» композиція, утворена зонами, заповненими глибоко прогладженими жолобчастими паралельними лініями завширшки 0,2—0,3 см (рис. 5: 1).

Другий фрагмент — маленький розширований уламок орнаментованої стінки посудини, виготовленої з пористої формувальної маси, що містить домішку органічних волокон, дрібного обкоченого піску і поодиноких дрібних гальок (макс. — 0,5 см). Товщина стінки не менше 0,6 см. Зовнішня поверхня червоно-бура, дуже еродована, внутрішня не збереглась. На зламі маємо два шари — червоно-бурий ззовні і чорний зсередини. Орнамент — пальцево-нігтьові зачіпи (рис. 5: 2).

Третій фрагмент — уламок орнаментованої стінки посудини, виготовленої з щільної важкої формувальної маси зі значною домішкою дрібного обкоченого піску і незначною кількістю тонких органічних волокон. Товщина стінки 0,7—0,8 см. Зовнішня поверхня червоно-бура, заглажена рідкою глиною (*self-slip*), внутрішня — чорна гладенька. На зламі черепок має два шари — тонший червоно-бурий ззовні і потужніший чорний зсередини. Орнамент — горизонтальні ряди вертикальних насічок завдовжки 1,0 см, нанесених через 0,5—1,0 см (рис. 5: 3).

За більшістю ознак два перші фрагменти відповідають характеристикам буго-дністровського посуду так зв. печерського типу,

1. Назву «Березова» до 1965 р. мало с. Наддністрянське Мурованокуриловецького р-ну Вінницької обл.

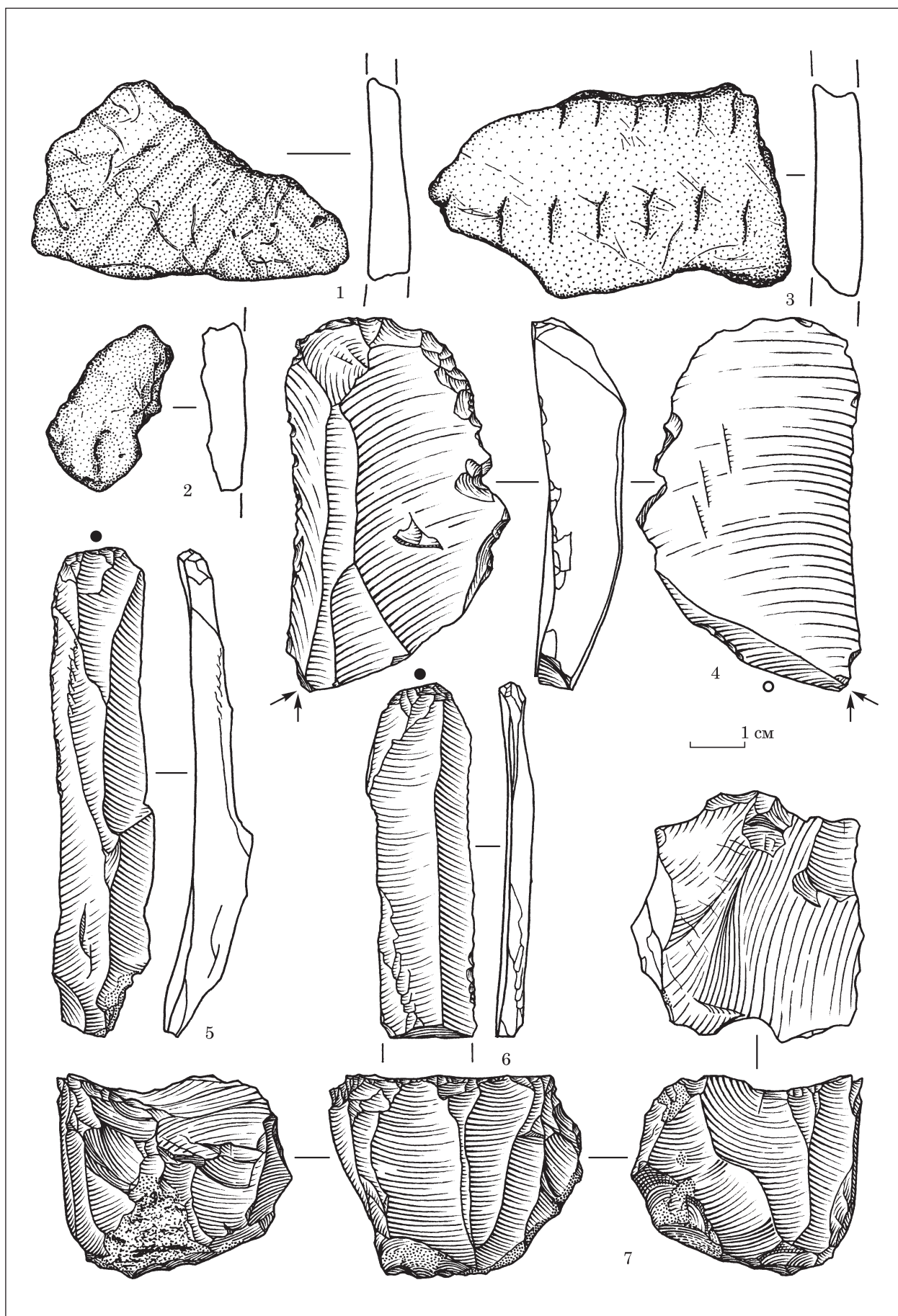

Рис. 5. ГЕС, пункт 15, неолітична кераміка та крем'яні вироби, зібрані на поверхні

третій — «савранського». Разом з ними на поверхні підібрано чотири крем'яні вироби: одноплощадковий поздовжній підпірамідальний нуклеус для одержання пластин (рис. 5: 7); цілу пластину (рис. 5: 5); пластину з відламаним кінцем і слідами використання (рис. 5: 6); виготовлену на широкій пластині кінцеву скребачку, комбіновану з двограним різцем (рис. 5: 4). За типологічними характеристиками їх можна датувати що неолітом, що енеолітом.

Такий висновок стосується і більшості з 47 крем'яних виробів, знайдених у зачистках разом з уламками трипільського посуду. Серед них чотири нуклеуси для пластин: одноплощадковий поздовжній односторонній (рис. 6: 5),

одноплощадковий поздовжній односторонній торцевий підклиноподібний (рис. 6: 6), двоплощадковий біпоперечний суміжний (рис. 7: 1) і двоплощадковий перпендикулярно-поздовжній (рис. 7: 2а). Також тут виявлено нуклеовидний уламок кременю; поперечний скол поправки фронту нуклеуса; поздовжній скол, що зняв нижню частину одноплощадкового поздовжнього нуклеуса з пласкою робочою поверхнею (рис. 7: 2b); 18 цілих і фрагментованих пластин і пластинок (рис. 6: 1—4); 21 відщеп, п'ять з яких мають сліди використання у вигляді ділянок нерегулярної ретуші, вищербин тощо. Схоже, ці вироби пов'язані з одним епізодом функціонування пам'ятки, про що свід-

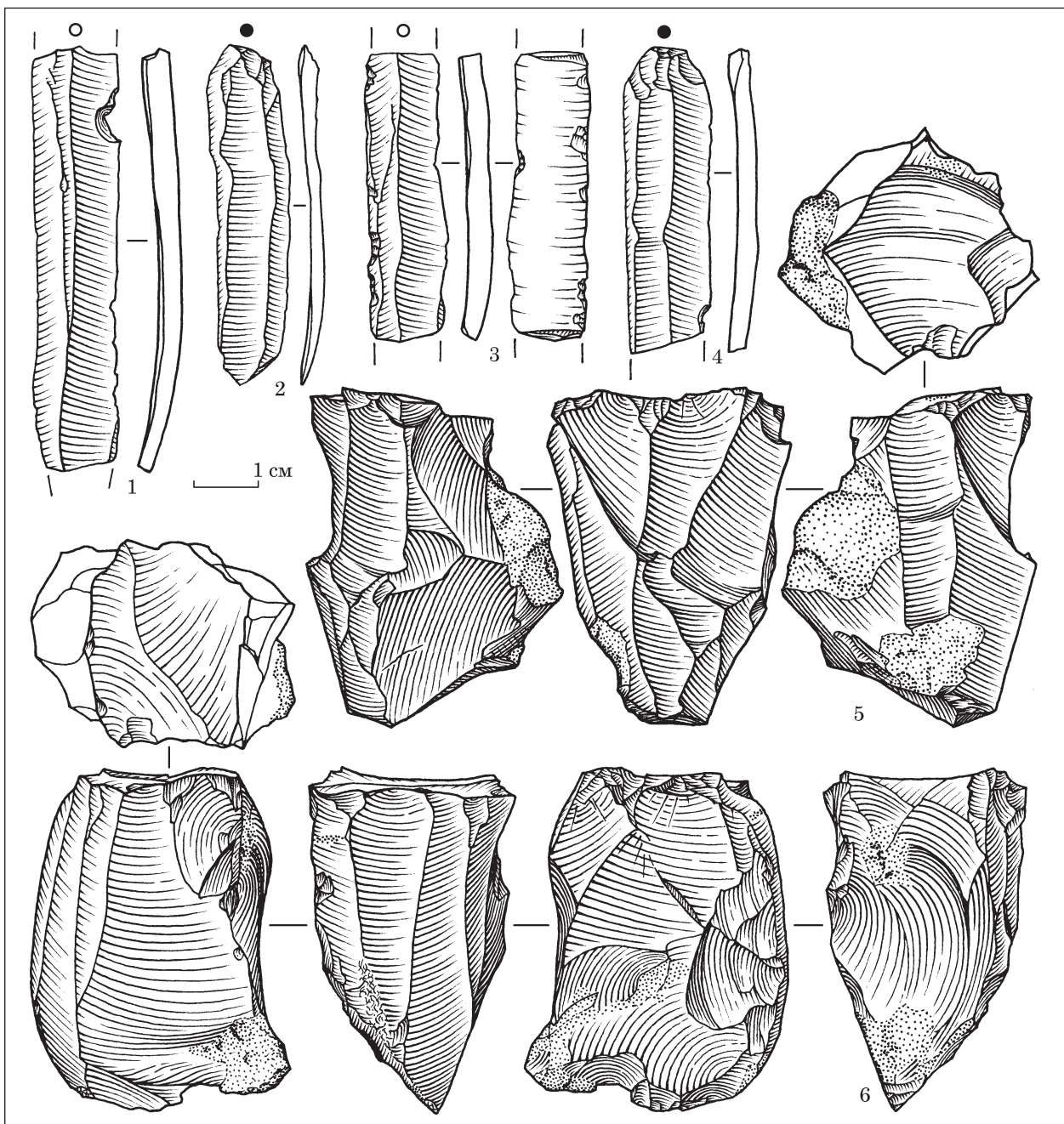
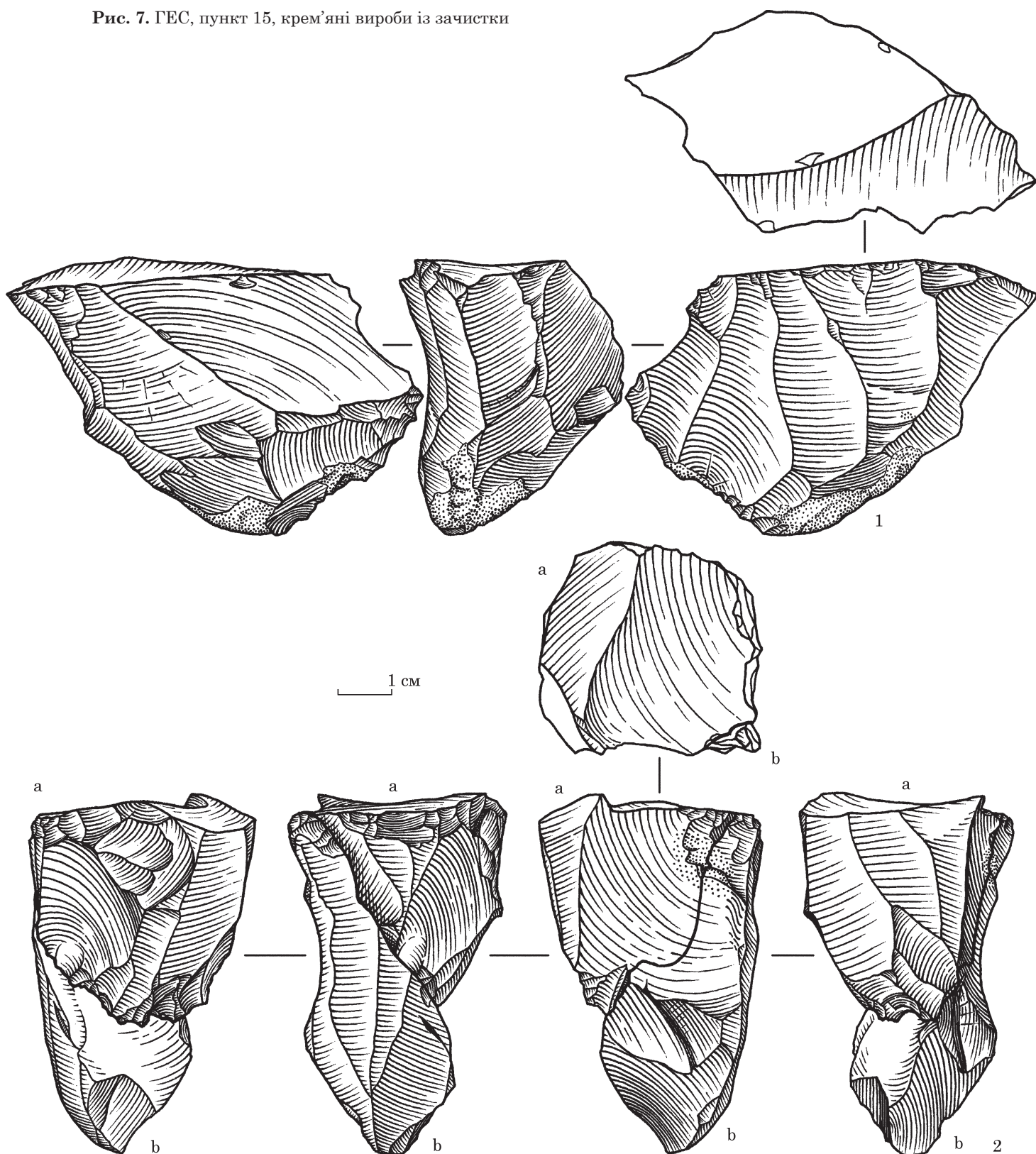

Рис. 6. ГЕС, пункт 15, крем'яні вироби із зачистки

Рис. 7. ГЕС, пункт 15, крем'яні вироби із зачистки

чить низка ремонтів. Найцікавіший серед них (рис. 7: 2) зафіксував перетворення одноплощинного поздовжнього нуклеуса на двоплощинний перпендикулярно-послідовний як спосіб подолання наслідків невдалого зняття поздовжнього сколу з масивним закінченням (plunging piece).

Однозначно трипільським часом датується серп — характерно залюстрована білатерально ретушована струменистою ретушшю бітронкована пластина завдовжки 16 см, одержана з використанням посиленого відтиску. Серп зроблено з так зв. «волинського» кременю, що вирізняє цю знахідку з-поміж інших, виготов-

лених з не таких якісних місцевих сортів сеноманської сировини. Н. Б. Бурдо віднесла до трипільської культури етапів В І—В ІІ 48 крем'яних виробів з колекції ГЕС — пункт 15 (Бурдо 2008, с. 6, табл.). Імовірно, йдеться про всі крем'яні знахідки із зачистки та якусь одну з поверхні.

ГОРДІВЦІ

Пам'ятка з різночасовими матеріалами знаходиться на правому березі р. Дністер, за 0,4 км на північний захід від крайніх північних садиб с. Гордівці Рукшинської сільської територіальної громади Хотинського р-ну Чернівецької обл. Виявлена у 1950 р. розвідкою Дністрянської експедиції Львівського відділу ІА АН УРСР під керівництвом О. П. Черниша. Детальну інформацію про пункт наведено у польовому звіті (Черниш 1950, с. 14—17), її дещо скорочений варіант опубліковано (Черниш 1956, с. 192—193). За даними цих джерел, стулки молюсків, фрагменти неолітичної кераміки, численні крем'яні вироби були зібрані на поверхні в «обвалі» стіни першої надзаплавної тераси Дністра. Площу поширення знахідок не вказано. Навпроти місця збору підйомного матеріалу в урвищі тераси на глибині 0,4—0,6 м зафіксовано культурний шар слов'янського часу, в алювіальних відкладах на глибині 2,0—2,4 м — шар черепашок *Unio*, що супроводжувався фрагментами кераміки, крем'яними виробами і кістками тварин, зокрема, уламком рогу благородного оленя. Про проведення тут земляних робіт не згадується. Відсутня інформація і про стратиграфію відкладів, характер і датування керамічних і крем'яних знахідок із нижнього культурного шару (Черниш 1950, с. 14—15).

Схоже, у звіті знахідки з «обвалу» і безпосередньо з культурного шару підраховано сумарно та описано разом як «зібрані». Серед крем'яних виробів О. П. Черниш згадує вісім нуклеусів для отримання пластин і відщепів, два нуклеоподібні уламки, три дрібні скребачки, скобель на відщепі, два різці — ретушний на сколі поправки і кутовий на зламі пластинки, пластини, відщепи й уламки. Як особливу рису комплексу, що виділяє його з-поміж решти пам'яток регіону, він відзначив дрібні розміри більшості нуклеусів, заготовок і знарядь. Причиною того дослідник вважав використання сировини у вигляді дрібних крем'яних гальок (Черниш 1950, с. 15—16).

Неолітичну кераміку представлено дев'ятьма неорнаментованими уламками стінок посуду, виготовленого з формувальної маси з домішкою рослинності, та одним дрібним неорнаментованим фрагментом вінець посудини, зробленої з глини зі значною домішкою піску. Поверхні світло- і темно-жовті. На думку дослідника, за кольором поверхні та глиняною масою ці уламки близькі до посуду культури лінійно-

стрічкової кераміки з колекції Львівського історичного музею (Черниш 1950, с. 16—17). Опис матеріалів проілюстровано рисунками уламка вінець і десяти крем'яних виробів — чотирьох нуклеусів, трьох скребачок, двох різців і скобеля (Черниш 1956, с. 192, табл. ІІ: 1—5, 7—10, 12, 13). Колекція зберігається у Львові, в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ. На інформації зі статті О. П. Черниша ґрунтуються згадки про пам'ятку у публікаціях інших авторів (ред. Телегін 1966, с. 419; Тимошук 1970, с. 10; Даниленко 1969, с. 147; ред. Черниш 1981, с. 165; Гаскевич 2006, с. 122).

Для з'ясування стану збереженості пам'ятки після появи водосховища Дністровської ГЕС і визначення культурної належності її неолітичних матеріалів автор відвідав пункт у 2005 і 2009 рр. Огляд правого берега Дністра в районі с. Гордівці засвідчив наявність на його північно-західній околиці місцезнаходження первісних знахідок у тому ж місці, що й згадане у звіті О. П. Черниша ранньослов'янське поселення, а також згадане у публікації Б. О. Тимощука давньоруське селище XII—XIII ст. (Тимошук 1969, с. 153).

Археологічні матеріали зібрано в оголеннях урвистого краю і розмитих осипах першої тераси Дністра заввишки 3—4 м над нинішнім його рівнем води, а також на пляжі, що періодично підтоплюється водосховищем. Довжина ділянки їхнього поширення приблизно 300 м. Звідси походять численні уламки середньовічного кружального посуду, а також окремі фрагменти ліпної кераміки з домішкою шамоту і кілька уламків посуду з формувальної маси з домішкою органіки, поодинокі крем'яні вироби. Матеріали зберігаються у відділі археології кам'яної доби ІА НАНУ.

Крем'яні вироби представлено комбінованою зі скобелем скребачкою на відщепі, шістьма відщепами і перегорілим уламком кременю.

Ліпна кераміка — це переважно невиразні дрібні неорнаментовані уламки стінок посуду. На їхньому тлі виділяються фрагменти трьох виробів, що представляють різні технологічні групи. Один — уламок заокругленого краю глиняного диску або вінець дуже великої миски зі стінками завтовшки 1,1 см, сформованої з маси зі значною домішкою шамоту і незначною кількістю дрібного піску. Поверхні заглажені, темно- і світло-бурі. Другий — фрагмент стінки конічної миски або покришки, виготовленої з добре вимішаної глини з незначною домішкою піску. Товщина 0,7—0,8 см. Поверхні заглажені, рожево-бурі. Третій фрагмент — великий уламок масивного плаского циліндричного дна, виліпленої з формувальної маси з незначною домішкою посіченої рослинності та дрібного піску. Поверхні добре заглажені, зовнішня — світло-бура, внутрішня — рожева, рожево-бура. Злам тришаровий — темний сіро-бурій

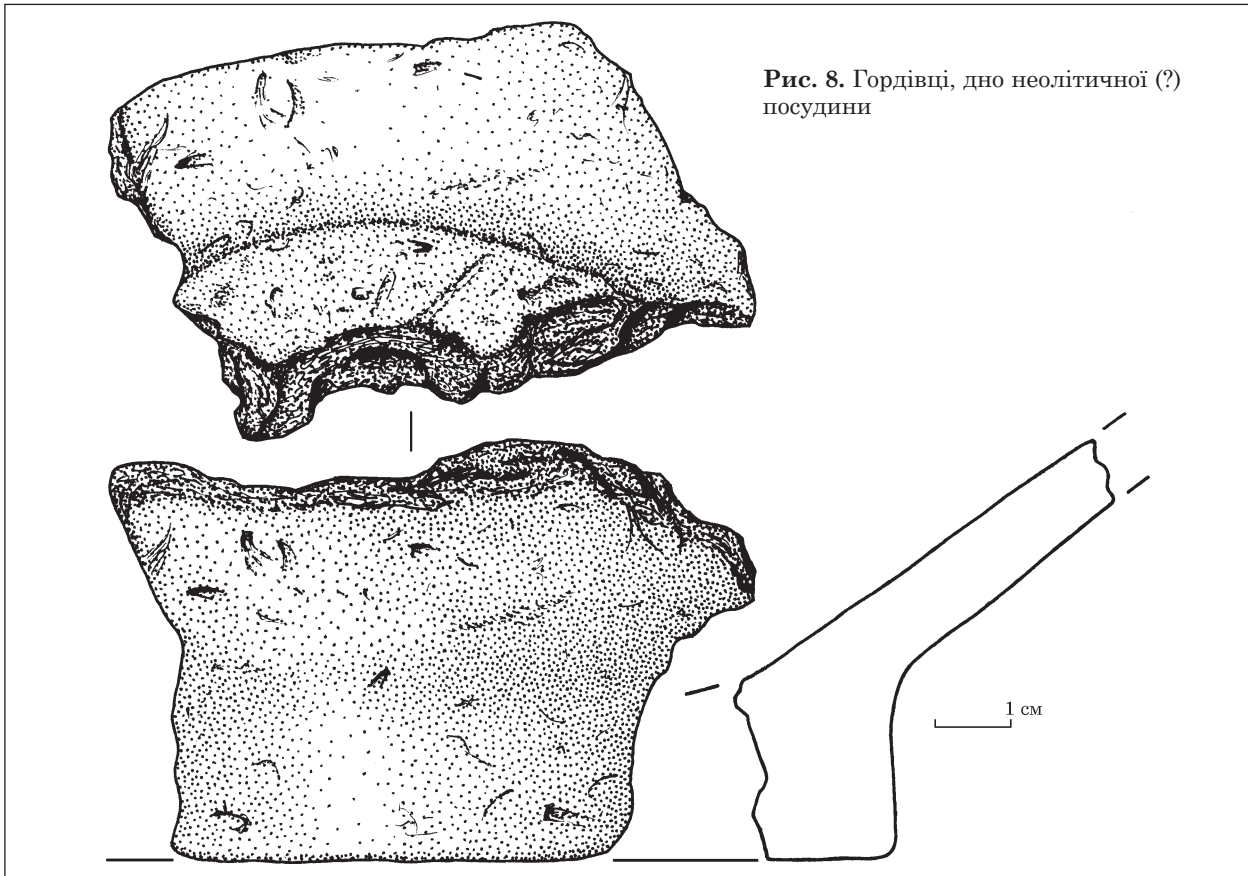

Рис. 8. Гордівці, дно неолітичної (?) посудини

усередині та світло-бурий біля поверхонь. Товщина стінки 0,7—0,9 см. Діаметр денця 12 см. Переходи від стінки до бокової поверхні дна, а також від бокової до нижньої поверхні денця чіткі (рис. 8).

Технологія виготовлення перших двох описаних посудин характерна для, відповідно, «кухонної» та «столової» кераміки трипільської культури. Третій фрагмент інтерпретовано як уламок посудини, обережно названої «неолітичною» (Гаскевич 2006, с. 120—121, рис. 6: 14). За даними В. І. Маркевича (1974 с. 90, 91, 101), подібна кераміка іноді трапляється на пам'ятках БДК Подністер'я. Її знахідки у Побужжі автор цієї статті розглядає як крішський «імпорт» (Гаскевич 2013, с. 12; 2015а, с. 182; 2017, с. 222, рис. 3, с. 223). Дрібноструктурна шарувата формувальна маса такого посуду не містить помітних домішок або має сліди вигорілих продуктів обмолоту злаків, що відрізняє її від кераміки БДК з домішкою мушлі чи жорстви, відбитками грубих і тонких органічних волокон, залишених стеблами і листям трав та, можливо, водоростями чи вовною. Проте названі риси притаманні не лише крішському, але й посуду низки інших землеробських культур Дунайсько-Карпатського регіону, зокрема лінійно-стрічкової кераміки і Прекукутень—Трипілья А. Тож визначення культурної належності конкретних виробів залежить, передусім, від їхньої форми та оздоблення.

Форма описаного денця з Гордівців не характерна для культури лінійно-стрічкової кераміки, але добре представлена на посуді крішських поселень басейну Серету (Comşa 1978, p. 19, fig. 11: 1, 4, 11; Ursulescu 1984, pl. 15: 9, 20; 20: 3, 4; 21: 8, 9, 17—20, 26; 22: 7; 27: 7; 28: 8, 17, 18; 29: 26, 28; 30: 10, 16, 20 тощо; Popușoi 2005, p. 259, fig. 62: 12; p. 268, fig. 71: 6; p. 306, fig. 108: 12; p. 314, fig. 116: 10), дещо гірше — Пруту (Petrescu-Dîmbovița 1957, p. 70, fig. 3: 2; Comşa 1991, p. 19, fig. 9: 1, 6; p. 22, fig. 12: 18) і Реуту (Дергачев, Ларина 2015, с. 437, табл. 89: 25). Кілька горщиків з буго-дністровських шарів поселень Сорока I і Сорока II (Маркевич 1964b, с. 97, рис. 4: 14; 1974, с. 44, рис. 17: 11; с. 90, рис. 48: 1, 3) схожі на знахідку з Гордівців за технологією виготовлення і формою денця, також можуть бути пов'язані з Крішем. Зрідка аналогічне масивне денце має і ранньотрипільський посуд Пруто-Дністер'я (Биби́ков 1953, с. 356, табл. 64: е, з). Відтак, наявні в розпорядженні автора матеріали ставлять під сумнів віднесення Гордівців до пам'яток БДК, хоча поки що і не спростовують того остаточно.

ВИСНОВКИ

Аналіз історії вивчення неолітичних пам'яток Подністер'я засвідчує спірність належності до БДК знахідок з низки пунктів на території Чернівецької обл. Інформація про деякі з них

ніколи не публікувалась і навіть не згадувалась у друкованих джерелах. У інших випадках опублікована інформація є фрагментарною. Згадки про роботи на низці пам'яток не вдається співвіднести з конкретними дослідженнями. Через це не можна назвати точну кількість буго-дністровських поселень, відомих у регіоні, а також чітко локалізувати деякі з них. За таких обставин нагальною необхідністю є звернення до першоджерел — польової документації та колекцій знахідок.

Опрацювання неолітичних матеріалів пам'яток Середнього Подністер'я, які зберігаються в ІА НАНУ, підтвердило належність до БДК уламків кераміки з пунктів Василівка і ГЕС — пункт 15. Уперше опубліковано рисунки цього посуду, який на сьогодні слід вважати крайнім північно-західним достовірним проявом БДК. Частина знайдених з ним крем'яних виробів також може бути неолітичною, решта — трипільською. Залягання неолітичних і енеолітичних матеріалів на одній глибині — досить звичне явище на пам'ятках Подністер'я. Зокрема, його засвідчено новими розкопками поселення Цекинівка І.

На підставі наявних у Києві матеріалів буго-дністровський характер кераміки з пункту Гордівці піддано сумніву, але не спростовано остаточно. Серед знахідок, зібраних там автором у 2005 та 2009 рр., є лише один діагностичний виріб неолітичного часу. Це нижня частина посудини, форма якої більше притаманна кераміці місцевого варіанту культури Криш, або Пруто-Дунайської мережі, за А. Рейнгрубер (Reingruber 2016), і менше — буго-дністровському та ранньому трипільському посуду. Таким чином, культурна атрибуція цієї та низки інших неолітичних пам'яток, розташованих вище по Дністру, потребує вивчення знахідок із досліджень 1950-х рр., що зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ у Львові, а також проведення нових польових досліджень.

ПОДЯКИ

Автор щиро дякує Н. Б. Бурдо та О. О. Мельник за допомогу в роботі у Наукових фондах ІА НАНУ, В. О. Шумовій за люб'язно наданий дозвіл опублікувати неолітичну кераміку з Василівки, С. Д. Лисенко за консультації щодо культурно-хронологічної інтерпретації пізнішого посуду з Цекинівки І.

ЛІТЕРАТУРА

Бибиков, С. Н. 1953. *Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре*. Москва; Ленинград: АН СССР. Материалы и исследования по археологии СССР, 38.

Бибиков, С. Н., Довженко, В. И., Збеневич, В. Г., Приходнюк, О. М. 1968. *Отчет о работе Средне-*

днестровской разведочной экспедиции в 1968 году. НА ІА НАНУ, 1968/1.

Бибиков, С. Н., Збеневич, В. Г. 1971. Археологические разведки в зоне затопления Могилев-Подольской ГЭС. В: Толочко, П. П. (ред.). *Археологические исследования на Украине в 1968 г.* Киев: Наукова думка, с. 73-77.

Бурдо, Н. Б. 2008. Кременева індустрія пам'яток трипільської культури на Середньому Дністрі (за матеріалами колекцій Наукових фондів із розвідок Середньодністровської експедиції 1964—1970 рр.). *Археологія*, 4, с. 3-8.

Гаскевич, Д. Л. 2006. Археологічні розвідки пам'яток буго-дністровської неолітичної культури у 2003—2005 рр. *Археологічні дослідження в Україні 2004—2005 рр.*, с. 116-122.

Гаскевич, Д. Л. 2013. В. М. Даниленко та періодизація неоліту Південного Бугу: нові запитання до старих джерел. *Археологія*, 4, с. 3-17.

Гаскевич, Д. Л. 2015а. Неолітичні знахідки місцевезнаходження Ладижин І у лісостеповому Побужжі (За матеріалами П. І. Хавлюка). *Кам'яна доба України*, 16, с. 181-189.

Гаскевич, Д. Л. 2015b. Погребения буго-днестровской неолитической культуры: критический анализ источников. *Stratum plus*, 2, с. 181-206.

Гаскевич, Д. Л. 2017. Великий наліп з «дашком» на посудині із Сокільців VI та проблема синхронізації неоліту Побужжя і Балкано-Карпатського регіону. В: Пригарин, А. А. (ред.). *Человек в истории и культуре*. Одесса: Ирбис, III, с. 215-223.

Гаскевич, Д., Черняк, Л., Юзвяк, Б. 2010. *Звіт про археологічні дослідження багатопосудового поселення Цекинівка І у Ямпільському районі Вінницької області в 2010 році*. НА ІА НАНУ, 2010/267.

Горелик, А. Ф., Цыбрий, А. В., Цыбрий, В. В. 2014. О чем поведати череп тура, топор и женские статуэтки? (К проблеме начальной неолитизации Нижнего Подонья). *Stratum plus*, 2, с. 249-284.

Даниленко, В. М. 1957. Дослідження неолітичних пам'яток на Південному Бузі. *Археологія*, X, с. 36-49.

Даниленко, В. Н. 1960. Неолит Побужья и вопрос о сложении трипольской культуры. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 9, с. 3-9.

Даниленко, В. Н. 1969. *Неолит Украины: Главы древней истории Юго-Восточной Европы*. Киев: Наукова думка.

Даниленко, В. М., Рудинський, М. Я., Телегін, Д. Я. 1957. Новий кам'яний вік (неоліт). В: Бибиков, С. М. (ред.). *Нариси стародавньої історії Української РСР*. Київ: АН УРСР, с. 36-52.

Дергачев, В. А., Ларина, О. В. 2015. *Памятники культуры Криш Молдовы (с каталогом)*. Кишинэу: б. и.

Збеневич, В. Г. 1980. *Поселение Бернашевка на Днестре (к происхождению трипольской культуры)*. Киев: Наукова думка.

Збеневич, В. Г. 1989. *Ранний этап трипольской культуры на территории Украины*. Киев: Наукова думка.

Збеневич, В. Г., Шумова, В. А. 1987. *Отчет о работе трипольского отряда экспедиции «Днестр II» в 1987 году*. НА ІА НАНУ, 1987/23.

Збеневич, В. Г., Шумова, В. А. 1989. Трипольская культура Среднего Поднестровья в свете новых исследований. В: Березанская, С. С. (ред.). *Первобытная археология: материалы и исследования*. Киев: Наукова думка, с. 97-106.

Козубовський, Ф. А. 1933. *Археологічні дослідження на території БоГЕСу (1930—1932 рр.)*. Київ: ВУАН.

Ларина, О. В. 2006. Неолитическая керамика поселения Тэтэрэука Ноуэ XV (к проблеме исчезновения культуры линейно-ленточной керамики). *Revista Arheologică*, s. n., II, 1—2, с. 35-55.

Ларина, О. В., Вехлер, К.-П., Дергачев, В. А., Коваленко, С. И., Бикбаев, В. М. 1997. Новые полевые исследования памятников мезолита и неолита Молдовы. В: Dergaciov, V. (ed.). *Vestigii arheologice din Moldova*. Chişinău: s. n., с. 62-110.

Ларина, О. В., Дергачев, В. А. 2017. *Памятники культуры линейно-ленточной керамики Республики Молдова: (свод источников)*. Кишинёу: б. и.

Маркевич, В. И. 1964а. Материалы к карте неолитических памятников Пруто-Днестровья. В: Сальников, А. Г. (ред.). *Краткие сообщения Одесского государственного археологического музея 1962 года*. Одесса: Маяк, с. 85-92.

Маркевич, В. И. 1964б. Неолитическая стоянка Сороки — Трифауцкий Лес I. В: Зеленчук, В. С., Рикман, Э. А., Смирнов, Г. Д. (ред.). *Материалы и исследования по археологии и этнографии МССР*. Кишинев: Карта Молдовеняскэ, с. 91-101.

Маркевич, В. И. 1965. Исследования неолита на Среднем Днестре. *Краткие сообщения ИА АН СССР*, 105, с. 85-90.

Маркевич, В. И. 1968. *Неолит Молдавии (памятники буго-днестровской культуры)*. Автореферат диссертации канд. ист. наук. ИА АН СССР.

Маркевич, В. И. 1973. *Памятники эпохи неолита и энеолита*. Кишинев: Штиинца. Археологическая карта МССР, 2.

Маркевич, В. И. 1974. *Буго-днестровская культура на территории Молдавии*. Кишинев: Штиинца.

Пассек, Т. С. 1959. Семинар по вопросам первобытной археологии Молдавии, Румынии и прилегающих районов Украины. *Советская археология*, 1, с. 329-331.

Пассек, Т. С., Черныш, Е. К. 1970. Неолит Северного Причерноморья. В: Формозов, А. А. (ред.). *Каменный век на территории СССР*. Москва: Наука, с. 117-133. Материалы и исследования по археологии СССР, 166.

Пелешишин, Н. А. 1987. Племена культуры линейно-ленточной керамики. В: Грибович, Р. Т., Мацкевой, Л. Г., Пелешишин, Н. А., Савич, В. П., Черныш, А. П. *Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (каменный век)*. Киев: Наукова думка, с. 99-109.

Телегін, Д. Я. (ред.). 1966. *Археологічні пам'ятки Української РСР (короткий список)*. Київ: Наукова думка.

Телегін, Д. Я. (ред.). 1971. *Археологія Української РСР*. Київ: Наукова думка, I: Первісна археологія.

Телегін, Д. Я. 1977. Рец. на кн.: В. И. Маркевич. Буго-днестровская культура на территории Молдавии. *Археологія*, 23, с. 88-91.

Телегін, Д. Я. 1985. Вопросы культурно-хронологического членения и синхронизации памятников неолита. В: Телегін, Д. Я. (ред.). *Археологія Української ССР*. Киев: Наукова думка, I: Первобытная археологія, с. 110-118.

Тимошук, Б. О. 1969. *Північна Буковина — земля слов'янська*. Ужгород: Карпати.

Тимошук, Б. О. 1970. *Археологічні пам'ятки Чернівецької області (конспект лекцій)*. Чернівці: Чернівецький державний університет.

Товкайло, М. Т. 2005. *Неоліт Степового Побужжя*. Київ: Шлях, Кам'яна доба України, 6.

Товкайло, М. Т. 2007. Репресована стаття П. В. Харламповича 1931 року — перша наукова праця з неоліту Побужжя. *Кам'яна доба України*, 10, с. 222-234.

Черниш, О. П. 1950. *Звіт про роботу Дністрянської експедиції Львівського відділу Інституту археології АН УРСР*. НА ІА НАНУ, 1950/4а.

Черниш, О. П. 1956. Дослідження на Дністрі в 1950—1951 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*, VI, с. 189-193.

Черниш, О. П. (ред.). 1981. *Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку*. Київ: Наукова думка.

Черныш, Е. К. 1951. *Отчет за 1951 г. о работе Трипольского отряда Днестровской экспедиции Института общественных наук АН УССР*. НА ІА НАНУ, 1951/22.

Черныш, Е. К. 1996. Буго-днестровская культура. В: Ошибкина, С. В. (ред.). *Археология. Неолит Северной Евразии*. Москва: Наука, с. 19-26.

Шумова, В. 1993. Майстерня по обробці кременю поселення трипільської культури біля с. Василівка на Середньому Дністрі. В: Крушельницька, Л. (ред.). *Трипільська культура України (до 100-річчя відкриття)*. Тези доповідей і повідомлень Міжнародної наукової конференції. Львів: Інститут народознавства АН України, с. 74-76.

Шумова, В. О. 1994. Трипільське поселення Василівка на Середньому Дністрі. *Археологія*, 1, с. 82-86.

Шумова, В. О. 2001. Житлові комплекси трипільського поселення Василівка та його місце серед пам'яток Середнього Подністров'я. *Магістеріум. Археологічні студії*, 6, с. 112-120.

Comşa, E. 1978. Contribution a l'étude de la culture Criş en Moldavie (le site de Glăvăneştii Vechi). *Dacia*, n. s., XXII, p. 9-36.

Comşa, E. 1991. Aşezarea de tip Criş de la Valea Lupului. *Arheologia Moldovei*, XIV, p. 5-35.

Czerniak, L., Gaskevych, D., Józwiak, B., Domaradzka, S. 2013. Neolityzacja międzyrzeczja Bohu i Dniestru. Wstępne sprawozdanie z polsko-ukraińskich badań w latach 2008—2010. *Gdańskie Studia Archeologiczne*, 3, s. 91-118.

Gorelik, A., Tsybrij, A., Tsybrij, V. 2016. «Neolithisation» in the NE Sea of Azov Region: One Step Forward, Two Steps Back? *Documenta Praehistorica*, XLIII, p. 139-160.

Larina, O. V. 1994. Neoliticul pe teritoriul Republicii Moldova. *Thraco-Dacia*, XV, 1—2, p. 51-68.

Larina, O. 2010. Începuturile economiei productive. Neoliticul. Orânduirea gentilico-tribală. In: Dergaciov, V. (ed.). *Istoria Moldovei: Epoca preistorică şi antică (până în sec. V)*. Chişinău: s. n., p. 177-218.

Petrescu-Dîmboviţa, M. 1957. Sondajul stratigrafic de la Perieni. *Materiale Cercetări Arheologice*, 3, p. 65-82.

Popușoi, E. 2005. *Trestiana. Monografie arheologică*. Bârlad: Sfera.

Reingruber, A. 2016. A Network of the Steppe and Forest Steppe along the Prut and Lower Danube Rivers during the 6th Millennium BC. *Documenta Praehistorica*, XLIII, p. 167-181.

Ursulescu, N. 1984. *Evoluția culturii Starcevo-Criș pe teritoriul Moldovei*. Suceava: Muzeul Județean Suceava.

Wechler, K.-P., Dergacev, V., Larina, O. 1998. Neue Forschungen zum Neolithikum Osteuropas. Ergebnisse der moldavisches-deutschen Geländearbeiten 1995 und 1997. *Prähistorische Zeitschrift*, 73 (2), S. 151-166.

REFERENCES

- Bibikov, S. N. 1953. *Rannetripolskoie poselenie Luka-Vrublevetskaia na Dnestre*. Moskva; Leningrad: AN SSSR, Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 38.
- Bibikov, S. N., Dovzhenok, V. I., Zbenovich, V. G., Prikhodniuk, O. M. 1968. *Otchet o rabote Srednednestrovskoi razvedochnoi ekspeditsii v 1968 godu*. NA IA NANU, 1968/1.
- Bibikov, S. N., Zbenovich, V. G. 1971. Arkheologicheskie razvedki v zone zatopeniia Mogilev-Podolskoi GES. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1968 g.* Kyiv: Naukova dumka, p. 73-77.
- Burdo, N. B. 2008. Kremenova industriia pamiatok trypil'skoi kultury na Serednomu Dnistri (za materialamy kolektsii Naukovykh fondiv iz rozvidok Serednodnistrovskoi ekspeditsii 1964—1970 rr.). *Arkheolohiia*, 4, p. 3-8.
- Gaskevych, D. L. 2006. Arkheolohichni rozvidky pamiatok buho-dnistrovskoi neolitychnoi kultury u 2003—2005 rr. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2004—2005 rr.*, p. 116-122.
- Gaskevych, D. L. 2013. V. M. Danylenko ta periodyzatsiia neolitu Pivdennoho Buhu: novi zapytannia do starykh dzherel. *Arkheolohiia*, 4, p. 3-17.
- Gaskevych, D. L. 2015a. Neolitychni znakhidky mist-seznakhodzhennia Ladyzhyn I u lisostepovomu Pobuzhzhii (za materialamy P. I. Khavliuka). *Kamiana doba Ukrainy*, 16, p. 181-189.
- Gaskevych, D. L. 2015b. Pogrebeniia bugo-dnestrovskoi neolitycheskoi kultury: kriticheskii analiz istochnikov. *Stratum plus*, 2, p. 181-206.
- Gaskevych, D. L. 2017. Velykyi nalip z «dashkom» na posudyni iz Sokil'siv VI ta problema synkhronizatsii neolitu Pobuzhzhia i Balkano-Karpat'skoho rehionu. In: Prigarin, A. A. (ed.). *Chelovek v istorii i kulture*. Odessa: Irbis, III, p. 215-223.
- Gaskevych, D., Cherniak, L., Józwiak, B. 2010. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia bahatosharovoho poselennia Tsekynivka I u Yampil'skomu raioni Vinnytskoi oblasti v 2010 rotsi*. NA IA NANU, 2010/267.
- Gorelik, A. F., Tsybrii, A. V., Tsybrii, V. V. 2014. O chem povedali cherep tura, topor i zhenskoe statuetki? (k probleme nachalnoi neolitizatsii Nizhnego Podonia). *Stratum plus*, 2, p. 249-284.
- Danylenko, V. M. 1957. Doslidzhennia neolitychnykh pamiatok na Pivdennomu Buzi. *Arkheolohiia*, X, p. 36-49.
- Danilenko, V. N. 1960. Neolit Pobuzhzhia i vopros o slozhenii tripolskoi kultury. *Kratkie soobshcheniia IA AN USSR*, 9, p. 3-9.
- Danilenko, V. N. 1969. *Neolit Ukrainy: Glavy drevnei istorii Yugo-Vostochnoi Evropy*. Kyiv: Naukova dumka.
- Danylenko, V. M., Rudynskiy, M. Ya., Telehin, D. Ya. 1957. Novyi kamiany vik (Neolit). In: Bibikov, S. M. (ed.). *Narysy starodavnoi istorii Ukrainy RSR*. Kyiv: AN URSR, p. 36-52.
- Dergachev, V. A., Larina, O. V. 2015. *Pamiatniki kultury Krish Moldovy (s katalogom)*. Kishineu: b. i.
- Zbenovich, V. G. 1980. *Poselenie Bernashevka na Dnestre (k proiskhozhdeniiu tripolskoi kultury)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Zbenovich, V. G. 1989. *Rannii etap tripolskoi kultury na territorii Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka.
- Zbenovich, V. G., Shumova, V. A. 1987. *Otchet o rabote tripolskogo otriada ekspeditsii «Dnestr II» v 1987 godu*. NA IA NANU, 1987/23.
- Zbenovich, V. G., Shumova, V. A. 1989. Tripolskaia kultura Srednego Podnestrovia v svete novykh issledovani. In: Berezhanskaia, S. S. (ed.). *Pervobytnaia arkheologiya: materialy i issledovaniia*. Kyiv: Naukova dumka, p. 97-106.
- Kozubovskiy, F. A. 1933. *Arkheolohichni doslidzhennia na terytorii BoHESu (1930—1932 rr.)*. Kyiv: VUAN.
- Larina, O. V. 2006. Neolitycheskaia keramika poselennia Tetereuka Noue XV (k probleme ischezoveniia kultury lineino-lentochnoi keramiki). *Revista Arheologică*, s. n., II, 1—2, p. 35-55.
- Larina, O. V., Vekhler, K.-P., Dergachev, V. A., Kovalenko, S. I., Bikbaev, V. M. 1997. Novye polevyie issledovaniia pamiatnikov mezolita i neolita Moldovy. In: Dergachev, V. (ed.). *Vestigii arheologice din Moldova*. Chişinău: s. n., p. 62-110.
- Larina, O. V., Dergachev, V. A. 2017. *Pamiatniki kultury lineino-lentochnoi keramiki Respubliki Moldova: (svod istochnikov)*. Kishineu: b. i.
- Markevich, V. I. 1964a. Materialy k karte neolitycheskikh pamiatnikov Pruto-Dnestrovia. In: Salnikov, A. G. (ed.). *Kratkie soobshcheniia Odesskogo gosudarstvennogo arkheologicheskogo muzeia 1962 goda*. Odessa: Maiak, p. 85-92.
- Markevich, V. I. 1964b. Neolitycheskaia stoianka Soroki-Trifauskii Les I. In: Zelenchuk, V. S., Rikman, E. A., Smirnov, G. D. (eds). *Materialy i issledovaniia po arkheologii i etnografii MSSR*. Kishinev: Kartya Moldovenyaskie, p. 91-101.
- Markevich, V. I. 1965. Issledovaniia neolita na Srednem Dnestre. *Kratkie soobshcheniia IA AN SSSR*, 105, p. 85-90.
- Markevich, V. I. 1968. *Neolit Moldavii (pamiatniki bugo-dnestrovskoi kultury)*. Avtoreferat dissertatsii kand. ist. nauk. IA AN SSSR.
- Markevich, V. I. 1973. *Pamiatniki epokhi neolita i eneolita*. Kishinev: Shtiintsa, Arkheologicheskaiia karta MSSR, 2.
- Markevich, V. I. 1974. *Bugo-dnestrovskaia kultura na territorii Moldavii*. Kishinev: Shtiintsa.
- Passek, T. S. 1959. Seminar po voprosam pervobytnoi arkheologii Moldavii, Rumynii i privilegiiushchikh raionov Ukrainy. *Sovetskaia arkheologiya*, 1, p. 329-331.
- Passek, T. S., Chernysh, E. K. 1970. Neolit Severnogo Prichernomoria. In: Formozov, A. A. (ed.). *Kamennyi vek na territorii SSSR*. Moskva: Nauka, p. 117-133. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 166.
- Peleshchishin, N. A. 1987. Plemena kultury lineino-lentochnoi keramiki. In: Gribovich, R. T., Matskevoi, L. G., Peleshchishin, N. A., Savich, V. P., Chernysh, A. P. *Arkheologiya Prikarpatia, Volyni i Zakarpatia (kamennyi vek)*. Kyiv: Naukova dumka, p. 99-109.
- Telehin, D. Ya. (ed.). 1966. *Arkheolohichni pamiatky Ukrainy RSR (korotkyi spysok)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Telehin, D. Ya. (ed.). 1971. *Arkheolohiia Ukrainy RSR*. Kyiv: Naukova dumka, I: Pervisna arkheolohiia.
- Telehin, D. Ya. 1977. Rets. na kn.: V. I. Markevich. *Bugo-dnestrovskaia kultura na territorii Moldavii*. *Arkheolohiia*, 23, p. 88-91.
- Telehin, D. Ya. 1985. Voprosy kulturno-khronologicheskogo chleneniia i sinkhronizatsii pamiatnikov neolita. In: Telehin, D. Ya. (ed.). *Arkheologiya Ukrainy SSR*. Kyiv: Naukova dumka, I: Pervobytnaia arkheologiya, p. 110-118.
- Tymoshchuk, B. O. 1969. *Pivnichna Bukovyna — zemlia slovianska*. Uzhhorod: Karpaty.
- Tymoshchuk, B. O. 1970. *Arkheolohichni pamiatky Chernivetskoj oblasti (konspekt lektsii)*. Chernivtsi: Chernivetskyi derzhavnyi universytet.
- Tovkailo, M. T. 2005. *Neolit Stepovoho Pobuzhzhia*. Kyiv: Shliakh. Kamiana doba Ukrainy, 6.
- Tovkailo, M. T. 2007. Represovana statia P. V. Kharlampovycha 1931 roku — persha naukova pratsia z neolitu Pobuzhzhia. *Kamiana doba Ukrainy*, 10, p. 222-234.
- Chernysh, O. P. 1950. *Zvit pro robotu Dnistrianskoi ekspeditsii Lvivskoho viddilu Instytutu arkheolohii AN URSR*. NA IA NANU, 1950/4a.
- Chernysh, O. P. 1956. Doslidzhennia na Dnistri v 1950—1951 rr. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, VI, p. 189-193.
- Chernysh, O. P. (ed.). 1981. *Arkheolohichni pamiatky Prykarpattia i Volyni kamianoho viku*. Kyiv: Naukova dumka.
- Chernysh, E. K. 1951. *Otchet za 1951 g. o rabote Tripolskogo otriada Dnestrovskoi ekspeditsii Instituta Obshchestvennykh nauk AN USSR*. NA IA NANU, 1951/22.
- Chernysh, E. K. 1996. Bugo-dnestrovskaia kultura. In: Oshibkina, S. V. (ed.). *Arkheologiya. Neolit Severnoi Evrazii*. Moskva: Nauka, p. 19-26.
- Shumova, V. 1993. Maisternia po obrobtsi kremeniu poselennia trypil'skoi kultury bilia s. Vasylivka na Serednomu Dnistri. In: Krushelnyska, L. (ed.). *Trypil'ska kultura Ukrainy (do 100-richchia vidkryttia)*. Tezy dopovidei i povidomen Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii. Lviv: Instytut narodoznavstva AN Ukrainy, p. 74-76.
- Shumova, V. O. 1994. Trypil'ske poselennia Vasylivka na Serednomu Dnistri. *Arkheolohiia*, 1, p. 82-86.
- Shumova, V. O. 2001. Zhytlovi kompleksy trypil'skoho poselennia Vasylivka ta yoho mistse sered pamiatok Serednoho Podnestrovia. *Mahisterium. Arkheolohichni studii*, 6, p. 112-120.
- Comşa, E. 1978. Contribution a l'étude de la culture Criş en Moldavie (le site de Glăvăneşti Vechi). *Dacia*, n. s., XXII, p. 9-36.

Comşa, E. 1991. Așezarea de tip Criș de la Valea Lupului. *Arheologia Moldovei*, XIV, p. 5-35.

Czerniak, L., Gaskevych, D., Józwak, B., Domaradzka, S. 2013. Neolityzacja międzyrzecza Bohu i Dniestru. Wstępne sprawozdanie z polsko-ukraińskich badań w latach 2008—2010. *Gdańskie Studia Archeologiczne*, 3, s. 91-118.

Gorelik, A., Tsybrij, A., Tsybrij, V. 2016. «Neolithisation» in the NE Sea of Azov Region: One Step Forward, Two Steps Back? *Documenta Praehistorica*, XLIII, p. 139-160.

Larina, O. V. 1994. Neoliticul pe teritoriul Republicii Moldova. *Thraco-Dacica*, XV, 1—2, p. 51-68.

Larina, O. 2010. Începuturile economiei productive. Neoliticul. Orânduirea gentilico-tribală. In: Dergaciov, V. (ed.). *Istoria Moldovei: Epoca preistorică și antică (până în sec. V)*. Chișinău: s. n., p. 177-218.

Petrescu-Dîmbovița, M. 1957. Sondajul stratigrafic de la Perieni. *Materialia Cercetări Arheologice*, 3, p. 65-82.

Popușoi, E. 2005. *Trestiana. Monografie arheologică*. Bârlad: Sfera.

Reingruber, A. 2016. A Network of the Steppe and Forest Steppe along the Prut and Lower Danube Rivers during the 6th Millennium BC. *Documenta Praehistorica*, XLIII, p. 167-181.

Ursulescu, N. 1984. *Evoluția culturii Starcevo-Criș pe teritoriul Moldovei*. Suceava: Muzeul Județean Suceava.

Wechler, K.-P., Dergacev, V., Larina, O. 1998. Neue Forschungen zum Neolithikum Osteuropas. Ergebnisse der moldavisches-deutschen Geländearbeiten 1995 und 1997. *Prähistorische Zeitschrift*, 73 (2), S. 151-166.

D. L. Gaskevych

MATERIALS OF THE BUH-DNISTER NEOLITHIC CULTURE FROM THE DNISTER RIVER VALLEY WITHIN UKRAINE

A review of the available records on the Early Neolithic in the Dnister River basin leads one to conclude that referring the finds from several sites situated at the territory of the Chernivtsi region of Ukraine to the Buh-Dnister Culture (BDC) is disputable. Information about some of them is absent in publications. Published data about the others is fragmentary. In such a situation major attention has to be paid to the sources

of primary information — field documentation and collections of finds.

Careful examination of materials from the Middle Dnister area sites, stored at the Institute of Archaeology, NASU, has confirmed that a few potsherds from the Trypillia B I settlement of Vasylivka and the multilayered site of HES-15 belong to the BDC. Drawings of these potteries have been published in the article for the first time. Today, they should be considered as the westernmost confirmed evidence of the BDC. The flint artefacts found close to the pottery typologically can be attributed to either the Neolithic and Chalcolithic or to the both periods. Such position of BDC and Trypillian finds at one depth is well established in some other sites of the Dnister River area. For example, it was testified by the author's excavation at the well known Buh-Dnister settlement of Tsekynivka I in 2010.

Belonging of the site of Hordivtsi to the BDC can be neither proved, nor disproved on the basis of materials available in Kyiv. Among surface finds collected there by the author in 2005 and 2009, there is only one diagnostic potsherd of evident Neolithic age. It is a bottom of the vessel more typical for wares of the local variant of the Criș culture or Prut-Danube network, after Agathe Reingruber, and less common for both Buh-Dnister and the early Trypillian pottery. Consequently, a cultural attribution of Hordivtsi and a few other Neolithic sites located near the Dnister River to the west of HES-15 requires a study of finds discovered there in the 1950s and stored at the I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies, NAS of Ukraine in Lviv, as well as running a new field research.

Keywords: Neolithic, Buh-Dnister culture, sites, flint artefacts, pottery.

Одержано 17.10.2017

ГАСКЕВИЧ Дмитро Леонідович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда 12, Київ, 04210, Україна, gaskevych@i.ua.

GASKEVYCH Dmytro, PhD, Research Associate, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalinhrada ave. 12, Kyiv, 04210, Ukraine, gaskevych@i.ua.

Н. Б. Бурдо

РАННЕТРИПОЛЬСКОЕ СВАТИЛИЩЕ В САБАТИНОВКЕ II. ПРОБЛЕМА ИНТЕРПРЕТАЦИИ СТРОИТЕЛЬНЫХ ОСТАТКОВ ТРИПОЛЬЯ

На основании полевой документации, а также материалов, хранящихся в Научных фондах Института археологии НАН Украины, детально рассмотрены данные для реконструкции постройки, широко известной как «святилище на раннетрипольском поселении Сабатиновка II» в Кировоградской обл. Предложена реконструкция сооружения, основанная на фактическом материале.

Ключевые слова: раннее Триполье, Сабатиновка II, жилище, святилище, реконструкция, архитектурные остатки.

В Научных фондах Института археологии НАНУ хранятся материалы из раскопок раннетрипольского поселения Сабатиновка II, коллекция № 76/II (Бурдо 2007, с. 63—64). Исследования на поселении Сабатиновка II в 1947—49 гг. проводили М. Л. Макаревич (1952) и В. Н. Даниленко (Даниленко, Макаревич 1956), работавшие в составе Среднебугской экспедиции Института археологии АН УССР.

Памятник расположен на территории села, поэтому культурный слой поврежден поздними перекопами. В Сабатиновке II были исследованы остатки трех сожженных глинобитных жилищ и одно углубление. Особый интерес к этому памятнику привлекли находки, связанные с сакральной практикой жителей поселения. Наибольшую известность, в том числе международную, приобрела предложенная М. Л. Макаревичем реконструкция жилища 3 как святилища (Макаревич 1960, с. 290—292). На протяжении последующих 50 лет графическая реконструкция этого объекта, причем без малейших попыток ее верификации, использовалась многими авторами.

Наиболее обширная и вместе с тем наименее достоверная интерпретация реконструированного святилища из Сабатиновки II принадлежит Т. Г. Мовше (1971). Исследовательница, ссылаясь на поиски Б. А. Рыбакова (1965) глубинного пласта славянских языческих культов, на основании реконструкции М. Л. Макаревича 1960 г. (а не на анализе особенностей собственно археологического объекта), интерпретировала постройку 3 как храм «Деметрь». По ее мнению, «убранство этого раннетрипольского храма и его атрибуты говорят о том, что совершаемые в нем обряды связаны с растиранием зерна и приготовлением из его муки теста для священного новогоднего хлеба «богача», здесь же выпекаемого». Т. Г. Мовша также подчеркивала, что «устройство и атрибуты храма настолько ясны, что нетрудно реконструировать всю обстановку, примерное число главных персонажей, совершающих обряд, и сам процесс обряда», и представляет «картину» этого обряда. Пять зернотерок дают основание предполагать участие в обряде растирания зерна пяти женщин. Шестая женщина разжигала в печи огонь, а седьмая («старшая женщина, основательница рода») руководила остальными, восседавая в кресле (Мовша 1971, с. 203—204).

Очевидно, что эта картина, созданная под влиянием реконструкций язычества Б. А. Рыбакова и на основании графической реконструкции М. Л. Макаревича, одинаково далека, как от реальных особенностей жилища 3 в Сабатиновке II, так и от технологического процесса хлебопечения. Тем не менее, Б. А. Рыбаков, присоединяясь к интерпретациям Т. Г. Мовши, рассматривал сабатиновское святилище уже как «своеобразный женский дом, связанный с

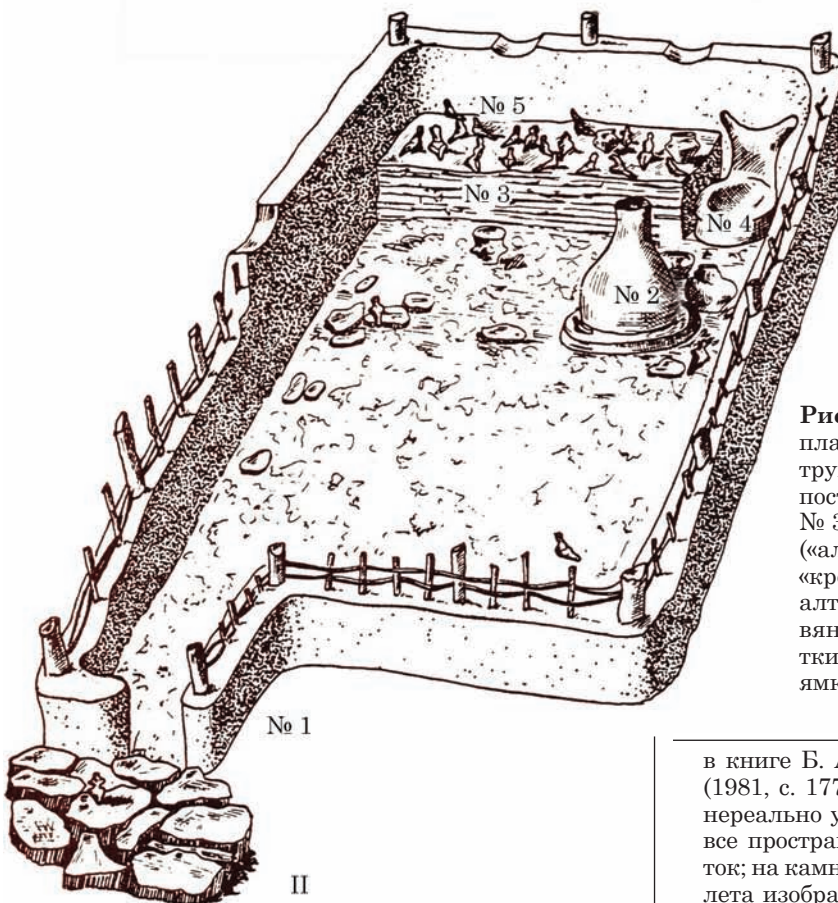
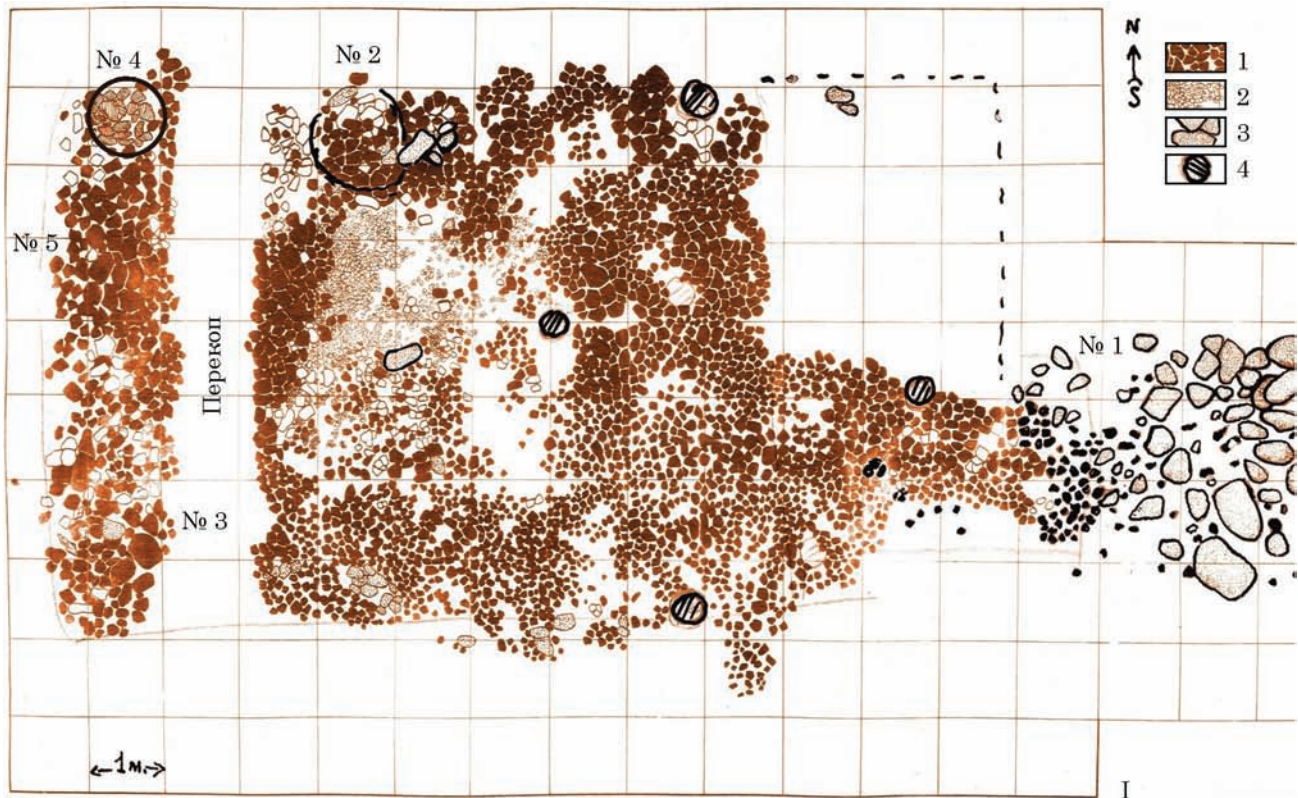

Рис. 1. Сабатиновка II, жилище 3 I — план остатков жилища, II — реконструкция жилища: № 1 — входная часть постройки; № 2 — конструкции «печи»; № 3 — многослойное залегание обмазки («алтарь»); № 4 — остатки конструкции «кресла»; № 5 — фрагменты статуэток на алтаре; 1 — обожженная обмазка деревянных перекрытий; 2 — остатки вымостки из глины; 3 — камни; 4 — столбовые ямки (по М. Л. Макаревичу)

выпечкой ритуального хлеба» (Рыбаков 1981, с. 175—177) ¹.

1. Необходимо отметить, что графическая реконструкция М. Л. Макаревича (1960, рис. 1) подверглась

в книге Б. А. Рыбакова некоторой модернизации (1981, с. 177). Масштаб статуэток нарушен — они нереально увеличены; статуэтки здесь заполняют все пространство «алтаря», а не его южный участок; на камнях входа вместо антропоморфного амулета изображена стоящая статуэтка, характерная для более поздних периодов Триполья; искажены формы сосудов, найденных в жилище 3, причем вместо ритуального полого изделия («курильница») изображен биконический кубок, типичный для Триполья С I. Все эти «мелочи» еще больше отдалили реконструкцию от реального объекта.

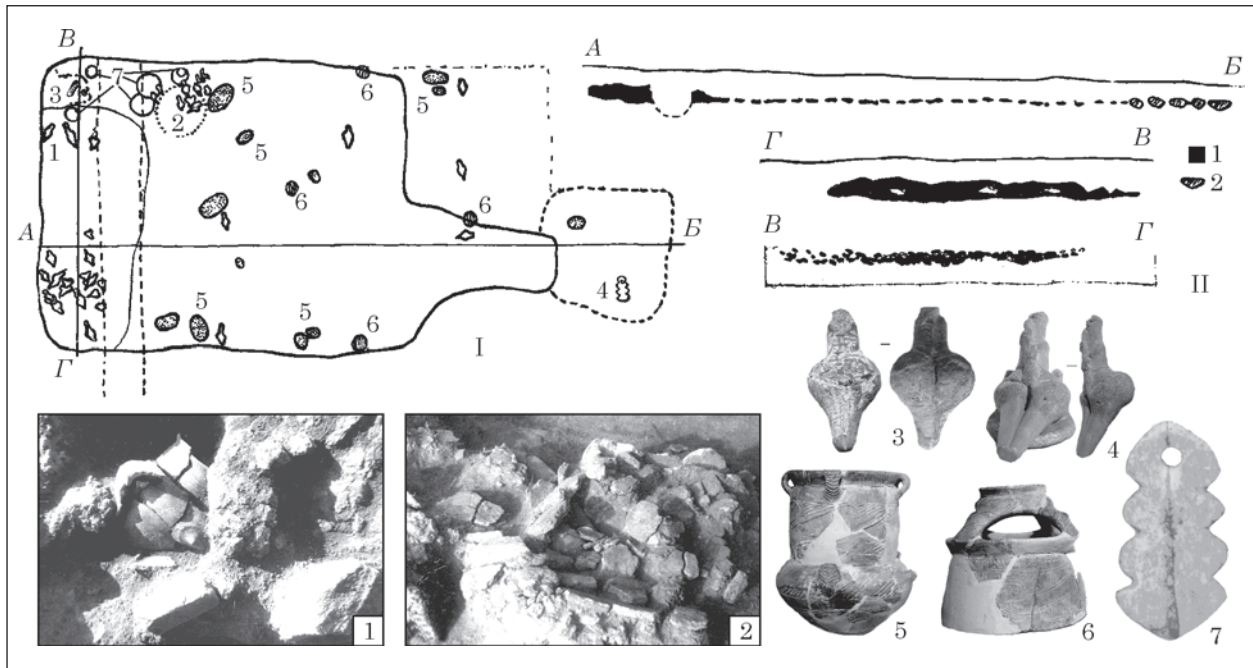

Рис. 2. Сабатиновка II, жилище 3: I — план (1 — фрагменты статуэток, 2 — место расположения «печи», 3 — место расположения «кресла», 4 — антропоморфный амулет, 5 — зернотерки, 6 — столбовые ямки, 7 — развалы сосудов); II — профили (1 — обожженная глиняная обмазка, 2 — камни); 1 — развал сосуда; 2 — остатки глиняной конструкции; 3, 4 — антропоморфные статуэтки, 5, 6 — ритуальная керамика; 7 — антропоморфный амулет из раковины *Unio* (I, II — по М. Л. Макаревичу)

Е. К. Черныш также считала, что жилище 3 было «специально предназначено для выпечки хлеба» на том основании, что в нем была «хлебная печь» и зернотерки. «Алтарь» в работе Е. К. Черныш описан как «обмазанное глиной земляное возвышение» (Черныш 1982, с. 186)¹, что не соответствует реалиям археологического объекта. В. Г. Збеневич (1989, с. 167—168, рис. 84) полагал, что в жилище 3 М. Л. Макаревич реконструировал «домашний алтарь» («домашнее святилище»). Упоминается сабатиновское святилище в обобщающем исследовании В. А. Круца у «Давній історія України» (ред. Толочко 1997, с. 354—355; рис. 138).

М. Гимбутас привела реконструкцию М. Л. Макаревича в двух монографиях. Она рассматривала постройку как святилище Богини Змеи, которой поклонялось население Старой Европы (Gimbutas 1989, p. 132—133, fig. 215; a; 1991, p. 260—261)². Фигурирует святилище из Сабатиновки и в исследовании М. и Г. Лазаровичей (Lazarovici, Lazarovici 2008, p. 26, fig. 3).

1. Отметим, что данные об особенностях жилища 3 в Сабатиновке II и о находках в нем (число статуэток и зернотерок) Е. К. Черныш (1982, с. 243) почерпнула из статьи М. Л. Макаревича с реконструкцией святилища, а эти данные не отражают реальной ситуации.
2. М. Гимбутас ошибочно локализовала поселение Сабатиновка в Республике Молдова (Gimbutas 1991, p. 260—261) или в Западной Украине (Gimbutas 1989, p. 132—133).

Д. К. Черновол (2009, с. 329—331) обратил внимание на интерьер жилища 3 из Сабатиновки II. В отличие от всех упомянутых исследователей, он обратился к анализу конкретных особенностей постройки, зафиксированных в полевой документации³. Д. К. Черновол обращает внимание на довольно невысокий уровень полевой фиксации исследованных материалов и частичное нарушение объекта поздними перекопами, однако в целом не подвергает критике реконструируемые М. Л. Макаревичем такие детали интерьера, как возвышение-алтарь и печь, опираясь при этом на расположение интерьера на керамических моделях с памятников Триполья С I.

Нам уже не раз приходилось обращать внимание на степень достоверности реконструкции М. Л. Макаревича (Бурдо 2004, с. 363—364; 2013, с. 133—143). Следует отметить, что в обеих публикациях (Макаревич 1952, с. 91; 1960, с. 290) сведения об остатках жилища 3 весьма скудные. Для проверки достоверности реконструкции жилища 3 обратимся к информации, зафиксированной в отчете о раскопках объекта (Макаревич 1948).

Остатки жилища 3 («площадки») представлены завалом обожженной глиняной обмазки с включением обломков глиняных конструк-

3. Ориентация постройки по линии север—юг у Д. К. Черновола (2009, с. 329) указана неверно, постройка ориентирована восток—запад (Макаревич 1952, с. 92).

ций интерьера и многочисленным инвентарем. В плане завал глиняной обмазки стен и деревянных перекрытий постройки представлял собой прямоугольник размерами 10×8 м с прямоугольным ответвлением (размером приблизительно 4×2 м) в восточной части. Перед этим ответвлением зафиксирована каменная выкладка (размерами $3,5 \times 3,5$ м), частично перекрытая комьями обожженной глины. На камнях найден антропоморфный амулет из раковины *Unio* (рис. 2: 7). В западной части остатки жилища разрушены современной траншеей (рис. 1: I; 2: I). В обмазке зафиксирована примесь половы, обнаружены отпечатки лозы, иногда плах.

В северной части постройки зафиксировано скопление сильно обожженной глиняной обмазки, которую М. Л. Макаревич считал остатками печи. На чертежах это объект 2 (рис. 1: I, II; 2: I; 3: 6). Из текста отчета следует, что среди обмазки этого объекта обнаружены фрагменты керамики, антропоморфная статуэтка, модель стульчика, костяное орудие. На чертеже видно, что в этом скоплении обмазки присутствовало несколько статуэток и стульчиков, а также камни зернотерок (рис. 3: 6).

Под слоем обмазки обнаружена овальная в плане яма диаметрами 0,78 м и 0,63 м, глубиной 0,45 м от древнего горизонта. В яме найден развал кувшина (рис. 3: 3) с каннелированным орнаментом (Макаревич 1952, табл. 1: 13). Среди фрагментов этого сосуда находилась небольшая чаша (рис. 3: 2), украшенная барботином (Макаревич 1952, табл. 1: 12). Рядом с кувшином найдено два фрагмента шлифовального камня, основная часть которого находилась на обмазке рядом с ямой.

Рядом выявлена еще одна яма глубиной 0,68 м, значительная часть которой была повреждена траншеей (Макаревич 1948, с. 17). В нее сползло несколько кусков обмазки. В яме на кусках обмазки найдено два фрагмента крупных сосудов, один из них от миски. Вторым фрагмент содержал «большое количество костей животных, значительная часть которых имела следы обжига» (Макаревич 1948, с. 18) ¹.

Однако на полевых чертежах М. Л. Макаревича ямы не обозначены. В публикации о раскопках в Сабатиновке II упомянута только одна «предпечная яма». Судя по описанию заполнения этой ямы, М. Л. Макаревич объединил две ямы (в одной яме найдена целая чаша, в другой — обожженные кости), описанные в отчете

как одна (Макаревич 1952, с. 91). В статье, посвященной реконструкции святилища, яма вообще не упоминается. Утверждается, что каннелированный сосуд и большая миска, заполненная пережженными костями (в отчете был фрагмент сосуда, а не миска), стояли «в непосредственной близости от печи» (Макаревич 1960, с. 290).

Таким образом, в текстах М. Л. Макаревича представлены три версии описания объекта, интерпретируемого им как печь. При этом никаких данных, подтверждающих такую интерпретацию (описание деталей пода, свода) не приведено. Не объяснены наличие среди развала «печи» фрагментов керамики, пластики, камней зернотерок и других находок, лежащих на разных глубинах вперемешку с кусками обожженной глины (глубины от 0,44 до 1,2 м). Очевидно, что это скопление материалов образовалось в результате разрушения межэтажного перекрытия жилища в процессе его ритуального сожжения.

В западной части жилища обнаружено залегание остатков конструкций объекта 3 на чертежах (рис. 1: I, II; 3: 6), состоявшее, по данным отчета, из «сплошной массы обломков пережженной глины», которые были ошлакованы и «сильно сцементированы и спаяны между собой действием огня». В центральной, наиболее мощной, части завала куски обмазки лежали местами в 3—4 слоя. Это скопление было перерезано и частично разрушено поздней траншеей (рис. 1: I; 3: 6). Именно в южной части этого завала обмазки, на его поверхности и между кусками обожженной глины, обнаружено скопление из антропоморфных статуэток и их фрагментов, целая керамическая модель стульчика и фрагмент такой модели с росписью (Макаревич 1948, с. 18).

Часть статуэток имеет следы сильного повторного обжига. Именно в результате этого на двух статуэтках и фрагменте стульчика сохранилась красная роспись (рис. 2: 3). Единичные фрагменты статуэток и фрагменты керамики обнаружены в других частях скопления. М. Л. Макаревич интерпретировал завал обмазки как возвышение-алтарь. В статье 1960 г., посвященной реконструкции жилища 3, исследователь упомянул 4—5 слоев обмазки и сообщил, что возвышение имело высоту 0,4—0,5 м, а статуэтки были расположены на возвышении (Макаревич 1960, с. 290—291), хотя ранее речь шла об их нахождении среди кусков обмазки. Есть основания полагать, что характер залегания сильно обожженной обмазки и материалов свидетельствует о том, что оно представляет собой завал остатков межэтажного перекрытия, конструкции которого рухнули во время ритуального пожара и образовали хаотичное скопление обломков и материалов, находившихся в помещении второго этажа.

Рядом с завалом обмазки в северо-западном углу постройки обнаружены остатки сооруже-

1 По мнению М. Л. Макаревича, яма служила «кладовой», а следы обжига на костях свидетельствуют о том, что мясо подвергалось обжариванию или копчению (Макаревич 1948, с. 17). Предположение абсолютно невероятное, так как при температуре, от которой кости получают видимые следы обжига, мясо обугливается и непригодно к употреблению.

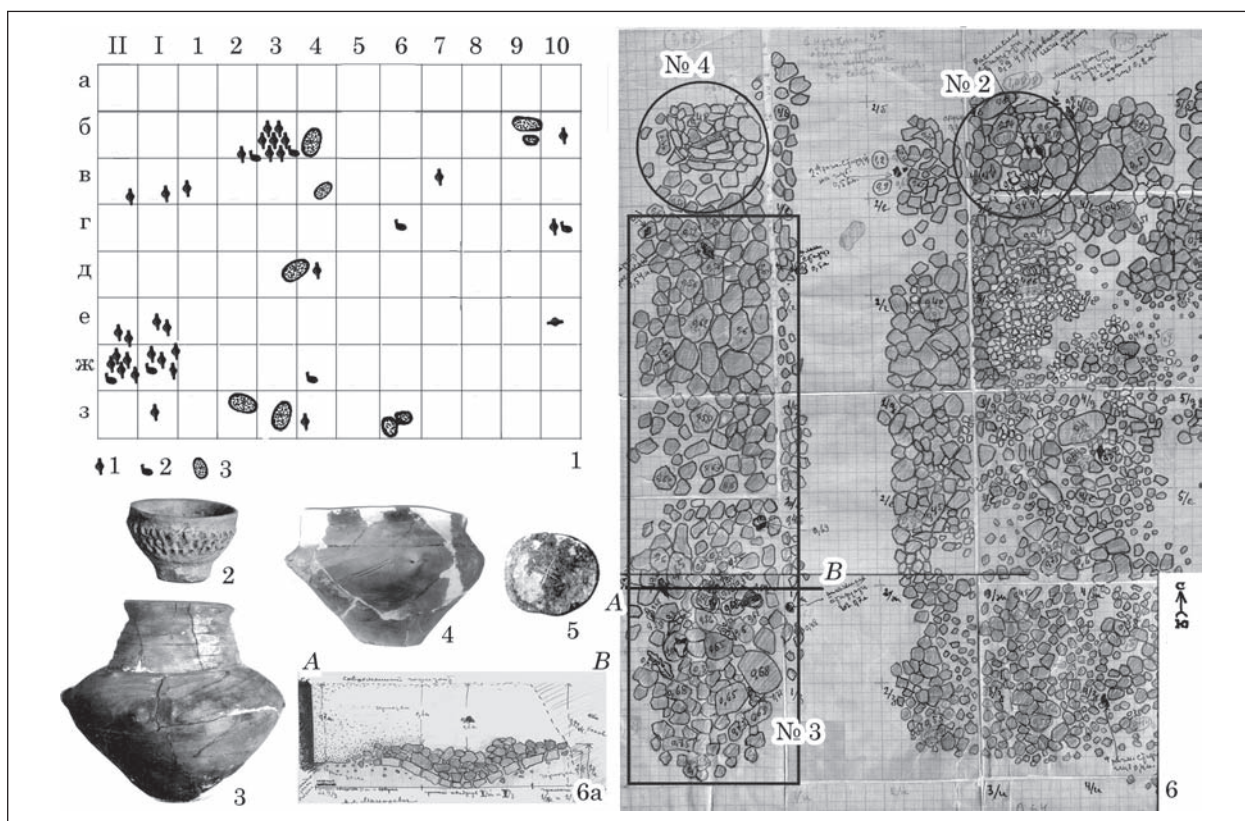

Рис. 3. Сабатиновка II, жилище № 3: 1 — распределение фрагментов статуэток, ступьчиков-тронов и зернотерок (1 — фрагменты статуэток, 2 — фрагменты ступьчиков-тронов, 3 — зернотерки); 2—4 — сосуды из жилища 3; 5 — шиферный диск с изображением креста; 6 — полевые чертежи М. Л. Макаревича (6 — план; 6а — профиль)

ния из глины с примесью половы, в том числе один в виде роговидного выступа. Некоторые куски обмазки имели с нижней стороны отпечатки деревянных плас. Среди обломков глиняной конструкции, обозначенной как объект 4 (рис. 1: I, II; 2: 2; 3: 6) и представлявшей собой, по мнению М. Л. Макаревича, глиняное кресло с рогатой спинкой, обнаружены фрагменты сосудов, фрагмент керамического черпака, небольшой клиновидный топор, шиферный диск (Макаревич 1952, табл. 1: 17) с крестовидным знаком (рис. 3: 5). Однако сохранившиеся в фондах Института археологии НАНУ остатки глиняного сооружения (рис. 2: 2) позволяют сделать вывод, что оно было, скорее, прямоугольной, чем круглой формы. Вероятно, это могло быть своеобразное хранилище — «коробка», сооруженная на глиняном полу второго этажа. Похожая емкость обнаружена в жилище 2 на поселении Тимково, но на земляном полу первого этажа (Бурдо, Відейко 1985, рис. 2). Там же обнаружены остатки конструкции из глины, предположительно очага-алтаря, с роговидными выступами (Бурдо 2004а, с. 519).

Основная масса описанных выше находок и конструкций интерьера была сконцентрирована в западной и северо-западной частях постройки. В центральной ее части на глиняной обмазке обнаружено три зернотерки и четыре

растиральных камня, некоторые из них расщескались на куски. Зернотерки и отдельные статуэтки найдены также в северо-восточной части постройки, где не зафиксировано залегания обожженной обмазки. В трех случаях рядом с зернотерками найдены антропоморфные статуэтки (рис. 2: I).

Среди остатков жилища 3 выявлены пятна от пяти столбовых ям, две из которых находились в центре постройки, а три — по бокам (рис. 1: I; 2: I). Вероятно, ряд столбов поддерживал межэтажное перекрытие, так как значительная ширина постройки (более 7 м) не позволяла создать достаточно прочную конструкцию, укладывая деревянные балки непосредственно на стены.

Профиль объекта показывает залегание обмазки в один слой (рис. 2: II, 1), кроме участка (а именно, возвышения) в западной части, где фиксируется хаотичное скопление кусков обмазки, в некоторых местах в три слоя. Среди кусков обмазки зафиксированы фрагменты керамики и антропоморфные статуэтки (рис. 3: 6а). Для этого участка в полевой документации М. Л. Макаревича имеется три профиля, которые отличаются между собой в деталях, тем не менее, отчетливо видно, что куски обожженной глины с растительной примесью залегала не четко выраженными слоями, что характерно

для возвышений из глины без примесей в трипольских жилищах, а в виде хаотичной кучи обломков (рис. 2: II).

В северо-западной части постройки обнаружены остатки сильно разрушенной вымостки, имевшей вид растрескавшегося на мелкие плитки желтого цвета слоя глины без примесей толщиной до 2,5 см, намазанного на земляной пол. Диаметр вымостки не превышал 1,0 м¹. Она частично перекрыта кусками обмазки с растительной примесью (рис. 3: 6).

Приведенный анализ полевой документации и описания раскопок жилища 3 в Сабатиновке II из всех доступных источников показывает некоторые несоответствия реального объекта и реконструированных М. Л. Макаревичем деталей. Обращаясь к возможной реконструкции этой постройки, следует отметить очевидные следы ритуального пожара, в котором погибла постройка. Это сильный обжиг, иногда до состояния шлака, глиняных конструкций постройки, а также явные следы обжига пластики, термическая деформация части сосудов из жилища (рис. 3: 4), пережженные кости животных.

Полученные данные позволяют предположить, что жилище 3 было прямоугольной в плане глинобитной двухэтажной постройкой, погибшей при пожаре. На ритуальный характер пожара указывает расставленный в доме перед сожжением многочисленный инвентарь, в том числе керамика и пластика. На земляном полу в центральной части жилища было устроено небольшое возвышение, вероятно, круглое в плане. С ним связаны находки зернотерки и фрагментов статуэток. В этом помещении были разложены зернотерки, три из которых в сопровождении статуэток. Большая часть перечисленных предметов связана со вторым этажом.

Конструкция из глины в северо-западном углу постройки, зернотерки, антропоморфная пластика, сосуды находились на межэтажном перекрытии и рухнули вместе с ним во время разрушения дома. Планиграфическая схема распределения статуэток показывает, что их скопления обнаружены в юго-западной и северо-западной частях основного помещения, а единичные статуэтки и зернотерки встречаются в разных частях постройки (рис. 3: 1). Часть сосудов из жилища 3, несомненно, ритуального назначения (рис. 2: 5, 6), как и амулет из раковины (рис. 2: 7), и диск с крестом (рис. 3: 5). Всего в жилище найдено 32 антропоморфные статуэтки, преимущественно фрагментарные. Все эти находки подтверждают мнение об особом сакральном статусе жилища 3. Однако для реконструкции печи, возвышения-алтаря и глиняного кресла в этом доме, не говоря уже о сцене ритуальной выпечки хлеба, нет оснований.

1 М. Л. Макаревич рассматривал эту плитчатую обмазку как подмазку пола постройки, не сохранившуюся на остальной площади.

ЛИТЕРАТУРА

Бурдо, Н. Б. 2004а. Сакральний світ трипільської цивілізації. В: Відейко, М. Ю. (ред.). *Енциклопедія трипільської цивілізації*. Київ: Укрполіграфмедіа, I, с. 344-420.

Бурдо, Н. Б. 2004б. Сабатинівка II. В: Відейко, М. Ю. (ред.). *Енциклопедія трипільської цивілізації*. Київ: Укрполіграфмедіа, II, с. 519-521.

Бурдо, Н. Б. 2007. Колекції первісної доби. В: Сон, Н. О. (ред.). *Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог*. Київ: Академперіодика, с. 63-64.

Бурдо, Н. Б. 2013. Следы ритуальной практики на крупном трипольском поселении Майданецкое. *Tyragetia*, s. n., VII (XXII), 1, с. 133-143.

Бурдо, Н. Б., Відейко, М. Ю. 1985. Ранньотрипільське поселення Тимкове в Одеській області. *Археологія*, 52, с. 78-86.

Даниленко, В. М., Макаревич, М. Л. 1956. Дослідження на II Сабатинівському поселенні в 1949 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*, VI, с. 134-144.

Збенович, В. Г. 1989. *Ранний этап трипольской культуры на территории Украины*. Киев: Наукова думка.

Макаревич, М. Л. 1948. *Отчет о работе Средне-Бугской экспедиции 1947—1948 гг.* НА ИА НАНУ, 1948/16.

Макаревич, М. Л. 1952. Середньобузька експедиція по дослідженню пам'яток трипільської культури. *Археологічні пам'ятки УРСР*, IV, с. 89-95.

Макаревич, М. Л. 1954. Статуэтки трипольского поселения Сабатиновка II. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 3, с. 90-94.

Макаревич, М. Л. 1960. Об идеологических представлениях у трипольских племен. *Записки Одесского археологического общества*, I, с. 290-301.

Мовша, Т. Г. 1971. Святилища трипольской культуры. *Советская археология*, 1, с. 201-205.

Рыбаков, Б. А. 1965. Космогония и мифология земледельцев энеолита. *Советская археология*, 1, с. 24-47; 2, с. 13-33.

Рыбаков, Б. А. 1981. *Язычество древних славян*. Москва: Наука.

Толочко, П. П. (ред.). 1997. *Давня історія України*. Київ: ІА НАНУ, 1.

Черновол, Д. К. 2009. Інтер'єр ранньотрипільських жител. В: Васильєва, С. А., Кулаковська, Л. В. (ред.). *С. М. Биби́ков и первобытная археология*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 317-322.

Черныш, Е. К. 1982. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии. В: Массон, В. М., Мерперт, Н. Я. (ред.). *Энеолит СССР*. Москва: Наука, с. 165-252.

Gimbutas, M. 1989. *The Language of the Goddess: Sacred Images and Symbols of Old Europe*. San Francisco: Harther & Rou.

Gimbutas, M. 1991. *The Civilization of the Goddess: the World of Old Europe*. San Francisco: Harther.

Lazarovici, G., Lazarovici, M. 2008. Sanctuarele culturale Precucuteni-Cucuteni. *Angustia*, 12. Sfântu Gheorghe, p. 9-40.

REFERENCES

Burdo, N. B. 2004a. Sakralnyi svit trypils'koi civilizatsii. In: Videiko, M. Yu. (ed.). *Encyklopediia trypils'koi cyvilizatsii*. Kyiv: Ukrpoligrafmedia, I, p. 344-420.

Burdo, N. B. 2004b. Sabatynivka II. In: Videiko, M. Yu. (ed.). *Encyklopediia trypils'koi cyvilizatsii*. Kyiv: Ukrpoligrafmedia, II, p. 519-521.

Burdo, N. B. 2007. Kolekcii pervisnoi doby. In: Son, N. O. (ed.). *Kolekcii Naukovykh fondiv IA NANU. Katalog*. Kyiv: Akadempriodyka, p. 63-64.

Burdo, N. B. 2013. Sledy ritualnoi praktiki na krupnom tripolskom poselenii Maidanetskie. *Tyragetia*, s. n., VII (XXII), 1, p. 133-143.

Burdo, N. B., Videiko, M. Yu. 1985. Ranniotrypilske poselennia Tymkove v Odeskii oblasti. *Arkheolohiia*, 52, p. 78-86.

Danylenko, V. M., Makarevych, M. L. 1956. Doslidzhennia na II Sabatynivskomu poselenii v 1949 r. *Arkheolohichni pamiatky URSS*, VI, p. 134-144.

Zhenovych, V. G. 1989. *Rannii etap tripolskoi kultury na territorii Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka.

Makarevych, M. L. 1948. *Otchet o rabote Sredne-Bugskoi ekspeditsii 1947—1948 gg.* NA IA NANU, 1948/1b.

Makarevych, M. L. 1952. Serednobuzka ekspeditsiia po doslidzhenniu pamiatok trypilskoi kultury. *Arkheolohichni pamiatky URSS*, IV, p. 89-95.

Makarevych, M. L. 1954. Statuetki tripolskogo poseleniia Sabatinovka II. *Kratkie soobshcheniia IA AN USSR*, 3, p. 90-94.

Makarevych, M. L. 1960. Ob ideologicheskikh predstavleniakh u tripolskikh plemen. *Zapiski Odesskogo arkheologicheskogo obshchestva*, I, p. 290-301.

Movsha, T. G. 1971. Sviatilishcha tripolskoi kultury. *Sovetskaiia arkheologiia*, 1, p. 201-205.

Rybakov, B. A. 1965. Kosmogoniia i mifologiia zemledeltsev eneolita. In: *Sovetskaiia arkheologiia*, 1, p. 24-47, 2, p. 13-33.

Rybakov, B. A. 1981. *Yazychestvo drevnikh slavian*. Moskva: Nauka.

Tolochko, P. P. (ed.). 1997. *Davnia istoriia Ukrainy*. Kyiv: IA NANU, 1.

Chernovol, D. K. 2009. Interier ranniotrypilskykh zhytel. In: Vasyliieva, S. A., Kulakovskaia, L. V. (eds). *S.M. Bibikov i pervobytnaia arkeologiia*. Sankt-Peterburg: IIMK RAN, p. 317-322.

Chernysh, E. K. 1982. Eneolit Pravoberezhnoi Ukrainy i Moldavii. In: Masson, V. M., Merpert, N. Ya. (eds). *Eneolit SSSR*. Moskva: Nauka, p. 165-252.

Gimbutas, M. 1989. *The Language of the Goddess: Sacred Images and Symbols of Old Europe*. San Francisco: Harher & Rou.

Gimbutas, M. 1991. *The Civilization of the Goddess: the World of Old Europe*. San Francisco: Harher.

Lazarovici, G., Lazarovici, M. 2008. Sanctuarele culturii Precucuteni-Cucuteni. *Angustia*, 12. Sfântu Gheorghe, p. 9-40.

N. B. Burdo

EARLY TRYPILLIAN SANCTUARY AT SABATYNIVKA II. PROBLEM OF INTERPRETATION OF TRYPILLIAN BUILDING REMAINS

The remains of three burnt mud houses and one depression were investigated at Trypillia A site Sabatynivka II. Particular interest in this explorations was attracted by findings related to the sacred practice, namely by famous M. L. Makarevych's reconstruction of the dwelling 3 as a sanctuary. During the last 50 years, the graphic reconstruction of this object was used many times by different authors without a slightest attempt of its verification.

The article analyzes the data for the reconstruction of the sanctuary at the early settlement of Sabatynivka II in the Kirovohrad region.

The analysis of field documentation and the description of the excavation of dwelling 3 in Sabatynivka II from all available sources reveals some inconsistencies in the real object and details reconstructed by various researchers. The fact that the object is partially destroyed by the late trench makes it difficult to reconstruct and interpret it. Turning to the possible reconstruction of this building, the obvious traces of the ritual fire in which the building died should be noted. The obtained data suggest that the dwelling 3 was a rectangular adobe two-storey building. Most of the items found during excavations, including numerous figurines, are connected to the second floor. The ritual character of the fire is indicated by the inventory placed in the house before burning. However, there are no grounds for the reconstruction of the furnace, the elevation-altar and clay chair, as well as the «ritual of baking bread» in this house.

Keywords: Early Trypillia, Sabatynivka II, dwelling, sanctuary, reconstruction, architectural remains.

Одержано 10.10.2017

БУРДО Наталія Борисівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, nbburdo@gmail.com.

BURDO Nataliia Borysivna, PhD, Senior Research Fellow, nbburdo@gmail.com.

А. В. Буйських

НАЙРАНІША КЕРАМІКА З БОРИСФЕНА (за матеріалами розкопок В. В. Лапіна)

Розглянуто фрагменти розписного посуду, виготовленого в Мілеті і привезеного до Борисфена у найраніший період його існування, у третій чверті VII ст. до н. е. Встановлення сучасних дат найраніших знахідок підтверджує інформацію Євсевія щодо часу заснування Борисфена.

Ключові слова: Борисфен, Мілет, грецька колонізація, Євсевій, емпорій, східногрецька кераміка.

За останнє півстоліття дослідники неодноразово намагалися охарактеризувати кількісний і якісний склад ранньої керамічної колекції Борисфена, зважаючи на його особливу роль у вивченні грецької колонізації Північного Причорномор'я, організації та становленні тут поселенських структур. Проте здебільшого вони не мали до неї доступу в повному обсязі, до того ж, часто користувалися датуваннями кераміки, застарілими навіть на час публікації. Через це тривалий час з роботи в роботу переходила інформація лише про «поодинокі» знахідки, які дають найвужчі хронологічні реperi. У 1970-х рр. Л. В. Копейкіна, яка керувала експедицією Державного Ермітажу на Березані, зробила чи не першу спробу підрахувати реальну кількість знахідок із розкопок Борисфена, що належали до «нечисленного скарбу», привезеного першими поселенцями, відповідно до прийнятих тоді археологічних датвань. До другої чверті VII ст. до н. е. дослідниця віднесла фрагменти кіліка, до третьої чверті цього століття, тобто часу заснування тут колонії — близько трьох десятків «родосько-іонійських» фрагментів (Копейкіна 1973, с. 240 сл; 1979, с. 106—107; 1986, с. 28). Ця інформація була єдиною, якою впродовж досить тривалого часу

користалися дослідники у своїх хронологічних і історичних побудовах (див., напр.: Виноградов, Доманский, Марченко 1990, с. 78—81). Ця обставина навіть дозволила засумніватися, було вказано на «непримиренні протиріччя» (Solovyov 1999, р. 3) між кількістю ранніх артефактів і свідомством Євсевія про час виведення колонії у Борисфен у другий рік 33-ї Олімпіади або 647/646 р. до н. е. (Euseb. Chron. can. / Helm B., 1984. р. 95b). Іншими словами, свідомство Євсевія про час виведення Борисфена було піддане, як здавалося, обґрунтованому сумніву. За час, що минув, ніхто не підтримував цю думку, і так само ніхто аргументовано її не спростував.

Нині є всі підстави на новому рівні знань звернутися до цієї важливої історичної проблеми і спробувати підійти до її розв'язання не з позиції можливої «помилки» наративного джерела, а, навпаки, зібравши ті прямі археологічні свідомства, які можуть підтвердити його історичність. Крім того, вивчення розписного східногрецького посуду різних центрів виробництва, який перші поселенці везли до Борисфена, на сьогодні знаходиться на зовсім іншому рівні, ніж п'ятдесят років тому. Наше звернення до цієї теми базується на детальному вивченні іншої великої (близько 4400 од.) археологічної колекції, зібраної під час майже двадцятирічних розкопок Борисфена В. В. Лапіним¹. Абсолютну більшість цього матеріалу досі не було залучено до наукового обігу.

1. Колекція № 1669, зберігається у Наукових фондах ІА НАНУ, декілька десятків експозиційних речей з неї знаходяться у постійній експозиції Археологічного музею ІА НАНУ. Щиро дякую своїм колегам Н. О. Сон і Л. В. Кулаковській за сприяння в роботі з колекцією.

Рис. 1. Мілетська кераміка з Борисфена, 650—630-і рр. до н. е.: 1 — АБ/1977-80/65; 2 — АБ/78-106; 3 — АБ/67-615; 4 — АБ/70-608

Сучасна типологічна класифікація і новітня хронологія розписного столового і парадного посуду південноіонійського виробництва спирається, головним чином, на узагальнення результатів розкопок у Мілеті та його найближчих околицях, здійснені в останній чверті XX ст. експедицією Рурського університету в Бохумі (ФРН) під загальним керівництвом В. фон Греве (див. детальніше: Graeve von 1973/1974; 1975; 1987; 1995; 1997; 1999; 2008; Graeve von, Senff 1990). Крім того, для вивчення хронології випуску мілетської керамічної продукції важливе значення мають результати новітніх досліджень археологічних пам'яток Палестини, що містять ранній античний імпорт (Waldbaum, Magness 1977; Fantalkin 2001; Stager, Master, Schloen 2011). Під час обробки мілетської кераміки з Борисфена нами враховано її попередні класифікації (Walter 1968; Walter-Karydi 1973; Boardman 1998; Cook, Dupont 1998), проте в основу хронологічного і типологічного розподілу цього керамічного імпорту покладено саме новітні розробки (Käufler 2004; Kerschner, Schlotzhauer 2005; 2007; Schlotzhauer 2001). Саме ці новітні розробки уможливили омолодити датування тих фрагментів посуду Л. В. Копейкіною, які вона вважала найранішими і відносила до другої—третьої чверті VII ст. до н. е. (див., напр.: Kerschner 2006, S. 231). А це, своєю чергою, змушує знову звернутися до питання, чи є все ж таки у березанській колекції кераміка, що може підтвердити дані Євсевія про час заснування Борисфена?

Слід зазначити, що через значну фрагментованість ранньої березанської кераміки не завжди можна чітко встановити конкретну типологічну і хронологічну групу, оскільки ці групи було виділено за цілими формами. Це зауваження стосується, передовсім, фрагментів стінок посуду другої половини VII ст. до н. е., тобто тих, які знаходять найчастіше. Крім того, численні декоративні елементи, які неодмінно враховуються у класифікаціях, зазвичай використовували тривалий час. Саме цей момент суттєво ускладнює класифікацію дрібних фрагментів з колекції. Тож видається доречним запозичення досвіду вивчення аналогічної кераміки з Ашкелона, а саме, що дрібні фрагменти мають, зазвичай, ознаки не однієї, а декількох груп (Stager, Master, Schloen 2011, p. 244 ff.). Такий підхід уявляється зараз найбільше виваженим, особливо зважаючи на те, що абсолютні дати окремих груп, що сумарно відносяться до 650—620-х рр. до н. е., у двох найбільших класифікаціях, С. Койфлера і М. Кершнера-У. Шлотцхауера, дещо різняться. Останні автори, мабуть, на це також звернули увагу, тож справедливо зазначили, що запропоновані ними групи більше визначають загальну тенденцію у зміні форми посуду та його декоративній схемі, ніж точно встановлену абсолютну дату його випуску (Kerschner, Schlotzhauer 2005, p. 9).

Відтак, з огляду на вказані методичні засади, ми допускаємо, що найраніші фрагменти з київської частини березанської колекції на-

лежать, найвірогідніше, ойнохоям з прямим горлом і округлим, дещо сплюсненим тулубом на широкому кільцевому піддоні. Вони відзначаються високою якістю виконання, вкриті щільним блискучим ангобом, часто з лощеною поверхнею, що нагадує лакове покриття; силуетним і контурним малюнком у резервній техніці передано фризові зображення тварин, що біжать, ідуть або пасуться; вільні місця фризів між зображеннями тварин заповнено різноманітним декором; придонну частину прикрашено корзинкою променів або гірляндою з квітів і бутонів лотоса (Kerschner, Schlottzhauer 2005, р. 17 f.). Саме такий або синхронний за часом посуд став предметом імпорту в Північне та Північно-Західне Причорномор'я від середини VII ст. до н. е. (загальну інформацію див.: Kerschner 2006, S. 231 f.).

Найраніший серед них — фрагмент стінки з зображенням собаки, який біжить уліво з випростаними вперед лапами (рис. 1: 1). Висока якість виконання і натуралістичний стиль зображення зближує цей фрагмент з посудом групи MilA Ib — ранньої групи MilA Ic (за Койфлером) або гру-

пи SiA Ib (за Кершнером — Шлотцхауером) з датою у межах 650-ї — самий початок 630-х рр. до н. е. Близькі стилістичні аналогії знайдено серед фрагментів і цілих ойнохоя з Мілета (Käufler 2004, Kat. 222—224; Kerschner, Schlottzhauer 2005, р. 17 ff.). Дуже вірогідно, до пізнього періоду існування цієї групи посуду відноситься стінка ойнохої з палочним декором під горлом і собакою, який біжить, у верхньому фризі (рис. 1: 2). Проте в цьому разі стиль зображення собаки якісно відрізняється від аналогічного зображення на першому фрагменті.

У Північному Причорномор'ї ойнохою того ж класу знайдено у варварському похованні Темір-Гори (Фармаковский 1916, табл. VIII: 1—4; Копейкина 1972, с. 147 сл., рис. 1: а—г; Kerschner, Schlottzhauer 2005, fig. 12). Нещодавно дві аналогічні ойнохої знайдено у похованнях біля хут. Красний на Кубані (Шевченко 2013, рис. 9—10, с. 112). Фрагменти посуду того ж класу походять також із варварських поселень Лівобережного і Правобережного Дніпровського Лісостепу (Онайко 1966, табл. I—III: 1—8; Вахтина 1998, с. 127 сл., рис. 2: 2, 4—13; 3;

Рис. 2. Мілетська кераміка з Борисфена, 640—630-і рр. до н. е.: 1 — АБ/80-6. н.; 2 — АБ/62-334; 3 — АБ/78-453; 4 — АБ/78-573; 5 — АБ/80-6. н.; 6 — АБ/67-386; 7 — АБ/75-447; 8 — АБ/61-153; 9 — АБ/78-678; 10 — АБ/80-97; 11 — АБ/80-615; 12 — АБ/78-367; 13 — АБ/71-547; 14 — АБ/60-1116

Рис. 3. Мілетська кераміка з Борисфена (Леві-ойнохої), 630—620-і рр. до н. е.: 1 — АБ/80-95; 2 — АБ/75-47, 73; 3 — АБ/79-672

Kerschner, Schlottzhauer 2005, fig. 13, 15; Шрамко, Задников 2010, с. 296—297, рис. 3: 1, 2).

Значно більше фрагментів відноситься до пізньої групи MilA Ib (за Койфлером) чи пізньої групи SiA Ib — ранньої SiA Ic (за Кершнером-Шлотцхауером), тобто до рубежу 640-х — 630-х рр. до н. е. З-поміж них виділяються два фрагменти відкритих посудин, внутрішні стінки їх вкрито лаком. Один — це кратер з невисоким, трохи відігнутих горлом. Їхня характерна риса — декоративна панель із вписаних ромбів, відокремлена тонкими вертикальними паличками; на кратері, крім того, є горизонтальний петлеподібний розділювальний декор у нижній частині горла (рис. 1: 3, 4). Панелі з ромбами — декоративний елемент, який було запозичено від геометричної епохи;

він характерний і для найранішого періоду виробництва розписного посуду в Мілеті (Walter 1968, Taf. 91—93, Kat. 502; 97, Kat. 505—507, 513—518, 563; Tuchelt 1971, Taf. 3: 7; Käufler 2004, Kat. 173—176, 185, 212, 213, Taf. 63: 11). Для посуду цього типу характерною є поява орнаменту з двосторонніх петель (Käufler 2004, Taf. 63: 13; Kerschner, Schlottzhauer 2005, p. 24). Чаші / кратери з високим краєм на високій ніжці, що мають ідентичний декор у зоні ручок, запропоновано відносити до 630—610-х рр. до н. е. (Kerschner, Schlottzhauer 2005, fig. 28; див. також: Walter-Karydi 1973, Kat. 265, Taf. 23; Graeve von 1987, Kat. 3, Taf. 5). Проте, враховуючи виключну рідкість подібного посуду в березанській колекції, здається, що вони не входять за рубіж 640-х — 630-х рр. до н. е.

Рис. 4. Мілетська кераміка з Борисфена, 630—610-і рр. до н. е.: 1 — АБ/79-677; 2 — АБ/69-286; 3 — АБ/75-260; 4 — АБ/75-448, 527 (АМ 2480/7266—7267); 5 — АБ/62-452; 6 — АБ/78-452; 7 — АБ/80-44

Останньою третинною VII ст. до н. е. (пізня група *MilA Ic/Id*, за Койфлером — група *SiA Ic* / рання *SiA Id*, за Кершнером — Шлотцхауером) датується значно більше посуду. Оскільки багато його (рис. 2: 1—15) дійшло в дрібних фрагментах, то підставою для стилістичної атрибуції є лише стиль зображень і поєднання основних і другорядних декоративних елементів (Käufler 2004, Kat. 302 ff.; Kerschner, Schlotzhauer 2005, p. 25 ff.; Stager, Master, Schloen 2011, cat. 286 ff.). Аналогії центральному декоративному мотиву у вигляді складної вертикальної композиції з волют, квітки лотоса та сегментів вписаних кіл (рис. 2: 8—10) відомі серед посуду цієї групи (Walter-Karydi 1973, Abb. 114; 118), як, до речі, і мотив вписаних трикутників (Kerschner, Schlotzhauer 2005, fig. 28). До цієї ж групи належать посудини (рис. 3, 4) з фігурами сфінксів, які йдуть, і сфінксів з жіночою головою, що лежать, а також качок (Cook, Dupont 1998, fig. 8.8; Kerschner, Schlotzhauer 2005, fig. 20, 33, 35). Слід зазначити, що фрагмент ойнохой групи *SiA Ic* відкриває керамічну колекцію Ольвії (Фармаковский 1914, табл. 1, зліва; Копейкина

1976, с. 138, рис. 4; Ильина 2004, с. 77, рис. 1; Kerschner 2006, Abb. 10).

На Березані знайдено декілька фрагментів від так зв. Леві-ойнохой (рис. 3: 1—3) — великих посудин з округлими плічками та овоїдним тулубом, розписаних великим фризом на плічках і декількома дрібнішими фризами із зображеннями копитних, що пасуться; фризи розділені смугами з нахиленими петлеподібними плетінками; зображувальні поля кожного фризу в центрі заповнені дрібним декором (про групу див.: Копейкина 1982, с. 6—7, рис. 1; Boardman 1998, fig. 287; Käufler 2004, Abb. 23; Kerschner, Schlotzhauer 2005, p. 25). Нечисленні знахідки такого посуду вже відомі і в керамічній колекції цієї пам'ятки (Копейкина 1982, рис. 2: ж) і в Ольвії (Буйских 2013, кат. 1.1).

Керамічні фрагменти ойнохой групи *SiA Ic* з великим центральним фризом і меншим нижнім (рис. 4: 1—7), розділеними або плетінками, або смужками лаку, також наявні в керамічній колекції Борисфена. Їх маємо, судячи з раніших (Копейкина 1982, рис. 2: а, б, д; 5) і новітніх (Ильина, Чистов 2012, с. 26, табл. 19: 1) знахідок, уже

не один десяток фрагментів. Виходячи з наявності таких знахідок на палестинських пам'ятках (Stager, Master, Schloen 2011, cat. 323 ff.), час випуску їх надійно маркує керамічні комплекси останньої третини VII ст. до н. е.

Серед розглянутих фрагментів найцікавішими є ті, що датуються найранішим часом. Проте вони, незважаючи на їхню відносно незначну кількість, уже не єдині з-поміж найраніших керамічних знахідок, привезених до Борисфена. Вони, перш за все, надійно корелюються із знайденими впродовж тих же робіт на острові глибокими киликами самоського, як вважається нині, походження (Буйських 2016, с. 30, рис. 1: 1—7). Не пізніше середини — самого початку третьої чверті VII ст. до н. е. датується ще один фрагмент мілетської ойнохої, що походить з розкопок Державного Ермітажу (Ильина 2000, с. 202—203, рис. 1). Навіть фрагмент найранішого з усіх видів імпорту, що наразі відомий у Борисфені, — глибокого скіфоса субгеометричного типу — за останніми уточненими даними верхньою датою сягає середини — початку третьої чверті VII ст. до н. е. (Буйських 2015, с. 3—4, рис. 1). Це означає, що йдеться вже навіть не про десяток фрагментів, які маркують найраніший хронологічний період існування цієї археологічної пам'ятки. Крім того, вони належать типологічно різним посудинам.

Очевидно, що найраніші фрагменти хронологічно підтверджують відомості Євсевія про виведення Борисфена саме в 647—646 рр. до н. е. Те, що їх ще й досі небагато, не означає, що вони перечать цій даті. До того ж, на нашу думку, вони підтверджують заснування саме тимчасового емпорію і лише пізніше, до кінця VII ст. до н. е., постійного поселення, на якому внаслідок постійної життєдіяльності врешті й формується культурний шар (Буйських 2005, с. 164; 2013а, с. 30). Емпорій у Борисфені переслідував певну мету, а розглянуті фрагменти найранішого посуду мілетського виробництва, знайдені тут, дозволяють тепер конкретизувати цю мету.

На нашу думку, розписний посуд з Мілета, час виготовлення якого вкладається у третю чверть VII ст. до н. е., слугував предметом інтенсивних торгівельно-обмінних контактів і поширювався у варварському середовищі саме через емпорій Борисфен. Якраз звідти він потрапляв на лісостепові поселення (Більськ і Трахтемирів) і в поховання (Болтишка)¹, так само через Борисфен мілетські ойнохої потрапили до варварських поховань Східного Криму (Темір-Гора) та пониззів Кубані (хут. Красний). Здається, що результати вивчення березанської колекції, зібраної В. В. Лапіним, дозволяють

якщо не припинити дискусії про те, яким чином з'явилися ці речі мілетського виробництва на останніх пам'ятках, то суттєво переглянути існуючі гіпотези. Нагадаємо — досі вважалося, що вони відсутні на Березані та й загалом у Північному Причорномор'ї (аналіз загальної ситуації див.: Vachtina 2007, р. 34; Вахтина, Кашуба 2014, с. 72 сл.). Ще й зараз думка, що цей посуд потрапив разом з поверненням скіфів з передньоазійських походів, тобто зі сходу, в обхід причорноморських емпоріїв, лишається популярною (Шевченко 2013, с. 117).

Підсумовуючи, наголосимо, що рання розписна кераміка з Мілета, знайдена в Борисфені, виводить на якісно новий рівень наше розуміння колонізаційного процесу в Північному Причорномор'ї і роль емпорію Борисфен як центру посередницької торгівлі з варварським світом.

ЛІТЕРАТУРА

Буйських, А. В. 2005. Некоторые полемические заметки по поводу становления и развития Борисфена и Ольвии в VI в. до н. э. *Вестник древней истории*, 2, с. 146-165.

Буйських, А. В. 2013а. *Архаическая расписная керамика из Ольвии (восточногреческая, лаконская, коринфская, имитации)*. Киев: Стародавній світ.

Буйських, А. В. 2013b. О греческой колонизации Северо-Западного Причерноморья (новая модель?). *Вестник древней истории*, 1, с. 21-39.

Буйських, А. В. 2015. Кераміка першої половини VII ст. до н. е. та питання доколонізаційних зв'язків у Північному Причорномор'ї. *Археологія*, 1, с. 3-11.

Буйських, А. В. 2016. Ионийские килики из Борисфена. *Археологія і давня історія України*, 1 (18), с. 29-42.

Вахтина, М. Ю. 1998. Основные категории греческой импортной керамики из раскопок Немировского городища. *Материалы по археологии, истории, этнографии Таврии*, 6, с. 122-139.

Вахтина, М. Ю., Кашуба, М. Т. 2014. Находки ранней греческой керамики в варварских памятниках Северного Причерноморья и время появления постоянных античных поселений в регионе. *Боспорские чтения*, XV, с. 69-81.

Виноградов, Ю. Г., Доманский, Я. В., Марченко, К. К. 1990. Сопоставительный анализ письменных и археологических источников по проблеме ранней истории Северо-Западного Причерноморья. В: Лордкипанидзе, О. (ред.). *Причерноморье VII—V вв. до н. э.: письменные источники и археология*. Материалы V Международного симпозиума по древней истории Причерноморья. Вани — 1987. Тбилиси: Мецниереба, с. 75-98.

Ильина, Ю. И. 2004. Ранняя керамика из Ольвии. *Боспорский феномен*, 2, с. 75-83.

Ильина, Ю. И., Чистов, Д. Е. 2012. Ранний период (конец VII — первая половина VI в. до н. э.). Находки. В: Чистов, Д. Е. (ред.). *Материалы Березанской (Нижнебуеской) античной археологической экспедиции*. СПб: Государственный Эрмитаж, 2: Исследования на острове Березань в 2005—2009 гг., с. 8-41.

Копейкина, Л. В. 1972. Расписная родосско-ионийская ойнохоия из кургана Темір-Гора. *Вестник древней истории*, 1, с. 147-159.

1 Борисфен не розглядається нами як пункт транзитної торгівлі, через який античний імпорту потрапляв на Немирівське городище. Тут ми слідуємо за слушною пропозицією М. Ю. Вахтіної про посередницьку роль Оргамума в дельті Істру (Vachtina 2007, р. 34).

Копейкина, Л. В. 1973. Самый ранний образец расписной древнегреческой керамики из раскопок на острове Березань. *Советская археология*, 2, с. 240-244.

Копейкина, Л. В. 1979. Особенности развития Березанского поселения в связи с ходом колонизационного процесса. В: Лордкипанидзе, О. (ред.). *Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья*. Материалы I Всесоюзного симпозиума по древней истории Причерноморья. Цхалтубо — 1977. Тбилиси: Мецниереба, с. 106-113.

Копейкина, Л. В. 1982. Родосско-ионийская керамика VII в. до н. э. с о. Березань и ее значение для изучения раннего этапа существования поселения. В: Борисфковская, С. П. (ред.). *Художественные изделия античных мастеров*. Ленинград: Искусство, с. 6-35.

Копейкина, Л. В. 1986. Расписная керамика архаического времени из античных поселений Нижнего Побужья и Поднепровья как источник для изучения торговых и культурных связей. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 27, с. 27-47.

Онайко, Н. А. 1966. *Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V веках до н. э.* Москва: Наука. Свод археологических источников, Д 1-25.

Фармаковский, Б. В. 1914. *Архаический период в России*. Петроград, с. 15-78.

Фармаковский, Б. В. 1916. Милетские вазы в России. *Труды Московского археологического общества*, 25, с. 47-61.

Шевченко, Н. Ф. 2013. Курганы раннескифского времени у хутора Красный. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 39, с. 100-118.

Шрамко, И. Б., Задников, С. А. 2010. Новые находки ранней античной керамики на Бельском городище. В: Масленников, А. А. (ред.). *Συμβολα. Античный мир Северного Причерноморья. Новейшие находки и открытия*. Москва; Киев, 1, с. 294-300.

Boardman, J. 1998. *Early Greek Vase Painting*. London: Thames and Hudson.

Cook, R. M., Dupont, P. 1998. *East Greek Pottery*. London; New York: Routledge.

Graeve von, V. 1973/1974. Milet. *Istanbuler Mitteilungen*, 23/24, S. 63-115.

Graeve von, V. Milet 1975. *Istanbuler Mitteilungen*, 25, S. 35-59.

Graeve von, V. 1987. Milet 1986. *Istanbuler Mitteilungen*, 37, S. 5-33.

Graeve von, V. 1995. Milet 1992—1993. *Archäologischer Anzeiger*, S. 195-333.

Graeve von, V. 1997. Milet 1994—1995. *Archäologischer Anzeiger*, S. 109-284.

Graeve von, V. 1999. Milet 1996—1997. *Archäologischer Anzeiger*, S. 1-124.

Graeve von, V. 2008. Milet 2003—2005. *Archäologischer Anzeiger*, S. 9-23.

Graeve von, V., Senff, R. 1990. Die Grabung am Südhang des Kalabaktepe. *Istanbuler Mitteilungen*, 40, S. 44-50.

Fantalkin, A. 2001. Mezad Hashavyahu: its Material Culture and Historical Background. *Tel Aviv*, 28, p. 3-165.

Käuffer, S. 2004. *Die archaische Kannen von Milet* (Diss. Ruhr-Universität Bochum). Available at: <http://www-brs.ub.ruhr-uni-bochum.de/netahtml/HSS/Diss/KaeufferSteffen/diss.pdf> (Accessed 03.11.2017).

Kerschner, M. 2006. Zum Beginn und den Phasen der griechischen Kolonisation am Schwarzen Meer. Die Evidenz der ostgriechischen Keramik. *Eurasia Antiqua*, 12, S. 227-250.

Kerschner, M., Schlotzhauer, U. 2005. *A New Classification System for East Greek Pottery*. Leiden, Boston, Köln: Brill. Ancient West & East, 4.

Kerschner, M., Schlotzhauer, U. 2007. Ein neues Klassifikationssystem der ostgriechischen Keramik. In: Cobet, J. (Hrsg.). *Frühes Ionien. Eine Bestandsaufnahme*. Panionion-Symposium Güzelçamli 26. September — 1. Oktober 1999. Mainz-am-Rhein: Philipp von Zabern, S. 295-317.

Schlotzhauer, U. 2001. *Die südionischen Knickrand-schalen. Eine chronologische Untersuchung zu den sog. Ionischen Schalen in Milet* (Diss. Ruhr-Universität Bochum). Available at: <http://www-brs.ub.ruhr-uni-bochum.de/netahtml/HSS/SchlotzhauerUdo/diss.pdf>. (Accessed 03.11.2017).

Solovyov, S. L. 1999. *Ancient Berezan. The Architecture, History and Culture of the First Greek Colony in the Northern Black Sea*. Leiden, Boston, Köln: Brill, Colloquia Pontica, 4.

Stager, L. E., Master, D. M., Schloen, J. D. 2011. *Ashkelon 3. The Seventh Century BC*. Winona Lake, Indiana. Final Reports of the Leon Lewy Expedition to Ashkelon.

Tuchelt, K. 1971. Didyma. *Istanbuler Mitteilungen*, 21, S. 45-87.

Vachtina, M. Ju. 2007. Greek Archaic Orientalising Pottery from the Barbarian Sites of the Forest-steppe Zone of the Northern Black Sea Coastal Region. In: Gabrielsen, V., Lund, J. (eds). *The Black Sea in Antiquity. Regional and Interregional Economic Exchanges*. Aarhus: Aarhus univ. press, p. 23-37.

Waldbaum, J. C., Magness, J. 1977. The Chronology of Early Greek Pottery: New Evidence from Seventh Century BC. Destruction Levels in Israel. *American Journal of Archaeology*, 101, 1, p. 23-40.

Walter, H. 1968. *Frühe samische Gefäße. Chronologie und Landschaftsstile ostgriechischer Gefäße*. Bonn: Rudolph Habelt Verlag GmbH. Samos, V.

Walter-Karydi, E. 1973. *Samische Gefäße des 6. Jahrhunderts v. Chr.* Bonn: Rudolph Habelt Verlag GmbH. Samos, VI, 1.

REFERENCES

Buiskikh, A. V. 2005. Nekotorye polemicheskie zametki po povodu stanovleniia i razvitiia Borisfena i Olvii v VI v. do n. e. *Vestnik drevnei istorii*, 2, p. 146-165.

Buiskikh, A. V. 2013a. *Arkhaicheskaia raspisnaia keramika iz Olvii (vostochnogrecheskaia, lakonskaia, korinskaia, imitatsii)*. Kyiv: Starodavnyi svit.

Buiskikh, A. V. 2013b. O grecheskoi kolonizatsii Severo-Zapadnogo Prichernomoria (novaia model?). *Vestnik drevnei istorii*, 1, p. 21-39.

Buiskikh, A. V. 2015. Keramika pershoi polovyny VII st. Do n. e. ta pytannia dokolonizatsiinykh zviazkiv u Pivnichnomu Prychornomori. *Arkheolohiia*, 1, p. 3-11.

Buiskikh, A. V. 2016. Ioniiskie kiliki iz Borisfena. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (18), p. 29-42.

Vachtina, M. Yu. 1998. Osnovnye kategorii grecheskoi importnoi keramiki iz raskopok Nemirovskogo gorodishcha. *Materialy po arkheologii istorii, etnografii Tavrii*, 6, p. 122-139.

Vachtina, M. Yu., Kashuba, M. T. 2014. Nakhodki rannei grecheskoi keramiki v varvarkikh pamiatnikakh Severnogo Prichernomoria i vremia poivavlennia postoiannykh antichnykh poselenii v regione. *Bosporskie chteniia*, XV, p. 69-81.

Vinogradov, Yu. G., Domanskii, Ya. V., Marchenko, K. K. 1990. Sopotavitelnyi analiz pismennykh i arkheologicheskikh istochnikov po problemam rannei istorii Severo-Zapadnogo Prichernomoria. In: Lordkipanidze, O. (ed.). *Prichernomorie VII—V vv. do n. e.: pismennye istochniki i arkheologiia*. Materialy V Mezhdunarodnogo simpoziuma po drevnei istorii Prichernomoria. Vani — 1987. Tbilisi: Metsniereba, p. 75-98.

- Ilin, Yu. I., 2004. Ranniaia keramika iz Olvii. *Bosporskii fenomen*, 2, p. 75-83.
- Ilin, Yu. I., Chistov, D. E. 2012. Rannii period (konets VII — perviaia polovina VI v. do n. e.). Nakhodki. In: *Materialy Berezanskoi (Nizhnebugskoi) antichnoi arheologicheskoi ekspeditsii*. Sankt-Petersburg, 2: Issledovaniia na ostrove Berezan v 2005—2009 gg., p. 8-41.
- Farmakovskii, B. V. 1914. *Arkhaicheskii period v Rossii*. Petrograd, p. 15-78.
- Farmakovskii, B. V. 1916. Miletskie vazy v Rossii. *Trudy Moskovskogo Arkheologicheskogo Obschestva*, 25, p. 47-61.
- Kopeikina, L. V. 1972. Raspisnaia rodosko-ioniiskaia oinokhoia iz kurgana Temir-Gora. *Vestnik drevnei istorii*, 1, p. 147-159.
- Kopeikina, L. V. 1973. Samyi rannii obrazets raspisnoi drevnegrecheskoi keramiki iz raspokop na ostrove Berezan. *Sovetskaiia arheologiia*, 2, p. 240-244.
- Kopeikina, L. V. 1979. Osobennosti razvitiia Berezanskogo poseleniia v sviazi s khodom kolonizatsionnogo protsessa. In: Lordkipanidze, O. (ed.). *Problemy grecheskoi kolonizatsii Severnogo i Vostochnogo Prichernomoria*. Materialy IVsesoyuznogo simpoziuma po drevnei isrorii Prichernomoria. Tskaltubo — 1977. Tbilisi: Metsniereba, p. 106-113.
- Kopeikina, L. V. 1982. Rodosko-ioniiskaia keramika VII v. do n. e. s o. Berezan i ee znachenie dlia izucheniia ranego etapa sushchestvovaniia poseleniia. In: Boriskovskaia, S. P. (ed.). *Khudozhestvennye izdeliia antichnykh masterov*. Leningrad: Iskusstvo, p. 6-35.
- Kopeikina, L. V. 1986. Raspisnaia keramika arkhaicheskogo vremeni iz antichnykh poselenii Nizhnego Pobuzhzhia kak istochnik dlia izucheniia torgovykh i kulturnykh svyazei. In: *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 27, p. 27-47.
- Onaiko, N. A. 1966. *Antichnyi import v Pridneprove i Pobuzhe v VII—V vekakh do n. e.* Moskva: Nauka. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D 1-25.
- Shevchenko, N. F. 2013. Kurgan ranneskifskogo vremeni u khutora Krasnyi. In: *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 39, p. 100-118.
- Shramko, I. B., Zadnikov, S. A. 2010. Novye nachodki rannei antichnoi keramiki na Belskom gorodishche. In: Maslennikov, A. A. (ed.). *Συμπολα. Antichnyi mir Severnogo Prichernomopia. Noveishye nachodki i otkrytiia*. Moskva; Kiev, 1, p. 294-300.
- Boardman, J. 1998. *Early Greek Vase Painting*. London: Thames and Hudson.
- Cook, R. M., Dupont, P. 1998. *East Greek Pottery*. London; New York: Routledge.
- Graeve von, V. 1973/1974. Milet. *Istanbuler Mitteilungen*, 23/24, S. 63-115.
- Graeve von, V. 1975. *Istanbuler Mitteilungen*, 25, S. 35-59.
- Graeve von, V. 1987. Milet 1986. *Istanbuler Mitteilungen*, 37, S. 5-33.
- Graeve von, V. 1995. Milet 1992—1993. *Archäologischer Anzeiger*, S. 195-333.
- Graeve von, V. 1997. Milet 1994—1995. *Archäologischer Anzeiger*, S. 109-284.
- Graeve von, V. 1999. Milet 1996—1997. *Archäologischer Anzeiger*, S. 1-124.
- Graeve von, V. 2008. Milet 2003—2005. *Archäologischer Anzeiger*, S. 9-23.
- Graeve von, V., Senff, R. 1990. Die Grabung am Südhang des Kalabaktepe. *Istanbuler Mitteilungen*, 40, S. 44-50.
- Fantalkin, A. 2001. Mezad Hashavyahu: its Material Culture and Historical Background. *Tel Aviv*, 28, p. 3-165.
- Käufler, S. 2004. *Die archaische Kannen von Milet* (Diss. Ruhr-Universität Bochum). Available at: <http://www-brs.ub.ruhr-uni-bochum.de/netatml/HSS/Diss/KaeuflerSteffen/diss.pdf> (Accessed 03.11.2017).
- Kerschner, M. 2006. Zum Beginn und den Phasen der griechischen Kolonisation am Schwarzen Meer. Die Evidenz der ostgriechischen Keramik. *Eurasia Antiqua*, 12, S. 227-250.
- Kerschner, M., Schlotzhauer, U. 2005. *A New Classification System for East Greek Pottery*. Leiden, Boston, Köln: Brill. Ancient West & East, 4.
- Kerschner, M., Schlotzhauer, U. 2007. Ein neues Klassifikationssystem der ostgriechischen Keramik. In: Cobet, J. (Hrsg.). *Frühes Ionien. Eine Bestandsaufnahme*. Panionion-Symposium Güzelçamlı 26. September — 1. Oktober 1999. Mainz-am-Rhein: Philipp von Zabern, S. 295-317.
- Schlotzhauer, U. 2001. *Die südionischen Knickrandschalen. Eine chronologische Untersuchung zu den sog. Ionischen Schalen in Milet* (Diss. Ruhr-Universität Bochum). Available at: <http://www-brs.ub.ruhr-uni-bochum.de/netatml/HSS/Diss/SchlotzhauerUdo/diss.pdf>. (Accessed 03.11.2017).
- Solovyov, S. L. 1999. *Ancient Berezan. The Architecture, History and Culture of the First Greek Colony in the Northern Black Sea*. Leiden, Boston, Köln: Brill. Colloquia Pontica, 4.
- Stager, L. E., Master, D. M., Schloen, J. D. 2011. *Ashkelon 3. The Seventh Century BC*. Winona Lake, Indiana. Final Reports of the Leon Lewy Expedition to Ashkelon.
- Tuchelt, K. 1971. Didyma. *Istanbuler Mitteilungen*, 21, S. 45-87.
- Vachtina, M. Ju. 2007. Greek Archaic Orientalising Pottery from the Barbarian Sites of the Forest-steppe Zone of the Northern Black Sea Coastal Region. In: Gabrielsen, V., Lund, J. (eds). *The Black Sea in Antiquity. Regional and Interregional Economic Exchanges*. Aarhus: Aarhus univ. press, p. 23-37.
- Waldbaum, J. C., Magness, J. 1977. The Chronology of Early Greek Pottery: New Evidence from Seventh Century BC. Destruction Levels in Israel. *American Journal of Archaeology*, 101, 1, p. 23-40.
- Walter, H. 1968. *Frühe samische Gefässe. Chronologie und Landschaftsstile ostgriechischer Gefässe*. Bonn: Rudolph Habelt Verlag GmbH. Samos, V.
- Walter-Karydi, E. 1973. *Samische Gefässe des 6. Jahrhunderts v. Chr.* Bonn: Rudolph Habelt Verlag GmbH. Samos, VI, 1.

A. V. Buiskykh

THE EARLIEST CERAMICS FROM BORYSTHENES (on materials from V. V. Lapin's Excavations)

The paper examines the earliest materials from the excavations conducted by V. V. Lapin in Borysthenes (the settlement at Berezan Island). The collection is stored in the Scientific Repository, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences, Ukraine. The earliest ceramic items belong mainly to oenoches and kraters produced in Miletus. In accordance with the modern typology, these vessels belong to the group MilA Ib (after Käufler) or to the group SiA Ib (after Kerschner — Schlotzhauer) with the dating from the 650th to the very beginning of the 630s BC. Together with another famous imported vessels that were found at Borysthenes, f. e. Ionian cups of the early type and subgeometric scyphos, these vessels prove the time of its founding at the third quarter of the 7th century BC. Thus, the information by Eusebius (Euseb. Chron. can. / Helm B., 1984, p. 95b) becomes a proof on a basis of archaeological collection. Its number and quality allows speaking not about rare items, but about the import of mass materials in general. Moreover, the earliest Milesian import found at Borysthenes, permit to conclude that namely this *emporion* was used like a center of a transit trade with barbarian world. Milesian pottery in the earliest time-span appeared in Forest-steppe area, Eastern Taurica and Kuban estuary via Borysthenes.

Keywords: Borysthenes, Miletus, Greek colonization, emporion, East Greek ceramic.

Одержано 03.10.2017

БУЙСЬКИХ Алла Валеріївна, доктор історичних наук, завідувач відділу античної археології, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда 12, Київ, 04210, Україна, abujskikh@ukr.net.

БУІСЬКИЙ Алла, DSc, Head of the Classical Archaeology Department, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingrada ave. 12, Kyiv, 04210, Ukraine, abujskikh@ukr.net.

А. С. Русяєва, Г. О. Станиціна

САКРАЛЬНІ ГРАФІТИ З РОЗКОПОК В. В. ЛАПІНА В БОРИСФЕНІ

Стисло розглянуто окремі сакральні графіти та показано перспективність науково-обґрунтованого вивчення всієї колекції написів із розкопок В. В. Лапіна в контексті з апсидним храмом і святилищами в Борисфені.

Ключові слова: Борисфен, Березань, графіти, культу божеств, Аполлон Ієтрос і Дельфіній, Ахілл, Афродіта, святилища, апсидний храм.

Давньогрецькі сакральні графіти відносяться до однієї з категорій малої епіграфіки і зафіксовані в усіх північнопонтійських полісах, найбільшою мірою, звісно, у теменосах і деяких святилищах. Вони становлять важливе джерело для дослідження культів божеств і загалом релігійних уявлень еллінів. Саме завдяки графіті часто вдається встановити імена богів і богинь, достовірність належності святилищ певним божествам, характер вшановування їх і систему ритуалів, відносну хронологію появи окремих культів в апойкіях тощо. За публікаціями, серед сакральних графіті з Ольвії та Борисфена визначено такі основні варіанти: 1) присвяти різним божествам; 2) написи про власність божества або маркування посуду в святилищах; 3) графіті магичного змісту і відповідною символікою; 4) листи культового характеру; 5) ритуальні написи (див. з літературою: Русяєва 1987, с. 140—148; 2010). Зважаючи на значну кількість сакральних графіті з розкопок В. В. Лапіна, стисло зупинимось тільки на двох перших варіантах, зокрема тому, що жодне з них навіть не згадувалось у контексті з будь-якими відкритими ним культовими спорудами у Борисфені¹.

Та, перш ніж перейти до розгляду графіті, варто зупинитися на археологічних дослідженнях В. В. Лапіна в Борисфені, в результаті яких і було накопичено значну кількість різноманітних типів графіті, а також висвітлити історію вивчення їх і особистого ставлення до них автора розкопок. Немає сумніву, що Володимир Васильович Лапін, якому 30 січня 2018 р. виповнилося 90 років, був одним з найвідоміших дослідників Борисфена у минулому столітті. Під його керівництвом у 1960—1980 рр. здійснено планомірні археологічні розкопки на східному березі сучасного о. Березань (розкоп «О» — «Основний»), які дали найважливіші матеріали для подальшого вивчення історії та культури Борисфена на різних етапах його існування (Назаров 1997).

Загалом за 20 років тут розкопано площу близько 3400 м², на якій відкрито численні і різноманітні будівельні залишки переважно VI—V ст. до н. е. та накопичено величезну кількість речових знахідок, які зберігаються у Наукових фондах і меншою мірою в Археологічному музеї ІА НАН України. Як і при до-

зві стосовно найранішої давньогрецької апойкії, відкритої на о. Березань: Березанське поселення, поселення на о. Березань, поселення Березань, просто Березань, емпорій Березань тощо (Лапін 1961; 1966, с. 86—147; 1967; 1968; 1978; Лапін 1972). Тільки в останнє півстоліття в науковій дослідженні найчастіше вводиться назва Борисфен, яка, щоправда, поєднується з невідомими для точнішої його локалізації наведеними найменуваннями. Отже, враховуючи наведені дані та порівняння, в цій статті переважно буде вживатися назва Борисфен і при розгляді графіті з розкопок В. В. Лапіна, хоча в його роботах вона відсутня.

1. Принагідно вкажемо, що В. В. Лапін, як і його попередники і сучасники, використовував різні на-

© А. С. РУСЯЄВА, Г. О. СТАНИЦИНА, 2018

слідженнях інших давньогрецьких пам'яток, основну масу становлять довізні керамічні матеріали з багатьох античних міст. Однак саме Борисфен виділяється з-поміж них найбільшою кількістю пізньоархаїчної східногрецької кераміки. Зрідка на уламках різного, головним чином столового посуду, є й графіті, продрапанані найчастіше металевим стилосом з гострим вістрям різними за віком, освітою та вмінням писати мешканцями Борисфена.

У перші роки своїх розкопок В. В. Лапін висвітлював їхні результати в коротких публікаціях, де значну увагу приділяв стратиграфії та визначенню хронології культурних нашарувань архаїчного, класичного, елліністичного і римського періодів, а разом з цим і відповідних їм будівельних залишків (Лапін 1961; 1966, с. 86—147; 1967; 1968; Лапін 1972). Передусім його цікавили землянки і господарські ями і тільки незначною мірою так чи інакше розглядалися окремі знахідки, але в жодному разі — графіті. Крім того, не публікувалися і найважливіші групи матеріалів, зокрема керамічний імпорт на підтвердження датування відкритих об'єктів. Інші дослідники, які не лише синхронно провадили розкопки на о. Березань, а й займалися спеціальним вивченням довізної кераміки з різних давньогрецьких міст архаїчного і класичного часу, просили його також вводити її періодично до наукового обігу ¹.

Такий підхід В. В. Лапіна можна пояснити тим, що, наскільки нам відомо, він планував довести свій розкоп «Основний» до 5—6 тис. м² за чверть століття, після чого видати всі категорії матеріалів у комплексі з будівельними залишками. На жаль, його життя трагічно обірвалося (19.04.1981 р. на 54-му році) задовго до запланованої роботи, через що він не встиг узагальнити

і ввести до наукового обігу основні результати своїх розкопок. Крім того, варто пам'ятати, що було знято з друку його дискусійну монографію «Березань и проблемы генезиса северопрichernоморской цивилизации», в якій окремі розділи було присвячено розгляду історіографії, питанням топографії, стратиграфії та геології, різного типу будівельних залишків, — здебільшого землянковій забудові, що передувала наземному житлобудівництву, — а також поховальному обряду, ліпній кераміці та писемності (Лапін 1978). Автор основну увагу акцентував на унікальності найдавнішого з еллінських поселень на о. Березань, яке, з його погляду, надало всю джерельну базу для вивчення та вирішення проблем становлення і розвитку загалом усієї північнопричорноморської античної цивілізації. Та головні плани і прагнення В. В. Лапіна, який попри все «культивував» найраніше давньогрецьке поселення на о. Березань, незмінно пропагував у безкінечних дискусіях його суто еллінську етнічну однорідність і еллінський аграрно-ремісничий характер розвитку, на жаль, повною мірою не здійснилися.

Вище вже згадувалось, що археологічні матеріали з власних розкопок у Борисфені В. В. Лапін не надавав для публікації іншим вченим. Через це важливого значення набуває той факт, що виняток усе-таки було зроблено для графіті, хоча й в останні роки розкопок. Так, 1979 р. лише один напис з епіклезом Аполлона Дельфіній на уламку чорнофігурного кіліка з тодішньої експозиції Археологічного музею він люб'язно дозволив сфотографувати і опублікувати у статті про культ Аполлона і календар в Ольвії (Виноградов, Русяєва 1980, с. 29, 54, прим. 48, рис. 8). Водночас він передав значну кількість графіті московському дослідникові В. П. Яйленку, можливо, навіть на його прохання, бо він уже опрацював і перевидав графіті з попередніх розкопок Г. Л. Скадовського, Е. Р. Штерна і М. Ф. Болтенка на о. Березань (Яйленко 1979, с. 55—60; 1980, с. 89—99).

Тільки після смерті В. В. Лапіна В. П. Яйленко (1982) опублікував у додатку до монографії про грецьку колонізацію VII—III ст. до н. е. 182 графіті за визначеними ним окремими групами: власні імена, імена божеств, застільні та подарункові написи, а також вправи з абетки. Попередньо автор дав їм високу оцінку: «Великолепная лапинская коллекция граффити дает представление о составе березанских колонистов, о религиозной и культурной жизни первых веков существования этой древнейшей в Северном Причерноморье колонии» (Яйленко 1982, с. 259), а в підсумку дякував В. В. Лапіну, «который нашел эти граффити во время раскопок, обязанных прежде всего его энтузиазму, и бескорыстно передал в мое распоряжение» (1982, с. 308).

У подальшому цей же автор опублікував ще 17 графіті, зокрема й безінвентарні, які збері-

1. Наприклад, Л. В. Копейкіну дуже зацікавив фрагмент «совершенно уникального великолепно-го кратера» з розкопу В. В. Лапіна 1974 р. Заслугує на увагу її примітка: «В этой статье я ограничиваюсь только самым кратким упоминанием этого шедевра восточноионийской вазописи, так как публикация его с подробным описанием и воспроизведением подготовлена В. В. Лапиным, начальником Березанской археологической экспедиции АН УССР. Я же имела возможность хорошо изучить кратер во время его пребывания в реставрационных мастерских Эрмитажа. Воспроизведение см.: "Украина", 1976, № 30, с. 13» (Копейкина 1979, с. 9, прим. 15). Однак у цьому часописі наведено лише стислу замітку з фотографією одного фрагмента кратера з «хороводом жінок». Тільки нещодавно цей унікальний клазоменський чорнофігурний кратер з детальним описом, аналізом та інтерпретацією численних зображень і сюжетів, представлених на його фрагментах, стилістичних і технічних особливостей розпису з відповідними аналогіями, встановленням достовірнішої дати (580—570 рр. до н. е.) і резонним віднесенням його до найранішої і водночас раритетної групи Борисфен, опубліковано А. В. Буйських (2017).

галися в Інституті археології НАНУ і були передані йому за сприяння В. М. Корпусової та С. М. Мазараті. У цій публікації вперше вказано, що раніше написи оброблялися ним за допомогою В. В. Лапіна (Яйленко 1987, с. 153, прим. 1), але в чому конкретно полягала ця допомога, не сказано. Цілком можливо, що дослідник Борисфена не розповів йому про власну інтерпретацію окремих графіті, бо в жодному випадку В. П. Яйленко не згадує його монографію, що була відхилена видавництвом «Наукова думка» і зберігалась у Науковому архіві ІА НАНУ. Загалом він увів до наукового обігу 199 графіті на уламках різних категорій імпортової кераміки, переважно столового посуду VI—V ст. до н. е.

Додамо, що в домашньому архіві В. В. Лапіна зберігалось ще чотири оригінальних графіті, зокрема на кістяних пластинках і на уламках східногрецької та аттичної чаш, які В. М. Корпусова і Н. О. Лейпунська передали для публікації А. С. Русяєвій (Русяєва 1986, с. 25—43, рис. 1, 2, 5; 1992, с. 14—16, рис. 3; с. 31, рис. 6: 1; с. 73, рис. 20: 8)¹. Отже, у підсумку маємо наразі 203 опублікованих графіті з розкопок В. В. Лапіна.

Останнім часом, завдяки систематичній обробці колекції імпортової кераміки з Борисфена, А. В. Буйських знайшла ще одне графіто на обробленому остраконі, що й стало головним стимулом для пошуків інших даних про графіті в особовому фонді В. В. Лапіна у Науковому архіві ІА НАНУ². Вони сприяли ознайомленню з таблицями, на яких представлено прорисовки значної кількості різних типів таких написів, що ілюстрували розділ «Писемність» у згаданій монографії (Лапін 1978, табл. XV—XXI). При звірці з'ясувалося, що лише деякі з них опубліковані В. П. Яйленком. Та найважливішим є те, що в указаному фонді також зберігаються таблиці й численна група карток з рисунками графіті та підписами під ними, що вони походять з розкопу В. В. Лапіна. Наразі для порівняння нас зацікавили п'ять таблиць з прорисовками графіті та діпінті за 1975 р. На них зафіксовано 147 графіті, з яких В. П. Яйленко опублікував

лише 25. Оскільки цей автор не вказав, що передусім були відібрані найважливіші і найменше фрагментовані написи з колекції В. В. Лапіна, не згадав їхні прорисовки на окремих картках і таблицях, то зрозуміло, що не всі матеріали були надані йому для публікації.

Загалом же, за інвентарними описами археологічних матеріалів з розкопу В. В. Лапіна за 20 років, зафіксовано 619 графіті. З огляду на сказане, складається враження, що В. В. Лапін дійсно планував видання фундаментальної праці про свої розкопки в Борисфені за чверть століття або ж попередньо й окреме видання епіграфічних пам'яток. Слід також завважити, що такої кількості і такої розмаїтості цього типу написів на порівняно невеликій площі не було знайдено жодним із дослідників цього поселення у минулому столітті (пор.: Яйленко 1980, с. 89—99; 1982, с. 219—233, 258—309; 1987), а також і нинішніми дослідниками Борисфена, які, до всього, відкрили різного типу сакральні споруди (пор., напр.: Назаров 2006; Чистов 2011; 2012, с. 3, план).

Що б там не було, але варто звернути увагу й на те, що В. В. Лапіна, судячи з розділу «Писемність» у згаданій монографії, особливо цікавили тільки окремі графіті, хоча жодне з них він не опублікував. Дослідник порівнював їх навіть з деякими сарматськими знаками перших століть нової ери та інтерпретував як сліди реліктової писемності, коріння якої сягає крито-мікенської доби. Водночас вони разом з іншими археологічними джерелами слугували йому для створення оригінальної концепції культурно-історичного розвитку Березанського поселення (Лапін 1978, с. 286—324). У нас немає змоги навести всі тлумачення виділених у такому аспекті березанських графіті, які, щоправда, детально ним не розглядались, а представлених здебільшого на таблицях для унаочнення розмаїтості знаків на уламках різних категорій столового посуду та амфор. Але для порівняння все ж таки варто зупинитися хоча б на двох, опублікованих пізніше В. П. Яйленком.

Зокрема, В. В. Лапін вважав, що, оскільки написи грецькими літерами переважно досить лаконічні, то, зрозуміло, що подібні до них у цьому сенсі і написи з негрецькими знаками. Як приклад він розглянув дворядкове графіто на уламку стінки сіроглиняної з чорнолощеним покриттям посудини (АБ/70—70). «*Означительной ее (надписи — авт.) древности убедительно говорят палеографические особенности первой строки, состоящей целиком из букв греческого алфавита. В первой половине этой строки уверенно восстанавливается имя Тихона — бога судьбы, в родительном падеже. Слово, четыре начальные буквы которого следуют за именем Тихона, восстановлению не поддается. Вторая строка надписи вообще не может быть прочитана. В числе 12 знаков, из которых она состоит, лишь дважды встречается альфа, один раз*

1. Той факт, що ці оригінальні графіті спеціально зберігалися В. В. Лапіним і не були передані В. П. Яйленку, може вказувати на те, що він планував опублікувати їх самостійно. Про це свідчить і кістяна пластина з сарматськими знаками, яку пізніше В. П. Яйленко відніс до знахідок на Березанському поселенні. Проте у неопублікованій монографії В. В. Лапін розглянув цю унікальну пластину і вказав, що вона випадково була знайдена у Нижньому місті Ольвії і передана йому А. В. Бураковим (Лапін 1978, с. 342, рис. 24). Мабуть, і унікальна кістяна пластинка з домашнього архіву В. В. Лапіна без шифру (Русяєва 1986, с. 23—43), найвірогідніше, була випадково знайдена у Східному теменосі Ольвії і куплена ним (детальніше див. Русяєва 2010, с. 41).

2. Щиро дякуємо А. В. Буйських за надане графіто.

эпсилон и, возможно, один раз иота; по форме их начертания можно судить о том, что надпись написана бустрафедоном. Остальные знаки второй строки ничего общего с буквами греческого алфавита не имеют» (Лапин 1978, с. 346—347, табл. XV: 12).

Але В. П. Яйленко не побачив у цьому фрагментованому графіті, дійсно написаному в стилі бустрофедон, будь-яких негрецьких знаків. Детально розглянувши окремі літери і слова на тлі іонійських написів, він датував його приблизно серединою VI ст. до н. е. і прочитав: «... Тихона шелудивым ... такого-то радость — боль...» (Яйленко 1982, с. 299—300, № 166]. Крім того, він упевнено вважає цей напис віршованою епіграмою, написаною на іонійському діалекті автором з малоазійської Іонії.

Чимало уваги В. В. Лапін приділив окремим знакам: «Во многих ранних надписях, как и в надписях римского времени, наблюдается хаотическое, беспорядочное расположение, нередко переплетение знаков... Можно думать, что композиционная беспорядочность является в значительной мере результатом нашего субъективного восприятия: для лиц, которым семантическое содержание знаков было известно, подобное расположение знаков могло представляться не столь хаотичным, они могли улавливать элементы упорядоченности, связи, взаимной соподчиненности знаков. Такое единство композиции, взаимное соподчинение знаковых элементов иногда может быть уловлено и нами. На березанском граффити А/71—110 (табл. XV: 2), например, нетрудно уловить членение всего собрания знаков на четыре-пять групп, внутри которых знаки нередко соединены лигатурой; в каждой группе от трех до шести знаков. Компоновка надписи в группы-слова могла заменить знак-слово-разделитель» (Лапин 1978, с. 344—345). Зовсім інакше тлумачить це графіті V ст. до н. е. на обробленому денці чорнолакової чашки зі штампованим орнаментом В. П. Яйленко. Він розрізнив окремі давньогрецькі літери, прочерки, значки і зображення птаха, характерні для магічних вправ (Яйленко 1982, с. 294, № 125, прим. 81) ¹.

1. Те саме стосується й інших графіті, зокрема з різних північнопонтійських міст, розглянутих В. В. Лапіним з боку пошуків реліктових крито-мікенських знаків, в яких епіграфісти не вбачали негрецькі написи й літери. Можливо, В. П. Яйленко під час обробки матеріалів з графіті дізнався про його погляди, але зовсім з інших позицій підійшов до їхньої інтерпретації. В останній публікації їх він відзначив, що солярні знаки та деякі інші зображення входили в число елементів розпису кераміки Егеїди, починаючи з III до середини I тис. до н. е. — від кікладської до іонійської і протокоринфської, а в VI ст. до н. е. вони проникають у символіку магії і на Березані (Яйленко 1987, с. 150—151).

Особливо яскравим прикладом може бути і знайдений А. В. Буйських у колекції кераміки з розкопок В. В. Лапіна остракон з графіті (АБ/71—654), не наданий для публікації В. П. Яйленкові. Ймовірно, основна причина крилась у тому, що написи на ньому привернули увагу В. В. Лапіна в контексті його ідей і поглядів щодо наявності в Борисфені негрецьких графіті, які він зіставляв з мікенським письмом. Прорисовки їх зафіксовано не лише на двох таблицях у монографії, а й подано їхню інтерпретацію: «Наряду с такими образцами мы имеем надписи, композиционное единство которых, строгая упорядоченность знаков вряд ли могут вызывать сомнения. Таков, например, березанский острак АБ/71—654, снабженный надписью с обеих сторон (табл. XV: 1). Одна из сторон острака слегка повреждена и несколько знаков невосстановимы. Обе надписи заключены в рамки, проведенные в 2—3 мм от края острака. Вертикальные части знаков на поврежденной стороне часто сливаются с рамкой и поэтому восстановление верхней части знаков может быть не всегда точным. Нами предлагается вариант развертки надписей по спирали слева направо и от края к центру (табл. XXI: 19). Обращаем внимание на одну любопытную деталь — ритмически повторяющиеся через три—пять знаков вертикальные черточки, по высоте обычно несколько меньшие, чем знаки. Именно такой принцип словоразделения вертикальными чертами мы встречаем в микенской письменности. Существен и тот факт, что многие из знаков этого острака встречаются, иногда лишь в слегка видоизмененном написании, на других граффити этого времени» (Лапин 1978, с. 345).

До цього тлумачення варто додати деякі дані, на які В. В. Лапін не звернув уваги, хоча вони й не є складовою тематики цієї статті. Невеличкий частково фрагментований напівувігнутий остракон неправильної овальної форми з грубо обробленими краями вирізано зі стінки чорнолакової чаші V ст. до н. е. На одному боці лак здебільшого стерто. Його розміри: довжина 3,6 см, у звуженій частині — 2,6 см, у ширшій — 3,1—3,2 см. З обох боків на черепку без дотримання певної системи у різних ракурсах є порівняно недбало продряпані грецькі літери, що збереглися неоднаково. Висота їх коливається від 0,3 до 1,0 см. Звісно, їхнє написання на такій невеличкій площині, — до всього, з одного боку увігнутій, а з іншого випуклій, — потребувало неабиякого вміння. У написах з обох сторін помітні не чіткі лінії окремих літер і різні подряпини, що слід враховувати при розгляді графіті на такого типу остраконах, які, без сумніву, мали стосунок до давньогрецьких магічних уявлень еллінів і повинні вивчатися в їхньому контексті. При зіставленні цих графіті на черепку з прорисовками у мо-

нографії В. В. Лапіна не простежуються «ритмически повторяющиеся через три-пять знаков вертикальные черточки», водночас помітно, що окремі грецькі літери представлено в різних ракурсах, що пояснюється їхнім розміщенням упритул до лінії рамок по окружності і в середній частині. Однак інтерпретація цього остракона, який, на нашу думку, як і численна кількість різноманітних типів таких предметів з багатьох давньогрецьких пам'яток, зокрема й розкопу В. В. Лапіна, потребує окремого скрупульозного вивчення з достовірним визначенням слів і в зіставленні з магічними поглядами еллінів.

Попри задекларовану В. В. Лапіним у монографії тезу (1978, с. 349), що сарматські знаки — це всього лише етап у розвитку привнесених архаїчними греками реліктів негрецької системи писемності, для нас усе ж таки важливо, що стисло розглянуті ним графіті, попри всі теоретичні і суто суб'єктивні підходи, уможливили, на його думку, з одного боку, ставити питання про сферу застосування північнопонтійської писемності у порівняльно-історичному плані, а, з іншого, що її глибока архаїчність, значна складність порівняно з літерно-звуковим письмом схилиють до думки про переважно культову область її застосування (Лапін 1978, с. 355). На запитання, чому його не цікавили суто грецькі написи, зокрема присвяти божествам, які знаходили в різні роки досліджень на розкопі «Основний», відповісти неможливо.

Поза тим уже опубліковано близько сотні сакральних графіті з його колекції. На підставі вивчення виділених 90 од. такого типу графіті В. П. Яйленко вважав, що культу Березанського поселення за складом пантеону дещо відрізняються від культів метрополії (1982, с. 287—297; 1987, с. 147—152). *«Если в Ольвии основное милетское божество — Аполлон Дельфиний — также было главным, то на Березани наиболее популярными божествами были Ахилл и Аполлон Врач. Такая разница в сакральной жизни между Ольвией и Березанью объясняется тем, что Ольвия была колонией Милета, между тем как при основании Березанского поселения Милет играл первенствующую роль, но не более: лицо поселения образовывали несколько гетерогенных групп переселенцев, каждая со своим излюбленным пантеоном божеств. Надписи показывают, что на Березани почитались Афина, Аполлон (в том числе Врач и Дельфиний), Артемида (в том числе Эфесская), Афродита (в том числе Апатура), Ахилл, Гермес (в том числе Отчий), Дионис — Вакх, Диоскуры, Зевс (в том числе Спаситель), Тиха»* (Яйленко 1982, с. 287). Слід також зазначити, що в групі сакральних графіті автор окремо розглянув присвяти божествам і маркування їхніми іменами священних посудин, написи з іменами дедикантів і різноманітні графіті як свідчення культової магії

(Яйленко 1982, с. 287—297; 1987, с. 147—152). Наведені В. П. Яйленком окремі імена божеств визначені не тільки на підставі віцілених написів, але й досить фрагментованих (1982, с. 290—295; 1987, с. 148), хоча здебільшого відновлення їх виправдане.

Це, своєю чергою, дає підстави для виокремлення графіті, в яких повністю або майже повністю збереглися імена якихось божеств, щоби надійніше визначити появу їх саме на території розкопок В. В. Лапіна. Насамперед ми відібрали вже опубліковані присвяти й маркірувальні графіті, аби встановити, чи стосуються вони святилищ. Найдостовірнішими, звичайно, є ті, на яких без будь-яких сумнівів читається ім'я того чи іншого божества.

Серед найраніших — присвята ΑΠΟΛΛΩΝΙ ΙΗΤΡΩΙ — Аполлону Іетросу (Спасителю), розміщена на лицьовому боці вінця фрагментованого східногрецького розписного кіліка першої третини VI ст. до н. е. (ΑΒ/79—656), який знаходився в домашньому архіві В. В. Лапіна і не був переданий В. П. Яйленку (рис. 1: 1). Дві початкові літери від імені бога відкололися. Напис розміщено в оригінальній манері: він вписаний між орнаментальними елементами, через що був мало помітним на тлі розпису, маючи вигляд своєрідного декоративного доповнення. Літери мають дещо видовжену форму, характерну для архаїчного періоду (Русяева 1987, с. 141; 1992, с. 31, рис. 6: 1; Dubois 1996, р. 107—108, N 54). Такого типу присвяти дедиканти традиційно продряпували на вінцях чи стінках посуду, які приносили у дар богу до його святилища. Виходячи з цього, можна припускати, що на східному березі Борисфена у першій половині VI ст. до н. е. існувало таке святилище, основу якого, найвірогідніше, становив вітвар.

Підтвердженням наявності раннього святилища Аполлона Іетроса у Борисфені свідчить графіто, знайдене ще Е. Р. Штерном у перший рік (1904) його розкопок. Неподалік від цього розвідувального розкопу розпочав свої дослідження і В. В. Лапін. Фрагментований напис однозначно відновлено всіма дослідниками: [ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΙΗΤΡΩ ΕΙΜΙ — Аполлону Іетросу належу (Толстой 1953, с. 54, № 76; Jeffery 1961, N 61, pl. 72; Яйленко 1980, с. 89, № 16; 1982, с. 289, № 96; Русяева 1987, с. 143; 1992, с. 32; Dubois 1996, р. 108, N 55). За останніми даними, він був розміщений не на денці, а на верхній площині широкого вінця чорнолакової амфори другої чверті VI ст. до н. е. (Тохтасьєв 2005, с. 136, фото 257).

Більш фрагментоване графіто з розкопок Е. Р. Штерна 1906 р. реконструював В. П. Яйленко: [ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΕΜΙ ΙΗΤΡΩΙ — Я належу Аполлону Іетросу (1982, с. 289). Напис продряпано на верхньому боці під вінцями товстостінної розписної посудини (діноса?) стилю Фікелура другої половини VI ст. до н. е. Обидві посудини були священною власністю бога,

Рис. 1. Сакральні графіті з розкопу В. В. Лапіна в Борисфені: 1 — Аполлону Іетросу; 2 — графіті на кістяній пластинці; 3 — Дельфінія (власність); 4 — Ахілла (власність); 5 — Ахіллу Сотеру; 6, 9—11 — Ахіллу (фрагменти присвят); 7, 8 — Ахіллу або Ахілла (власність); 12—14 — фрагментовані присвяти Афродіті; 15 — фрагментована присвята Артеміді Ефеській; 16 — фрагмент присвяти Гермесу Патроу; 17 — вотивний остракон з графіті

могли використовуватись у святилищах під час проведення певних ритуалів, зокрема, узливань вином на вівтарі.

Крім цього, культ Аполлона Іетросу у Борисфені засвідчено унікальним, на жаль, дещо пошкодженим написом на кістяній пластинці,

ймовірно, амулеті чи вотиві: ΒΟΡΥΣΘΕΝΕΟΣ ΕΜΙ, [ΒΟΡΥΣ]ΘΕΝΕΟΣ [μεθεον?] ΙΗΤΡΟΣ — Я належу Борисфену — Борисфена (володар?) Іетрос (Русяева 1986, с. 39—40, рис. 5; 1992, с. 35; Dubois 1996, р. 142—143). Воно (рис. 1: 2), за палеографічними даними, припадає на третю чверть VI ст. до н. е. Завуальований текст унеможливорює точно зрозуміти його зміст і призначення. Однак важливо те, що Аполлон Іетрос достовірно пов'язується з апойкією Борисфен, мешканець якого вірив у магічну силу цього бога. До амулетів В. П. Яйленко (1982, с. 295) відносив кілька черепків, зокрема й оброблених, зі скороченим написанням імені Аполлон і багатьма знаками, які, на його думку, символізували випрошуване у бога зцілення, бо він шанувався тут найбільше в іпостасі Лікар. Ритуальні посудини позначували його епikleзою, що свідчить про її широке пропагування в обрядах. Синхронно в ольвійському святилищі цього бога сакральні графіті його культу знаходились у різних місцях Західного теменосу і найчастіше мали таку само епikleзу, в якій ми вбачаємо не суто лікарські, а в ширшому значенні — рятівні функції (Русяева 2006b, с. 119—120; 2010, с. 42—47).

Варто також відзначити, що в Ольвії з другої половини VI ст. до н. е. суттєво зріс культ Аполлона Дельфінія — верховного мілетського бога (див. детально з літературою: Herda 2006), для якого відвели значну ділянку в Східному теменосі, де знайдено чимало присвят (Карасев 1964, с. 27—101; Леви 1964, с. 133—166; 1985, с. 65—80; Русяева 2010, с. 24—30). Як нам відомо, поки що на розкопі В. В. Лапіна зафіксовано одне графіто (АБ/75—301; рис. 1: 3) на вінці чорнофігурного кіліка третьої чверті VI ст. до н. е.: ΔΕΛΦΙΝΙΟ — Дельфінія (власність), цебто Аполлона з цією епikleзою (Виноградов, Русяева 1980, с. 29, рис. 8; Русяева 1992, с. 42—43; Dubois 1996, р. 113, N 60).

Особливої уваги заслуговує і вказівка В. В. Лапіна про місце знахідки цього графіто у великій ямі 173 (1975, с. 14—15). Загалом він відніс яму до часу після стихійної розрухи на східному березі близько середини VI ст. до н. е. В її зольному заповненні виявлено чимало шматків вугілля та печини з незначною кількістю матеріалу (уламки амфор і родосько-іонійської кераміки переважно першої половини VI ст. до н. е.). В. В. Лапін також вказав (1975, с. 15), що фрагмент чорнофігурного кіліка з присвятою Аполлону Дельфінію, аналогічний знайденим на ольвійській агорі, — перше свідчення цього культу на Березані і водночас ще один доказ тісних культурних стосунків між Ольвією та Березанню ¹.

1. Складається враження, що В. В. Лапін не знав про те, що такого типу графіті знайдено не на ольвійській агорі, а поблизу неї при розкопках теменосу, де відкрито святилище Аполлона Де-

Аналогічне маркування посуду в ольвійському святилищі Аполлона Дельфінія припадає переважно на останню чверть — кінець VI ст. до н. е. (Леви 1964, с. 140, 142, рис. 9; Dubois 1996, р. 113, N 61). Однак на підставі одного, — хоча поки що і найранішого березанського графіто, — неможливо достовірно вирішити, де саме — в Борисфені чи в Ольвії — почали вперше застосовувати тільки епikleзи при маркуванні належних святилищу Аполлона речей. Так само не зрозуміло, чи існувало в Борисфені окреме святилище Аполлона Дельфінія, як у Ольвії, чи вшановувався він спільно з Аполлоном Іетросом, сакральних графіті котрого тут значно більше. Для еллінів обох апойкій були важливими обидві іпостасі їхнього верховного покровителя ².

Тепер, коли в Ольвії добре відомі, відкриті у різні роки три теменоси (Східний, Західний і Південний), в яких ольвіополіти у догетський період вшановували багатьох божеств, і де досліджено чимало ботросів і викидів з численними матеріалами, інакше можна розглядати зафіксоване В. В. Лапіним у звіті 1975 р. велике скупчення речових знахідок. За його спостереженнями, тут до стихійної розрухи близько середини VI ст. до н. е. була яма, що майже не збереглась, а *«вышележащий культурный слой с глубины 0,5—1,4 м представлял собой единовременный мусорный сброс с очень большим содержанием вещественного материала, среди которого только амфорных обломков более 10 тысяч. Хронологические рамки материала — конец VII — первая половина VI в. до н. э. Количественно после амфор преобладает группа родосско-ионийской керамики (более 1100 обл.), среди которой ионийские килики, родосские тарелки и блюда, обломки ойнохой, кратеров, коринфских арибаллов. Сравнительно много лепной (более 200 обл.) исключительно ранних форм. Остальные группы — сероглиняной 50, чернолаковой — 25, кухонной — 15,3 керамических пряслица, обломки бронзового сфероидного сосуда, обломки бронзового браслета, двухлопастного наконечника стрелы и обломок железного ножа, изделия из кости — обломки псалля, костяная чесалка. Интересен обломок сланцевой пластинки с граффито. Как*

дельфінія з численними культовими ботросами та великим вівтарем (Карасев 1964, с. 27—113; Леви 1964), який і досі є найкращою експозиційною пам'яткою Ольвії.

2. Про це, зокрема, може свідчити графіто — ΔΕΛΦΙΝΙΟ ΕΥΝΗ ΙΗΤΡΟ — Спільна власність Дельфінія та Іетроса — на червонофігурному кіліку кінця VI ст. до н. е. з відомого скіфського кургану Журівка (Черкаська обл.) (див. з літературою: Виноградов, Русяева 1980, с. 31; Dubois 1996, р. 115—116, N 65). Воно могло потрапити туди, ймовірно, з Ольвії або з місцевого емпорія еллінів.

показали раскопки 1975 г., пластинки сланца нередко использовались жителями Березани в подобных целях, из чего следует необходимый вывод о внимательном отношении к этого рода находкам» (Лапин 1975, с. 7—8). Порівняно з ольвійськими святилищами такого зразка звалище численних і різноманітних матеріалів нагадує сакральні, а не побутово-смітєві викиди. Ймовірно, що під час стихійної розрухи близько середини VI ст. до н. е., про яку неодноразово писав В. В. Лапін, було зруйновано святилище Аполлона.

У досить недбало продряпаному графіто на сланцевій пластині з наведеного викиду В. П. Яйленко прочитав: ΑΧΙΛΛΕ — Ахіллу, численні знаки і зображення голови змії, яка, на думку автора, втілювала саме божество Ахілла, а знак у формі іпсилона являв собою початкову літеру слова ΥΓΙΕΙΑ — здоров'я (1982, с. 294, № 124). Якщо це так, то до зафіксованої В. В. Лапіним стихійної розрухи на північно-східному місці, цілком можливо, існувало також і досить раннє святилище Ахілла.

Однак основні графіті його культу відносяться до пізнішого часу. Одне з них (рис. 1: 4) збереглося повністю і досить чітко продряпано по периметру денця чорнолакової сільнички останньої чверті V ст. до н. е.: ΑΧΙΛΛΕΩΣ — Ахілла (власність) (Яйленко 1982, с. 290, № 103; Тохтасьєв 2005, с. 136, № 158)¹. З останнього року розкопок В. В. Лапіна походить безінвентарне оригінальне графіто ΑΧΙΛΛΙ ΣΩΤΗΡΙ — Ахіллу Сотеру (рис. 1: 5), недбало продряпане на уламку чорнолакової чаші першої половини V ст. до н. е. (Русяєва 1992, с. 73, рис. 20: 8; Dubois 1996, р. 100—101, N 50). Присвоєння Ахіллу такої епіклези узгоджується з античною традицією, згідно з якою він виступав рятівником на морі і захисником людей. Інші написи на вінцях різних категорій кераміки V ст. до н. е. (рис. 1: 6, 9—11) тією чи іншою мірою фрагментовані, але достовірно відновлені за відповідними аналогіями як присвяти Ахіллу (Яйленко 1982, с. 290, № 101, 102; 1987, с. 147—150, № 1—4).

Заслуговує на увагу і присвята на вінці чорнофігурного скіфоса початку V ст. до н. е. з розкопок В. Я. Доманського на о. Березань: ΣΠΟΚΗΣ ΤΩΧΙΛΛΗ — Спок (присвятив) Ахіллу (Vinogradov 1997, s. 154; Тохтасьєв 2005, с. 137, № 160). Вважається, що скіфос було присвячено обожненому герою не місцевим мешканцем, а приїжджим, найімовірніше, з міста Візантії.

До знахідок відповідних знарядь як свідчень про рільництво і наявність хліборобсь-

ких культів на Березані В. В. Лапін у виданій монографії додав «ряд граффити с хорошо читаемым или реконструируемым именем Ахилла (табл. XVI: 1, 2) и находку рисуночного острака, который по аналогии с остраками Бейкушского поселения также может быть связан с культом этого греческого героя в конкретном обществе греков Нижнего Побужья, приобретавшего черты архаического божества плодородия (1966, с. 127—128)»². Проте, на вказаній таблиці представлено лише прорисовки двох неопублікованих графіті на уламках, вірогідно, денець чорнолакових чаш (за шрифтом) V ст. до н. е., в яких можна вбачати що присвяту, що маркіровку згідно з наведеними написами: ΑΧΙΛΛ[Η] з великою альфою збоку або ΑΧΙΛΛ[ΕΩΣ] і ΑΧ[ΙΛΛΗ] або ΑΧ[ΙΛΛΕΩΣ] — Ахіллу або (власність) Ахілла (рис. 1: 7, 8).

Отже, за наявності такої кількості присвят навряд чи можна сумніватись у тому, що на східному березі в Борисфені у V ст. до н. е. існувало святилище Ахілла³. Крім того, до цього культу у зв'язку з магічними актами В. П. Яйленко (1982, с. 294, № 124—129; 1987, с. 150, № 4—5) відносить деякі вотивні остракони (на його думку, амулети), спеціально виготовлені з уламків кераміки й аналогічні знайденим в його святилищі на Бейкушському місці (рис. 1: 17). У цьому аспекті цікавими є неопубліковані 13 оброблених остраконів з ями 173 (під одним шифром ΑΒ/75—375). Вони неоднакові за формою і розміром, на обох сторонах продряпано різні за кількістю і напрямком риски. Можливо, вони спеціально виготовлені для гри або ж мали, як і інші вотивні остракони, магічне призначення у святилищі Ахілла.

2. У цій монографії немає даних про Ахілла. Водночас після згадки про графіті його культу не може не виникати запитання, чому В. В. Лапін не зупинився на розгляді всіх присвят з свого розкопу, їх відновленні та хронології. Складається враження, що його більше цікавили графіті з Бейкушського поселення, на підставі яких він розвинув погляди В. М. Даниленка стосовно того, що вони розкривають зміст переданої Геродотом легенди про походження скіфів не від Геракла, а Ахілла і змієнової німфи в Гілеї (Herod. IV, 8—10). Вони ж наштотували його на думку завдяки присвятам Ахіллу Понтарху і зображенням у склепі на території Ольвії II ст. н. е., що курган над ним варто називати Ахілловим, а не Зевсовим (Лапин 1978, с. 378—382).

3. Оскільки головне святилище Ахілла знаходилося на о. Левка (Зміїний), то інші його святилища у Нижньому Побужжі, зокрема у Борисфені, на Бейкуші, в Ольвії та на Тендрі були його філіалами (Тохтасьєв 2005, с. 137). У перші століття нової ери у Борисфені було збудовано нове святилище, в якому виставлялися мармурові стели від ольвійських магистратів з присвятами Ахіллу Понтарху та Ахіллу Герою (див. з літературою: Русяєва 1992, с. 75—83).

1. У каталозі виставки археологічних знахідок з Борисфена в Ермітажі опубліковано і це графіто з розкопок В. В. Лапіна, але помилково вказано шифр Б64. 162 як не відповідний експедиції В. В. Лапіна, хоча на фото сільнички саме з цим написом добре видно ΑΒ 64-169 (Тохтасьєв 2005, № 158).

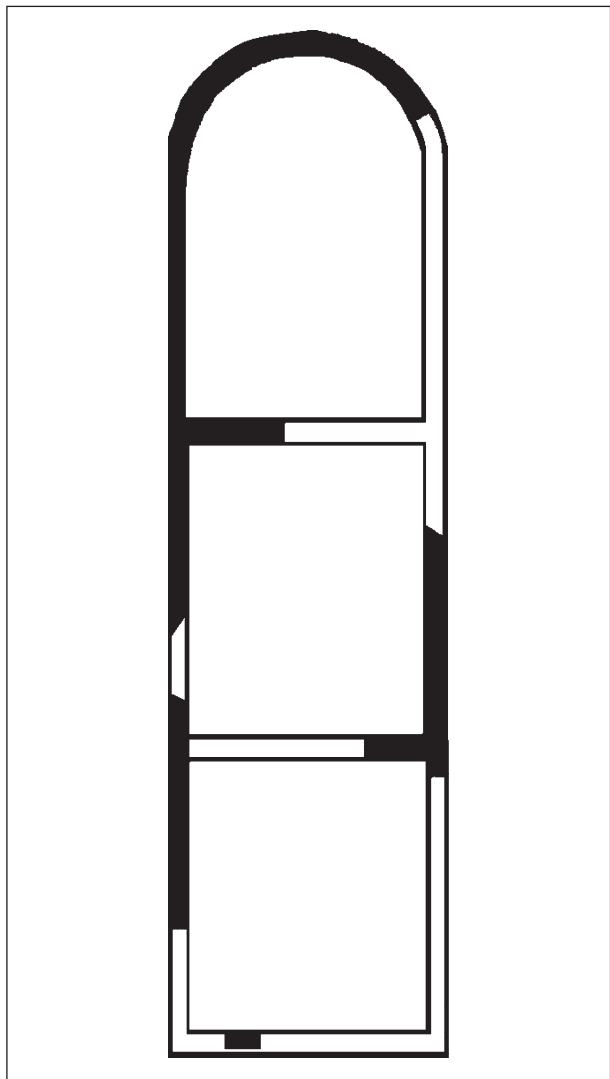

Рис. 2. План апсидного храму на розкопі В. В. Лапіна в Борисфені

Водночас варто відзначити, що в різні роки розкопок В. В. Лапіна знайдено поодинокі фрагменти вінець чорнолакових чаш кінця VI — V ст. до н. е., на яких частково збереглися графіті, які В. П. Яйленко (1982, с. 287, 290—292, № 100, 104, 106—108, 110, 119)¹ впевнено відновив як присвяти Діоскурам, Діонісу Вакху, Зевсу Сотеру та особливо рідкісні — Артеміді Ефеській і Гермесу Патрою (Отчому) (рис. 1: 15, 16). Культ Діоніса Вакха засвідчує і графіто з розкопок Я. В. Доманського на денці чорнолакового кіліка початку V ст. до н. е. (Тохтасьєв 2005, с. 136, № 262).

Але найбільший інтерес щодо релігійного світогляду борисфенців, окрім Ахілла і вже згаданих численних божеств, становлять присвяти Афродіті з «Основного» розкопу В. В. Ла-

піна. Насамперед це пов'язано з тим, що значно пізніше у Борисфені В. В. Назаров відкрив теменос цієї богині з храмом, вівтарями, огорожею та іншими будівельними залишками другої половини VI — початку V ст. до н. е., але без прикметних її культові графіті (див. з літературою: Назаров 2006). У такій ідентифікації автор спирався винятково на окремі теракоти з аналогіями з мілетського святилища, хоча в ньому знайдено чимало присвят Афродіті, завдяки яким і було встановлено його належність саме цій богині.

Знайдені на розкопі В. В. Лапіна чотири присвяти Афродіті відносяться до V ст. до н. е. Отже, вони не мають відношення до її теменоса, розташованого на протилежному боці острова, за 112 м від західного обриву (Назаров 2006, с. 144). Усі графіті фрагментовані, більші чи менші чітко були продряпані на вінцях або стінках чорнолакових чаш, від яких виявлено невеличкі уламки (Яйленко 1982, с. 288—289, № 91—94) (рис. 1: 12, 13). Цікаво, що один з фрагментів вінця чорнолакового скіфоса (?) з охайно накресленою маленькими літерами присвятою богині АФ]РОДІТН — Афродіті — після її часткового пошкодження був перетворений на амулет з ледь помітними боковими щербинками (АБ/71—196; рис. 1: 14).

На підставі цих (майже синхронних графіті) можна зробити припущення, що після того, як з невідомих причин перестав існувати теменос Афродіти з храмом, її святилище було перенесено на східний берег, де вшановувалися божества, близькі до неї за сотеричними функціями на морі, зокрема, Ахілл і Діоскури. Богиня часто виступала покровителькою героїв. Як приклад згадаємо, що теменос Афродіти з храмом в Ольвії був збудований на південно-східному березі, де віддавали шану герою Ангелу (Буйських 2015); невеликі за площею святилища Афродіти і Гермеса, окреме святилище богині і Діоскурів були розташовані одне за одним у Західному теменосі (Русяєва 2006а, с. 22—27). Поки що немає даних, які б дозволяли більші чи менші точно зіставити з можливими культовими спорудами теракоти (понад 50 од.), теж знайдені в різних місцях розкопу В. В. Лапіна в дуже фрагментованому стані, що здебільшого датуються другою половиною VI — V ст. до н. е. (Русяєва 1984). Серед них атрибутовано за окремими ознаками статуетки і фігурні посудини із зображенням Афродіти, а також теракотові фігурки голубів, які найчастіше використовувалися як вотивні приношення до святилищ богині.

Своєю чергою, після стислого огляду тільки тих опублікованих графіті V ст. до н. е., на яких найкраще збереглися імена божеств, виникає запитання, чи можуть вони свідчити про наявність тут синхронної культової споруди. Найвідомішою, відкритою В. В. Лапіним, спорудою є, безперечно, апсидний храм завдовжки 20 м

1. Усі дати подано за В. П. Яйленком, і вони, звісно, потребують деяких уточнень після візуального огляду графіті, що слід зробити в подальшому спеціальному дослідженні всіх епіграфічних пам'яток з розкопок В. В. Лапіна.

(рис. 2). Зі сходу його обмежувала сакральна кам'яна огорожа, що збереглась у довжину на понад 22 м (Лапін 1967, с. 145—146, план; 1968, с. 153). Незважаючи на те, що зусилля дослідника, перш за все, були зосереджені на його розкритті в 1962—1964, 1966 рр. (Лапін 1967, с. 145, 147), він, на жаль, не був повністю ним опублікований і не ідентифікований.

Маємо тільки останню стислу інформацію, наведену на тлі порівняння з німфейським святилищем: *«Більшими розмірами відзначається апсидальний храм V ст. до н. е. на о-ві Березань, розкопаний в останні роки. Довжина його досягає 20 м (можливо, ще більше), ширина близько 6 м. Храм орієнтований суворо з півночі на південь з апсидою на північ... Храм розділений поперечними стінами на три приблизно рівних приміщення. У північному приміщенні з апсидою, довжина якого 7 м, по осевій лінії виявлено чотири ямки від стовпів, що підтримували перекриття. Стіни храму були викладені із сирцевих цеглин на кам'яному цоколі. Оскільки знахідки черепиці на Березані дуже незначні, дуже ймовірно, що покрівля храму була глинобитною»* (Лапін 1971, с. 486, рис. 156).

Пізніше В. В. Лапін у невиданій монографії (1978, с. 196) цю споруду, на його думку, найвизначнішу серед відкритих на о. Березань і за розмірами, і за науковою цінністю будівельних пам'яток, знову, як і в роки розкопок, датував першою половиною V ст. до н. е. Він детальніше розглянув її сирцево-кам'яні залишки, зупинився на причинах швидкого руйнування стін (унаслідок різних заглибин архаїчного часу в материк, не всі з яких були ретельно засипані лесом, щебіркою і мергелем при планувальних роботах), згадав важливу для реконструкції знахідку вапнякового бокового акротерія тощо. Але всупереч публікаціям, довжина відкритої частини храму становила тільки 17,8 м, ширина апсиди 5,6 м, приміщень — 5,4 м (Лапін 1978, с. 196—201).

На жодну з двох останніх праць В. В. Лапіна не звернули уваги інші дослідники. С. Д. Крижицький, орієнтуючись на його попередні публікації та врахувавши три анфіладою розташованих приміщення, довжину (приблизно 20 м) цієї споруди і наявність загальної огорожі, спочатку так само вважав її храмом (пор.: Лапін 1966, с. 119; 1967, с. 146; Крижицький 1993, с. 67—68, рис. 37: 2). За даними С. Д. Крижицького і першими звітами В. В. Лапіна 1963—1964 рр., В. В. Назаров намагався встановити точніші розміри храму і сакральної огорожі, але не дійшов до цілісного розуміння їхнього призначення (2006, с. 143—144). Потім Д. Є. Чистов на зведеному плані розкопу «Основний» (1960—1980, 1993—2011 рр.) дав йому без пояснень нову назву — «Дом с апсидой», усупереч чому відкриті в останні роки під його керівництвом два будівельні комплекси ідентифіковано

як імовірні пізньоархаїчні теменоси, хоча при дослідженні їх, як і храму Афродіти, не знайдені сакральних графіті (Чистов 2011; 2012, с. 3, ил. 2).

Крім того, привертають увагу останні висловлювання С. Д. Крижицького, який уже схилявся до того, що березанська апсидна споруда могла мати й інше призначення, пов'язане з діяльністю якихось суспільних або адміністративних інституцій, наприклад, булеверія, за аналогією в Олімпії (Крижицький 2012, с. 21). Автор пояснював це такими обставинами: 1) в Ольвії і на Березані було зведено звичні для Греції VI ст. до н. е. прямокутні у плані храми, тож немає підстав убачати в апсидальних будівлях релікт культових споруд; 2) абсолютна відсутність культового контексту в ході її розкопок В. В. Лапіним; 3) для такого невеликого поселення, яким був Борисфен, ця споруда, виходячи зі знахідок, не мала яскраво вираженої культової функції (як, наприклад, рання Ольвія), і практично майже одночасне існування трьох храмів (дві апсидальні будівлі і храм Афродіти) є досить сумнівним.

Стосовно храму Афродіти, то попередньо С. Д. Крижицький зробив його графічну реконструкцію, але, зважаючи на квадратні пропорції наоса, незначну глибину пронаоса і незвично малі розміри, убачав в ньому скарбницю (Крижицький 2012, с. 21), щоправда, не вказавши, яку саме: священну чи полісну. Щоб не повертатися більше до цього питання, зауважимо, що, тлумачачи так, він не згадав про вівтарі, сакральну огорожу, інші будівельні залишки і знахідки культового призначення, що загалом свідчать про теменос з храмом (див. детальніше: Назаров 2001; 2006), який він усупереч досліднику датував кінцем VI — початком V ст. до н. е. Інша справа, що про вшанування в ньому саме Афродіти немає достатньо достовірних джерел, серед яких найперше місце мало б належати присвятним написам цій богині.

Що ж до решти визначених С. Д. Крижицьким обставин, то нам невідомо, чи В. В. Лапін убачав в апсидних храмах релікт культових споруд¹. Та все ж, головна помилка дослідника такої рідкісної культової споруди полягає в тому, що він не опублікував не лише всі дані про неї, а й ті фрагменти кладок та їхніх вибірок, які можна було б зіставити зі священними огорожами, ймовірними різночасовими вівтарями, ботросами, допоміжними приміщеннями і супровідними матеріалами, характерними для теменосів. Він навіть не намагався відповісти на запитання, якому божеству міг належати такий неординарний храм, не звернувши

1. Незначні залишки першої апсидної споруди, яка теж вважається храмом, було відкрито разом з кам'яними вівтарями ще у 1900—1901 рр., але не археологом Г. Л. Скадовським (Лапін 1966, с. 121).

жодної уваги на синхронні йому сакральні графіті та інші культові речі. Отже, через те, що В. В. Лапін у публікаціях не висвітлює хоча б стисло археологічні та епіграфічні джерела у взаємозв'язку з такою рідкісною архітектурною спорудою, С. Д. Крижицький небезпідставно відзначав абсолютну відсутність тут культового контексту.

Зростаючи з кожним роком розкопок кількості залишків різноманітних будівель, зокрема й тією чи іншою мірою сакрального характеру (особливо на ділянці «О», яку започаткував В. В. Лапін і продовжує досліджувати Д. Є. Чистов), показує, що на тодішньому півострові Березань розміщувалося не просто рядове поселення. На відміну від багатьох на хорі Ольвійського поліса, воно поступово набуло урбанізованого вигляду. Водночас слід згадати і той факт, що окремі дослідники останнім часом упевнено іменують його не поселенням, а античним містом на Березані з третьої чверті VI по першу чверть V ст. до н. е. (див. детальніше з літературою: Чистов 2012а, с. 41—94). Законірно, що в Борисфені, як і в Ольвії, значна територія в різних районах була виділена для теменосів, оскільки елліни шанували багатьох божеств. Але на тодішньому півострові вони, звичайно, займали порівняно меншу площу.

Не вдаючись у всі ці питання, що потребують комплексного вивчення всіх здобутих В. В. Лапіним матеріалів і виходять за межі цієї статті, нам лишається все-таки ще раз згадати розглянуті тут графіті через можливе зіставлення певного божества або божеств з відкритим апсидним храмом. Насамперед вкажемо, що на його розкопі в різні роки знайдено присвяти і маркувальні написи з іменами Аполлона Ієтроса і Аполлона Дельфінія, які можуть свідчити про те, що у VI ст. до н. е. на східному березі півострова діяло святилище першого покровителя еллінських переселенців. Не виключено, що згаданий вище унікальний клазоменський кратер із зображенням окремих ритуалів (Буйських 2017) використовувався в його культі під час проведення календарно-релігійних свят. Так само до такого святилища могло мати стосунок наведене так зв. звалище археологічних матеріалів — одне з найраніших і найчисленніших на східному березі розкопу В. В. Лапіна.

За різними даними, апсидний храм датують то першою половиною V, то загалом V ст. до н. е. Давньогрецькі культові споруди із сирцевими стінами на кам'яному цоколі і саманною покрівлею через штормові вітри і зливи, особливо поблизу берега, а також температурні коливання не могли бути довговічними. За спостереженнями В. В. Лапіна, близько середини VI ст. до н. е. на досліджуваній ділянці сталися стихійні руйнації. Конкретніше сліди великої пожежі в останній чверті цього століття зафіксував Д. Є. Чистов на значній відстані від неї —

на тій території, де наприкінці VI — у першій чверті V ст. розміщувались імовірні пізньоархаїчні теменоси (2012а, с. 72). При розгляді будівельних залишків цоколя апсидного храму В. В. Лапін відзначив використання вапняку, каміння твердих вулканічних порід і невеликих плескатих буличників (1978, с. 199). У цьому контексті цікаво відзначити, що складовою фундаментів окремих будівель теменосів, відкритих Д. Є. Чистовим, також було обкатане каміння вулканічних порід різних розмірів, яке потрапило на Березань як корабельний баласт (Чистов 2012а, с. 88—90). Але чи може це свідчити хоча б про відносну синхронність різних за плануванням сакральних споруд у Борисфені, сказати складно. Відмінність між ними найперше полягає в тому, що на розкопі В. В. Лапіна знайдено значну кількість різних типів і варіантів графіті, яких поки що немає на останньому.

За роки досліджень залишків апсидного храму (1962—1964, частково 1966) знайдено близько 65 графіті, опублікованих В. П. Яйленком (здебільшого V ст. до н. е.), з них 30 віднесено до різного типу сакральних. Усі вони потребують уточнень щодо датування і визначення конкретного місця вияву. Однак і нині можна помітити, що серед них переважають графіті з іменем Ахілла (Яйленко 1982, с. 290, № 101—103; с. 294, № 124—129; 1987, № 1—4). Як уже вказувалося, лише одне з них на денці чорнолакової сільнички останньої чверті V ст. до н. е. збереглося повністю і є свідченням його священної власності. На основі сакральних графіті з іменем Ахілла, які синхронні апсидному храму, можна припускати, що він належав цьому обожненому герою, своєрідністю та оригінальністю запровадженого культу якого, ймовірно, пояснюється і структура храму. Підтвердженням цього певною мірою може бути і його розташування на східному березі із залишками мису, який він займав, що, звісно, був тоді значно більший. Давно відомо, що святилища Ахілла найчастіше будували на островах, півостровах і мисах (див. з літературою: Русаєва 2005, с. 97—124, 459—478; Нурє 2006).

Завважимо також, що досліджені культові комплекси на всіх ольвійських теменосах свідчать про те, що переважно фрагментовані присвяти одним і тим же божествам на уламках посуду найчастіше знаходились у різних місцях унаслідок руйнувань і стихійних розрух, поетапних перебудов і переміщення культурних шарів у результаті їхнього планування, вибірок кам'яних плит і грабіжницьких пошуків у різні часи цілих речей. Ще більші руйнації зафіксовано і на розкопі В. В. Лапіна, який неодноразово відзначав різні порушення культурних нашарувань і надзвичайно погане збереження навіть залишків нижніх частин будівель.

Виходячи з того, що в VI—V ст. до н. е., як уже наголошувалося, мис на східному березі в

районі розкопу В. В. Лапіна був значно більший і навряд чи забудований над краєм біля моря, можна припускати, що тут збиралися борисфенці при проведенні релігійних свят. Сказане, ясна річ, не означає, що цим «вторгненням» у релігійну проблематику Борисфена ми успішно вирішили поставлені тут питання. Однак сподіваємось, що викладені тут міркування сприятимуть комплексному вивченню матеріалів з розкопок В. В. Лапіна, що, безперечно, заслуговують на монографічне видання, яке він не встиг здійснити.

ЛІТЕРАТУРА

Буйских, А. В. 2015. Южный теменос Ольвии Понтийской (предварительные итоги изучения). *Вестник древней истории*, 2, с. 6-21.

Буйских, А. В. 2017. Клазоменский чернофигурный кратер из Борисфена. *Stratum plus*, 3, с. 155-179.

Виноградов, Ю. Г., Русяева, А. С. 1980. Культ Аполлона и календарь в Ольвии. *Исследования по античной археологии Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 19-64.

Карасев, А. Н. 1964. Монументальные памятники ольвийского теменоса. В: Гайдукевич, В. Ф. (ред.). *Ольвия. Теменос и агора*. Москва; Ленинград: Наука, с. 27-130.

Копейкина, Л. В. 1979. Развитие чернофигурного стиля в клазоменской керамике (по материалам из раскопок на о. Березань). В: Горбунова, К. С. (ред.). *Из истории Северного Причерноморья в античную эпоху*. Ленинград: Аврора, с. 7-25.

Крыжицкий, С. Д. 1993. *Архитектура античных государств Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.

Крыжицкий, С. Д. 2012. *Архитектура Ольвийского полиса в графических реконструкциях*. Симферополь; Керчь: б. и. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, Supplementum 11.

Лапин, В. В. 1961. Раскопки поселения на острове Березань 1960 г. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 11, с. 43-52.

Лапин, В. В. 1966. *Греческая колонизация Северного Причерноморья (критический очерк отечественных теорий колонизации)*. Киев: Наукова думка.

Лапин, В. В. 1967. Раскопки древнегреческого поселения на острове Березань. *Археологические исследования на Украине в 1965—1966 гг.*, I, с. 145-149.

Лапин, В. В. 1968. Исследование древнегреческого поселения на о. Березань. *Археологические исследования на Украине в 1967 г.*, II, с. 150-155.

Лапін, В. В. 1971. Релігія. В: Тереножкін, О. І. (ред.). *Археологія Української РСР*. Київ: Наукова думка, II: Скіфо-сарматська та антична археологія, ч. 3, р. III, гл. 4, с. 482-489.

Лапін, В. В. 1972. Дослідження на о. Березані в 1969 р. *Археологічні дослідження на Україні в 1969 р.*, IV, с. 157-160.

Лапин, В. В. 1975. *Отчет о раскопках древнегреческого поселения на о. Березань в 1975 г.* НА ИА НАНУ, 1975/114.

Лапин, В. В. 1978. *Березань и проблемы генезиса античной северопричерноморской цивилизации*. НА ИА НАНУ, ф. 24, спр. 1.

Леви, Е. И. 1964. Материалы ольвийского теменоса. В: Гайдукевич, В. Ф. (ред.). *Ольвия. Теменос и агора*. Москва; Ленинград: Наука, с. 131-174.

Леви, Е. И. 1985. *Ольвия. Город эпохи эллинизма*. Ленинград: Наука.

Назаров, В. В. 1997. В. В. Лапін як дослідник античної Березані. *Археологія*, 4, с. 134-140.

Назаров, В. В. 2001. Святилище Афродиты в Борисфене. *Вестник древней истории*, 1, с. 154-165.

Назаров, В. В. 2006. Культурная жизнь Березани. В: Доманский, Я. В., Зуев, В. Ю., Ильина, Ю. И., Марченко, К. К. *Материалы Березанской (Нижебугской) античной археологической экспедиции*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, 1, с. 139-170.

Русяева, А. С. 1984. Терракоты с Березанского поселения (из раскопок В. В. Лапина). В: Крыжицкий, С. Д. (ред.). *Античная культура Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 129-147.

Русяева, А. С. 1986. Милет — Дидимы — Борисфен — Ольвия. Проблемы колонизации Нижнего Побужья. *Вестник древней истории*, 2, с. 25-64.

Русяева, А. С. 1987. Эпиграфические памятники. В: Крыжицкий, С. Д. (ред.). *Культура населения Ольвии и ее окружи в архаическое время*. Киев: Наукова думка, гл. 4, п. 1, с. 134-154.

Русяева, А. С. 1992. *Религия и культы античной Ольвии*. Киев: Наукова думка.

Русяева, А. С. 2005. *Религия понтийских эллинов в античную эпоху*. Киев: Стилоз.

Русяева, А. С. 2006а. Святилища и их структура. В: Зинько, В. Н. (ред.). *Древнейший теменос Ольвии Понтийской*. Симферополь: б. и., с. 16-31. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, Supplementum 2.

Русяева, А. С. 2006б. Эпиграфические памятники. В: Зинько, В. Н. (ред.). *Древнейший теменос Ольвии Понтийской*. Симферополь: б. и., с. 117-136. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, Supplementum 2.

Русяева, А. С. 2010. *Граффити Ольвии Понтийской*. Симферополь: б. и. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, Supplementum 8.

Толстой, И. И. 1953. *Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья*. Москва; Ленинград: АН СССР.

Тохтасьев, С. Р. 2005. Граффити. Письмо. Лапидарные надписи. В: *Борисфен — Березань. Начало античной эпохи в Северном Причерноморье. К 120-летию археологических раскопок на острове Березань*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 136-149.

Чистов, Д. Е. 2011. Новый комплекс построек общественного назначения на Березанском поселении: традиция сакральных пиров в Северном Причерноморье? *Боспорские чтения*, XII: Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Взаимовлияние культур, с. 412-420.

Чистов, Д. Е. 2012а. Введение. В: Чистов, Д. Е., Зуев, В. Ю., Ильина, Ю. И., Каспаров, А. К. *Материалы Березанской (Нижебугской) античной археологической экспедиции*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, 2: Исследования на острове Березань в 2005—2009 гг., гл. II-B2, с. 4-7.

Чистов, Д. Е. 2012б. Античный город на Березани в конце VI — первой четверти V в. до н. э. В: Чистов, Д. Е., Зуев, В. Ю., Ильина, Ю. И., Каспаров, А. К. *Материалы Березанской (Нижебугской) античной археологической экспедиции*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, 2: Исследования

на острові Березань в 2005—2009 гг., гл. II-B2, с. 81-105.

Яйленко, В. П. 1979. Несколько ольвийских и березанских граффити (по материалам Одесского археологического музея). *Краткие сообщения ИА АН СССР*, 159, с. 53-60.

Яйленко, В. П. 1980. Граффити Левки, Березани и Ольвии. *Вестник древней истории*, 2, с. 72-99.

Яйленко, В. П. 1982. Эпиграфические источники по колонизации, религиозной и культурной жизни Березанского поселения. В: Яйленко, В. П. *Греческая колонизация VII—III вв. до н. э. По данным эпиграфических источников*. Москва: Наука, с. 258-309.

Яйленко, В. П. 1987. Несколько греческих граффити и «сарматская» надпись с Березани. В: Гиндин, Л. А. (ред.). *Античная балканистика*. Москва: Наука, с. 147-156.

Hupei, J. (Hrsg). 2006. *Der Achilleus-Kult im nördlichen Schwarzmeerraum vom Beginn der griechischen Kolonisation bis in die römische Kaiserzeit; Beiträge zur Akkulturationsforschung*. Rahden; Westfalen: Leidorf. Internationale Archäologie, 94.

Dubois, L. 1996. *Inscriptions Grecques dialectales d'Olbia du Pont*. Genève: Librairie Droz S. A., 11, rue Massot, 1211.

Herda, A. 2006. *Der Apollon-Delphinios — Kult in Milet und die Neujahrsprozession nach Didyma. Ein neuer Kommentar der sog. Molpoi-Satzung*. Mainz-am-Rhein: Philipp von Zabern Verlag.

Jeffery, L. H. 1961. *The Local Scripts of Archaic Greece. A Study of the Origin of the Greek Alphabet and its Development from the Eighth to the Fifth Centuries BC*. Oxford: At the Clarendon Press.

Vinogradov, Ju. G. 1997. *Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes*. Mainz: von Zabern.

REFERENCES

Buiskikh, A. V. 2015. Yuzhnyi temenos Olvii Pontiiskoi (predvaritelnye itogi izucheniia). *Vestnik drevnei istorii*, 2, p. 6-21.

Buiskikh, A. V. 2017. Klazomenskii chernofigurnyi krater iz Borisfena. *Stratum plus*, 3, p. 155-179.

Vinogradov, Yu. G., Rusiaeva, A. S. 1980. Kult Apollona i kalendar v Olvii. *Issledovaniia po antichnoi arkheologii Severnogo Prichernomoria*. Kyiv: Naukova dumka, p. 19-64.

Karasev, A. N. 1964. Monumentalnye pamiatniki olviiskogo temenosa. In: Gaidukevich, V. F. (ed.). *Olvii. Temenos i agora*. Moskva; Leningrad: Nauka, p. 27-130.

Kopeikina, L. V. 1979. Razvitie chernofigurnogo stilia v klazomenskoi keramike (po materialam iz raskopok na o. Berazan). In: Gorbunova, K. S. (ed.). *Iz istorii Severnogo Prichernomoria v antichnuiu epokhu*. Leningrad: Avrora, p. 7-25.

Kryzhitskii, S. D. 1993. *Arkhitectura antichnykh gosudarstv Severnogo Prichernomoria*. Kyiv: Naukova dumka.

Kryzhitskii, S. D. 2012. *Arkhitectura Olviiskogo polisa v graficheskikh rekonstruktsiakh*. Simferopol; Kerch: b. i. Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii, Supplementum 11.

Lapin, V. V. 1961. Raskopki poseleniia na ostrove Berazan 1960 g. *Kratkie soobshcheniia IA AN USSR*, 11, p. 43-52.

Lapin, V. V. 1966. *Grecheskaia kolonizatsiia Severnogo Prichernomoria (kriticheskii ocherk otechestvennykh teorii kolonizatsii)*. Kyiv: Naukova dumka.

Lapin, V. V. 1967. Raskopki drevnegrecheskogo poseleniia na ostrove Berazan. *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1965—1966 gg.*, I, p. 145-149.

Lapin, V. V. 1968. Issledovanie drevnegrecheskogo poseleniia na o. Berazan. *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1967 g.*, II, p. 150-155.

Lapin, V. V. 1971. Relihiia. In: Terenozhkin, O. I. (ed.). *Arkheolohiia Ukrainskoi RSR*. Kyiv: Naukova dumka, II:

Skifo-sarmatska ta antychna arkheolohiia, ch. 3, ch. III, p. 4, p. 482-489.

Lapin, V. V. 1972. Doslidzhennia na o. Berazani v 1969 r. *Arkheolohichni doslidzhennia na Ukraini v 1969 r.*, IV, p. 157-160.

Lapin, V. V. 1975. *Otchet o raskopkakh drevnegrecheskogo poseleniia na o. Berazan v 1975 g.* NA IA NANU, 1975/114.

Lapin, V. V. 1978. *Berezan i problemy genezisa antichnoi severoprichernomorskoi tsivilizatsii*. Naukovyi arkhiv IA NANU, f. 24, spr. 1.

Levi, E. I. 1964. Materialy olviiskogo temenosa. In: Gaidukevich, V. F. (ed.). *Olvii. Temenos i agora*. Moskva; Leningrad: Nauka, p. 131-174.

Levi, E. I. 1985. *Olvii. Gorod epokhi ellinizma*. Leningrad: Nauka.

Nazarov, V. V. 1997. V. V. Lapin yak doslidnyk antychnoi Berazani. *Arkheolohiia*, 4, p. 134-140.

Nazarov, V. V. 2001. Sviatilishche Afrodity v Borisfene. *Vestnik drevnei istorii*, 1, p. 154-165.

Nazarov, V. V. 2006. Kultovaia zhizn Berazani. In: Domanskii, Ya. V., Zuev, V. Yu., Ilina, Yu. I., Marchenko, K. K. *Materialy Berezanskoi (Nizhnebugskoi) antichnoi arheologicheskoi ekspeditsii*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, 1, p. 139-170.

Rusiaeva, A. S. 1984. Terrakoty s Berezanskogo poseleniia (iz raskopok V. V. Lapina). In: Kryzhitskii, S. D. (ed.). *Antichnaia kultura Severnogo Prichernomoria*. Kyiv: Naukova dumka, p. 129-147.

Rusiaeva, A. S. 1986. Milet — Didimy — Borisfen — Olviia. Problemy kolonizatsii Nizhnego Pobuzhia. *Vestnik drevnei istorii*, 2, p. 25-64.

Rusiaeva, A. S. 1987. Epigraficheskie pamiatniki. In: Kryzhitskii, S. D. (ed.). *Kultura naseleniia Olvii i ee okrug v arkhaiskoe vremia*. Kyiv: Naukova dumka, gl. 4, p. 1, p. 134-154.

Rusiaeva, A. S. 1992. *Religiia i kul'ty antichnoi Olvii*. Kyiv: Naukova dumka.

Rusiaeva, A. S. 2005. *Religiia pontiiskikh ellinov v antichnuiu epokhu*. Kyiv: Stilos.

Rusiaeva, A. S. 2006a. Sviatilishcha i ikh struktura. In: Zinko, V. N. (ed.). *Drevneishii temenos Olvii Pontiiskoi*. Simferopol: b. i., p. 16-31. Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii, Supplementum 2.

Rusiaeva, A. S. 2006b. Epigraficheskie pamiatniki. In: Zinko, V. N. (ed.). *Drevneishii temenos Olvii Pontiiskoi*. Simferopol: b. i., p. 117-136. Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii, Supplementum 2.

Rusiaeva, A. S. 2010. *Graffiti Olvii Pontiiskoi*. Simferopol: b. i. Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii, Supplementum 8.

Tolstoi, I. I. 1953. *Grecheskie graffiti drevnykh gorodov Severnogo Prichernomoria*. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Tokhtasev, S. R. 2005. Graffiti. Pismo. Lapidarnye nadpisi. In: *Borisfen — Berazan. Nachalo antichnoi epokhi v Severnom Prichernomorie. K 120-letiyu arkheologicheskikh raskopok na ostrove Berazan*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, p. 136-149.

Chistov, D. E. 2011. Novyi kompleks postroek obshchestvennogo naznacheniia na Berezanskom poselenii: traditsiia sakralnykh pirov v Severnom Prichernomorie? *Bosporskie chteniia*, XII: Bospor Kimmeriiskii i varvarkii mir v period antichnosti i srednevekovia. Vzaimovliianie kultur, p. 412-420.

Chistov, D. E. 2012a. Vvedenie. In: Chistov, D. E., Zuev, V. Yu., Ilina, Yu. I., Kasparov, A. K. *Materialy Berezanskoi (Nizhnebugskoi) antichnoi arkheologicheskoi ekspeditsii*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, 2: Issledovaniia na ostrove Berazan v 2005—2009 gg., gl. II-B2, p. 4-7.

Chistov, D. E. 2012b. Antichnyi gorod na Berazani v konets VI — pervoi chetverti V v. do n. e. In: Chistov, D. E., Zuev, V. Yu., Ilina, Yu. I., Kasparov, A. K. *Materialy Berezanskoi (Nizhnebugskoi) antichnoi arkheologicheskoi ekspeditsii*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, 2: Issledovaniia na ostrove Berazan v 2005—2009 gg., gl. II-B2, p. 81-105.

Yailenko, V. P. 1979. Neskolko olviiskikh i berezanskikh graffiti (po materialam Odesskogo arkheologicheskogo muzeia). *Kratkie soobshcheniia IA AN SSSR*, 159, p. 53-60.

Yailenko, V. P. 1980. Graffiti Levki, Berazani i Olvii. *Vestnik drevnei istorii*, 2, p. 72-99.

Yailenko, V. P. 1982. Epigraficheskie istochniki po kolonizatsii, religioznoi i kulturnoi zhizni Berezanskogo poseleniia. In: Yailenko, V. P. (ed.). *Grecheskaia kolonizatsiia VII—III vv. do n. e. Po dannym epigraficheskikh istochnikov*. Moskva: Nauka, p. 258-309.

Yailenko, V. P. 1987. Neskolko grecheskikh graffiti i «sarmatskaia» nadpis s Berezani. In: Gindin, L. A. (ed.). *Antichnaia balkanistika*. Moskva: Nauka, p. 147-156.

Hupe, J. (Hrsg). 2006. *Der Achilleus-Kult im nördlichen Schwarzmeerraum vom Beginn der griechischen Kolonisation bis in die römische Kaiserzeit; Beiträge zur Akkulturationsforschung*. Rahden; Westfalen: Leidorf. Internationale Archäologie, 94.

Dubois, L. 1996. *Inscriptions Grecques dialectales d'Olbia du Pont*. Genève: Librairie Droz S. A., 11, rue Massot, 1211.

Herda, A. 2006. *Der Apollon-Delphinios — Kult in Milet und die Neujahrsprozession nach Didyma. Ein neuer Kommentar der sog. Molpoi-Satzung*. Mainz-am-Rhein: Philipp von Zabern Verlag.

Jeffery, L. H. 1961. *The Local Scripts of Archaic Greece. A Study of the Origin of the Greek Alphabet and its Development from the Eighth to the Fifth Centuries BC*. Oxford: At the Clarendon Press.

Vinogradov, Ju. G. 1997. *Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes*. Mainz: von Zabern.

A. S. Rusiaieva, H. O. Stanytsina

SACRAL GRAFFITI FROM EXCAVATIONS AT BORYSTHENES BY V. V. LAPIN

Regular archaeological research at the eastern coast of the modern Berezan Island (excavation area «O» — «Osnovnyi» («the main»)) in the 1960^s — 1980^s were headed by V. V. Lapin. They resulted in accumulation of numerous and various materials for the further study of history and culture of Borysthenes at all the stages of its life. For instance, 619 graffiti were recorded during the period of excavations. It should be emphasized that none of excavation areas at Berezan have not presented such a large number of graffiti. 203 graffiti were published already after V. V. Lapin died, and half of them are sacral ones. Only dedicative and marking graffiti are briefly discussed in this paper. In addition, disputable opinions of V. V. Lapin about certain inscriptions and graphic symbols on ostraca

are also elucidated, which he interpreted as relics of the surviving writing language leading its roots in the Crete-Mycenaean epoch.

The scholars never even mentioned graffiti from his excavations in the context of corresponding cultic structures. Considering this fact, attention is paid primarily to the early dedications to Apollo Ietros and Delphinios evidencing this god's sanctuary in the 6th century BC. As it is known, the most significant structure discovered by V. V. Lapin is undoubtedly an original 5th century BC temple with apses. Nevertheless, various interpretations of this structure occurred in recent literature out of the context of corresponding sources. However, different variants of sacral graffiti with Achilles' name dated by this period obtain an exclusive significance in this aspect. They are synchronous dedications to Achilles, as well as numerous cultic findings, which can confirm first of all its cultic significance and possible relation to this divinized hero. Other gods with close soteric functions related to the sea, namely, Aphrodite and Dioscuri, were apparently worshipped together with him or near him. In general, the authors show the perspectiveness of not only the further scientifically grounded and objective study of the whole collection of inscriptions in the context of building remains of sanctuaries and a temple with apses, but also the monographic publication of all the materials excavated by V. V. Lapin at the eastern coast of the Berezan Island.

Keywords: Borysthenes, Berezan, graffiti, cults of gods, Apollo Ietros and Delphinios, Achilles, Aphrodite, sanctuaries, temple with apses.

Одержано 05.10.2017

РУСЯЄВА Анна Станіславівна, доктор історичних наук, професор, annamar@3g.ua.

RUSIAIEVA Anna Stanislavivna, DSc, Professor, annamar@3g.ua.

СТАНИЦІНА Галина Олександрівна, провідний архівіст Інституту археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда 12, Київ, 04210, Україна, galina.stanitsin@gmail.com.

STANYTSINA Halyna Oleksandrivna, Leading Archivist of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalinhrada ave. 12, Kyiv, 04210, Ukraine, galina.stanitsin@gmail.com.

О. О. Пукліна

СКЛЯНІ ФІАЛИ РИМСЬКОГО ЧАСУ З ОЛЬВІЇ

Серед різноманітних форм античного скляного посуду для пиття в Північному Причорномор'ї виділяється група чаш-фіал II—III ст. з гравірованим і шліфованим орнаментом. Тут проаналізовано фрагменти такого посуду, знайдені в Ольвії на території римської цитаделі, які зберігаються в Наукових фондах Інституту археології НАНУ. Розглянуто також питання технологічних прийомів виготовлення фіал. Розповсюдження та активне користування фіалами співпадає з активізацією торговельних зв'язків, економічним піднесенням Ольвії у другій половині II — першій половині III ст. і перебуванням у місті римського гарнізону.

Ключові слова: Ольвія, римський час, скляний посуд, фіала.

Однією з найчисельніших груп скляного посуду перших століть нової ери, що трапляється при розкопках античного міста Ольвія, є столовий посуд. Найбільшу кількість нараховує посуд для пиття, що з I ст. набув широкого розповсюдження в античному світі. Скляні кубки, чаші, ритони, канфари, різнячись розмаїттям форм і технікою виконання, так проникли у побут мешканців Ольвії, що становили серйозну конкуренцію посуду з інших матеріалів.

В ольвійській колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України зберігаються 10 фрагментів посуду з прозорого з ледь жовтуватим відтінком скла, прикрашених гравірованими смугами, насічками та шліфованими фасетками у вигляді кругів і овалів. За формою та особливостями декору вони належать до чаш-фіал з напівсферичним тулубом (рис. 1—4). Всі вони походять з розкопок цитаделі (ділянка Л) під керівництвом Р. Й. Ветштейн у 1964—1966 і 1969 рр., зокрема з приміщення громадської споруди другої половини II — середини III ст.,

© О. О. ПУКЛІНА, 2018

зруйнованої під час пожежі (Ветштейн 1967; 1972) ¹.

Особлива роль у вивченні фіал з Північного Причорномор'я належить Н. П. Сорокіній (1965, с. 208—210; 1982), в основу досліджень якої лягли матеріали Танаїса, Ольвії та городища Алма-Кермен. Зауваживши, що найближчі аналогії чашам з Північного Причорномор'я походять з майстерень Кельна (римське місто *Colonia Agrippinensis*), дослідниця назвала їх «фіали кельнського типу» (Сорокіна 1965, с. 208).

Дійсно, залишки потужних склоробних печей, а також численні знахідки фіал у самому Кельні та у смітєвих нашаруваннях кастелів Зальцбурга і Цугмантеля стали доказом виробництва такого посуду в долині Рейна. Посуд зі шліфованим декором виготовлявся цими найбільшими в Європі майстернями приблизно з середини II по кінець IV ст. (Fremersdorf 1939, s. 6; 1967, taf. 75; Яценко 2006, с. 134; Weinberg, Stern 2009, p. 95). На сході Римської імперії у другій половині II — середині III ст. аналогічні фіали випускав інший склоробний центр — Дура-Европос (Калат-ес-Салахія, Сирія), який припинив існувати у 256 р. під час сасанідських завоювань (Clairmont 1963, p. 65—68, fig. 2, 3; Weinberg, Stern 2009, p. 96). Подібність фіал двох згаданих центрів простежується у загальних прийомах декорування поверхні шляхом шліфування та гравірування, ідентич-

1. Загалом ольвійська колекція нараховує понад 50 фрагментів чаш-фіал і кожного року поповнюється. Один фрагмент зберігається у Державному Ермітажі (Сорокіна 1965, с. 214, рис. 6: 5), ще чотири — в Національному музеї історії України. Фрагменти такого посуду постійно трапляються на ділянці Р-25 у південно-східній частині Верхнього міста.

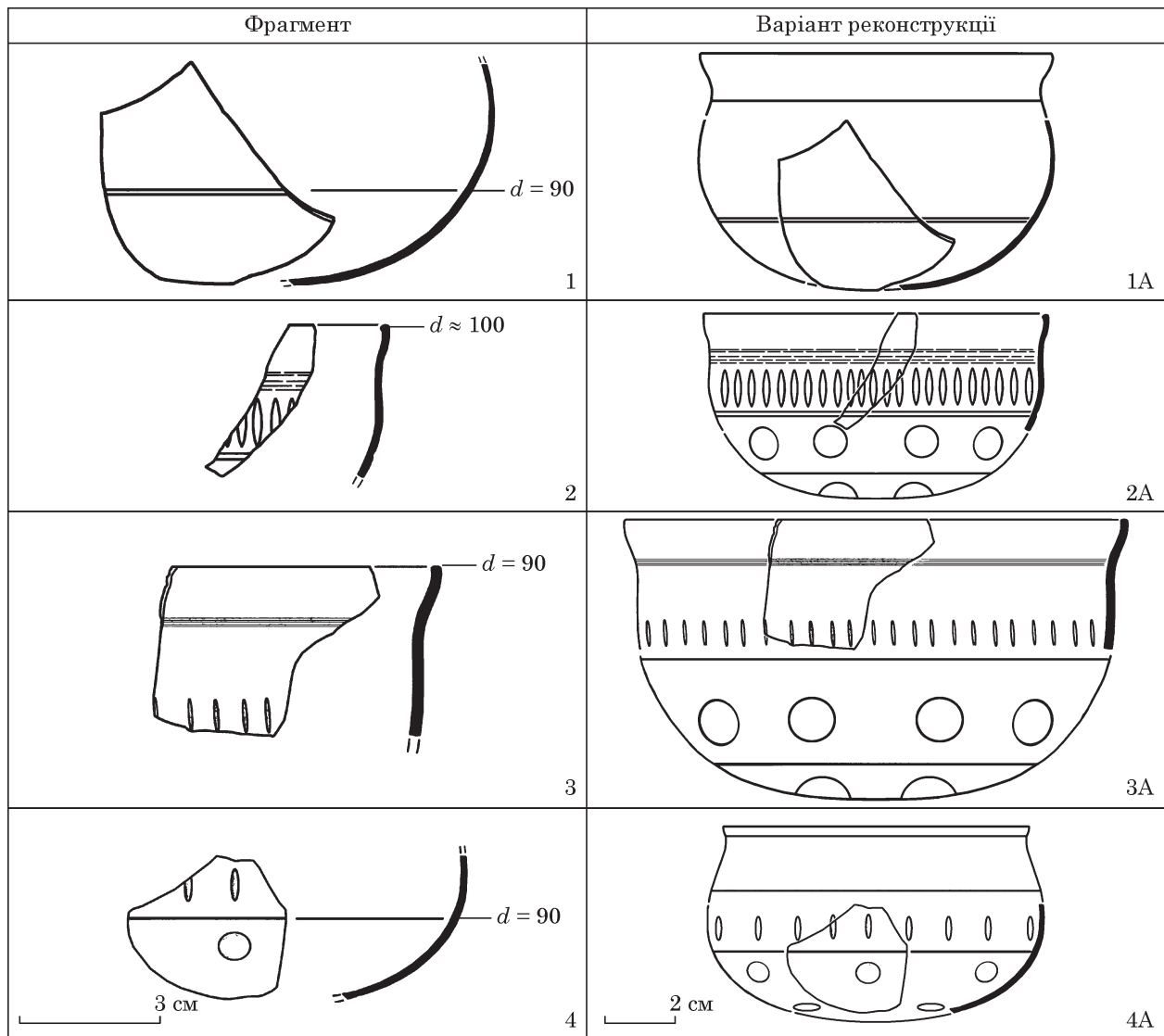

Рис. 1. Ольвія, фрагменти фіал і варіанти реконструкцій

них схемах декору, а також однорідності скла (Clairmont 1963, p. 65, 66; fig. 2, 3; Fremersdorf 1967, Taf. 35, 72, 75, 76, 79, 80, 84; Сорокина 1982, с. 40—42; Яценко 2006). Водночас деякі дослідники вказують на можливість виготовлення такого посуду і в інших склоробних майстернях Римської імперії, зокрема на території Паннонії (Pirling 1967/68, s. 34; Barkóczy 1986, s. 166—189). Та практично у кожному випадку функціонування їх тісно пов'язується з місцями дислокації римських військових формувань.

У 2006 р. О. Г. Яценко опублікувала детальну типологію чаш-фіал з Танаїса. На основі морфологічних ознак і пропорцій вона виділила три варіанти форми чаш і шість груп за прийомами орнаментування їхньої поверхні. У групах IV і V дослідниця вказала декілька схем орнаменту (Яценко 2006, с. 131—133). Нині ця праця є найґрунтовнішою, а простежені в ній закономірності комбінацій орнаментів уможливають реконструювати вигляд посудини навіть за окремим фрагментом. Користуючись

типологією О. Г. Яценко, надамо детальну характеристику фрагментів фіал з Ольвії, що зберігаються у фондах Інституту археології НАН України.

1. Фрагмент тулуба (О-64/1727). Придонна частина декорована гравірованою смугою. Товщина стінок 1,5—2,0 мм. Діаметр на рівні гравірованої смуги 90 мм (рис. 1: 1, 1A). Належить до форми I, орнаментальної групи IV скляних фіал із Танаїса (Яценко 2006, с. 131, 132; табл. I: 11—16; II: 17—19, 23—25).

2. Фрагмент вінець фіали з частиною тулуба (О-65/1576). Вінець ледь відігнуті, з дещо піднятим зашліфованим краєм. Середня частина тулуба декорована рядком вертикальних насічок, облямованих гравірованими смугами. Діаметр вінець ≈ 100 мм, товщина 2 мм (рис. 1: 2). Форма I, орнаментальна група V (схема A). Оформлення нижньої частини таких посудин передбачає наявність круглих / овальних шліфованих фасеток або їхніх комбінацій (рис. 1: 2A; Яценко 2006, с. 131—133; табл. III: 30—33).

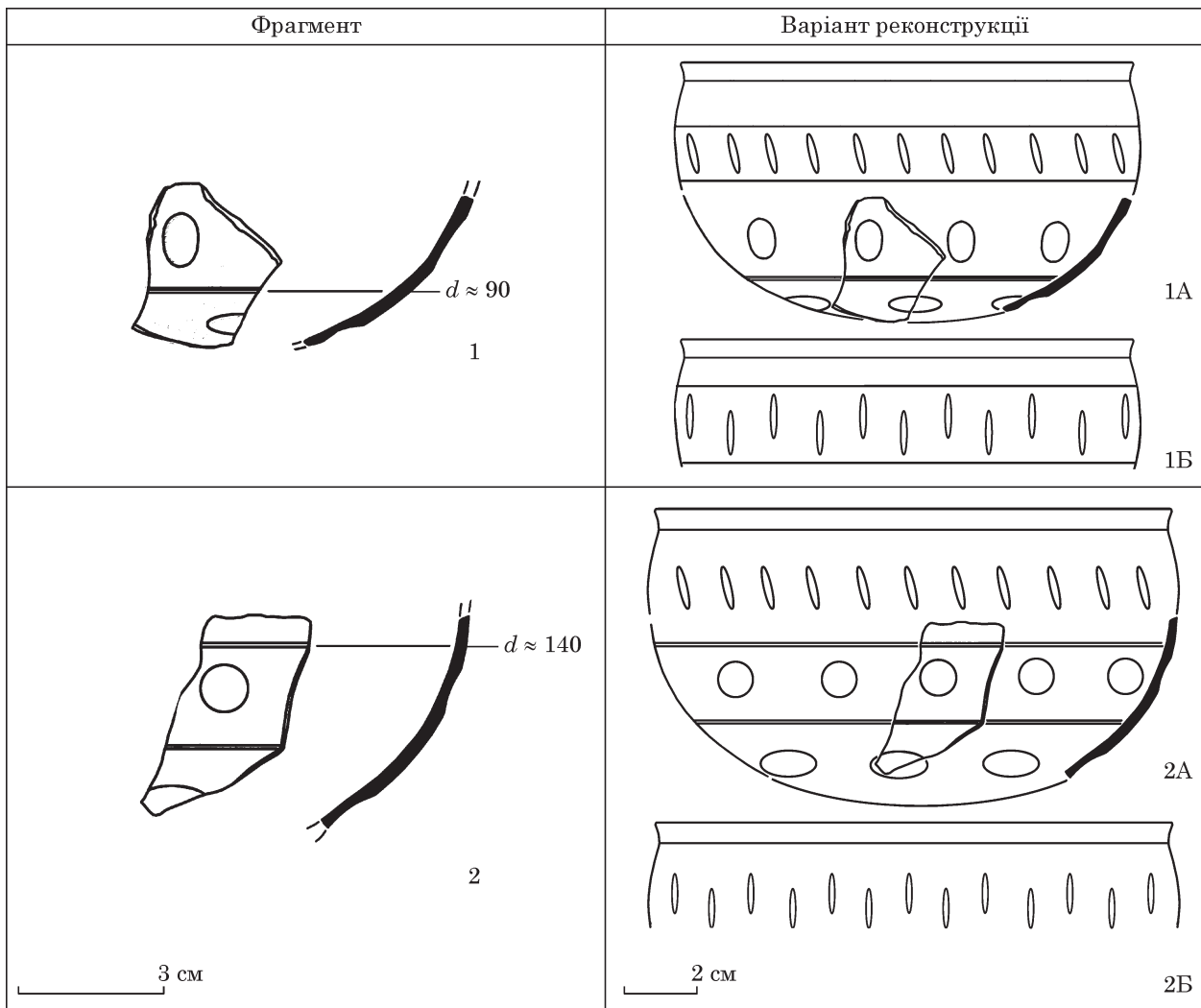

Рис. 2. Ольвія, фрагменти фіал і варіанти реконструкцій

3. Фрагмент фіали з ледь відігнутими вінцями, що характеризуються трохи піднятим, дещо нависаючим над тулубом зашліфованим краєм (О-65/1576). Перехід від вінця до тулуба декоровано пояском тонких гравірованих смуг. Середню частину тулуба прикрашає рядок ледь скошених вертикальних насічок. Діаметр вінця 140 мм, товщина 2,5 мм (рис. 1: 3). Належить до чаш форми І, орнаментальної групи V (схема А), придонна частина яких прикрашалася шліфованими кругами / овалами або комбінацією їх (рис. 1: 3А; Яценко 2006, с. 131—133; табл. III: 30—33).

4. Фрагмент тулуба (О-69/88). Середня частина прикрашена пояском вертикальних насічок, нижня — круглих шліфованих фасеток. Орнаментальні пояси розмежовані гравірованою смугою. Товщина стінок 1,5—2,0 мм. Діаметр на рівні гравірованої смуги 90 мм (рис. 1: 4). Форма І, орнаментальна група V (схема А). У придонній частині таких фіал зазвичай був ще один орнаментальний пояс із горизонтальних шліфованих овалів (рис. 1: 4А; Яценко 2006, с. 131—133; табл. III: 30, 31).

5. Фрагмент тулуба (О-65/1577). Придонна частина декорована двома орнаментальними поясами вертикальних (зверху) і горизонтальних (знизу) шліфованих овалів, розмежованих гравірованою смугою. Товщина стінок 2—3 мм. Діаметр на рівні гравірованої смуги 90 мм (рис. 2: 1). Така комбінація декору придонної частини, як правило, спостерігається у фіал форми І, орнаментальної групи V (схема А). Верхню частину таких посудин прикрашено одним або двома рядками вертикальних насічок, розташованих у шаховому порядку (рис. 2: 1А, 1Б; Яценко 2006, с. 131—133; табл. III: 30, 31).

6. Фрагмент тулуба (О-65/1417). Нижня частина була прикрашена двома орнаментальними поясами шліфованих кругів (зверху) і горизонтальних овалів (знизу). Пояс із круглих фасеток обрамлений гравірованими смугами. Товщина стінок 2,5 мм. Діаметр на рівні верхньої гравірованої смуги ≈ 140 мм (рис. 2: 2). Форма І, орнаментальна група V (схема А). Можливі два основні варіанти реконструкції: 1 — з одним рядком вертикальних насічок у верхній

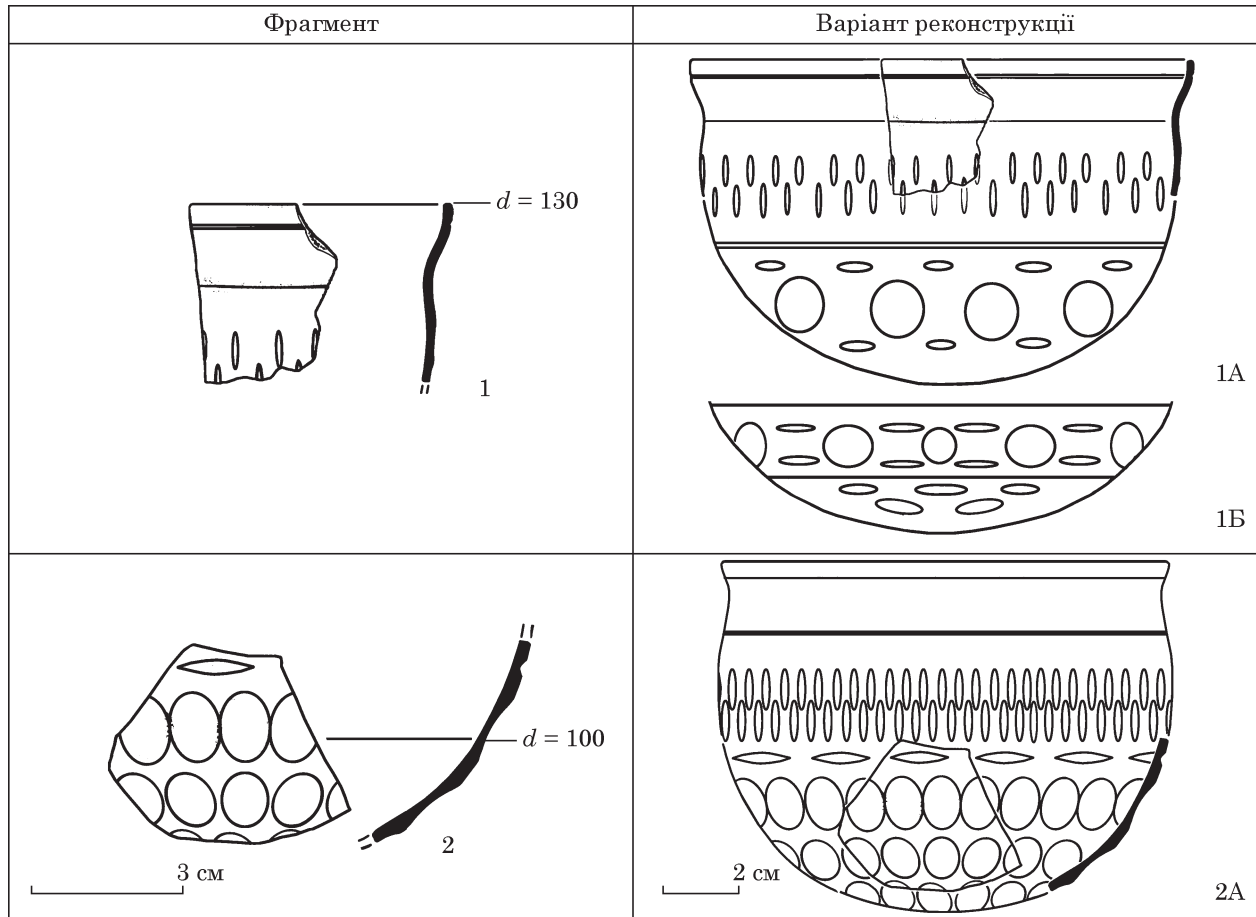

Рис. 3. Ольвія, фрагменти фіал і варіанти реконструкцій

частині (рис. 2: 2A); 2 — з двома рядками вертикальних насічок (рис. 2: 2Б), розташованих у шаховому порядку (Яценко 2006, с. 131—133; табл. III: 30, 31).

7. Фрагмент фіали з ледь відігнутими вінцями, що характеризуються трохи піднятим, дещо нависаючим над тулубом зашліфованим краєм, оздобленим гравірованою смугою (О-64/1725). Середня частина тулуба прикрашена пояском вертикальних насічок, розташованих у шаховому порядку. Діаметр вінець 130 мм, товщина 2 мм (рис. 3: 1). Належить до форми I, орнаментальної групи V (схема С). Нижня частина таких чаш декорувалася пояском шліфованих кругів, обрамлених зверху і знизу рядками горизонтальних насічок (рис. 3: 1А). Денце (рис. 3: 1Б) також могло бути орнаментоване шліфованими овалами або кружками (Яценко 2006, с. 131—133; табл. V: 49—53; див. також: Jasenko 2005, abb. 3: 38, 39).

8. Фрагмент тулуба (О-66/429). Нижня частина прикрашена рядком горизонтальних насічок (зверху) і трьома рядками вертикальних овальних фасеток. Товщина стінок 3 мм. Діаметр на рівні верхнього ряду овалів 100 мм (рис. 3: 2). Аналогічне оформлення придонної частини притаманне фіалам форми II, орнаментальної групи V (схема В). Верхня частина таких посудин декорувалася пояском вертикальних смуг,

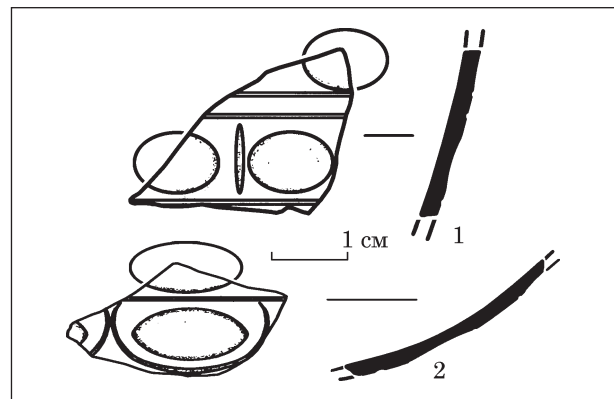

Рис. 4. Ольвія, фрагменти фіал

розташованих у шаховому порядку (рис. 3: 2А; Яценко 2006, с. 131—133, табл. IV: 40).

9. Фрагмент фіали, декорованої двома рядками шліфованих кругів, розмежованих пояском з двох гравірованих смуг (О-69/1616). Круглі фасетки нижнього ряду, під яким є ще одна гравірована смужка, чергуються з видовженими вертикальними насічками. Товщина стінок 3 мм (рис. 4: 1). Подібний декор загалом відповідає орнаментальній групі V (схема D) чаш з Танаїса (Яценко 2006, с. 132, 133; табл. VI: 62). Однак танаїські екземпляри відрізняються від ольвійського зразка наявністю горизонтальних

насічок, які зверху і знизу завжди обрамлюють вертикальні насічки між круглими фасетками. Орнаментальна схема, яку маємо на фрагменті з Ольвії, поки що не трапилась і серед опублікованих матеріалів інших пам'яток.

10. Фрагмент фіали, придонна частина якої декорована двома рядками горизонтальних шліфованих овалів, розмежованих тонкою гравірованою смугою (О-65/200). Фасетки нижнього ряду облямовані врізними півовалами, що примикають до гравірованої смуги. Товщина стінки 2,5 мм (рис. 4: 2). Повні аналогії цьому різновиду орнаменту нам невідомі.

У Північному Причорномор'ї цілі форми шліфованих фіал трапляються вкрай рідко. Одна з них, можливо, з некрополя Пантікапею, зберігається у Державному Ермітажі (Кунина 1997, илл. 183—184, кат. 333). Н. З. Куніна датує її III—IV ст. (1984, с. 158—159, табл. III: 21). Ще дві цілі форми з Північного Причорномор'я за невідомих пунктів зберігаються в Одеському археологічному музеї (Сорокіна 1978, с. 273, рис. 3: 1) і в Музеї збройних сил України у Києві.

Фрагменти шліфованих фіал знайдено у Пантікапеї під час розкопок на горі Мітридат (Висоцька 1964, с. 17) і досліджень верхнього зольника 2 П — першої половини III ст. біля підніжжя цієї ж гори (Голофаст 2006, с. 312, рис. 3: 2). Фрагментарні знахідки походять з римської цитаделі Херсонеса, римського шару Тіри і склоробної майстерні другої половини II — початку III ст. на городищі Алма-Кермен (Висоцька 1964, с. 16, 17, 20, рис. 9: 30, 31; Сон 1988, с. 49, 50, рис. 2: 3, 4, 6, 7; 3: 7). Дві фрагментовані фіали виявлено у будинку 30 Горгіппії, що загинув у пожежі приблизно 240 р. (Алексеева, Сорокіна 2007, с. 27). Однак найбільшу кількість таких чаш (понад 200 профільних частин) нині зафіксовано у шарах, житлових і господарських комплексах другої половини — середини III ст. Танаїса¹. Крім знахідок на городищі, дві фіали походять із поховань танаїського некрополя (Яценко 2006, с. 130).

У II—III ст. фіали набули широкого розповсюдження і на території Римської імперії (Isings 1957, p. 114—116, Form 96b; Barkóczy 1988, s. 64, taf. IV: 39, 41—43; Rütli 1991, s. 271; Lierke 1999, s. 107—109, abb. 273; Weinberg, Stern 2009, p. 96, fig. 13, pl. 19), і поза її межами (Eggers 1951, s. 180, typ 216). Про популярність такого посуду свідчать також імітації зі срібла (Schulz 1953, taf. XXV: 1; XXXVI: 1).

Оскільки знахідки фіал зафіксовано на пам'ятках із залишками власного склоробства (Алма-Кермен, Танаїс, Горгіппія), окремі дослідники дійшли висновку, що виробництво їх було налагоджене і в північнопонтійському

регіоні. Зокрема, Т. М. Висоцька (1964, с. 20) вважала, що фіали з Алма-Кермену були виготовлені у місцевій склоробній майстерні та пов'язувала її діяльність з перебуванням на городищі загону XI Клавдієвого легіону. Проте Н. П. Сорокіна (1982, с. 41), наголошуючи на фрагментарності знахідок, заперечувала місце їх виробництва. На її думку, знайдені в Алма-Кермені уламки були лише скляним ломом для виготовлення у цій майстерні інших форм посуду.

Та головним аргументом на користь виготовлення таких чаш у Північному Причорномор'ї стали дві незвичні знахідки з Танаїса. 1964 р. у приміщенні «І» знайдено ліпний виріб у вигляді плошки (рис. 5: 1), всередині якої є відбиток половини скляної фіали з насічками, кругами та овалами (Алексеева, Арсеньєва 1966, с. 176). У 1988 р. у підвалі «М» виявлено ліпний виріб у вигляді чаші на ніжці (рис. 5: 2) також з відбитком нижньої частини фіали, прикрашеної кругами і насічками (Арсеньєва, Науменко 1992, с. 21; рис. 96: 1). На думку К. М. Алексеевої та Т. М. Арсеньєвої, яких підтримали Н. П. Сорокіна і С. В. Науменко, ці вироби є формами для виготовлення фіал зі шліфованим декором. Вони висунули гіпотезу, згідно з якою в процесі видування посудини у форму орнамент на поверхні фіали відбивався на гарячому склі, а потім доопрацьовувався (Сорокіна 1965, с. 208; Алексеева, Арсеньєва 1966, с. 176; Арсеньєва, Науменко 1992, с. 21). Пізніше Н. П. Сорокіна і К. М. Алексеева навели ще один аргумент на користь виробництва фіал у Північному Причорномор'ї, але вже за матеріалами Горгіппії. У руїнах будинку 30 (підвал 116) разом з уламками двох фіал виявлено вісім кружків діаметром 1,0—1,2 см, зроблених зі стінок скляних посудин. Дослідники припускають, що такими кружками на сирій глині ліпної форми викладалася схема візерунка, а отриманий на видутому виробі відбиток ретельно шліфували (Алексеева, Сорокіна 2007, с. 27—28, 39, табл. 16: 3; 22: 8)².

Проте Ю. Л. Щапова (1983, с. 158—159), піддавши сумніву подібні способи виготовлення фіал, переконливо аргументувала, що їх виготовляли в техніці вільного видування без застосування форми, а декор наносили без попередньої схеми способом шліфування на поверхні вже готового виробу. До її доводів слід додати також зауваження О. Г. Яценко (2006, с. 135—

2. У будинку 27 також знайдено два скляні кружки, але більшого діаметра. Проте їх використання для подібних потреб не розглядалося (Алексеева, Сорокіна 2007, с. 44, табл. 32: 7, 8). Крім того, тільки одну знайдену в Горгіппії фіалу прикрашено шліфованими кругами, а на другій шліфованим кругом оздоблено лише денце. Серед матеріалів цієї пам'ятки також є глеки зі шліфованим орнаментом. Однак жоден з них не був декорований кругами.

1. Танаїс розгромили варвари під час так зв. Скіфських війн у 251/254 р. (Яценко 1997, с. 157).

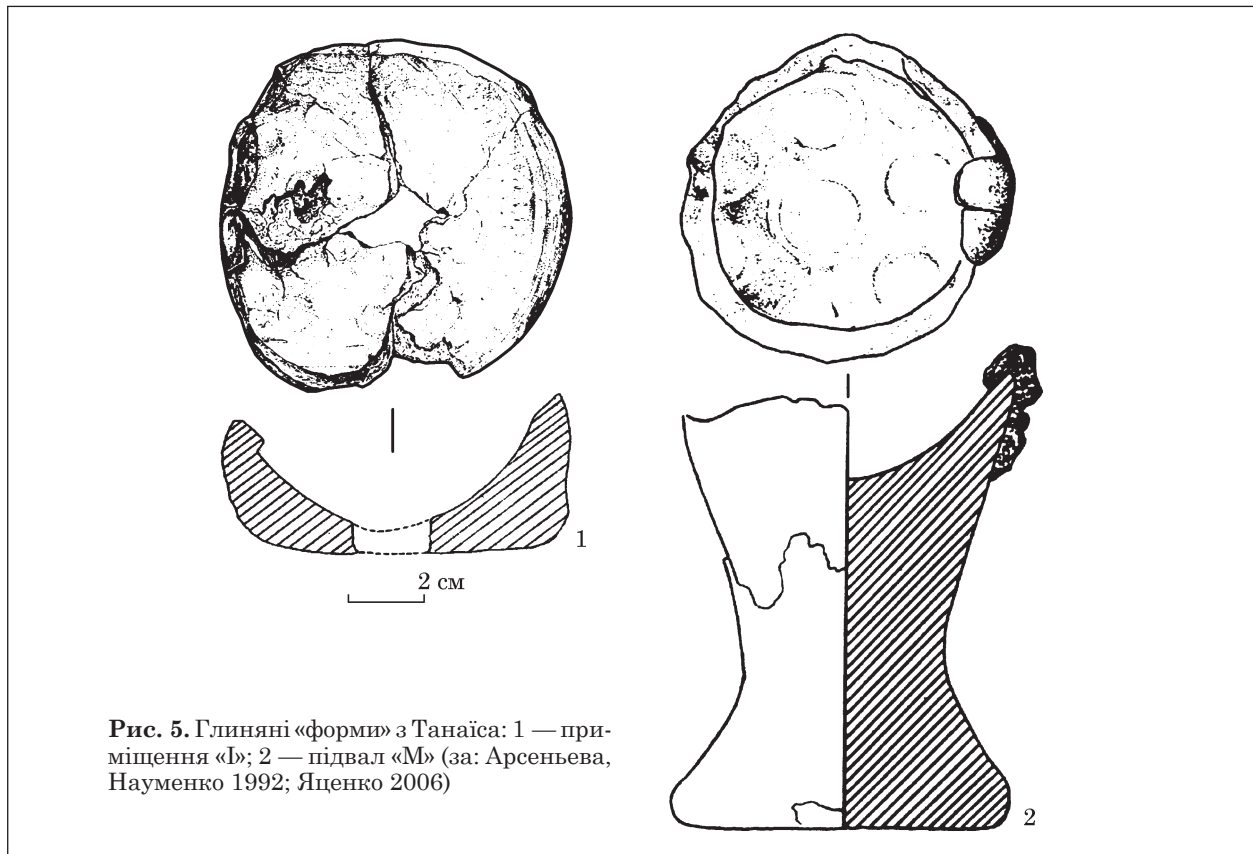

Рис. 5. Глиняні «форми» з Танаїса: 1 — приміщення «І»; 2 — підвал «М» (за: Арсеньева, Науменко 1992; Яценко 2006)

136). Дослідниця звернула увагу на загнутий край площки з приміщення «І» (рис. 5: 1), що завадив би видути у цю «форму» будь-який скляний виріб. Однак думка про виробництво фіал у майстернях Танаїса із застосуванням форм все ж устигла укоренитись у літературі (Rau 1972, s. 116, fig. 3, 4; Weinberg, Stern 2009, p. 94, 95).

Ознайомлення з іншими опублікованими матеріалами Танаїса показало, що тут знайдено й інші глиняні вироби, для декорування яких використовувалося скло. Так, у приміщенні «ІМ» садиби 14 (розкопки 1988 р.) виявлено глиняний виріб на ніжці з відбитком придонної частини фіали, прикрашеної кружками (рис. 6: 3). Декор виробу доповнено насічками по краю та численними проколами, зокрема й по відбитку фіали. Автори публікації вважають його штампом (Арсеньева, Науменко 1992, с. 49, рис. 86: 1). Із приміщення «КЖ» садиби 15 (розкопки 1984 р.) походить глиняний виріб циліндричної форми з квадратною заглибиною зверху, куди вставлена стінка скляної посудини (рис. 6: 1). Його визначено як підставку (Там само, с. 55, рис. 88). На подвір'ї садиби 13 (розкопки 1984 р.) знайдено глиняний виріб (рис. 6: 2) зрізано-конічної форми із вмазаним у сиру глину скляним денцем (Там само, с. 45, рис. 89: 1) ¹.

1. Такі вироби траплялися у Танаїсі й раніше (Арсеньева, Шелов 1974, с. 135; табл. XIV: 1, 2).

Призначення цих предметів залишається незрозумілим. Проте деякі припущення, принаймні для виробу з відбитком фіали, знайденому в підвалі «М» (рис. 5: 2), все ж можна зробити. Аналогічні або подібні форми ліпної кераміки трапляються на багатьох пам'ятках римського періоду Північного Причорномор'я (рис. 7), зокрема у Танаїсі (Арсеньева, Науменко 1992, с. 20; рис. 86: 2, 6; 87: 1, 5) і Ольвії (Бураков 1976, с. 114, табл. XII: 8—11; Крапивина 1993, с. 107; рис. 44: 6, 8). Особливо багато їх знайдено в сарматських і пізньоскіфських комплексах, де їх вважають курильницями або світильниками (Пуздровский 2007, с. 128, 157, рис. 81: 3, 7, 10; 85: 1—3, 6). Не виключено, що виріб з підвалу «М», прикрашений відбитком фіали, мав таке саме призначення.

Таким чином, надійних підстав стверджувати, що фіали виготовляли у північнопонтійському регіоні, нині немає. Тож пріоритетним продовжує вважатись їхнє рейнське (Кельн) і сирійське (Дура-Европос) походження. Також не можна виключати їх виготовлення у майстернях Паннонії.

Судячи з численних знахідок імпортованих виробів, у римський період до Ольвії надходила продукція з більшості районів античного світу, зокрема із Сирії та західних центрів (Крапивина 1993, с. 128, 137, 145, 152; Крыжицкий и др. 1999, с. 289—295). Та все ж, найвірогідніше, більшість товарів з віддалених місць потрапляла сюди через посередництво південнопонтій-

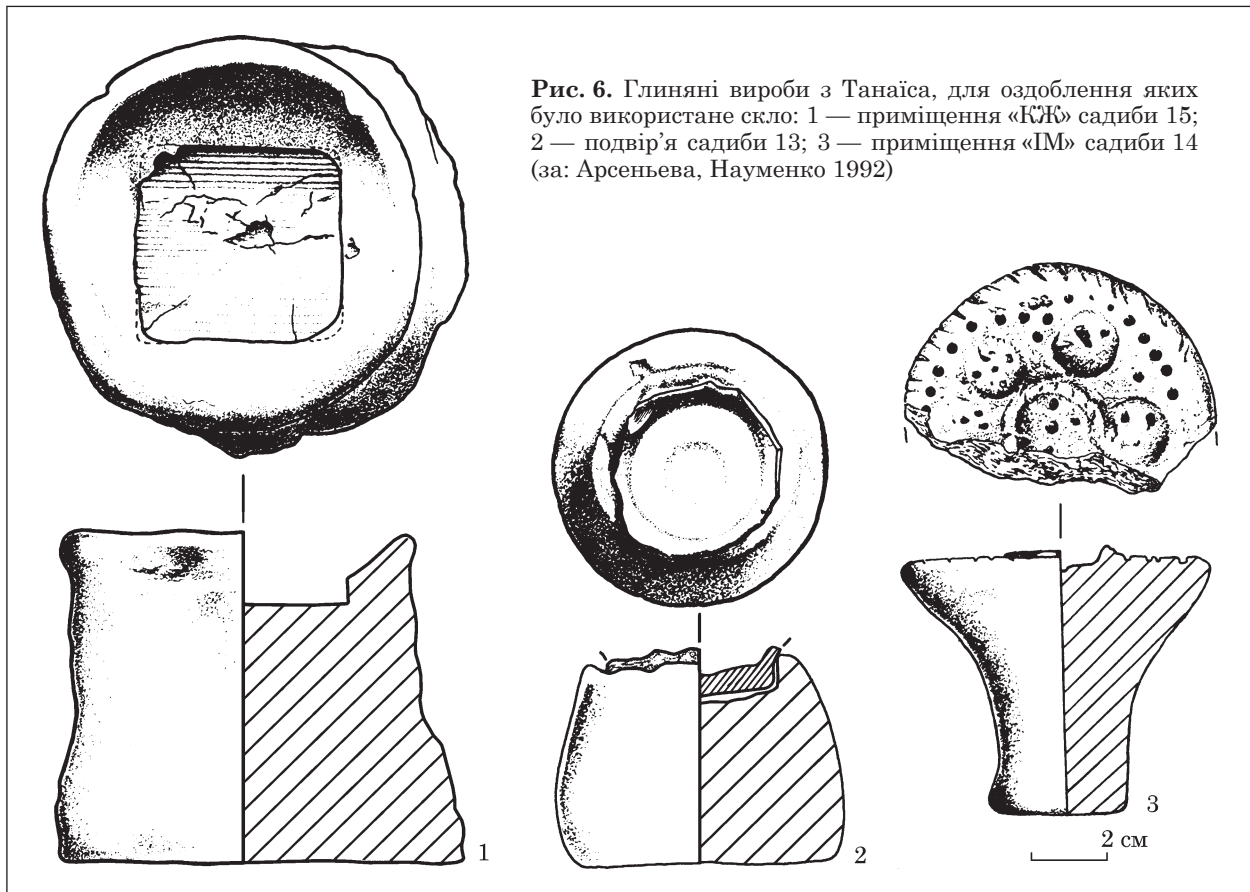

Рис. 6. Глиняні вироби з Танаїса, для оздоблення яких було використане скло: 1 — приміщення «КЖ» садиби 15; 2 — подвір'я садиби 13; 3 — приміщення «ІМ» садиби 14 (за: Арсеньєва, Науменко 1992)

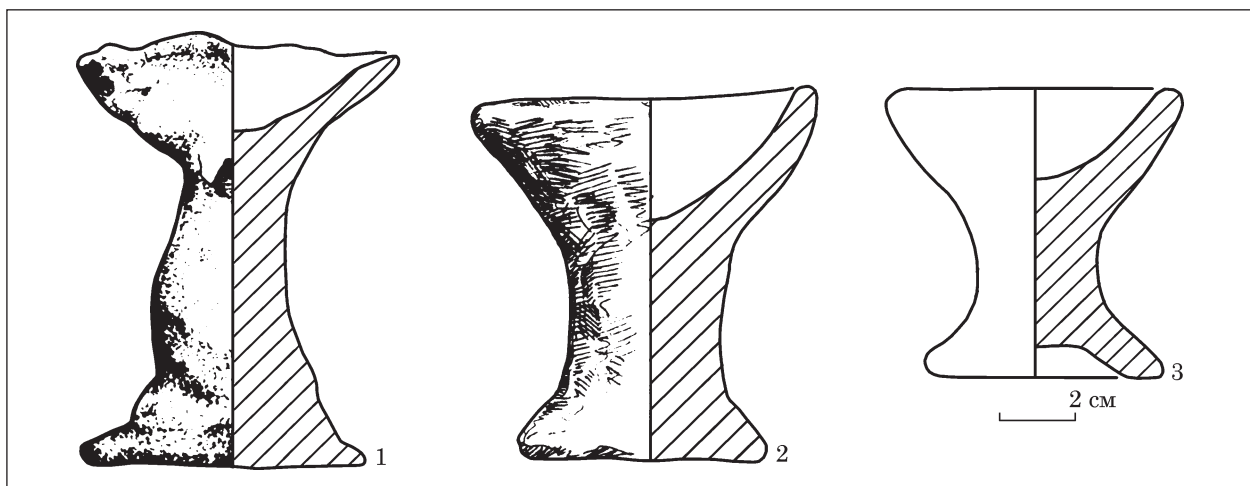

Рис. 7. Ліпна кераміка римського часу з пам'яток Північного Причорномор'я: 1 — Танаїс, садиба 21, підвал «КЕ»; 2 — Усть-Альмінський некрополь, могила 846; 3 — Ольвія (за: Арсеньєва, Науменко 1992; Крапивина 1993; Пузровський 2007)

ських міст і з території ближніх дунайських провінцій (Зубарь 2002, с. 62, 63; Зубарь, Сон 2007, с. 175, 176). Фіали східного виробництва могли потрапляти до Ольвії через міста південного узбережжя Понту. Однак, за справедливим зауваженням О. Г. Яценко (2006, с. 136), у Північному Причорномор'ї такого посуду не могло бути багато, бо в самому Середземномор'ї фіали трапляються значно рідше, ніж у Європі. Фрагменти фіал з Ольвії мають плівку іризації

білого кольору, що свідчить про схожий хімічний склад скла. Припускаємо, що вони є продукцією одного виробничого центра, найвірогідніше, Кельна.

О. Г. Яценко (2006, с. 136) з-поміж інших гіпотез доставки фіал у Танаїс припустила участь у тому сарматів, які кочували у цей час на степових просторах між Танаїсом і Дунаєм. Однак слід заважити, що з сарматських пам'яток Північного Причорномор'я середини

II—III ст. походить лише одна така фіала — з поховання 1 кургану 3 біля с. Семенівка Білгород-Дністровського р-ну Одеського обл. (Дзиговський 1981, с. 121). Цілком вірогідно, до сарматів вона потрапила з найближчого античного центру — Тіри.

Розповсюдження таких чаш у Тірі співпадає з піком її економічного піднесення наприкінці II — середині III ст., пов'язаного з дислокацією римського гарнізону із загонами I Італійського, V Македонського і XI Клавдієва легіонів, а також зі зростанням обсягів посередницької торгівлі (Сон 2002, с. 128). Активне надходження імпортного, зокрема й скляного, посуду до Тіри в цей час може бути пов'язане з імператорським рескриптом 201 р. Септимія Севера, який підтвердив право безмитної торгівлі деяким громадянам Тіри. Схожими привілеями могли користуватись і заможні ольвіополіти (Зубарь 1993, с. 38, 40).

В Ольвії знахідки фіал концентруються на території цитаделі, через що Н. П. Сорокіна (1982, с. 41) пов'язала їх з перебуванням тут римського гарнізону. Попри те, що атрибуція цієї ділянки як римської цитаделі та громадського будинку як преторію, залишається дискусійною (Зубарь, Сон 2007, с. 158—160), присутність в Ольвії у 160—170-х рр. вексилляції I Італійського, V Македонського і XI Клавдієва легіонів під командуванням центуріона XI Клавдієва легіону не викликає сумнівів (Крапивина 1993, с. 149; Зубарь, Сон 2007, с. 157, 160, 164). Римські військовослужбовці зі складу I Італійського легіону, I Кілікійської та, можливо, II Бриттонської когорт перебували у місті до середини III ст. (Зубарь, Крапивина 1999, с. 76, 77; Зубар, Козуб 2002; 2004; Зубарь, Сон 2007, с. 183). Безперечно, розміщення римського гарнізону сприяло проникненню в Ольвію елементів провінційно-римської культури, зокрема особливих форм керамічного та скляного посуду.

Нагадаємо, що функціонування склоробної майстерні в Алма-Кермені, де уламки фіал становили частину скляного лому, також пов'язується з перебуванням на городищі загону XI Клавдієвого легіону (Висоцька 1964, с. 16—17, 20, рис. 9: 30, 31). У Танаїсі поки немає прямих вказівок присутності римських збройних формувань. Однак О. Г. Яценко (2006, с. 136) припускає, що фіали могли потрапляти сюди внаслідок контактів населення міста з римськими військовими підрозділами.

Отже, не можна не погодитися з Н. П. Сорокіною, Т. М. Висоцькою та О. Г. Яценко, що найактивніше використання чаш-фіал у Північному Причорномор'ї пов'язано з присутністю римських військових контингентів. У Ольвії на користь цього свідчить концентрація популярних форм скляного посуду для пиття саме на тих ділянках, де власне і могли розміщувались солдати гарнізону. На це ж вказує і верхня

дата використання фіал в Ольвії — середина III ст. Цей час характеризується шаром руйнацій і подальшого запускання міста (Ветштейн 1972, с. 171—174; Крапивина 1993, с. 10—12, 154). Саме тоді через готську загрозу на Дунаї римські військові формування починають залишати Північне Причорномор'я (Зубарь, Сон 2007, с. 184). Очевидно, незабаром Ольвія була зруйнована варварами під час Скіфських / Готських війн (Зубарь, Сон 2007, с. 184—186; Крапивина 2013, с. 79).

Після буремних подій середини III ст. мода на оздоблення скляного посуду шліфованим декором не зникає. Втілюючись у нових різноманітних формах, вона продовжує розвиватися і далі, доживаючи до V століття.

ЛІТЕРАТУРА

- Алексеева, Е. М., Арсеньева, Т. М. 1966. Стеклоделие Танаиса. *Советская археология*, 2, с. 176-188.
- Алексеева, Е. М., Сорокина, Н. П. 2007. *Коллекция стекла античной Горгииппии*. Москва: Интербук-бизнес.
- Арсеньева, Т. М., Науменко, С. А. 1992. *Усадьбы Танаиса*. Москва: ИА РАН.
- Арсеньева, Т. М., Шелов, Д. Б. 1974. Раскопки юго-западного участка Танаиса. *Античные памятники Нижнего Подонья*, 1, с. 123-211.
- Бураков, А. В. 1976. *Козырьское городище рубежа и первых столетий нашей эры*. Киев: Наукова думка.
- Ветштейн, Р. И. 1967. Раскопки в центре римской цитадели в Ольвии в 1965—66 гг. *Археологические исследования в Украине в 1965—66 гг.*, I, с. 134-137.
- Ветштейн, Р. И. 1972. Розкопки римської цитаделі в Ольвії в 1969 р. *Археологічні дослідження на Україні*, 4, с. 171-174.
- Висоцька, Т. М. 1964. Про виробництво скла в пізньоантичному Криму. *Археологія*, XVI, с. 7-20.
- Голофаст, Л. А. 2006. Стекло из раскопок зольника римского времени у подножия горы Митридат в Керчи. *Боспорские исследования*, XI, с. 309-330.
- Дзиговский, А. Н. 1981. Сарматские памятники II—III вв. в низовьях Днестра. В: Мезенцева, Г. Г. (ред.). *Древности Северо-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 116-125.
- Зубарь, В. М. 1993. Северное Причерноморье и Септимий Север. *Вестник древней истории*, 4, с. 34-44.
- Зубарь, В. М. 2002. О некоторых особенностях экономического развития Ольвии в I — середине III вв. н. э. В: Толочко, П. П. (ред.). *Северное Причерноморье в античное время. К 70-летию С. Д. Крыжицкого*. Киев: ИА НАНУ, с. 57-66.
- Зубар, В. М., Козуб, Ю. І. 2002. Нова епітафія римського легіонера з Ольвії. *Археологія*, 2, с. 102-109.
- Зубар, В. М., Козуб, Ю. І. 2004. Нові надгробки з латинськими епітафіями з Ольвії. *Археологія*, 3, с. 23-33.
- Зубарь, В. М., Крапивина, В. В. 1999. О римском гарнизоне Ольвии в середине III в. *Vita Antiqua*, 2, с. 76-83.
- Зубарь, В. М., Сон, Н. А. 2007. *Северо-Западное Причерноморье в I—IV вв. н. э.* Симферополь. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики, Supplementum 3.

Крапивина, В. В. 1993. *Ольвия. Материальная культура I—IV вв. н. э.* Киев: Наукова думка.

Крапивина, В. В. 2013. Позднеантичный период истории Ольвии Понтийской. *Вестник древней истории*, 1, с. 77-94.

Крыжицкий, С. Д., Русяева, А. С., Крапивина, В. В., Лейпунская, Н. А., Скржинская, М. В., Анохин, В. А. 1999. *Ольвия. Античное государство Северного Причерноморья*. Киев: ИА НАНУ.

Кунина, Н. З. 1984. К вопросу о западном импорте стекла на Боспор. *Труды Государственного Эрмитажа*, XXIV, с. 147-164.

Кунина, Н. З. 1997. *Античное стекло в собрании Эрмитажа*. Санкт-Петербург: АРС.

Пуздровский, А. Е. 2007. *Крымская Скифия II в. до н. э. — III в. н. э. Погребальные памятники*. Симферополь: Бизнес-Информ.

Сон, Н. О. 1988. Складні посудини з Тіри. *Археологія*, 63, с. 47-56.

Сон, Н. А. 1993. *Тира римского времени*. Киев: Наукова думка.

Сон, Н. А. 2002. Об основных тенденциях социально-экономического развития Тире в I — середине III вв. В: Толочко, П. П. (ред.). *Северное Причерноморье в античное время. К 70-летию С. Д. Крыжицкого*. Киев: ИА НАНУ, с. 121-131.

Сорокина, Н. П. 1965. Стекланные сосуды из Танаиса. В: Шелов, Д. Б. (ред.). *Древности Нижнего Дона*. Москва: Наука, с. 202-238.

Сорокина, Н. П. 1978. Античное стекло в собрании Одесского археологического музея. В: Карышковский, П. О. (ред.). *Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 267-274.

Сорокина, Н. П. 1982. Стекланная посуда как источник по истории экономических связей Причерноморья и локального стеклоделия первых веков н. э. В: Талис, Д. Л. (ред.). *Археологические исследования на юге Восточной Европы*. Москва, с. 40-42. Труды ГИМ, 54.

Щапова, Ю. Л. 1983. *Очерки истории древнего стеклоделия*. Москва: МГУ.

Яценко, Е. Г. 2006. Стекланные чаши-фиалы второй половины II — середины III в. н. э. из Танаиса. В: Журавлев, Д. В. (ред.). *Северное Причерноморье в эпоху античности и средневековья*. Москва, с. 130-152. Труды ГИМ, 159.

Яценко, С. А. 1997. Германцы и аланы: о разрушениях в Приазовье в 236—276 гг. *Stratum plus*, с. 154-163.

Barkóczi, L. 1986. Geschliffene Gläser aus der ersten Hälfte des 3. Jhs. in Pannonien. *Archaeologiai ertesítő*, 113, s. 166-189.

Barkóczi, L. 1988. *Pannonische Glasfunde in Ungarn*. Budapest. Studia Archaeologica, IX.

Clairmont, Ch. W. 1963. *The glass vessels. Excavations at Dura-Europos*. New Haven. Dura-Europos Publications, Final Report IV, part V.

Eggers, H.-J. 1951. *Der römische Import im freien Germanien. Atlas der Urgeschichte*. Hamburg: Hamburgisches Museum für Völkerkunde und Vorgeschichte, I.

Fremersdorf, F. 1939. *Erzeugnisse Kölner Manufakturen in den Funden von Kastell Saalburg und Zugmantel*. Saalburg: Eigenverlag. Saalburg Jahrbuch, IX.

Fremersdorf, F. 1967. *Die römischen Gläser mit Schlif, Bemalung und Goldauflagen aus Köln*. Köln: Verlag der Löwe, H. Reykers. Die Denkmäler des römischen Köln, VIII.

Isings, C. 1957. *Roman Glass from Dated Finds*. Groningen; Djakarta: J. B. Wolters.

Jacenko, E. G. 2005. Glasgefäße der Römerzeit und Spätantike aus Tanais. *Eurasia Antiqua*, 11, s. 277-312.

Lierke, R. 1999. *Antike Glastöpferei: ein vergessenes Kapitel der Glasgeschichte*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.

Pirling, R. 1967/68. *Neue Funde römischer Gläser aus Krefeld-Gellep*. Berlin: Gebr. Mann. Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte, 9.

Rau, G. 1972. Körpergräber mit Glasbeigaben des 4. nachchristlichen Jahrhunderts in Oder-Weichsel-Raum. *Acta Praehistorica et Archaeologica*, 3, s. 109-214.

Rütti, B. 1991. *Die Römischen Gläser aus Augst und Kaiseraugst*. Augst: Römermuseum. Forschungen in Augst, 13/2.

Schulz, W. 1953. *Leuna. Ein germanischer Bestattungsplatz der spätrömischen Kaiserzeit*. Berlin: Akademie-Verlag. Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, I.

Weinberg, G. D., Stern E. M. 2009. *Vessel Glass*. New Jersey: The American school of classical studies at Athens. The Athenian Agora, XXXIV.

REFERENCES

Alekseieva, E. M., Arsenieva, T. M. 1966. Steklodeliie Tanaisa. *Sovetskaia arkheologiya*, 2, p. 176-188.

Alekseieva, E. M., Sorokina, N. P. 2007. *Kolleksiia stekla antichnoi Gorgippii*. Moskva: Interbuk-biznes.

Arsenieva, T. M., Naumenko, S. A. 1992. *Usadby Tanaisa*. Moskva: IA RAN.

Arsenieva, T. M., Shelov, D. B. 1974. Raskopki yugo-zapadnogo uchastka Tanaisa. *Antichnye pamiatniki Nizhnego Podonia*, 1, p. 123-211.

Burakov, A. V. 1976. *Kozyrskoe gorodishche rubezha i pervykh stoletii nashei ery*. Kyiv: Naukova dumka.

Vetshtein, R. I. 1967. Raskopki v tsentre rimskoi tsitadeli v Olvii v 1965—66 gg. *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukrainie v 1965—66 gg.*, I, p. 134-137.

Vetshnein, R. I. 1972. Rozkopky rimskoi tsytadeli v Olvii v 1969 r. *Arkheolohichni doslidzhennia na Ukraini*, 4, p. 171-174.

Vysotska, T. M. 1964. Pro vyrobnytstvo skla v piznoantychnomu Krymu. *Arkheolohiia*, XVI, p. 7-20.

Golofast, L. A. 2006. Steklo iz raskopok zolnika rimskogo vremeni u podnozhia gory Mitridat v Kerchi. *Bosporskie issledovaniia*, XI, p. 309-330.

Dzegovskii, A. N. 1981. Sarmatskie pamiatniki II—III vv. v nizoviakh Dnestra. In: Mezentseva, G. G. (ed.). *Drevnosti Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Kyiv: Naukova dumka, p. 116-125.

Zubar, V. M. 1993. Severnoe Prichernomore i Septimii Sever. *Vestnik drevnei istorii*, 4, p. 34-44.

Zubar, V. M. 2002. O nekotorykh osobennostiakh ekonomicheskogo razvitiia Olvii v I — seredine III vv. n. e. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Severnoe Prichernomore v antichnoe vremia. K 70-letiiu S. D. Kryzhitskogo*. Kyiv: IA NANU, p. 57-66.

Zubar, V. M., Kozub, Yu. I. 2002. Nova epitafiia rymsskoho lehonera z Olvii. *Arkheolohiia*, 2, p. 102-109.

Zubar, V. M., Kozub, Yu. I. 2004. Novi nadhrobky z latynskymy epitafiiamy z Olvii. *Arkheolohiia*, 3, p. 23-33.

Zubar, V. M., Krapivina, V. V. 1999. O rimskom garnizone Olvii v seredine III v. *Vita Antiqua*, 2, p. 76-83.

Zubar, V. M., Son, N. A. 2007. *Severo-Zapadnoe Prichernomore v I—IV vv. n. e.* Simferopol. Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavriki, Supplementum 3.

Krapivina, V. V. 1993. *Olviiia. Materialnaia kultura I—IV vv. n. e.* Kyiv: Naukova dumka.

Krapivina, V. V. 2013. Pozdneantichnyi period istorii Olvii Pontiiskoi. *Vestnik drevnei istorii*, 1, p. 77-94.

Kryzhitskii, S. D., Rusiaeva, A. S., Krapivina, V. V., Leipunskaia, N. A., Skrzhinskaia, M. V., Anokhin, V. A. 1999.

Olvia. Antichnoe gosudarstvo Severnogo Prichernomoria. Kyiv: IA NANU.

Kunina, N. Z. 1984. K voprosu o zapadnom importe stekla na Bospor. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, XXIV, p. 147-164.

Kunina, N. Z. 1997. *Antichnoe steklo v sobranii Ermitazha.* Sankt-Peterburg: ARS.

Puzdrovskii, A. Ye. 2007. *Krymskaia Skifiia II v. do n. e. — III v. n. e. Pogrebalnye pamiatniki.* Simferopol: Biznes-Inform.

Son, N. O. 1988. Skliani posudyny z Tiry. *Arkheolohiia*, 63, p. 47-56.

Son, N. A. 1993. *Tira rimskogo vremeni.* Kyiv: Naukova dumka.

Son, N. A. 2002. Ob osnovnykh tendentsiakh sotsialno-ekonomicheskogo razvitiia Tiry v I — sereidine III vv. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Severnoe Prichernomorie v antichnoe vremia. K 70-letiiu S. D. Kryzhitskogo.* Kyiv: IA NANU, p. 121-131.

Sorokina, N. P. 1965. Stekliannye sosudy iz Tanaisa. In: Shelov, D. B. (ed.). *Drevnosti Nizhnego Dona.* Moskva: Nauka, p. 202-238.

Sorokina, N. P. 1978. Antichnoe steklo v sobranii Odesskogo arkheologicheskogo muzeia. In: Karyshkovskiy, P. O. (ed.). *Arkheologicheskie issledovaniia Severo-Zapadnogo Prichernomoria.* Kyiv: Naukova dumka, p. 267-274.

Sorokina, N. P. 1982. Stekliannaia posuda kak istochnik po istorii ekonomicheskikh svyazei Prichernomoria i lokalnogo stekloделиia pervykh vekov n. e. In: Talis, D. L. (ed.). *Arkheologicheskie issledovaniia na yuge Vostochnoi Evropy.* Moskva, p. 40-42. *Trudy GIM*, 54.

Shchapova, Yu. L. 1983. *Ocherki istorii drevnego stekloделиia.* Moskva: MGU.

Yatsenko, E. G. 2006. Stekliannye chashi-fialy vtoroi poloviny II — sereidiny III v. n. e. iz Tanaisa. In: Zhuravlev, D. V. (ed.). *Severnoe Prichernomorie v epokhu antichnosti i srednevekovia.* Moskva, p. 130-152. *Trudy GIM*, 159.

Yatsenko, S. A. 1997. Germantsy i alany: o razrusheniakh v Priazove v 236—276 gg. *Stratum plus*, p. 154-163.

Barkóczy, L. 1986. Geschliffene Gläser aus der ersten Hälfte des 3. Jhs. in Pannonien. *Archaeologiai ertesítő*, 113, s. 166-189.

Barkóczy, L. 1988. *Pannonische Glasfunde in Ungarn.* Budapest. *Studia Archaeologica*, IX.

Clairmont, Ch. W. 1963. *The glass vessels. Excavations at Dura-Europos.* New Haven. Dura-Europos Publications, Final Report IV, part V.

Eggers, H.-J. 1951. *Der römische Import im freien Germanien. Atlas der Urgeschichte.* Hamburg: Hamburgisches Museum für Völkerkunde und Vorgeschichte, I.

Fremersdorf, F. 1939. *Erzeugnisse Kölner Manufakturen in den Funden von Kastell Saalburg und Zugmantel.* Saalburg: Eigenverlag. Saalburg Jahrbuch, IX.

Fremersdorf, F. 1967. *Die römischen Gläser mit Schlif, Bemalung und Goldauflagen aus Köln.* Köln: Verlag der Löwe, H. Reykers. Die Denkmäler des römischen Köln, VIII.

Isings, C. 1957. *Roman Glass from Dated Finds.* Groningen; Djakarta: J. B. Wolters.

Jacenko, E. G. 2005. Glasgefäße der Römerzeit und Spätantike aus Tanais. *Eurasia Antiqua*, 11, s. 277-312.

Lierke, R. 1999. *Antike Glastöpferei: ein vergessenes Kapitel der Glasgeschichte.* Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.

Pirling, R. 1967/68. *Neue Funde römischer Gläser aus Krefeld-Gellep.* Berlin: Gebr. Mann. Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte, 9.

Rau, G. 1972. Körpergräber mit Glasbeigaben des 4. nachchristlichen Jahrhunderts in Oder-Weichsel-Raum. *Acta Praehistorica et Archaeologica*, 3, s. 109-214.

Rütti, B. 1991. *Die Römischen Gläser aus Augst und Kaiseraugst.* Augst: Römermuseum. Forschungen in Augst, 13/2.

Schulz, W. 1953. *Leuna. Ein germanischer Bestattungssplatz der spätrömischen Kaiserzeit.* Berlin: Akademie-Verlag. Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, I.

Weinberg, G. D., Stern E. M. 2009. *Vessel Glass.* New Jersey: The American school of classical studies at Athens. The Athenian Agora, XXXIV.

O. O. Puklina

GLASS PHIALS OF THE ROMAN TIMES FROM OLBIA

Among numerous shapes of Ancient Greek glass drinking vessels from the Northern Black Sea Coast, the group of bowls-phials with engraved and polished ornamentation (2nd—3rd centuries AD) could be distinguished. The fragments of mentioned vessels, which were found on the territory of Roman garrison in Olbia and stored in the Scientific Repository of the Institute of Archaeology NASU, are examined in this research. In addition, the technological process of their manufacturing is closely analysed. Wide distribution and active application of phials concurred with intensification of trading communications and economic advancement of the period from the second half of the 2nd century AD to the first half of the 3rd century AD and the Roman garrison's residence in Olbia.

Keywords: Olbia, Roman period, glass vessels, phials.

Одержано 23.11.2017

ПУКЛІНА Ольга Олександрівна, заступник головного зберігача, Національний музей історії України, вул. Володимирська, 2, Київ, 01001, Україна, o_puklina@ukr.net.

PUKLINA Olha, Deputy Chief Collections Curator, the National Museum of Ukrainian History, 2, Volodymyrska st., Kyiv, 01001, Ukraine, o_puklina@ukr.net.

Л. В. МIRONENKO

КАХЛЯНІ КОМПОЗИЦІЇ У ДЕКОРІ ПЕЧЕЙ БАТУРИНА ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ XVII — ПОЧАТКУ XVIII ст.

Розглядаються елементи кахляних панно і фризів з декору печей гетьманського будинку на цитаделі та житла представника козацької старшини на території фортеці. Зроблено спробу їх графічної реконструкції.

Ключові слова: кахлі, кахляні панно, фризи, Батурина, остання третина XVII — початок XVIII ст.

ВСТУП

Для позначення складної декоративної композиції у конструкції печі з кахлів різного розміру, форми та орнаменту в науковій літературі використовують декілька термінів: фриз, панно і клеймо. Під фризом мають на увазі сукупність кахлів, зазвичай лицьових, які, розміщуючись впритул одна до одної, утворюють нешироку смугу певного сюжету (Dabrowska 2013, s. 233, рис. 22) або складного рослинного візерунка (Маслих 1983, рис. 119; Баранова 2006, с. 114). Такий пояс розміщувався у центральній частині печі та оперізував її тіло з усіх боків. Натомість панно і клеймом називають компактну замкнену композицію на дзеркалі печі, складену з декількох кахлів (від чотирьох і більше залежно від її складності). Обидва визначення у різних публікаціях часто постають тотожними, і використовуються як окремі поняття (Бубенько 2007, с. 254; Виногородська, Ситий 2008, с. 270) або з уточненням: кахляне панно (Баранова 2006, с. 185, 191), складене кахляне панно («составное изразцовое панно»: Шуткова 2016, с. 81), пічне клеймо (Колупаєва 2006, с. 134), багатокахляне клеймо (Маслих 1983, с. 151). Попри те, що різні дослідники одну й ту само кахляну композицію можуть називати різними термінами, відмінність, хай і незначна, між ними таки є. На нашу думку, панно слід називати складну замкнену

композицію у рамі (конструктивній чи декоративній), що облямовує центральний сюжет, у той час як клеймо може й не мати такої рами і виокремлюватися на тлі інших кахлів лише сюжетним зображенням.

Зважаючи на це уточнення, проаналізуємо кахлі, знайдені на території Батурина, і спробуємо з'ясувати конструктивні та морфологічні особливості декоративних кахляних композицій, а саме панно і фризів, за залишками печей останньої третини XVII — початку XVIII ст. Одразу зауважимо, що на позначення замкненої композиції тут використовується поняття панно з уточненням кахляне. Це необхідно, оскільки композиція центральної частини дзеркала печі могла бути виконана не кахлями, а плоскими рельєфними плитками (Бубенько 2007, с. 254).

Батуринська колекція кахлів, зібрана за 20 р. археологічних досліджень міста, нараховує понад 8,5 тис. фрагментів і цілих виробів¹ (МIRONENKO 2017, с. 64), які за характером орнаментального оздоблення поділяють на 210 типів-різновидів. Елементи кахляних панно і фризів у колекції є нечисленними. Знахідки локалізуються у межах двох об'єктів: гетьманського дому на цитаделі та житла представника козацької старшини на території укріпленого посаду — фортеці.

Гетьманський будинок на цитаделі був споруджений майже одразу після перенесення до Батурина столиці Гетьманщини у 1669 р. і простояв до 1708 р., коли місто було вщент спалене. Археологічними дослідженнями упродовж 1995—2005 рр. встановлено етапи спорудження будівлі, її розміри, конструкцію та

1. Вироби зберігаються у наукових фондах НІКЗ «Гетьманська столиця».

внутрішнє облаштування. Дерев'яний будинок на момент подій 1708 р. мав розміри 25 × 21 м (Ситий 2007, с. 257, 259). У ньому було дві кахляні печі, залишки фундаментів яких були розкопані у 1996—1997 рр. Фундаменти були викладені з цегли-пальчатки, і частково заглиблювалися в материк. Їхня загальна висота сягала 1,0—1,2 м (Ситий та ін. 1996, с. 7, 19; 1997, с. 10—11). Подібна масивність була зумовлена великими розмірами і, відповідно, вагою кахляних печей. З огляду на кахлі, знай-

дені неподалік кожного з фундаментів, можна стверджувати, що одна піч була поліхромною, інша — складена із зелених і теракотових кахлів. Аналіз виробів доводить, що кожна піч мала у декорі складну кахляну композицію.

ПІЧ 1 У ГЕТЬМАНСЬКОМУ БУДИНКУ

Поліхромна піч 1 на фундаменті 2,8 × 2,2 м розміщувалась у південно-західній частині будівлі, у великій кімнаті, що, ймовірно, слу-

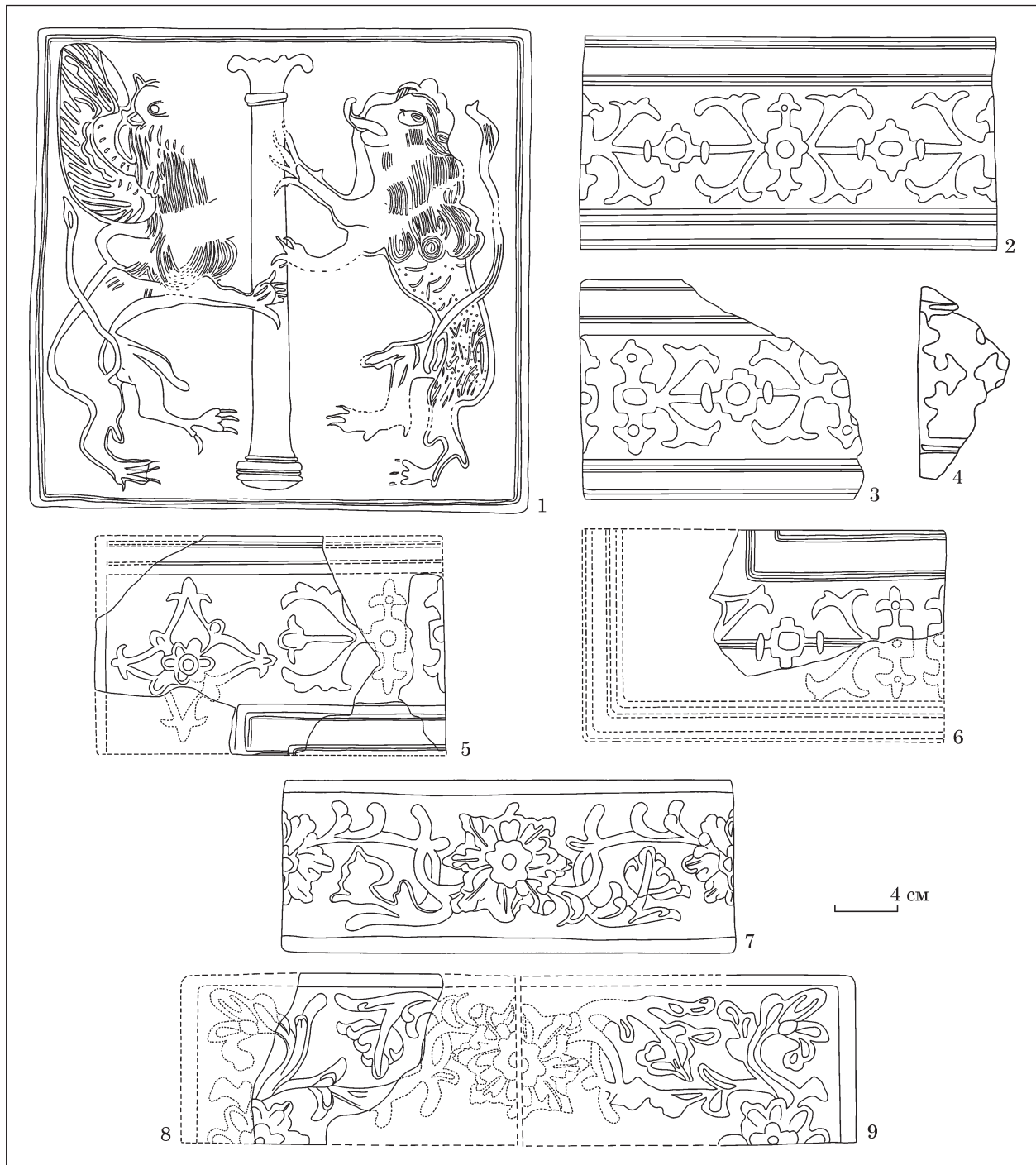

Рис. 1. Батурин, пічні кахлі з гетьманського будинку на цитаделі: 1 — геральдична кахля-медальйон; 2—4, 6 — елементи кахляної рами варіанту 1 декору печі 1; 5 — елемент кахляної рами декору печі 2; 7—9 — елементи кахляної рами варіанту 2 печі 1 (1—4, 6—9 — поліхромні; 5 — монохромна зелена)

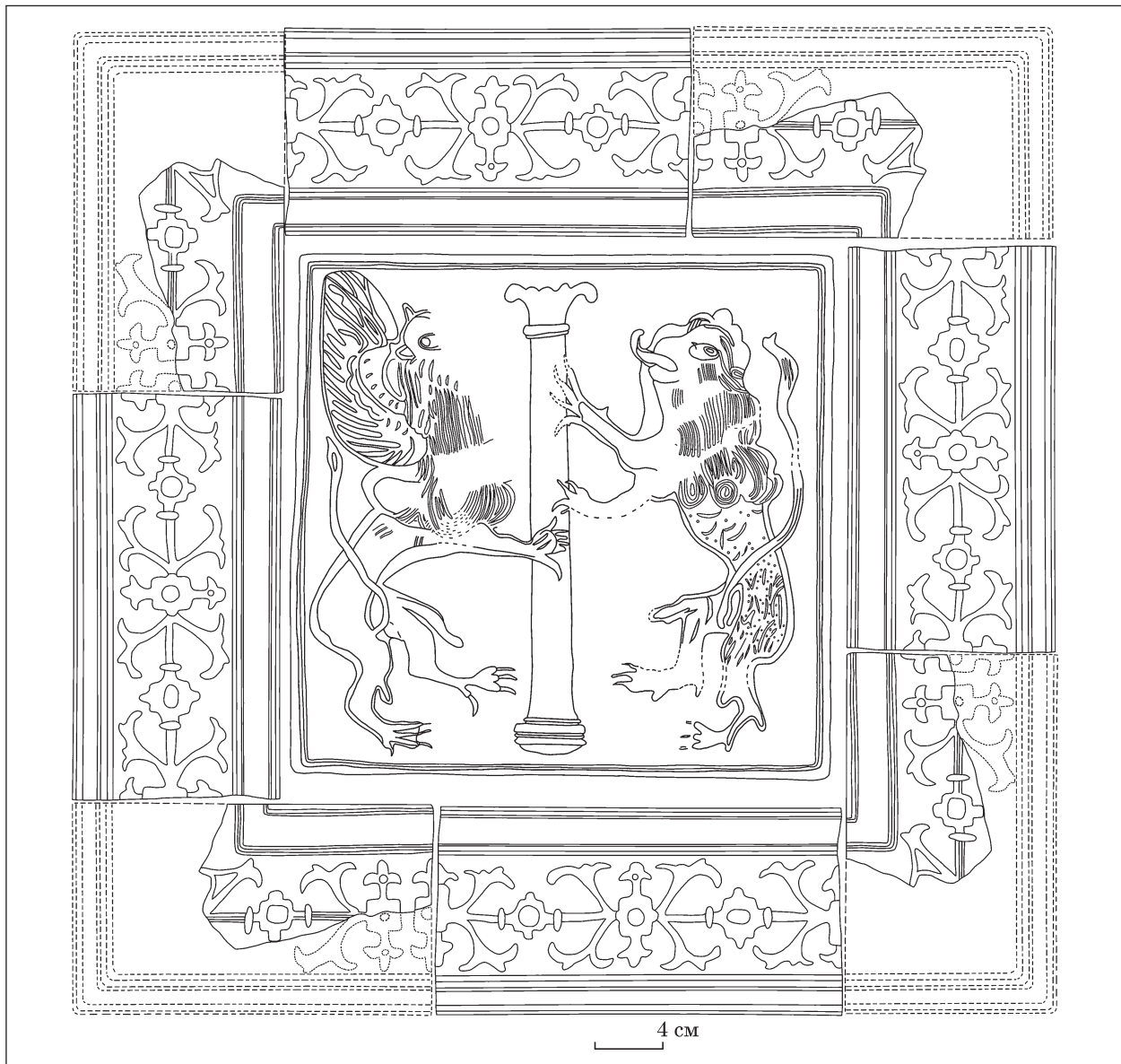

Рис. 2. Батурин, реконструкція кахляного панно печі 1 з гетьманського будинку на цитаделі з використанням рами варіанту 1

гувала обідньою залюю (Ситий 2007, с. 261). Її рештки уможливають припустити, що конструкція печі була ускладнена кахляними панно і декоративними фризами.

У центрі кахляного панно печі 1 була велика квадратна (31,5 × 31,5 см) геральдична кахля-медальйон типу 1¹ (рис. 1: 1). Більшість кахлів (приблизно 60 великих і дрібних фрагментів), що походять від щонайменше 6—7 цілих екземплярів, виявлені у 1996, 1997 і 2004 рр. Кахлі поліхромні, вкриті глухими поливами білого, жовтого, блакитного, зеленого і брунатного кольору. Рельєф їх низький. Основу сюжету становить мотив «дерево життя» (Виногородська, Ситий 2008, с. 271), яке символізує архітектур-

на колона, вкрита поливами блакитного, жовтого і білого кольору, на блакитному тлі. Обабіч неї стоять звірі у геральдичній позі. Зліва від колони — грифон з зеленим тілом, великими розпростертими догори блакитними крильми і довгим хвостом. Він стоїть на розставлених задніх лапах. Верхніми він тримається за колону. Значна частина морди грифона не відновлюється через нестачу фрагментів, однак можна помітити невеличкі вуха і довгу обвислу гриву, що доходить до лап. Звір справа від колони за наявністю густої довгої гриви з прокреслених завитків і довгого жовтого хвоста з китичкою асоціюється з левом. Його тіло брунатне, паща з висолопленим язиком. Як і грифон, лев стоїть на розставлених задніх лапах, верхніми тримаючись за колону. По периметру кахля була облямована вузькою декоративною рамкою. Глиняне тісто виробу світло-червоне,

1. Тут і далі користуємося типологією Ю. Ситого, розробленою в ході первинної обробки матеріалів.

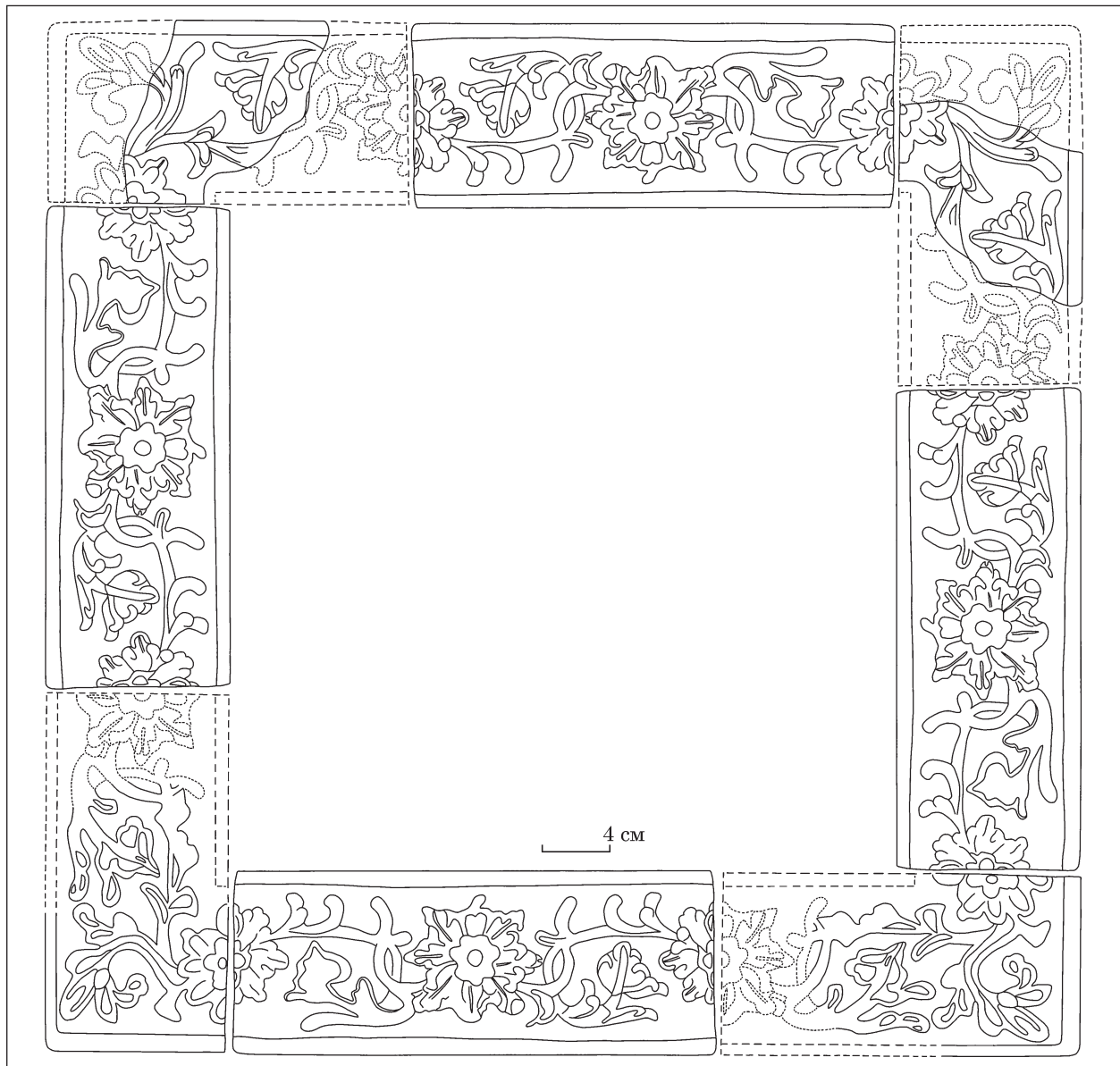

Рис. 3. Батурин, реконструкція кахляної рами варіанту 2 з декору печі 1 гетьманського будинку на цитаделі

добре відмучене, без явних домішок (Ситий та ін. 1996, с. 11).

Наявність довкола геральдичної кахлі декоративної рами з поясних кахлів вперше припустив Ю. Ситий (2007, с. 261, рис. 2), однак не зовсім точно реконструював її кутову частину. Раму утворювали поясні прямокутні (27,0 × 13,5 см) кахлі (рис. 1: 2) з простим рослинним візерунком з дрібними квітками у центрі, доповнені знизу і зверху парними листками (тип 31). Тло кахлі має різне забарвлення між основними елементами орнаменту: блакитне і темно-синє. Декор основних елементів візерунка виконано білою поливою. Дрібні деталі, як центр квітки і тонка лінія з однієї сторони, вкриті жовтою поливою. Довгі сторони кахлі облямовані декоративними рельєфними бортиками, що різнилися за товщиною і фактурою. Ширший борт, вкритий білою поливою, вірогідно, прилягав до геральдичної кахлі.

У кутах кахляного панно розмішувалися схожі за декором і кольором поливи кахлі (тип 31-Ж) Г-подібної форми (рис. 1: 6), лише один фрагмент якої був виявлений у 2004 р. (Ситий та ін. 2004, с. 12).

За роки розкопок гетьманського палацу виявлено понад 100 фрагментів і цілих поясних кахлів з подібним декором. Маємо три різновиди їх (типи 31, 31-А, 31-Б), що різняться за довжиною і виконанням дрібних деталей візерунка (рис. 1: 2—4). Враховуючи незначну кількість уламків геральдичним кахлів (6—7 екз.), можна припустити, що частина поясних була використана для декоративної рами кахляного панно (рис. 2), решта — для розділення ярусів печі.

Є дані (15 уламків) про наявність ще однієї декоративної рами від кахляного панно з трьох різновидів поліхромних поясних кахлів, схожих між собою за орнаментом, висотою рельєфу

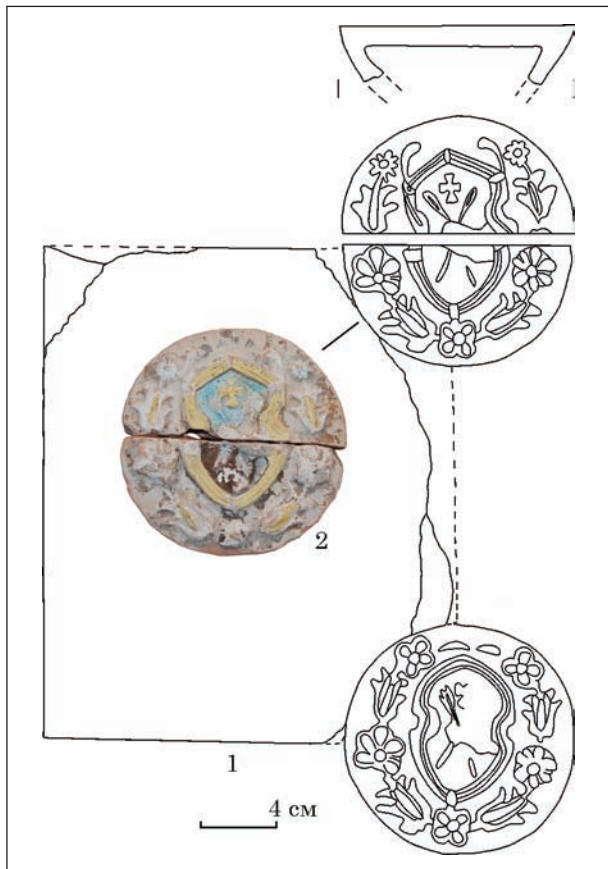

Рис. 4. Батурин, північні кахлі з конструкції печі 1 гетьманського будинку на цитаделі: 1 — прямокутна кахля з виїмками; 2 — кругла кахля-медальйон (1 — полива світло-зеленого кольору; 2 — кольорові поливи)

і гамою полив (рис. 1: 7—9). Центральним елементом візерунка прямокутної ($25,6 \times 10,8$ см) кахлі (тип 6) є велика багатопелюсткова квітка, помальована поливами жовтого, білого і блакитного кольорів, що виділяється на темно-синьому тлі. Від неї симетрично в обидва боки відходять два масивні вигнуті білі стебла з листками, що завершуються половинками багатопелюсткових квіток (рис. 1: 7). Зверху і знизу вздовж довгих сторін кахлю облямовують неширокі (0,8 см) бортики, вкриті блакитною поливою. Різновиди, що могли розміщуватися у кутах вірогідної рами (тип 8-А, 8-Б), були коротші ($21,2 \times 10,5$ см) і від попередніх відрізнялися наявністю бортика і з бокової сторони, а також половинок багатопелюсткової квітки на кінцях візерунка (рис. 1: 8, 9).

Викладена такими кахлями рама (рис. 3), за використання вісьмох виробів, мала б квадратну форму і приблизні розміри $57,5 \times 57,5$ см по зовнішньому краю і 35×35 см усередині. Виходячи з цього, єдиною кахлею, що за розміром могла б заповнювати внутрішній простір рами, є згадана геральдична поліхромна кахля із зображеннями грифона і лева. Відтак, вирішити, якою саме рамою було облямоване це панно, складно. Одно можна сказати, що з огляду на кількість

знайдених уламків від кожної з рам кахляного панно можна припустити, що більшість геральдичних кахлів облямовувалися рамами першого варіанту (рис. 2), і лише один екземпляр містився в рамі другого варіанту (рис. 3).

Загалом, геральдичний сюжет з левом і грифоном був дуже поширений у кахляному мистецтві XVII — початку XVIII ст. на території України (Виногородська, Ситий 2008, с. 271; Пашковський 2008), Білорусі та Росії (Глазунова 2017, с. 411, рис. 6). Подібні панно, в яких геральдичну кахлю облямовує кахляна рама з рослинним орнаментом, однак дещо складнішої форми і більших розмірів, можна бачити в оздобленні печей Могильовського Подніпров'я і Посожжя середини-другої половини XVII ст. (Шуткова 2016, рис. 2). Використання кахляних рам як структурного елемента можна також спостерігати у декорі церкви Трьох Святителів Новоєрусалимського монастиря у Підмосков'ї. Однак там вироби другої половини — кінця XVII ст., що відносилися до зовнішнього декору, мали дещо іншу конструкцію — штир замість традиційної коробчатої румпи (Глазунова 2014, с. 236—237).

Імовірно, композиція кахляного панно з Батурина була ускладненим варіантом поширеного на території Білорусі у першій половині — середині XVII ст. декору геральдичних кахлів, коли гербовий елемент у центрі був облямований широкою вишуканою декоративною рамою з рослинним орнаментом (Бубенько 2007, рис. 5: 6, 7).

Кажлі нестандартної форми з печі 1 спочатку були помилково віднесені до складу кахляного панно (Мироненко 2017, с. 64), однак повторний перегляд матеріалів уможливив дещо інший висновок. Основу декоративної композиції утворювали прямокутні ($26,0$ — $26,5 \times 21,5$ — $22,2$ см) кахлі (тип 4), лицьова сторона яких гладенька і вкрита глухою світло-зеленою (з відтінками до блакитного) поливою (рис. 4: 1). У верхньому і нижньому кутах є округлі, у чверть кола, виїмки. Румпа не відходила від краю лицьової пластини і на деяких зразках збереглася на висоту 9,0 см. Чотири такі кахлі, вкладені в два ряди, утворювали отвір (рис. 4), куди вставлялася кругла кахля (тип 3). Діаметр її (рис. 4: 2) становив 12,5 см, товщина лицьової пластини 1,0 см (Мироненко 2017, с. 64). Зі зворотного боку на деяких круглих екземплярах збереглася румпа, що розпочиналася від краю лицьової пластини і далі звужувалася, мабуть, для зручнішого закріплення в отворі, утвореному прямокутними кахлями. Кажля вкрита глухими поливами блакитного, жовтого і білого кольорів. Трапляються зразки з обгорілою поливою. Центр рельєфного орнаменту становить геральдичний щит жовтого кольору, облямований по периметру вінком із листя і квітів. Зверху з обох сторін щита відходять завитки, що символізують пір'я від наполомни-

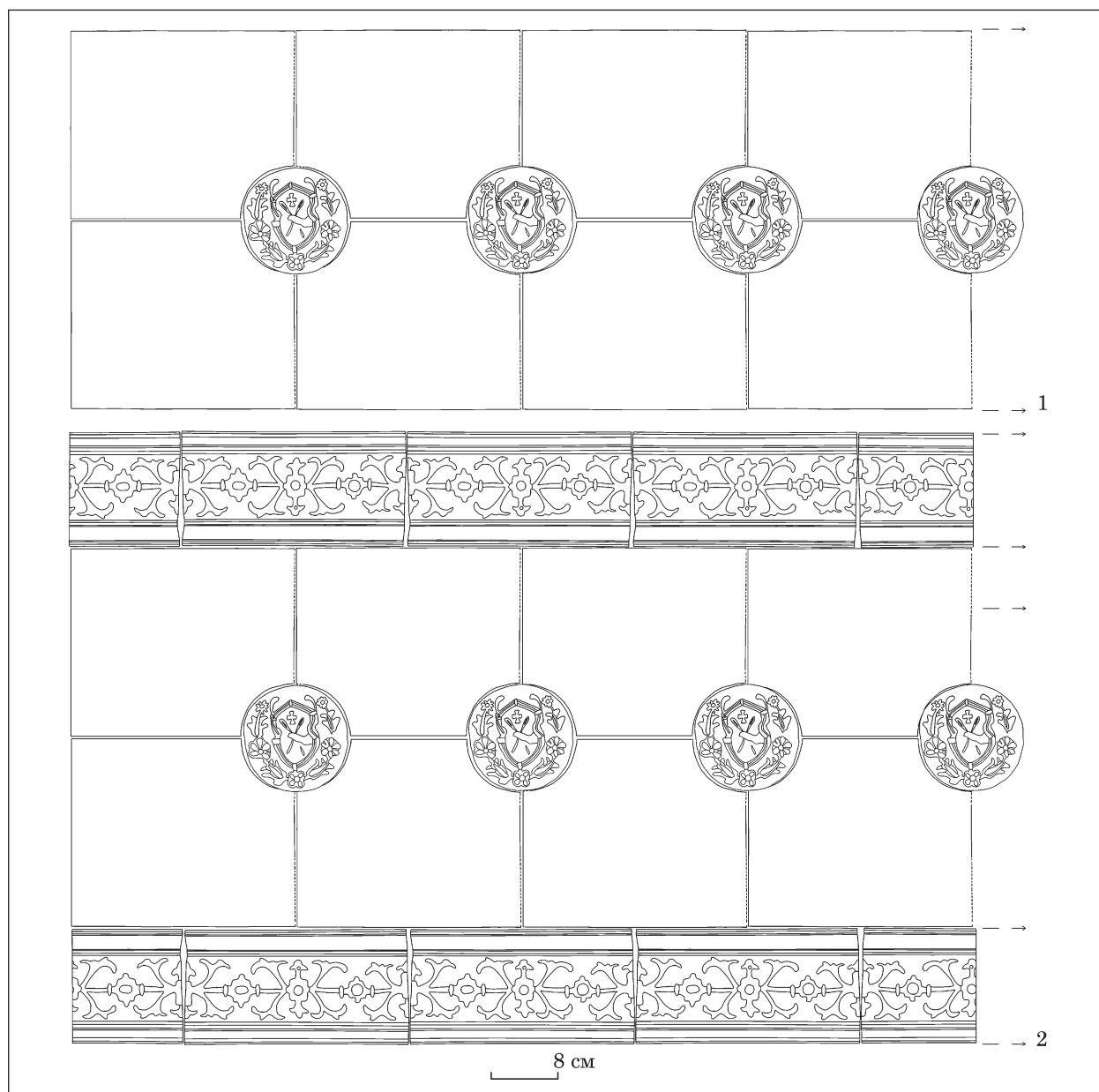

Рис. 5. Батурин, варіанти реконструкції кахляного фризу в декорі печі 1 гетьманського будинку на цитаделі

ка. На блакитному тлі у центрі щита зображено зігнуту в лікті руку, яка тримає дві білі стріли наконечниками донизу. Між оперенням стріл у верхній частині — жовтий рівнобічний хрест.

Ю. Гутник висунула припущення, що геральдичне зображення у декорі кахлі дуже нагадує герб гетьмана І. Брюховецького за деяких відмінностей у дрібних деталях. На гербі гетьмана, вміщеному у малоросійському гербовнику (Лукомский, Модзалевский 1914, с. 40, 91), у верхній частині замість хреста зображено п'ять шестикутних зірок. Відтак, можливо, маємо одну з модифікацій герба І. Брюховецького або іншого представника козацької старшини.

Круглі геральдичні кахлі трапились у незначній кількості: всього 15 уламків за роки дослідження об'єкта від 6, можливо 7 екз., хоча подібних геральдичних кахлів в оздобленні

печі могло бути більше. Частина їх має сліди навмисного розрізання лицьової пластини по центру. Прямокутних кахлів з виїмками було значно більше: 82 уламки. З розрахунку, що на кожен округлу кахлю потрібно чотири прямокутні, виходить, що в складі кахляної композиції мало бути щонайменше 16 прямокутних. Її загальна довжина за мінімальними підрахунками могла становити 2,12 м. Враховуючи те, що більшість прямокутних кахлів були знайдені в уламках, можна припустити, що виїмка у чверть кола на двох виробих могла бути тільки з однієї сторони. Саме в такому разі гарантувалась цілісність зображення. Виходячи з розмірів і кількості виробів, використаних для композиції, можна припустити, що описані кахлі були частиною доволі простого кахляного фризу (рис. 5: 1) висотою 44—45 см,

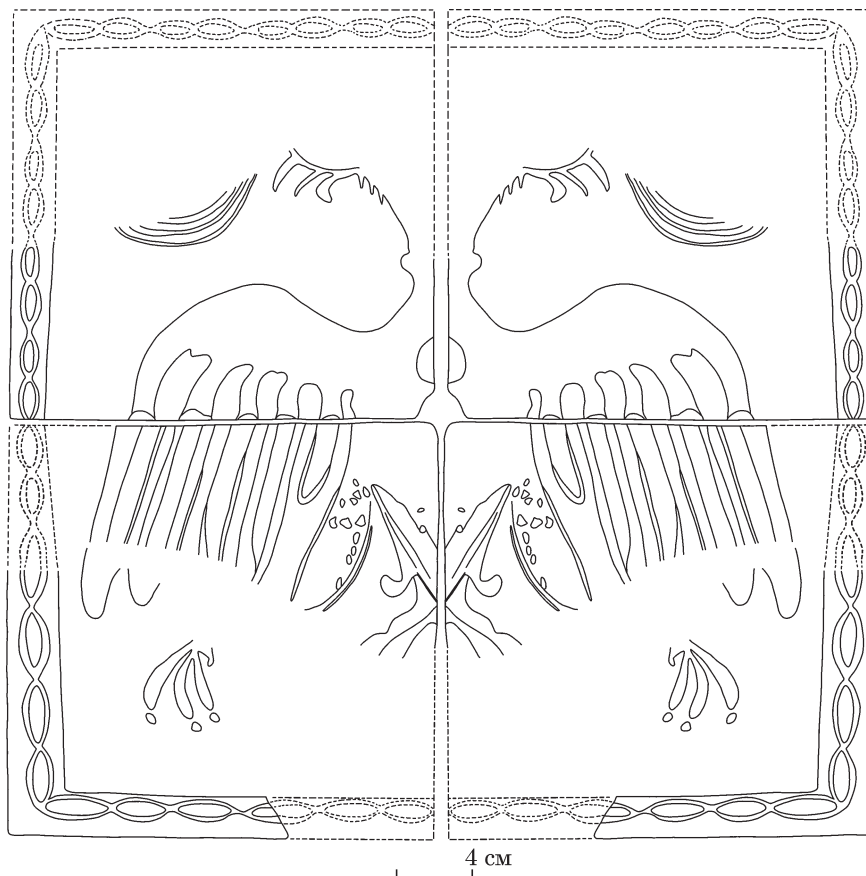

Рис. 6. Батурин, реконструкція кахляного панно декору печі у житлі представника козацької старшини на території фортеці

що розміщувався на центральній частині печі, найвірогідніше, на рівні очей. Саме в такому разі сприймалися б геральдичні зображення невеликого розміру. Такий фриз зверху і знизу міг мати облямівку з поясних кахлів типу 31, з рослинним орнаментом (рис. 5: 2).

Повної аналогії реконструйованому кахляному фризу ми не знайшли, хоча на кахлі округлої форми з геральдичним зображенням можна натрапити у декорі кахляних печей XVII ст. на території Білорусі (Соболь та ін. 1989, с. 50, рис. 57) і Польщі (Dabrowska 1987, dodatek II, 34: 3).

ПІЧ 2 У ГЕТЬМАНСЬКОМУ БУДИНКУ

Кяхляна піч 2 була у центральній невеличкій кімнаті, яка, на думку Ю. Ситого (2007, с. 262), могла бути опочивальнею. Цегляний фундамент печі мав розміри $2,5 \times 2,0$ м (Ситий та ін. 1997, с. 10). Піч була не така вишукана, як поліхромна (№ 1), і складалася з монохромних зелених і теракотових кахлів. Про наявність у декорі печі кахляного панно свідчать знахідки п'яти фрагментів від двох поясних кахлів, оформлення і декор яких вказує, що вони були кутовими у кахляній рамі (рис. 1: 5). Полива зелена, дуже перепалена. Єдиний фрагмент поясної кахлі, що підходить до цієї кутової, знайдений у 2008 р. (Ситий та ін. 2008, додаток 10: 163) у заповненні рову цитаделі. За декором він тотожний поясній кахлі

типу 31 (рис. 1: 2) з поліхромної печі 1, однак вкритий зеленою поливою. Можна стверджувати, що в декорі монохромної зеленої печі могла бути рама, подібна до облямування кахляного панно печі 1. Незначна кількість фрагментів уможливило припустити наявність лише одного панно. Проте не знайдено жодної теракотової чи вкритої зеленою поливою кахлі великих розмірів, яка підійшла б на роль центрального елемента кахляної композиції. Натомість є кахлі стандартних розмірів $20\text{—}22 \times 20\text{—}22$ см із зображенням грифона і вершника на коні (Ситий 2007, с. 261). Розміри їх навряд чи підходили б для розміщення в рамі, через що питання зовнішнього вигляду і розмірів кахляного панно на печі 2 з гетьманського будинку лишається відкритим.

ПІЧ У БУДИНКУ ПРЕДСТАВНИКА КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ

Зовсім іншу конструкцію мало кахляне панно на печі в житлі представника козацької старшини на території укріпленої фортеці (рис. 6), віднесене свого часу до різновиду клейм (Виногородська, Ситий 2008, с. 270, 276). Споруду досліджено в 2001—2002 рр. на ділянці біля рову, що відділяв цитадель від фортеці (Там само, с. 261). Дерев'яне житло зрубної конструкції розмірами $9,0 \times 8,5$ м мало складну планувальну структуру. Залишки кахляної печі у вигляді завалу битої цегли,

глини і кахлів були виявлені біля південно-західної стіни будівлі на площі $2,0 \times 1,8$ м. Кахлі представлені п'ятьма уламками, які можна віднести до одного з різновидів кахляного панно. Його утворювали чотири квадратні кахлі розміром $22,5 \times 22,5$ см, які разом становили завершений сюжет із зображенням двоголового орла. Відновлюється лише права частина панно. Уламки червоноглиняні, вкриті поливами зеленого, брунатного і жовтого кольору. Рельєф низький. Кахлі відтиснуті у керамічній формі, на звороті мають сліди пальців від концентричного загладжування глини у процесі формування. Виходячи з характеру орнаменту фрагментів, можна встановити, що піч була декорована двома кахляними панно (Ситий та ін. 2001, с. 42—43), створеними за двома різними матрицями.

На одній кахлі зображено верхню праву частину двоголового орла з розкритим дзьобом і висолопленим язиком. Крила птаха опущені і продовжуються на іншій кахлі. Нижче крила є фрагмент лапи з трьома пальцями з пазурами, переданими невеличкими кружечками. З двох боків кахлі були облямовані рамою з намальованими поливою овалами, яка в складеному вигляді замикала геральдичний сюжет.

На думку дослідників (Виногородська, Ситий 2008, с. 276), такі кахляні панно розміщувалися у декорі верхнього ярусу печі на передньому і боковому фасадах. Кахлі з бокового фасаду були побілені, на що вказують залишки крейди на поверхні деяких уламків.

Кахляне панно, складене з кількох виробів, що зображує гербовий сюжет з двоголовим орлом, має аналогії на території Росії, де воно найчастіше використовувалося не в декорі печі, а в зовнішньому оздобленні споруд (Баранова 2006, с. 182, 185). Є відмінності і в елементах малюнка: орли на московських виробках, на відміну від батуринського, мають підняті крила. Появу цього сюжету на кахлях Лівобережної України наприкінці XVII — XVIII ст. можна пов'язати з впливом російської геральдики (Виногородська, Ситий 2008, с. 271). Клейма з двоголовим орлом, задіяні в конструкції кахляних печей, трапляються також у XVII ст. на західноукраїнських землях (Колупаєва 2006, с. 141). Однак у цьому разі сюжет, імовірно, має західноєвропейське походження. Символ двоголового орла у мистецтві Західної Європи доби середньовіччя — раннього нового часу сприймається, у першу чергу, як символ Священної Римської імперії.

ВИСНОВКИ

Як бачимо, кахляні композиції на печах Батурина мали різну конструкцію і розміри, однак вони завжди виконували роль декоративної домінанти в оздобленні кахляної печі, роблячи її вишуканою. Таке не міг собі дозволити кожен

мешканець міста. Кахляні панно і фризи були складником кахляних печей Батурина кінця XVII — початку XVIII ст., якими були оснащені оселі представників верхівки Гетьманщини. Отримані нашим дослідженням результати, у майбутньому можуть стати опорою для графічного відтворення зовнішнього вигляду кахляних печей з гетьманської столиці.

ЛІТЕРАТУРА

- Баранова, С. И. 2006. *Москва изразцовая*. Москва: Москвоведение, Московские учебники.
- Бубенько, Т. С. 2007. Типология и хронология изразцов Витебского замка XVI—XVIII веков. В: Dąbrowska, M., Karwowska, N. (ed.). *Średniowieczne i nowożytne kafle. Regionalizmy-Podobieństwa-Różnice*. Białystok: MRV, с. 253-272.
- Виногородська, Л. І., Ситий, Ю. М. 2008. Колекція кахлів з розкопок на території Батуринської фортеці 2001—2002 рр. В: Коваленко, О. (ред.). *Батуринська старовина*. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, с. 261-277.
- Глазунова, О. Н. 2014. Материальные свидетельства начала изразцового производства Ново-Иерусалимского монастыря. *Археология Подмосковья*, 10, с. 236-246.
- Глазунова, О. Н. 2017. Белорусские и литовские мотивы в изразцовом убранстве печей Ново-Иерусалимского монастыря по материалам раскопок 2009—2015 годов. *Археология Подмосковья*, 13, с. 406-418.
- Гутник, Ю. 2011. Батуринські кахлі з геральдичним сюжетом. В: Дятлов, В. О., Коваленко, В. П., Коваленко, О. Б. (ред.). *Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи*. Матеріали X Міжнародної студентської наукової археологічної конференції, 15—17 квітня 2011 р. Чернігів: ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка, с. 57-61.
- Колупаєва, А. 2006. *Українські кахлі IV — початку XX ст.: Історія. Типологія. Іконографія. Ансамблевисть*. Львів: Інститут народознавства НАН України.
- Лукомский, В. К., Модзалевский, В. Л. 1914. *Малороссийский гербовник*. Санкт-Петербург: Издание черниговского дворянства.
- Маслих, С. А. 1983. *Русское изразцовое искусство XV—XIX вв.* Москва: Изобразительное искусство.
- Мироненко, Л. В. 2017. Редкие типы архитектурно-декоративной керамики Батурина последней трети XVII — начала XVIII вв. *История. Общество. Политика*, 1 (1), с. 63-74.
- Пашковський, О. 2008. Сюжет пізньосередньовічної кахлі з Черкаського Подніпров'я. В: Дятлов, В. О., Івакін, Г. Ю., Коваленко, В. П. (ред.). *Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи*. Матеріали VII Міжнародної студентської конференції (Чернігів, 11—13 квітня 2008 р.). Чернігів: Сіверянська думка, с. 149-151.
- Ситий, Ю. М. 2007. Гетьманські палаци Івана Мазепи в Батурині та деталі їхнього оздоблення. В: Смолій, В. А., Ковалевська, О. О. (ред.). *Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха*. Київ: Інститут історії України НАНУ, с. 257-268.
- Ситий, Ю., Коваленко, В., Кондратьєв, І. та ін. 1995. *Науковий звіт про археологічні роботи 1995 р. на території смт Батурина Бахмацького району Чернігівської області та археологічні розвідки на Чернігівському Задесенні*. НА ІА НАНУ, 1995/68.

Ситий, Ю., Васюта, О., Коваленко, В. та ін. 1996. *Науковий звіт про археологічні роботи в 1996 р. на території історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт Батури Бахмацького р-ну Чернігівської обл.* НА ІА НАНУ, 1996/2.

Ситий, Ю., Васюта, О., Коваленко, В. та ін. 1997. *Науковий звіт про археологічні роботи в 1997 р. на території смт Батури Бахмацького району Чернігівської області.* НА ІА НАНУ, 1997/130.

Ситий, Ю., Васюта, О., Кобець, О. та ін. 2001. *Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт Батури Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2001 р.* НА ІА НАНУ, 2001/47.

Ситий, Ю., Васюта, О., Єгорова, Н. та ін. 2004. *Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах державного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт Батури Бахмацького р-ну Чернігівської обл. в 2004 р.* НА ІА НАНУ, 2004/196а.

Ситий, Ю., Бондар, О., Коваленко, В. та ін. 2008. *Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт Батури Бахмацького р-ну Чернігівської обл. в 2008 р.* НА ІА НАНУ, 2008/125, 1: Замок.

Соболь, В. Е., Ткачев, М. А., Трусков, О. А., Угринович, В. В. 1989. *Белорусские изразцы.* Минск: Беларусь.

Шуткова, Н. П. 2016. Составное изразцовое панно, как элемент печного набора. В: *Современные проблемы гуманитарных и естественных наук.* Материалы XXIX Международной научно-практической конференции, 29—30 июня 2016 г. Москва: Перо, с. 81-88.

Dąbrowska, M. 1987. *Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku.* Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: PAN.

Dąbrowska, M. 2013. Piec jako nośnik idei? *Archaeologia Historica Polona*, 21, s. 209-237.

REFERENCES

Baranova, S. I. 2006. *Moskva izraztsovaia.* Moskva: Moskvovedenie, Moskovskie uchebniki.

Bubenko, T. S. 2007. Tipologija i khronologija izraztsov Vitebskogo zamka XVI—XVIII vekov. In: Dąbrowska, M., Karwowska, N. (eds). *Średniowieczne i nowożytne kafle. Regionalizmy-Podobieństwa-Różnice.* Białystok: MRV, s. 253-272.

Vynohrodska, L. I., Sytyi, Yu. M. 2008. Kolektsiia kakhli z rozkopok na terytorii Baturynskoi fortetsi 2001—2002 rr. In: Kovalenko, O. (ed.). *Baturynska starovyna.* Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihi, p. 261-277.

Glazunova, O. N. 2014. Materialnye svidetelstva nachala izraztsovogo proizvodstva Novo-Ierusalimskogo monastyrja. *Arkheologija Podmoskovia*, 10, p. 236-246.

Glazunova, O. N. 2017. Belorusskie i litovskie motivy v izraztsovom ubranstve pechei Novo-Ierusalimskogo monastyrja po materialam raskopok 2009—2015 godov. *Arkheologija Podmoskovia*, 13, p. 406-418.

Hutnyk, Yu. 2011. Baturynski kakhli z heraldychnym siuzhetom. In: Diatlov, V. O., Kovalenko, V. P., Kovalenko, O. B. (eds). *Serednovichni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Evropy.* Materialy X Mizhnarodnoi studentskoi naukovoï arkheolohichnoi konferentsii, 15—17 kvitnia 2011 r. Chernihiv: ChNPU imeni T. H. Shevchenka, p. 57-61.

Kolupaieva, A. 2006. *Ukrainski kakhli IV — pochatku XX st.: Istorii. Typolohiia. Ikonohrafiia. Ansamblevist.* Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy.

Lukomskii, V. K., Modzalevskii, V. L. 1914. *Malorossiiskii gerbovnik.* Sankt-Peterburg: Izdanie chernigovskogo dvorianstva.

Mironenko, L. V. 2017. Redkie typy arkhitekturno-dekorativnoi keramiki Baturina poslednei treti XVII — nachala XVIII vv. *Istorii. Obshchestvo. Politika*, 1 (1), p. 63-74.

Maslikh, S. A. 1983. *Russkoe izraztsovoe isskustvo XV—XIX vv.* Moskva: Izobrazitelnoe isskustvo.

Pashkovskiy, O. 2008. Siuzhet piznoserednovichnoi kakhli z Cherkaskoho Podniprovja. In: Diatlov, V. O., Ivakin, H. Yu., Kovalenko, V. P. (eds.). *Serednovichni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Evropy.* Materialy VII Mizhnarodnoi studentskoi konferentsii (Chernihiv, 11—13 kvitnia 2008 r.). Chernihiv: Siverianska dumka, p. 149-151.

Sytyi, Yu. M. 2007. Hetmanski palatsy Ivana Mazepy v Baturyni ta detali ikhnoho ozdoblennia. In: Smolii, V. A., Kovalevska, O. O. (eds). *Hetman Ivan Mazepa: postat, otochenia, epokha.* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU, p. 257-268.

Sytyi, Yu., Kovalenko, V., Kondratiev, I. et al. 1995. *Naukovyi zvit pro arkheolohichni roboty 1995 r. na terytorii smt Baturyna Bakhmatskoho raionu Chernihivskoi oblasti ta arkheolohichni rozvidky na Chernihivskomu Zadesenni.* NA IA NANU, 1995/68.

Sytyi, Yu., Vasiuta, O., Kovalenko, V. et al. 1996. *Naukovyi zvit pro arkheolohichni roboty v 1996 r. na terytorii istoriko-kulturnoho zapovidnyka «Hetmanska stolytsia» v smt Baturyn Bakhmatskoho r-nu Chernihivskoi obl.* NA IA NANU, 1996/2.

Sytyi, Yu., Vasiuta, O., Kovalenko, V. et al. 1997. *Naukovyi zvit pro arkheolohichni roboty 1997 r. na terytorii smt Baturyn Bakhmatskoho raionu Chernihivskoi oblasti.* NA IA NANU, 1997/130.

Sytyi, Yu., Vasiuta, O., Kobets, O. et al. 2001. *Naukovyi zvit pro arkheolohichni doslidzhennia v okhoronnykh zonakh istoriko-kulturnoho zapovidnyka «Hetmanska stolytsia» v smt Baturyn Bakhmatskoho r-nu Chernihivskoi oblasti u 2001 r.* NA IA NANU, 2001/47.

Sytyi, Yu., Vasiuta, O., Yehorova, N. et al. 2004. *Naukovyi zvit pro arkheolohichni doslidzhennia v okhoronnykh zonakh derzhavnoho istoriko-kulturnoho zapovidnyka «Hetmanska stolytsia» v smt Baturyn Bakhmatskoho r-nu Chernihivskoi obl. v 2004 r.* NA IA NANU, 2004/196a.

Sytyi, Yu., Bondar, O., Kovalenko, V. et al. 2008. *Naukovyi zvit pro arkheolohichni doslidzhennia v okhoronnykh zonakh istoriko-kulturnoho zapovidnyka «Hetmanska stolytsia» v smt Baturyn Bakhmatskoho r-nu Chernihivskoi obl. v 2008 r.* NA IA NANU, 2008/125, 1: Zamok.

Sobol, V. E., Tkachev, M. A., Trusov, O. A., Ugrinovich, V. V. 1989. *Belorusskie izraztsy.* Minsk: Belarus.

Shutkova, N. P. 2016. Sostavnoe izraztsovoe panno, kak element pechnogo nabora. *Sovremennye problemy gumanitarnykh i estestvennykh nauk.* Materialy XXIX Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii, 29—30 iunya 2016 g. Moskva: Pero, s. 81-88.

Dąbrowska, M. 1987. *Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku.* Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: PAN.

Dąbrowska, M. 2013. Piec jako nośnik idei? *Archaeologia Historica Polona*, 21, s. 209-237.

L. V. Myronenko

**TILE COMPOSITIONS FROM
DECORATION OF STOVES
IN BATURYN IN THE LAST THIRD
OF THE 17th AND THE BEGINNING
OF THE 18th CENTURIES**

The tile compositions from decoration of Baturyn's stoves are discussed. Based on the form, size and number of composite elements, the tile compositions are attributed to the tile panels and friezes. All finds had localized within two objects: hetman's palace on the Citadel (two stoves) and a house of a Baturyn nobleman on the territory of Fortress (one stove).

In the decorative construction of the polychrome stove in the Hetman's palace, there was a tile panel, which included the large heraldic tile and a frame from the belt tiles. The frame is presented in two variants, and it's probable to determine which of them covered the central panel. Besides that, in the central part of this polychrome stove, the tile frieze was located. Its central elements were represented by small round he-

raldic tiles. From the tile panel in the decoration of the second stove in Hetman's house, only fragments of a monochrome green frame were found.

The tiled panel from the stove of the dwelling on the territory of the fortress consisted of four square tiles which formed the heraldic image of the two-headed eagle. Graphic reconstructions of tile compositions can be used in future to reconstruct the decor of the stoves.

Keywords: tiles, tile panel, tile frieze, Baturyn, last third of the 17th and the beginning of the 18th centuries.

Одержано 09.11.2017

МИРОНЕНКО Людмила Володимирівна, кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда 12, Київ, 04210, Україна, *ludmila6ko@gmail.com*.

MYRONENKO Liudmyla Volodymyrivna, PhD, Research Fellow of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalinhrada ave. 12, Kyiv, 04210, Ukraine, *ludmila6ko@gmail.com*.

УДК: 903.4(477.41)''636''

М. Ю. Відейко

ПОСЕЛЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЯНЧА 1

У районі с. Гребені Кагарлицького р-ну Київської обл. виявлено шість поселень трипільської культури, вивчення яких розпочато з 1960-х рр. Для п'яти з них складено плани за допомогою магнітної зйомки. Публікація знахідок з одного з них, розташованого в ур. Янча 1, є кроком до створення цілісної картини приблизно 500-річної історії невеликої групи трипільського населення на мікрорегіональному рівні.

Ключові слова: трипільська культура, Янча 1, поселення, коломиїщинська група, магнітна зйомка.

Багатошарова пам'ятка Янча 1 (рис. 1), що включає поселення трипільської культури, доби бронзи та черняхівської культури, знаходиться поблизу с. Гребені Кагарлицького р-ну Черкаської обл. і була досліджена експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом автора 1992 р. (Відейко 1992). Пам'ятку виявлено 1985 р. під час археологічних розвідок експедицією під керівництвом Т. Г. Мовши (Мовша та ін. 1985). Тоді ж трипільське поселення було датовано етапом СІ, хоча знахідки досі не опубліковано (Мовша та ін. 2003). Згодом відомості про датування і розміри поселень в ур. Янча використав О. Г. Колесніков в узагальнювальній праці з реконструкції суспільного ладу пізньотрипільського населення Наддніпрянщини та опублікував ситуаційний план розташування селищ Янча 1 і Янча 2. Він визначив планування поселення як «кругове», розмірами 160 × 150 м і площею 2,2 га. Забудова, на думку дослідника, налічувала 14 споруд (Колесніков 1993, с. 129, рис. 14).

Поселення розташоване за 2 км на південь від с. Гребені, за 200 м ліворуч від дороги на

Ржищів, в ур. Янча (рис. 1: 1, 2). Пам'ятка займає мис, утворений двома перпендикулярно розташованими глибокими ярами, більший з яких виходить до Дніпра. Яри обмежують поселення з півдня і заходу. На схилах ярів близько до поверхні є виходи джерельної води. 1992 р. на території трипільського поселення проведено розвідку і виявлено ліпну кераміку бронзового віку та матеріали черняхівської культури, встановлено, що його площа становить приблизно 5 га. Восени 1992 р. на п'яти поселеннях трипільської культури в районі Гребенів (урочища Васишин Яр, Виноградне, Янча 1 і 2, Попова Левада) В. П. Дудкін організував магнітну зйомку з метою встановлення їхніх планів, а також уточнення відомостей про розміри і забудову (Дудкін, Відейко 2004, с. 310).

Магнітометричною зйомкою на поселенні Янча 1 охоплено площу 4,7 га, що удвічі більша за площу, визначену розвідкою 1985 р. Слід заважити, що магнітною зйомкою було охоплено, як з'ясувалося, не всю площу поселення, воно продовжується у південному напрямку за межі відзнятої території. Усього на площі 4,7 га виявлено до 80 аномалій, зокрема не менше 22 від наземних споруд (рис. 1: 4) проти 14, встановлених за збором підйомного матеріалу 1985 р.

На плані помітно кругове планування поселення (рис. 1: 4). Діаметр кола приблизно 100 м. Споруди орієнтовано переважно довгою стороною до центра кола. У межах кола вони розташовані з інтервалом від 5 до 20 м. На північному заході у кільцевій забудові є розрив завширшки 50—70 м. Якраз навпроти цього місця, ближче до центра кільця, розташована група з двох споруд, більша з яких має розміри 20 × 6 м і є найбільшою на поселенні. У півден-

© М. Ю. ВІДЕЙКО, 2018

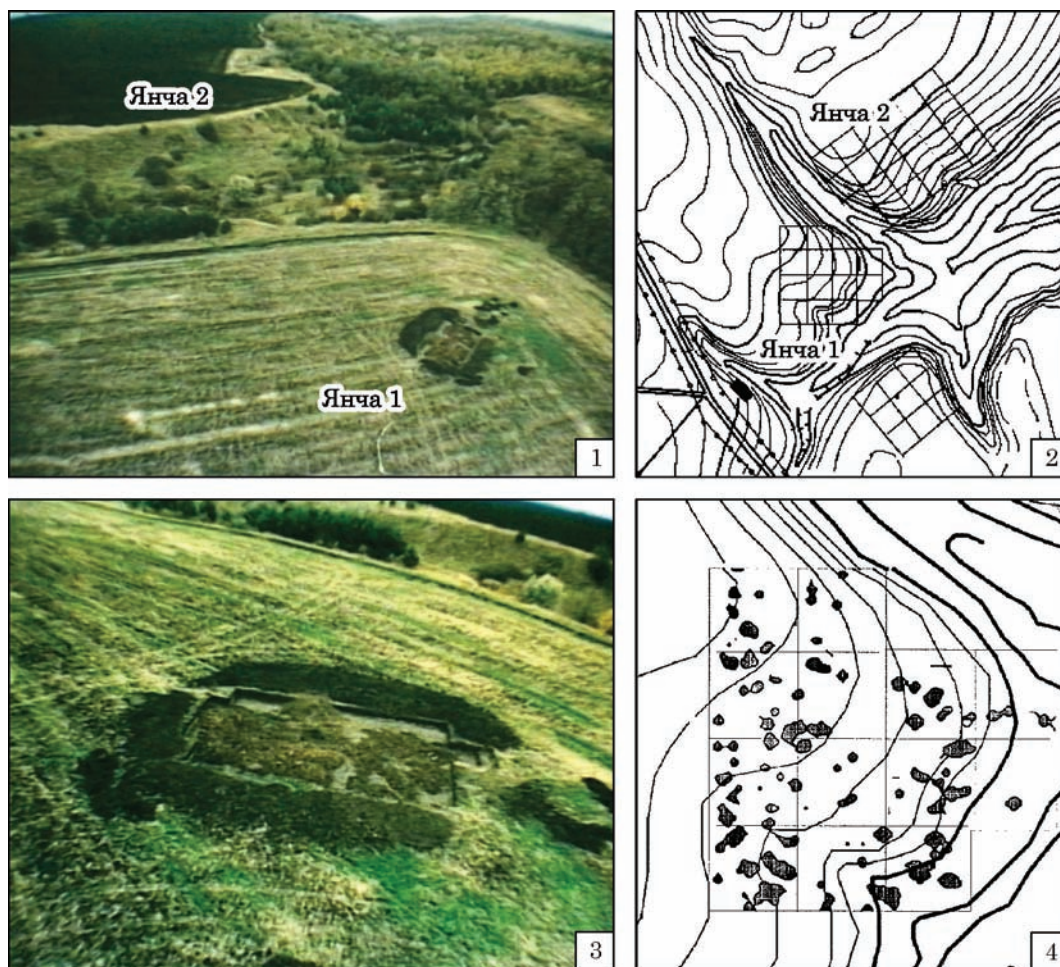

Рис. 1. Гребені, ур. Янча 1: 1 — вид з повітря; 2 — ситуаційний план розташування поселень трипільської культури навколо яру Янча; 3 — вид на місце розкопок решток трипільського житла 1992 р.; 4 — план поселення Янча 1 за магнітною зйомкою 1992 р.

но-західному секторі кола є дві споруди, розташовані одна за одною та орієнтовані довгою віссю паралельно центру поселення.

Поряд з великими виявлено численні невеликі округлі в плані аномалії в діаметрі 2—4 м, можливо, сліди від різноманітних ям. Частина аномалій має відноситися до об'єктів черняхівської культури або бронзового віку. Черняхівськими можуть бути ті, що розташовані ближче до краю яру зі східного та північного боків. Їхні середні розміри становлять 4×4 і 4×3 м і можуть бути слідами трохи заглиблених споруд. Таким чином, магнітною зйомкою уточнено розміри поселення, а також виявлено число і характер археологічних об'єктів на ньому.

З метою перевірки даних магнітометричної зйомки на поселенні 1992 р. під керівництвом автора розкопано одне з трипільських жител, що знаходилося у північній частині пам'ятки (рис. 1: 3). Його залишки склалися зі шматків обпаленої глини, що залягали на глибині 0,4—0,7 м від сучасної поверхні у вигляді прямокутного в плані завалу розмірами $14,0 \times 4,5$ м і завтовшки 5—10 см. Поверхня уламків

обмазки рівна, місцями помітні сліди загладжування. На нижній поверхні обмазки місцями збереглися відбитки колотого дерева, спрямовані поперек довгої осі споруди.

Більша частина знахідок посуду трипільської культури трапилася під завалом. Ця обставина з врахуванням того, що на обмазці з нижнього боку виявлено відбитки колотого дерева, є підставою для висновку про те, що ми маємо справу з перекриттям горнища спаленої будівлі.

Із західної сторони трипільське житло частково перетинала напівземлянка черняхівського часу. Вона була майже прямокутної форми розмірами $4,0 \times 3,5$ м. Товщина її заповнення, що містило фрагменти кераміки і кістки тварин, становила до 20 см. Ця споруда була зафіксована також і магнітометричною зйомкою.

Під час розкопок виявлено розвали кількох посудин, а також фрагменти трипільської кераміки. Це кухонні горщики, виготовлені з домішкою товчених черепашок і піску (рис. 2). Горловину горщиків декоровано розчесами (рис. 2: 1, 2, 4, 7—10), вінця — насічками і заціпами (рис. 2: 1, 2, 4, 9, 10). Біля основи вінця

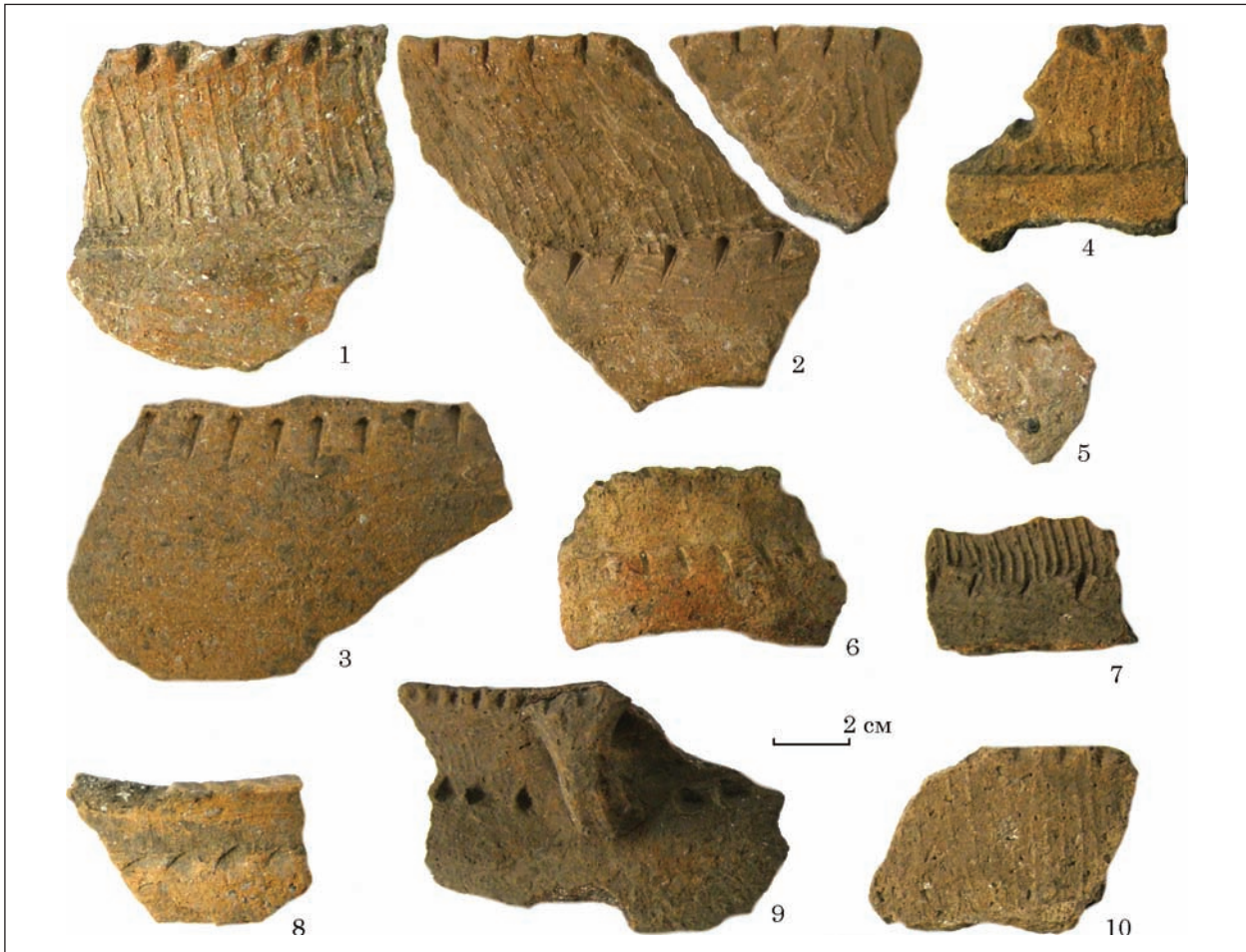

Рис. 2. Гребені, ур. Янча 1: фрагменти кухонного посуду

Рис. 3. Гребені, ур. Янча 1, фрагменти столової кераміки: 1—5 — без орнаменту; 6—11 — із заглибленим орнаментом

є відбитки штампа — мушлі, тонкої палички (рис. 2: 3, 6—9), на одному фрагменті — відбиток перевитого шнура (рис. 2: 4).

Столовий посуд представлено неорнаментованими зразками, а також посудом із заглибленим декором і мальованим. Неорнаментований

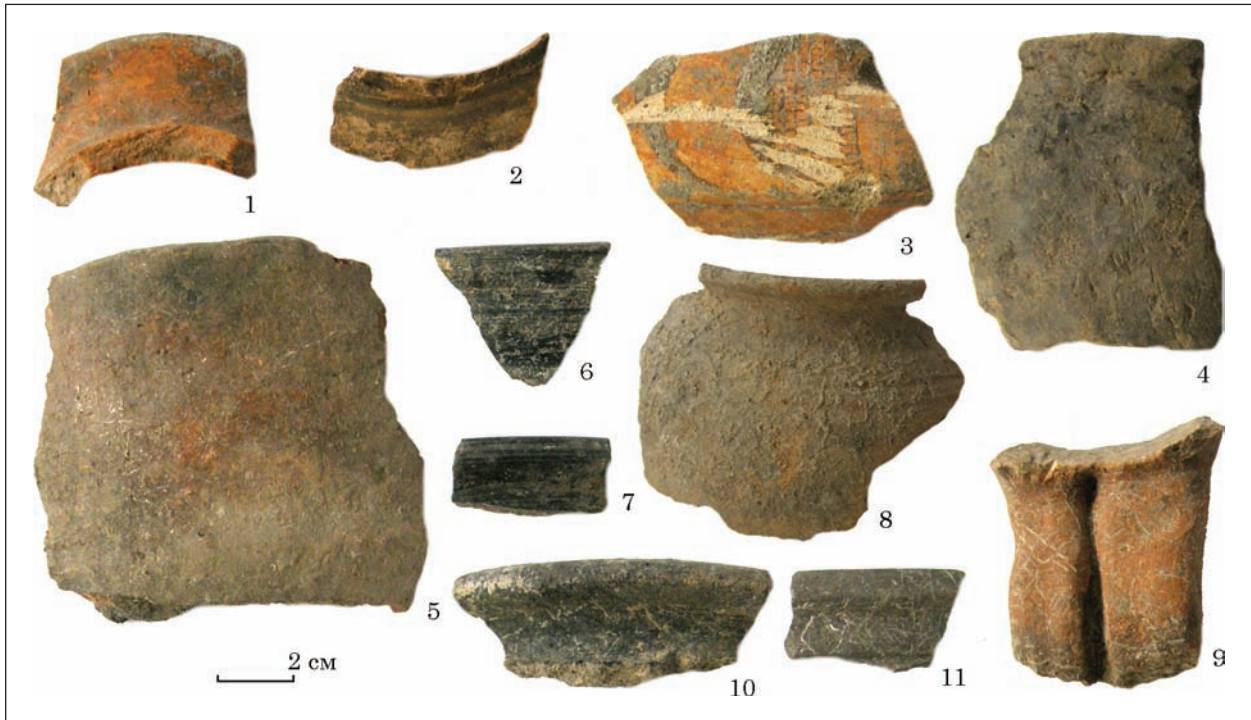

Рис. 4. Гребені, урочище Янча 1: 1—3 — мальований посуд трипільської культури; 4, 5 — фрагменти посуду бронзового віку; 6—11 — матеріали черняхівської культури

посуд — це переважно миски (рис. 3: 1—5). Поверхня заглажена, лощений, колір переважно чорний, чорно-коричневий (рис. 3: 1—3, 5), окремі фрагменти з повторним випалом мають червоний колір (рис. 3: 4). Трапилися також уламки кубків і біконічних посудин (рис. 4).

Із посуду із заглибленим декором маємо фрагмент великого кубка з ручкою з прокресленим біля основи горловини декором (рис. 3: 6), типовим для пам'яток типу Коломийщина І. Решта фрагментів походять від кратероподібного посуду (рис. 3: 7—9), горщика, прикрашеного відбитками круглого штампугорловиною (рис. 3: 10) і миски з насічками на вінцях (рис. 3: 11). Поверхня і її колір посуду цієї групи аналогічні виробам без декору.

Знайдено кілька невеликих фрагментів мальованого посуду. Це уламки біконічного посуду (рис. 4: 1—3). Один з фрагментів має орнаментальну композицію, типову для томашівської локальної групи (рис. 4: 3), що простягається на південь у басейні річок Тальянка і Тікич. З того ж регіону, вірогідно, походить посудина з каолінистою глини, від якої виявлено вінця (рис. 4: 2).

Поселення трипільської культури за переважанням знахідок не декорованого та із заглибленим орнаментом посуду можна віднести до коломишинської групи трипільських поселень Подніпров'я етапу СІ. Цьому висновку відповідає характер мальованого посуду, що належить до томашівської локальної групи етапу СІ. Враховуючи сучасне датування пам'яток цієї групи за ізотопними датами (Muller et al. 2016), Янчу 1 можна віднести до першої половини IV тис. до н. е.

До пізнього бронзового віку можна віднести фрагменти ліпного посуду (рис. 4: 4, 5). З поселенням черняхівської культури можна пов'язати знахідки гончарного посуду і фрагмент амфори (рис. 4: 6—11).

Поселення трипільської культури в ур. Янча 1 є одним із шести поселень трипільської культури, які виявлені на сьогодні в околицях с. Гребені та на його території. Найвідоміше з них — поселення етапу ВІІ (коломишинська група) — розташоване в ур. Васишин Яр на північ від села (Бібіков, Шмаглій 1964, с. 131—132). Ще одне поселення є на території села, теж, вірогідно, етапу ВІІ, фрагменти мальованого посуду з якого експонувались у сільському музеї. Чотири поселення виявлено на південь від села — в ур. Виноградне (вірогідно, фіналу етапу ВІІ або початку етапу СІ), два в ур. Янча (Янча 1 і 2) та в ур. Попова Левада, що за ярмом навпроти Янчі 2. Останні три поселення, вірогідно, синхронні та належать до етапу СІ.

Різниця у датуванні згаданих поселень, що відносяться до однієї локальної групи — коломишинської, можливо, відображає поступове освоєння цієї території певною групою трипільського населення упродовж етапів ВІІ і СІ. Враховуючи розміри та кількість найпізніших поселень, розташованих навколо ур. Янча, на фінальному етапі спостерігаємо зростання кількості населення.

Подальше вивчення гребенівського вузла поселень може становити певний науковий інтерес в аспекті вивчення історії трипільців на рівні мікрорегіону в Наддніпрянщині.

ЛІТЕРАТУРА

Бібіков, С. М., Шмаглій, М. М. 1964. Трипільське поселення біля с. Гребені. *Археологія*, XVI, с. 131-136.

Відейко, М. Ю. 1992. *Звіт про роботу комплексної трипільської експедиції в 1992 році*. НА ІА НАНУ, 1992/26.

Дудкін, В. П., Відейко, М. Ю. 2004. Планування поселень трипільської культури. В: Відейко, М. Ю., Ляшко, С. М. (ред.). *Енциклопедія трипільської цивілізації*. Київ: Укрполіграфмедіа, с. 303-314.

Колесников, А. Г. 1993. *Трипольское общество Среднего Поднепровья. Опыт социальных реконструкций в археологии*. Киев: Наукова думка.

Мовша, Т. Г., Бузян, Г. Н., Колесников, А. Г. 1985. *Отчет о работе Киевско-Трипольского отряда Киевской областной археологической экспедиции «Свода» в 1985 году*. НА ІА НАНУ, 1985/1г.

Мовша, Т., Корвін-Піотровський, О., Бузян, Г. 2003. Розвідки трипільських пам'яток Правобережної Київщини (слідами Вікентія Хвойки). В: Черняков, І. Т. (ред.). *Трипільська цивілізація у спадщині України*. Матеріали науково-практичної конференції. Київ: Просвіта, с. 299-306.

Müller, J., Hofmann, R., Brandstatter, L., Ohlrau, R., Videiko, M. 2016. Chronology and Demography: How Many People Lived in a Mega-Site? In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. (eds.). *Trypillia Megasites and European Prehistory*. London; New York: Routledge, p. 133-169.

REFERENCES

Bibikov, S. M., Shmahlii, M. M. 1964. Trypilske poselennia bilia s. Hrebeni. *Arkheolohiia*, XVI, p. 131-136.

Videiko, M. Yu. 1992. *Zvit pro robotu kompleksnoi trypils'koi ekspeditsii v 1992 rotsi*. NA IA NANU, 1992/26.

Dudkin, V. P., Videiko, M. Yu. 2004. Planuvannia poselen trypils'koi kultury. In: Videiko, M. Yu., Liashko, S. M. (ed.). *Encyklopediia trypils'koi tsyvilizatsii*. Kyiv: Ukrpoligrafmedia, p. 303-314.

Kolesnikov, A. G. 1993. *Tripol'skoe obshchestvo Srednego Podneprov'ia. Opyt sotsyalnykh rekonstruktsii v arkheologii*. Kyiv: Naukova dumka.

Movsha, T. G., Buzian, G. N., Kolesnikov, A. G. 1985. *Otchet o rabote Kievsko-Tripol'skogo otryada Kievskoi oblastnoy arxeologicheskoi ekspeditsii «Svoda» v 1985 godu*. NA IA NANU, 1985/1g.

Movsha, T., Korvin-Piotrovskiy, O., Buzian, G. 2003. Rozvidky trypils'kykh pamiatok Pravoberezhnoi Kyivshchyny (slidamy Vikentii Khvoiki). In: Cherniakov, I. T. (ed.). *Trypilska tsyvilizatsia u spadshchyni Ukrainy*. Materialy nauko-vo-praktychnoi konferentsii. Kyiv: Prosvita, p. 299-306.

Müller, J., Hofmann, R., Brandstatter, L., Ohlrau, R., Videiko, M. 2016. Chronology and Demography: How Many People Lived in a Mega-Site? In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. (eds.). *Trypillia Megasites and European Prehistory*. London; New York: Routledge, p. 133-169.

M. Yu. Videiko

TRYPILLIA CULTURE
SITE YANCH 1

Six settlements of Trypillia culture are known near Hrebeni village in Kaharlyk Region of Kyiv Oblast by now. Investigations of this sites started in the early 1960s plans are made using magnetic prospecting for five of them. Publishing of a small collection of finds from one of them, originating from Yancha 1 location, is an important step towards creating a coherent picture of the 500-year history of a small group of Trypillia population which belonged to Kolomyishchyna local group at the micro-regional level. Some finds of painted pottery demonstrate connections with Tomashivka local group located in more than 100 kilometers to south. Later, this place was settled in the Late Bronze Age and the 4th century AD (Cherniakhiv culture).

Keywords: Trypillia culture, Yancha 1, settlement, Kolomyishchyna group, magnetic prospecting.

Одержано 10.10.2017

ВІДЕЙКО Михайло Юрійович, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач Науково-дослідної лабораторії археології історико-філософського факультету Київського університету імені Бориса Грінченка, вул. маршала Тимошенка 136, Київ, 04212, Україна, my.videiko@kubg.edu.ua.

VIDEIKO Mykhailo Yuriiovych, DSc, Senior Research Fellow, Head of the Scientific and Research Laboratory of Archaeology of the History and Philosophy Department, the Borys Hrinchenko Kyiv University, st. M. Timoshenko, 13B, Kyiv, 04212, Ukraine, my.videiko@kubg.edu.ua.

Е. В. Овчинников

ПЛАСТИКА З ТРИПІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ КАНІВСЬКОГО ПОДНІПРОВ'Я: НОВІ НАДХОДЖЕННЯ

Проаналізовано пластику трипільської культури, що походить з поселень Канівського Подніпров'я і зберігається у Наукових фондах Інституту археології НАН України.

Ключові слова: Кукутень—Трипілля, Канівське Подніпров'я, канівська локальна група, антропоморфна пластика, реалістична пластика.

ВСТУП

Відомі нині колекції пластики з поселень Канівського Подніпров'я, які зберігаються у різних музейних, наукових і освітніх закладах регіону, можна вважати, становлять значну частку серед скульптури малих форм Кукутень-Трипілля. Загальна кількість скульптурок становить приблизно 200 од., з них 170 — це антропоморфні статуетки. У Наукових фондах Інституту археології НАН України зберігаються знахідки пластики, отримані автором під час досліджень з 1990-х рр. Найцікавіші з них вже введено до наукового обігу, в першу чергу, це стосується голівок з реалістичними рисами обличчя (Овчинников, Квітницький 2002; Овчинников 2004). Інші лише згадано у монографічному виданні, присвяченому поселенням регіону (Овчинников 2014). Нині маємо в колекції двадцять три знахідки з хут. Незаможник, шість із Вільшани І, по три із Зеленої Діброви і Квіток II і одну з хут. Хмільна. Коротко охарактеризуємо пам'ятки, з яких походить пластика.

1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПАМ'ЯТОК

Хут. Незаможник — поселення канівської групи Кукутень—Трипілля — знаходиться за

© Е. В. ОВЧИННИКОВ, 2018

2,0 км на північний схід від смт Вільшана Городищенського р-ну Черкаської обл., розташоване на пологому мисоподібному виступі плато лівого берега р. Журавка, що впадає у р. Вільшанка. Площа поселення становить понад 20 га, висота мису 5—18 м. Пам'ятку відкрив І. П. Гуриненко у 1984 р., розвідки проводили О. В. Цвек, В. О. Круц, С. М. Рижов та ін. У 1999—2000 рр. під керівництвом автора тут проведено розкопки і досліджено повністю три наземні споруди і одну частково, два комплекси заглиблених об'єктів, гончарну майстерню тощо, а також дві господарські ями (Овчинников, Черновол 1999; Овчинников, Черновол, Гуриненко 2001; Овчинников 2002; 2014). Фрагменти пластики знайдено під час розкопок таких об'єктів і ділянок:

— площадка 2 — два погруддя і нижня частина торса від трьох жіночих фігурок, два фрагменти ніжок — від статуетки сидячої і статуетки великого розміру (рис. 1: 2, 3, 9; 2: 1, 3; 3: 2—4, 7);

— площадка 3 — фрагмент порожнистого предмета, можливо, від орнітоморфної статуетки (рис. 8: 3);

— площадка 4 (зруйнована) — нижня частина торса жіночої фігурки (рис. 1: 4);

— комплекс заглиблених будівель, що складався з трьох ям, — фрагмент верхньої частини торса жіночої фігурки, нижня частина торса з ніжною (гермафродит?), фрагмент порожнистої ніжки, можливо статуетки-гіганта із ями 3 (рис. 1: 1, 14; 2: 4; 3: 5), ніжка від фігурки сидячої, фрагмент вінець миски з антропоморфною фігуркою-наліпом, ніжка стовпчикоподібна від порожнистої посудини чи статуетки, фрагмент ніжки від фігурки стоячої з ями 4 (рис. 1: 7, 13; 2: 2, 7; 3: 9), диск з отвором (модель колеса?) з ями 5 (рис. 2: 5);

Рис. 1. Хут. Незаможник, пластика

— гончарна майстерня, влаштована у двох заглиблених приміщеннях, — нижня частина жіночого торса на стовпчикоподібній ніжці,

нижня частина торса жінки з ями А (рис. 1: 5, 12; 3: 6), фрагмент ніжки стовпчикоподібної від антропоморфної? статуетки, фрагмент ніжки

Рис. 2. Хут. Незаможник, пластика

антропоморфної статуетки, фрагмент невиразний від антропоморфної? статуетки з прилеглої території (рис. 1: 11, 15; 2: 6);

— територія поселення, підйомний матеріал — нижня частина жіночого торса на стовпчикоподібній ніжці, торс жіночої фігурки в позі стоячи, фрагмент ніжки антропоморфної фігурки з розписом (рис. 1: 6, 8, 10).

Вільшана I — поселення канівської групи Кукутень-Трипільля знаходиться у середмісті смт Вільшана Городищенського р-ну Черкаської обл. Розкинулося на похилому мисоподібному виступі плато, утвореному злиттям річок Вільшанка і Мазніке. Площа поселення становить понад 30 га, висота мису 10—15 м. Пам'ятку відкрив І. П. Гуриченко у 1984 р., розвідки провадили О. В. Цвек, В. О. Круп, С. М. Рижов та ін. У 1996—97 рр. автор провів тут охоронні розкопки, під час яких досліджено

повністю залишки наземного житла (площадки) і заглиблену споруду, а також частково господарські ями трипільського часу (Овчинников 1997; 2002б; 2014; 2015).

Фрагменти пластики знайдено під час розкопок таких об'єктів:

— будівля заглиблена (напівземлянка) — статуетка мініатюрна антропоморфна стовпчикоподібна, фрагмент ніжки від статуетки великої, верхня частина жіночої статуетки з реалістичними рисами (рис. 4: 2, 3; 5: 1, 2; 6: 3; 7: 3);

— яма 1 (господарська) — нижня частина жіночого торса, масивна циліндрична ніжка від антропоморфної статуетки або посудини (рис. 4: 1, 4);

— підвальне приміщення середньовічного будинку — мініатюрна ніжка від антропоморфної? статуетки (рис. 4: 5).

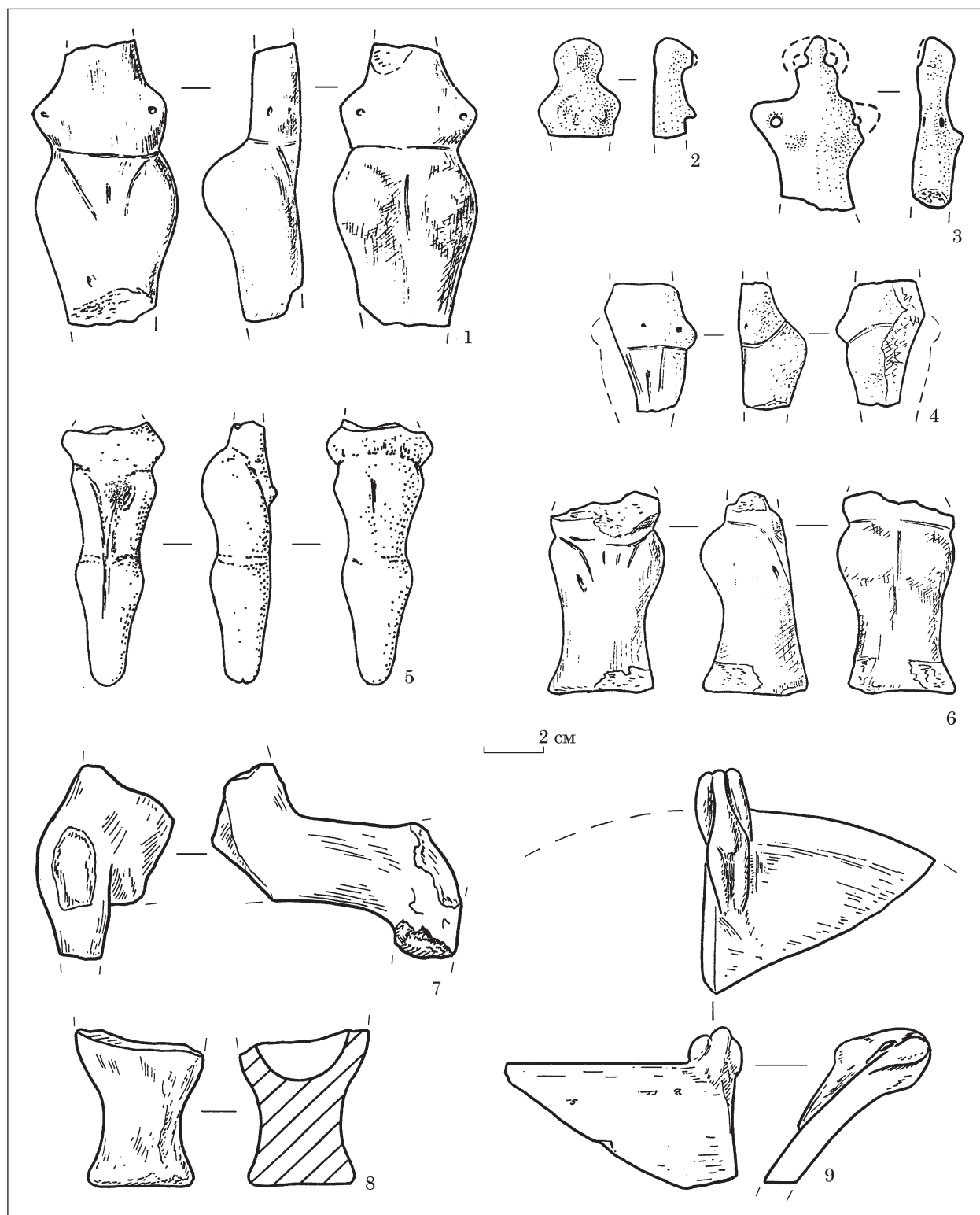

Рис. 3. Хут. Незаможник, пластика

Зелена Діброва — поселення томашівської групи Кукутен-Трипілля — знаходиться на північній околиці с. Зелена Діброва Городищенського р-ну Черкаської обл. Займало пологий виступ плато на лівому березі р. Ніповка (доплив р. Вільшанка), оточений вигином річки. Площа поселення понад 13 га, висота плато 2—15 м. Пам'ятку відкрив 1974 р. міс-

цевий мешканець Ф. І. Горошко. Розвідки на поселенні провадили О. В. Цвек, О. В. Назаров і автор, який у 2000 р. повністю розкопав дві площадки. Фрагменти пластики знайдено під час розкопок таких об'єктів:

— площадки 1 і 2 (територія перед будівлями з боку входів) — торс з реалістичною голівкою від чоловічої сидячої фігурки (рис. 6: 4; 7: 4);

Рис. 4. Пластика: 1—5 — Вільшана I; 6 — Зелена Діброва; 7—8 — Квітки II

— площадка 1 (скупчення за «задньою» торцевою стіною будівлі) — нижня частина жіночої фігурки з окремо виліпленими ніжками, зооморфна статуетка (рис. 4: 6; 5: 3; 8: 1; 9: 1).

Квітки II — поселення канівської групи Кукутень-Трипілья — знаходиться на північний захід від околиці с. Квітки Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл. Розташоване на мисоподібному виступі плато, утвореному р. Листвинка (Монастирська) та яром. Площа поселення приблизно 20 га. Пам'ятку відкрив І. Д. Гупало у 1970-х рр. У 1980—90-ті рр. тут проводили розвідки В. І. Клочко, М. Ю. Відейко, О. М. Тітова, О. В. Назаров і автор (Овчинников 1999; Овчинников, Квітницький 2002).

Місцевий краєзнавець-аматор В. М. Маслов зібрав на поверхні і передав через автора на зберігання в Інститут археології НАН України невелику колекцію пластики. Це — голівка великої антропоморфної статуетки з реалістично проробленими деталями, два фрагменти схематичних жіночих фігурок, зооморфна статуетка (рис. 4: 7, 8; 5: 4, 5; 6: 1; 7: 1).

Хут. Хмільна — поселення канівської групи Кукутень-Трипілья, що знаходиться за південно-західною околицею хут. Хмільна Канівського р-ну Черкаської обл. Поселення займає ділянку мисоподібного виступу плато, що поросло молодим лісом (уроч. Гадюче Поле I). Відкрив у 2000 р. М. В. Квітницький, обстежив автор у 2001 р. Уціліла частина поселення становить приблизно 400 × 70 м, ділянка обмежена з півночі і півдня глибокими ярами (Овчинников 2002а; 2014; Овчинников, Квітницький 2002).

Фрагмент скульптурки з реалістичними рисами знайдено в ямі трипільського часу, що, ймовірно, входила до комплексу заглиблених об'єктів господарського призначення (рис. 6: 2; 7: 2).

2. РІЗНОВИДИ ПЛАСТИКИ, ТЕХНОЛОГІЯ ВИГОТОВЛЕННЯ

Переходячи до характеристики пластики, відразу зазначимо, що розвиток пластики йшов у щільному взаємозв'язку з усім кераміч-

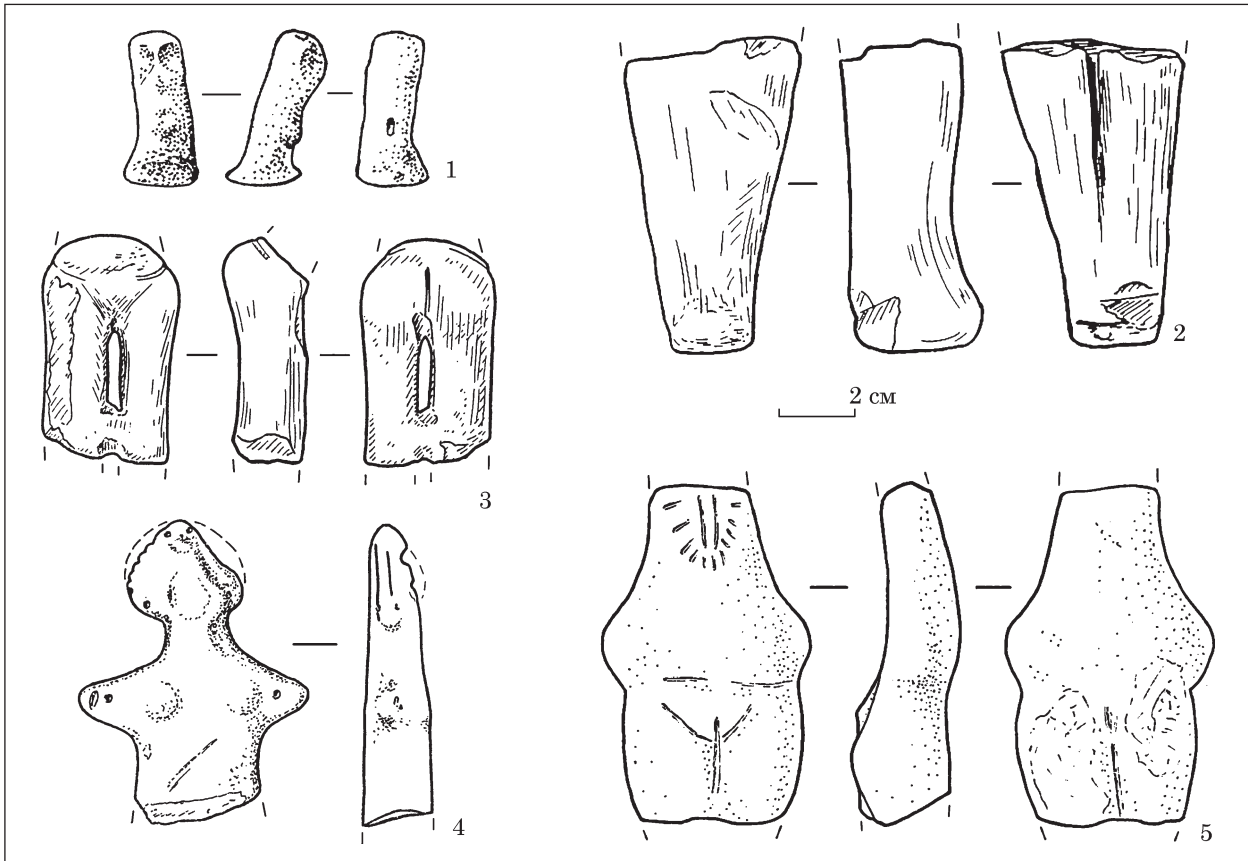

Рис. 5. Пластика: 1—2 — Вільшана I; 3 — Зелена Діброва; 4, 5 — Квітки II

ним виробництвом, у першу чергу, наймасовішої категорії — посуду. Це спостерігається за подібністю технологічних прийомів (сировина), оформленням поверхні та спільними сюжетами в декорі виробів. Зрозуміло, що це обумовлено одним і тим само матеріалом, з якого їх виготовлено, — керамікою. Водночас за формою це очевидно різні розряди артефактів, як різним є і їхнє призначення. Якщо посуд зазвичай використовувався повсякденно у побуті (за винятком ритуального), то пластика — лише в культово-обрядовій діяльності. Близькі за технікою і технологією виготовлення та високим художнім рівнем виконання і ті, й інші задовольняли, мабуть, водночас і естетичні потреби трипільського населення.

Вирізняються такі групи пластики: антропоморфна, зооморфна, орнітоморфна та інші вироби (моделі, амулети-підвіски, конуси-пінтадери, «хлібці»). Окремо розглядаються скульптурні наліпи на посуді — антропоморфні або зооморфні.

Проблему класифікації трипільської антропоморфної пластики, до якої зверталися свого часу А. Погожева (1983) і Т. Г. Мовша (1975), досі не розв'язано задовільно. Це змушує дослідників вибудовувати власні класифікації (Збеневич, 1989; Бурдо, 2001). Ми поділяємо групу антропоморфної пластики на: підгрупа — стать (чоловіча, жіноча); тип — поза (стоячі, сидячі); підтип — особливості оформ-

лення деталей. Окремо розглядається такий аспект, як наближення до реалістичності зображень окремих деталей, жестів тощо. Аналіз пластики ускладнює те, що вона здебільшого фрагментарна. Від статуєток збереглися лише окремі частини — торс чи нижня частина, іноді — ніжка, рідше — голова. Тож більшість фрагментів не піддається визначенню.

За техніко-технологічними показниками переважна кількість пластики в основних рисах аналогічна розписній кераміці канівської групи Кукутень-Трипільля. Вона має прикмети, які одразу вирізняють її з керамічних комплексів сусідніх локальних груп трипільських пам'яток. Характерною її рисою є використання переважно озалізнених глин, де описнювачем була природна домішка пилоподібного піску, через що після випалу вироби набували різних відтінків помаранчевого кольору. Особливістю формувальних мас, де використовувалися ці сорти глин, є відсутність спеціально внесених домішок-описнювачів, оскільки такі глини містили деяку частку алевриту. Це переважно дуже дрібний пилоподібний пісок розміром 0,1—0,3 мм і менше з окремими більшими піщинками. У формувальній масі, виготовленій на основі озалізнених глин, є також природна домішка дрібних крихт карбонатів.

Домішками, що не впливають на технологію виготовлення, можна вважати поодинокі шматочки вохри, іноді досить великі, та інших залі-

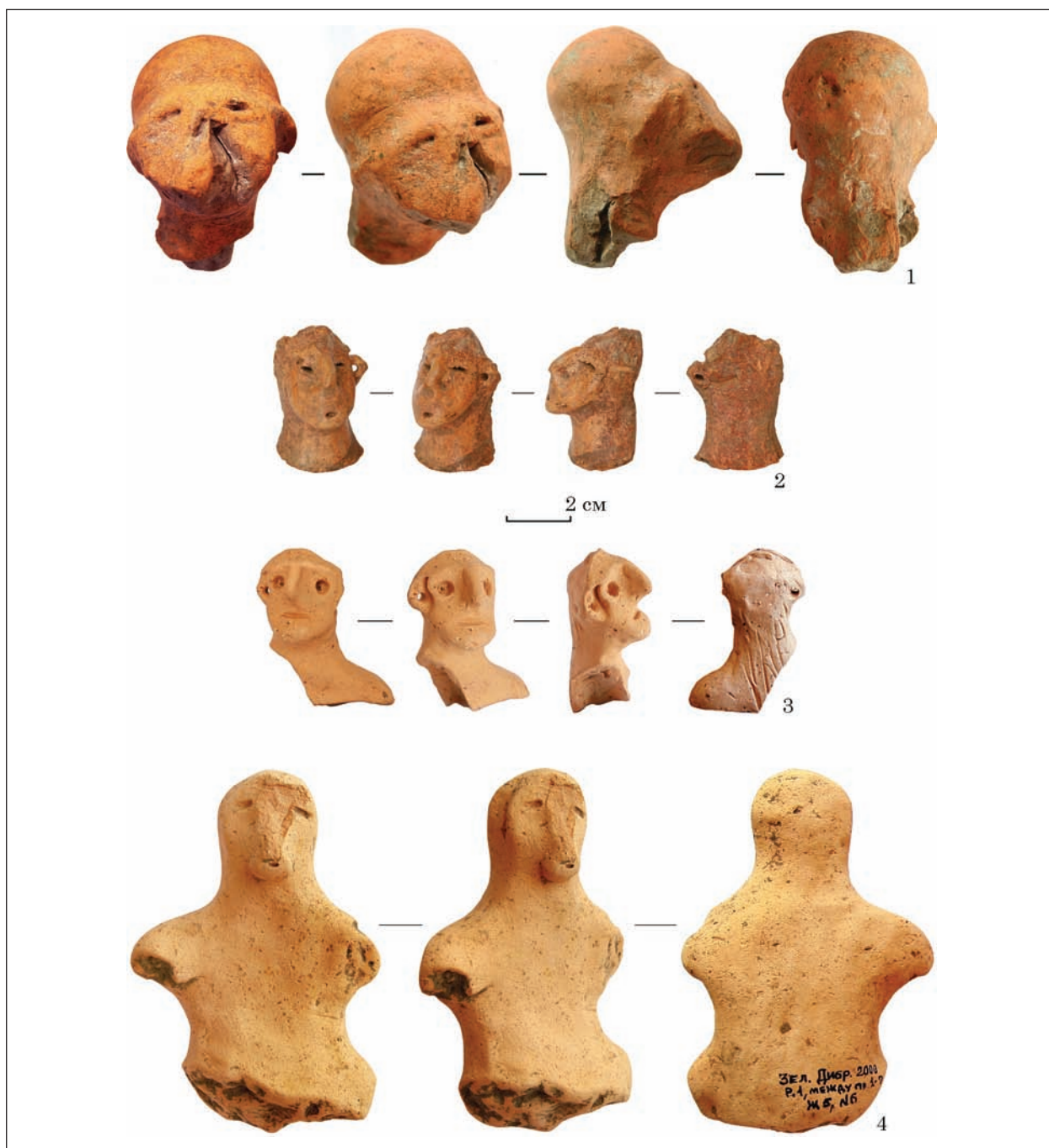

Рис. 6. Пластика з реалістичними рисами: 1 — Квіткі II; 2 — хут. Хмільна; 3 — Вільшана I; 4 — Зелена Діброва

зистих сполук (кривавик). Не підлягає сумніву, що за ретельної підготовки формувальної маси і кропіткого ліплення фігурок вони не могли бути непоміченими, що наводить на думку, що їх, імовірно, осмислено лишали або додавали до неї. Це могло бути пов'язано з міркуваннями ритуального характеру. Це також стосується і потрапляння зернівок культурних злаків до гончарного тіста під час ліплення. Відбитки зернівок трапляються зазвичай у нижній частині торса фігурок — спереду в ділянці лона (хут. Незаможник) або ззаду на сідницях (Вільшана I). З такої сировини виготовлено

понад 90 % пластики з поселень Канівського Подніпров'я.

Особливе місце у гончарстві трипільських пам'яток цього регіону посідало використання багатокомпонентних формувальних мас, де в'язучою основою була суміш з двох глин — більше пластичних («жирних») каолінітових і озалізнених, з яких остання є опіснювачем, оскільки містить природну алевритову домішку. При виготовленні посуду додатковою опіснюючою домішкою можуть бути пісок великої та середньої зернистості, товчений граніт, зерна кварцу, а іноді вапнякові крихти, шматочки

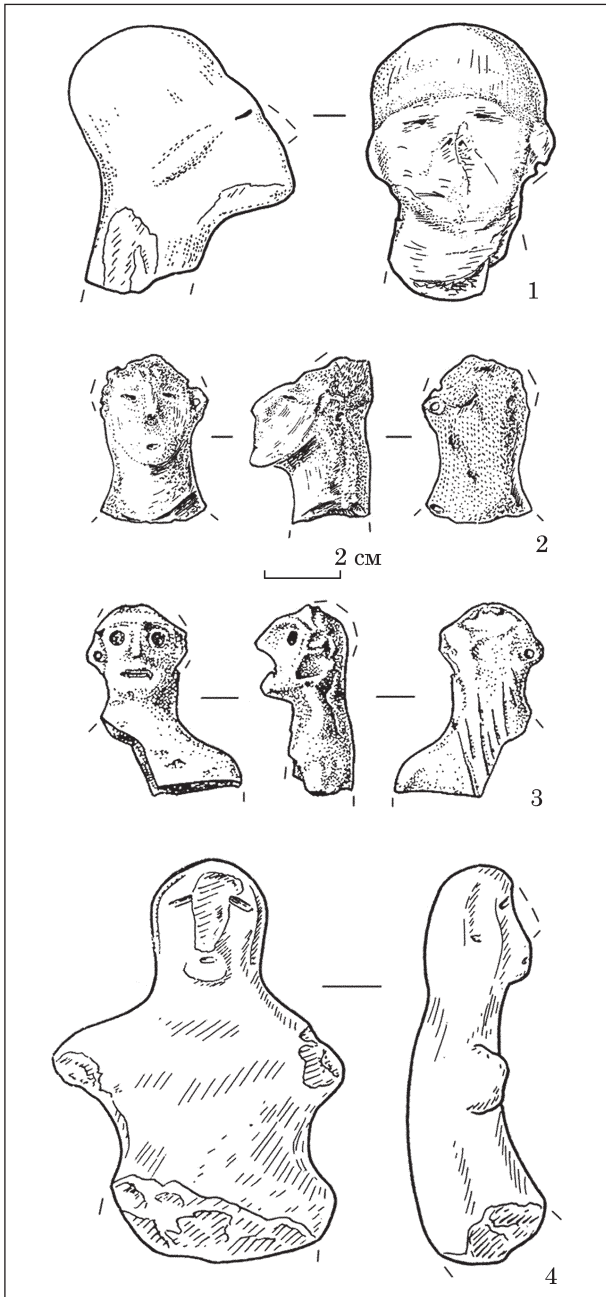

Рис. 7. Пластика з реалістичними рисами: 1 — Квіт-ки II; 2 — хут. Хмельна; 3 — Вільшана I, 4 — Зелена Діброва

кривавику і білоглиняного шамоту. У повністю сформованому вигляді така сировина прева-лює у гончарстві пам'яток небелівської і тома-шівської груп.

Формувальна маса пластики, виготовленої за цією технологією, не має значної частки подібних опіснювачів, більше пластична і дріб-нодисперсна. У нашій колекції маємо лише одну статуетку з томашівської пам'ятки Зелена Діброва, в якій є такі домішки, як пісок і пооди-нокі зерна жорстви¹.

1. Саме за технологічними ознаками О. О. Якубен-ко (2000) з'ясувала напрямки розповсюдження

поодинокими екземплярами представлені вироби, виготовлені з коалінітової білої гли-ни без штучного опіснювача. Маємо одну таку статуетку з хут. Незаможник (заглибина під площадкою 2) і ще одну з Вільшани I (напів-землянка).

Розписну кераміку, пластику тощо випалю-вали завжди в окислювальному середовищі, рівномірно і за високої температури (700—900 °C). Якість виробів добра, кераміка міцна, легка. Проте простежено відмінності у стані збереження знахідок, зокрема за фрагмен-тами пластики, які за масового виробництва кераміки можна пов'язувати з певним станом гончарства загалом. Імовірно, що на таких ін-дивідуальних знахідках, якими є пластика, загальний стан галузі міг і не відобразитись, а якість залежала від конкретної ситуації — більшої чи меншої уваги до певного виробу. Наприклад, схематичні статуетки, які були досить поширеними, випалені за невисокої температури. Їхня поверхня може розтирати-ся за незначного докладання сили, орнамент тримався дуже погано або не зберігся зовсім. У той же час трапляються вироби і доброї якості. Антропоморфні голівки з реалістичними ри-сами обличчя зазвичай вирізняються високою якістю виготовлення.

Антропоморфна пластика канівської групи має характерні ознаки за технікою ліплен-ня. Більшість фігурок виготовлено поетапно з кількох частин. Спочатку як окремі деталі ви-готовляли основні частини майбутньої фігурки (голова, торс, нижня частина з двох половинок), потім їх з'єднували в ціле, іноді не дуже дбало, що помітно на зламах. Стиги між деталями виліпленої таким чином фігурки були, напев-не, найуразливішими, оскільки більшість ста-туеток розламана саме у таких місцях. Особи-ва увага приділялася ліпленню ніжок. Навіть для суцільної веретеноподібної форми, яку часто надавали нижній частині статуетки, та-кож виготовлялися дві окремі деталі, які потім з'єднувалися по вертикалі в одну монолітну ніжку. Окремо доліплювалися і дуже ретельно оформлювалися рельєфні деталі людської фі-гурки — сідниці, жіночі груди, зачіска.

Нагадаємо, що подібне поетапне конструю-вання антропоморфних статуеток або з одного шматка глини, який нарощували окремими виступаючими деталями, або з двох—трьох частин — верхньої та нижньої, двох вертикаль-них тощо відмічено в усіх регіонах Трипілья (Мовша 1973, с. 4; Погожева 1983, с. 118—119). Але для антропоморфної пластики Канівсько-го регіону простежено, ймовірно, найбільше

«західнотрипільських» традицій виготовлення пластики у Середньому Подніпров'ї. Виявлені нею характерні технологічні риси стали підгрун-тям для чіткого розрізнення «канівських» і «тома-шівських» виробів.

складні і різноманітні способи виготовлення. Аналогічну техніку раніше було зафіксовано лише на пластиці з томашівського поселення Чичиркозівка (Гірик, Відейко 1989, с. 86—87), яке територіально наближене до регіону Канівського Подніпров'я.

Переважає більшість антропоморфних фігурок мала наскрізні отвори. Таким прийомом показані очі на дископодібних голівках. Кількість очей-отворів може бути різною, але завжди парною — по одному, два, три з кожного боку лиця. По краю дископодібної голівки з Квіток II йде рядок дуже тонких отворів-проколів (рис. 4: 8; 5: 4). Традиційними є отвори у плечових і надстегнових виступах фігурок. Більшість дослідників схильні вбачати у отворах на статуетках лише утилітарне їх призначення (для підвішування, закріплення), хоча ніколи не згадується про наявність характерних слідів такого використання (затертість). Н. Б. Бурдо пояснює наявність отворів існуванням дуже архаїчного іконографічного прототипу в культурі Месопотамії та припускає, що звідти цей образ міг потрапити до трипільського середовища (Бурдо 2001, с. 90).

Зооморфним фігуркам, які є великою рідкістю на поселеннях регіону, така різноманітність прийомів не прикметна. Виготовляли їх, мабуть, з одного шматка глини, а найуразливішими місцями їх були тонкі деталі, що виступали, — роги, морда тощо (рис. 8: 1, 2; 9). І зовсім рідкісними є орнітоморфні статуетки-брязкальця, тулуб яких ліпили з двох половинок, тож він і розламувався в подальшому щонайменше надвое. Зазвичай знаходять лише їхні окремі частини — верхню або нижню частини порожнистого тулуба, стовпчикоподібну ніжку тощо (рис. 8: 3).

На зооморфній пластиці Канівського регіону не збереглося навіть слідів ангобу і розпису. Але, виходячи з широкого кола аналогій, можна припустити, що виліплені статуетки висувували, покривали ангобом (фігурки тварин) і розписували (фігурки птахів), потім випалювали.

Розглянемо морфологічні характеристики і декор пластики Канівського Подніпров'я.

2.1. АНТРОПОМОРФНІ СТАТУЕТКИ

Здебільшого вони стрункі, зберігають пропорції тіла людини. У виготовленні антропоморфної пластики дотримувалися стандарту, висота стоячих статуеток приблизно 15—20 см. Висоту сидячих визначити важко з огляду на сильну фрагментарність. Переважають жіночі фігурки, чоловічі є рідше винятком. Якщо більшість жіночих фігурок виготовлено у схематичному стилі, з дотриманням лише загальних обрисів людського тіла, то чоловічі завжди мають підкреслено реалістичну рису або деталь. Діапазон прийомів досить широкий — від натуралістично виліплених геніталій¹ до виступаючого підборіддя підквадратної форми.

Переважає більшість стоячих фігурок у стоячій позі — з прямим відхиленим назад торсом, іноді зі зверненим догори лицем.

Особливого розмаїття в антропоморфній пластиці набуло формування нижньої частини ніжки як стоячих, так і сидячих фігурок. Саме за формою ніжок виділяємо кілька підтипів статуеток:

Підтип 1 — фігурки з веретеноподібною ніжкою. Бувають з позначеною ступнею (рис. 2: 11) або мають загострений чи округлий кінець ніжки (рис. 1: 7, 8, 14);

Підтип 2 — фігурки на масивній стовпчикоподібній ніжці, що розширюється донизу (рис. 1: 10, 12; 3: 6).

Підтип 3 — фігурки з щільно зімкнутими ніжками (рис. 4: 3; 5: 2).

Підтип 4 — фігурки зі з'єднаними перемичкою на ділянці колін ніжками (рис. 2: 2 (?); 4: 6; 5: 3). Така риса моделювання нижньої частини антропоморфної фігурки стала з часом характерною ознакою канівської пластики (Овчинников 2014, с. 151—152).

До окремого підтипу, мабуть, слід віднести мініатюрну стовпчикоподібну статуетку з Вільшани I, яку раніше ми відносили до 2-го підтипу. Вкрай схематична мініатюрна статуетка має вигляд нахилоного стовпчика на приплюснутій ніжці. Її висота 4,2 см. Округла голівка з ледь наміченим носом не відділена від тулуба. У нижній частині в області живота є невеличка опуклість — імовірно, ознака вагітності, а на протилежній, ззаду, — втиснуте зернятко, що, можливо, символізує запліднене лоно (рис. 4: 2; 5: 1). Аналогії цій рідкісній знахідці маємо у Середньому Побужжі — стовпчикоподібні статуетки з пам'ятки Вербівка (етап В II), які опублікував П. І. Хавлюк (1959). Це — приземкуваті досить примітивно виконані фігурки розміром від 3,3 до 4,2 см. Дослідник убачав у них зображення птахів, імовірно, пугачів. Підставою для такого трактування є наявність на голівці виступів, що нагадують «вуха» пугача. Але пізніше були виявлені антропоморфна фігурка зі сплющеною Т-подібною голівкою у Миропіллі (Цвек 1993, с. 76, рис. 2: 5), міксаморфна голівка в Черкасовому Саді 2 (Бурдо 2013, с. 99—100, 268—269), які показують, що окремі зооморфні деталі можуть іноді поєднуватись із загальним антропоморфним образом. Статуетка з Вільшани I позбавлена зооморфних рис, навпаки, тут начеб підкреслено жіночу стать, запліднення чи вагітність. Проте за іншими параметрами ці фігурки дуже схожі.

1. Натуралістично показані первинні ознаки статі є на схематичних торсах із Грицинів I та уроч. Хатище. Зберігаються в музеях Канева.

Маємо також відбиті стовпчасті ніжки, що походять, імовірно, від порожнистих антропоморфних фігурок (рис. 1: 13, 15; 2: 3; 8; 4: 5). Такі скульптурки могли мати у порожнині глиняні кульки, що імітували запліднення і були звуковим супроводом під час магічних обрядів.

Відомо лише три фрагменти від великих виробів, висота яких загалом могла сягати 40—50 см. Це ніжки з хут. Незаможник і Вільшани І, голівка з Квіток II (рис. 2: 3, 4; 4: 3; 6: 1; 7: 1). Можна вважати, що масивність, певний гігантизм, які є проявом одного з напрямів розвитку антропоморфної пластики Буго-Дніпровського регіону у періоди В II і С I (Погожева 1983, с. 85; Шумова 1989, с. 11), відбилися і на скульптурній традиції канівської групи, але не стали тут доміантними.

На більшості статуеток, що потрапили до Наукових фондів Інституту археології НАНУ, орнамент не зберігся. Маємо значну кількість аналогій, аби стверджувати, що переважна більшість пластики була помальованою. Орнамент у вигляді нешироких (1—3 мм) смуг наносили брунатною фарбою на поверхню статуеток, вкриту ангобом-обмазкою. Колір тла має різні відтінки червонувато-помаранчевого. Візерунок на верхній частині фігурок доволі одноманітний. Це смуги, що оперізують торс фігурки поперек або навскіс. Зокрема, на невеликому фрагменті ніжок з хут. Незаможник маємо спереду горизонтальні смужки, ззаду — візерунок у вигляді перевернутої «ялинки».

Досить часто мальований декор доповнювався кількома врізаними лініями, що позначають прикраси, зачіску, ознаки статі на жіночих фігурках. До прикладу, традиційну зачіску на трипільських жіночих статуетках — продовгуватий візерунок з округлим закінченням на спині — показано суцільно пофарбованою потилицею, шиєю та верхом спини (рис. 6: 2; 7: 2). Водночас на фрагменті статуетки з Вільшани І довге волосся жіночої зачіски показано прокресленими лініями (рис. 6: 3; 7: 3).

Трапляються зображення шийних прикрас або комірця одягу. Здебільшого цей елемент показано V-подібним знаком, намальованим або прокресленим під шиєю фігурки. Найдетальніше зображено «намисто» на фігурці з Квіток II, передане двома поздовжніми врізаними лініями і короткими рисками-променями, що відходять від них у боки (рис. 4: 7; 5: 5).

Декор нижніх частин фігурок різноманітніший. Умовний поділ образу на верхню та нижню частини підкреслюють намальовані чи врізані лінії, що оперізують більшість фігурок у нижній частині живота і над сідницями. Від цього «пояса» спереду опускається трикутник — ознака жіночої статі, що буває пофарбованим або показаний врізаними лініями (рис. 1: 4—6, 9, 12, 14; 3: 1, 4—6; 4: 6, 7; 5: 3, 5). Врізаними лініями також часто підкреслено вертикальне розділення сідниць і ніг фігурок (рис. 1: 4—6, 10, 12, 14; 3: 1, 6, 7; 4: 1, 6; 5: 3, 5).

Характерною рисою пластики Кукутень-Трипілья періодів В II і С I, зокрема з Канівського Подніпров'я, є виділення окремих реалістично виконаних деталей. Свого часу Т. Г. Мовша (1975) вивчила дві групи антропоморфної пластики — реалістичну і реалістично-схематичну, простежила їхню еволюцію, локальні риси і зробила спробу мистецтвознавчого аналізу цієї унікальної категорії знахідок. Підкреслено реалістичними можуть бути і окрема частина тіла, і поза чи жест. Але загальний вигляд фігурки переважно був цілком схематичним. Цебто, давні майстри поєднували ретельно пророблені деталі з загальною доволі умовною фігурою.

Більшим розмаїттям реалістично пророблених деталей вирізняються фігурки в позі сидіти. До дуже рідкісного типу реалістичних зображень людини, що сидить, належить фрагмент з хут. Незаможник — уламок правої ноги від низу живота до середини гомілки, виліпленою окремо (рис. 2: 1; 3: 7). Коліно має слід відколотої частини, ймовірно, руки. Аналогічні реалістичні фігурки з окремо виліпленими і дуже зігнутими у колінах ногами знайдено у Криничках, Трипільлі, Гребенях, Кошилівцях (Погожева, 1983, с. 73 і далі, рис. 21: 11; 26: 3; 28: 7; 30: 1). Оперта на коліно рука нагадує позу «мислителя», відому в скульптурі енеолітичних культур Центральної та Південно-Східної Європи. Можливо, до цього типу належить ще один фрагмент ніжки з цього ж поселення, яка, ймовірно, мала в районі колін перемичку (рис. 2: 2).

Статуетки з реалістичною голівкою з майже портретним моделюванням лиця цілком справедливо вважаються найвищим досягненням мистецтва Кукутень-Трипілья. Кілька голівок знайдено на пам'ятках Канівського Подніпров'я: чотири походять з поселень канівської групи, одна — з томашівської пам'ятки Зелена Діброва.

Голівку з реалістичними рисами з поселення Квітки II виконано з типової для кераміки цього поселення гончарної маси (рис. 6: 1; 7: 1). За її розміром (8,0 × 5,0 × 5,3 см) можна припустити, що загальна висота статуетки становила понад 30 см. Довгу шию виліплено досить недбало. На зламі бачимо основний стрижень, грубо виліплений з плаского шматка глини, потім обмазаний рідким облицювальним шаром. Лице пошкоджене, розмір його приблизно 5,5 × 3,8 см. Збереглися надбрівні дуги, що переходять у схематично виліплені вуха. Очі та отвори ніздрів показано вузькими маленькими заглибинами, виконаними тонким гострим інструментом. Різко окреслене виступаюче підборіддя дуже пошкоджене. Чудово збереглася верхня частина видовженої голови, ретельно виліплена і залощена, — так підкреслено відсутність зачіски і головного убору. Так само виконано голівку на статуетках з Валяви (Телегін 1968, с. 74), з томашівського поселення Кочержинці (Погожева 1983, с. 78, рис. 22: 6) і з

пізнішої пам'ятки Русяни у Пруто-Дністровському міжріччі (Маркевич 1981, с. 44, рис. 62: 9, вкл. 6). Голова згаданих фігурок підкреслено видовжена, а стосовно голівки з Квіток II можна казати навіть про деформацію черепа. Непропорційно видовжена верхня частина голови характерна також для чоловічих зображень з Молдови і Русешти-Мунтені (Monah 1997, р. 432, fig. 180: 1; р. 475, fig. 223: 4).

З поселення Вільшана I походить верхня частина жіночої статуетки з реалістичними рисами. Збереглася голова з шиєю і фрагментом лівого плеча (рис. 6: 3; 7: 3). Розміри фрагмента 5,20 × 3,90 × 2,45 см. Фігурку виліплено з тонкоструктурної глиняної маси з незначними домішками дрібнозернистого піску і дрібних (до 2 мм) зерен кривавику. Помітні сліди незначних вкраплень органіки. Випал рівномірний, колір палевий. З елементами реалізму виліплено майже квадратне обличчя з важкою нижньою випнутою щелепою. Ніс великий, дуже випнутий, з горбинкою, безпосередньо переходить у низький лоб. Розмір лица без лоба і вух 2,5 × 2,2 см. Очі показано ямками правильної округлої форми завглибшки до 0,5 см. Їх, можна сказати, просвердлено трубкою-орнаментом. Широкий рот прокреслено лінією. Вуха оформлені напівкруглими наліпами з наскрізним проколом. Ліве вухо видалене, очевидно, спеціально під час виготовлення статуетки — нижче є слід від гострого інструмента, який вривався у ще сиру глину. Лоб приземкуватий, дуже скошений. Зверху помітні сліди ретельно підготовленого місця для з'єднання з головним убором чи зачіскою, що не збереглися. Ззаду тонким гострим орнаментом прокреслено лінії, які зображують довге волосся, що спадає з шиї на спину. Саме в такий спосіб часто передано жіночу зачіску на статуетках з трипільських поселень Побужжя (Качалова 1973, с. 10, рис. 4; Погожева 1983, с. 73, рис. 21: 7; с. 76; Бурдо 2013, с. 183—189, рис. 56—59). Загалом голівка з Вільшани I лишає враження недбалості та недосконалості. Проте навіть такими досить скупими засобами майстру вдалося надати зображенню великої емоційності, що раніше вже відмічалось для статуеток з Олександрівки і Криничок.

Реалістичну голівку з хут. Хмільна модельовано з дрібноструктурної глини з незначними домішками дрібнозернистого піску і, ймовірно, органіки (рис. 6: 2; 7: 2). Випал окислювальний, рівномірний. Ліворуч, у нижній частині шиї, зберігся відбиток зерна ячменю півчастого (*Hordeum vulgare*)¹. Висота фрагмента 4,5 см, ширина 3,0 см. Видовжено-овальної форми лице чітко профільоване, з підкресленими скулами і підборіддям. Ніс тонкий, з горбинкою. Вуха обламані, збереглася лише нижня частина лівого вуха з двома наскрізними отвора-

ми. Такі ж отвори простежено на правому боці голівки. Очі і рот передано глибокими (до 0,5—0,6 см) вузькими асиметричними наколами, виконаними тонким пластмасовим орнаментом. Аналогічний прийом є характерним для пластики з реалістичними рисами з Майданецького (Бурдо 2013, с. 272—277) і фігурки з Трипілья, знайденої В. В. Хвойкою (Pogoševa 1985, S. 199, Abb. 676). Збереглися дві смуги, намальовані брунатною фарбою під підборіддям і в нижній частині шиї, що передають шийну прикрасу. Найближчою аналогією цій голівці є, на наш погляд, статуетка з околиць с. Трипілья (Бурдо 2013, с. 317—318). У обох скульптурок однаково м'яко модельовано риси обличчя, вузький з невеликою горбинкою і приплюснутий на кінчику ніс, вузькі розкосі очі, показані наколами, трохи відтягнуті й високо розташовані вуха з двома проколами. Т. Г. Мовша відзначала унікальність фігурки з Трипілья, яка, на її думку, зображувала юнака, і вважала, що її виконано, як і фігурки з поселень Кочержинці-Паньківка і Майданецьке, в одній майстерні і тим само майстром (Мовша, 1975, с. 68—69, 157—158). З цим складно погодитися, враховуючи, зокрема, велику відстань між пам'ятками Побужжя і Середнього Подніпров'я. Але наддніпрянські поселення Канівщини і Київщини знаходяться доволі близько. Широкі можливості для взаємних контактів їхніх мешканців також зафіксовано за масовими знахідками керамічного посуду. Зрештою, технологія виготовлення обох знахідок, прикметна саме канівській групі пам'яток, робить цілком імовірним виготовлення фігурок у майстернях однієї «керамічної школи» — канівської.

Ще одна фігурка з об'ємною реалістичною голівкою походить з томашівського поселення Зелена Діброва (рис. 6: 4; 7: 4), виконана з дрібноструктурної глини (ймовірно, суміші глин) зі значною домішкою середньозернистого піску. Випал окислювальний, рівномірний, колір світло-помаранчевий. Висота фрагмента 10,45 см, ширина 7,20 см. Від статуетки віціла верхня частина торса; нижня з сидницями, виліплена окремо, відламалась у місці стику. Руки, теж відламані, були виліплені повністю і, можливо, імітували якийсь жест. Нижче широкої талії, на стегнах, наявні великі округлі виступи (зберігся з лівого боку). Сплюснену голівку сформовано досить просто і, схоже, разом з масивною шиєю. Лице, пластично майже не пророблене, теж підкреслено сплюснене. Оформлено лише ніс (відбитий) і важке трохи випнуте підборіддя. Маленькими вузькими заглибинами показано очі і рот. Випнуте підборіддя начеб указує на належність фігурки до чоловічої статі, чому не перечить і відсутність традиційної жіночої зачіски і грудей, широкі пропорції торса. Фігурку було зображено у позі сидячи. Досить типовим для статуеток у такій позі є і виліплені повністю руки.

1. Варто вказати, хто визначив Г. О. Пашкевич.

2.2 АНТРОПОМОРФНА СКУЛЬПТУРКА-НАЛІП

Унікальною знахідкою є антропоморфна скульптурка-наліп на мисці з хут. Незаможник (рис. 2: 7; 3: 9). Прикріплена на край вінців з внутрішнього боку миски, вона трохи підноситься над вінцями (діаметр їх приблизно 30 см). Розміри фігурки $4,9 \times 1,8 \times 1,5$ см. Розпис на мисці не зберігся, лишилися сліди лощіння. Рельєф виконано в стилізованій манері з кількох частин — тулуб з випнутими сідницями і верхніми та нижніми кінцівками. Від звичних скульптурних схематичних фігурок це відрізняється наявністю рук з масивними плечима. Голови немає, вона й не передбачалася.

Загалом рельєфні і мальовані антропоморфні зображення на посуді для Кукутенів—Трипілля є великою рідкістю, тож кожна з подібних знахідок викликає увагу. Більшість їх походить з території Румунії (Monah 1997, fig. 238—248). Близьким до фігурки-наліпа з хут. Незаможник за стилем виконання є зооморфне зображення на посудині з де ла Подей-Тиргу Окна періоду Кукутенів В (Cisocș 1999, p. 287, fig. 72).

2.3. ЗООМОРФНІ СТАТУЕТКИ

Регіон Канівського Подніпров'я вирізняється вкрай незначною кількістю зооморфної

пластики. Скульптурні зображення тварин тут дуже рідкісні. З поселень канівської групи різних періодів походить лише декілька фігурок. У нашій колекції маємо по одному екземпляру з Квіток II і Зеленої Діброви.

Статуетки невеличкі, схематичні, зображують велику чи дрібну рогату худобу (рис. 8: 1, 2; 9). Такі схематизовані фігурки інтерпретують як бовиди-овиди (Балабина 1990, с. 8; 1998). Масивність, великі підняті вгору роги, важкі стегна, постава, показаний зашипом *penis* уможливають вбачати в більшості таких виробів зображення бика. Попри значний часовий діапазон існування цього типу статуеток розміри (довжина 6—7 см) і манера виконання майже не змінилися.

Орнітоморфні статуетки є ще рідкіснішими. Одна походить з хут. Незаможник (рис. 8: 3) і представлена фрагментом верхньої частини пустотілої фігурки птаха, в порожнині якої могли бути глиняні кульки. Ймовірно, виріб був зліплений з двох частин, верхньої та нижньої, чим і зумовлено характер зламу — статуетка розкололась у місці їхнього стику. У Середній Наддніпрянщині є ще чотири такі знахідки — по одній з канівських поселень Пекарі II і Хатище, ще по одній з поселень коломийщинської групи, але також «канівського» походження. О.О. Якубенко (1998, с. 54—55) цілком слушно вбачає у середньодніпровських знахідках прямі аналогії орнітоморфним брязкальцям з Володимирівки і Бринзен VIII.

Рис. 8. Пластика: 1 — Зелена Діброва; 2 — Квітки II; 3 — хут. Незаможник

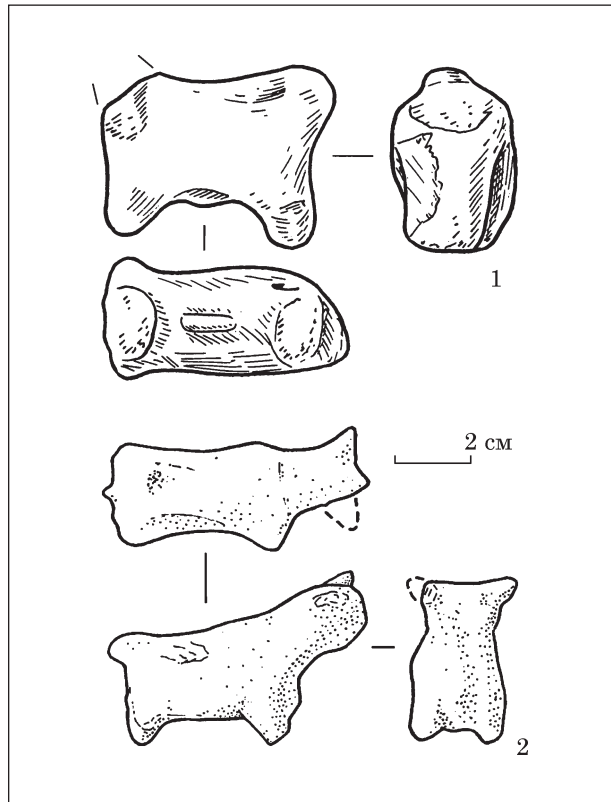

Рис. 9. Пластика: 1 — Зелена Діброва; 2 — Квітки II

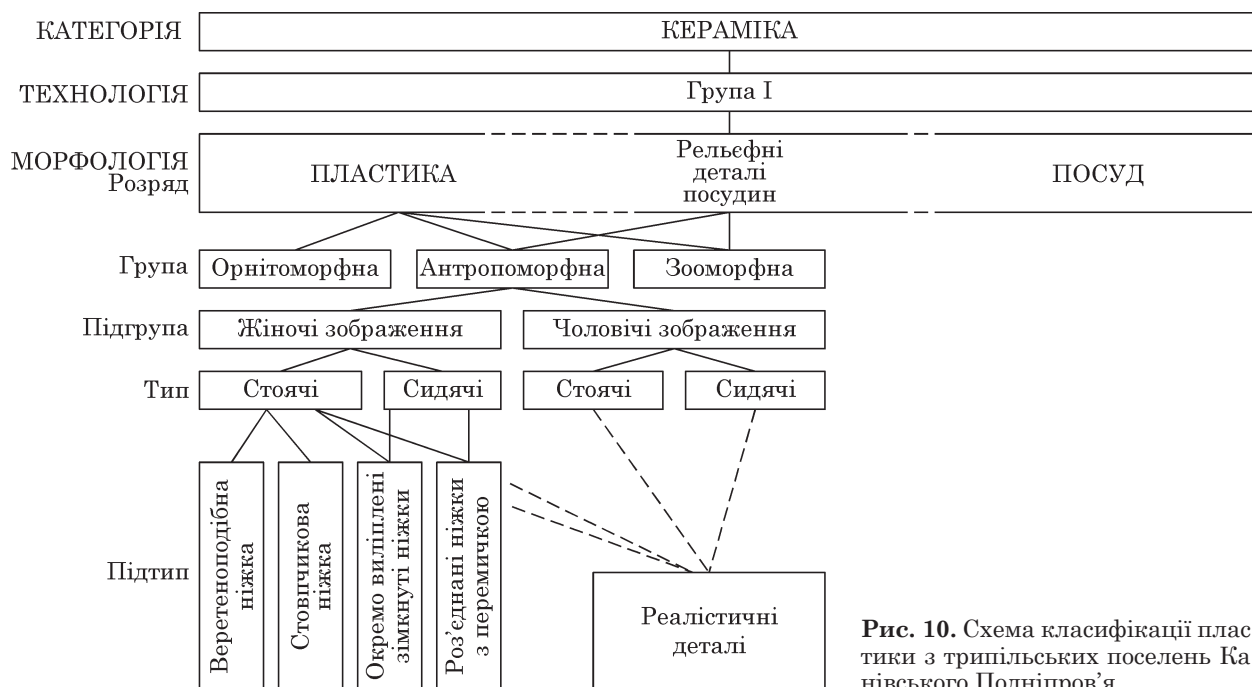

Рис. 10. Схема класифікації пластики з трипільських поселень Канівського Подніпров'я

2.4. ІНШІ ВИРОБИ

У Канівському Подніпров'ї інші вироби представлено поодинокими знахідками. Це — моделі «стілчиків», амулети-підвіски, конуси-пінтадери, так зв. хлібці. До них можна додати і поодинокі знахідки керамічних дисків, які можна розглядати як моделі коліщат. Подібні знахідки зібрав С. О. Гусев (1995, с. 215—218) і запропонував досить переконливу реконструкцію можливого використання дисків — «бичок на коліщатах». Він же наводить і широке коло аналогій. Імовірно, до подібних моделей коліщат можна віднести і диск з хут. Незаможник (рис. 2: 5).

ВИСНОВКИ

В уяві стародавніх рільників Передньої та Середньої Азії земля ототожнювалася з жінкою (Антонова 1977, с. 110—111). Яскравим підтвердженням семантичного зв'язку між уявленнями стародавніх рільників про родючу силу жінки і родючість землі є традиція домішувати зерна злаків у глиняне тісто антропоморфних фігурок. Уперше такі ритуальні дії, що провадилися під час виготовлення скульптурок, були зафіксовані за матеріалами ранньотрипільського поселення Лука-Врублівецька (Бибиков 1951). Пізніше, досліджуючи пластику Середнього Побужжя, С. О. Гусев простежив еволюцію цього ритуалу. На етапах В II і С I зернівки втискувалися в тіло вже сформованих фігурок і робили те демонстративно на видних місцях, нерідко в області лона (Гусев 1995, с. 208—213).

На зовнішній поверхні деяких жіночих статуеток з пам'яток Канівського Подніпров'я також

наявні відбитки зернівок. Найпоказовішими в цьому сенсі є, мабуть, статуетки з хут. Незаможник. Судячи зі слідів фарби, нанесеної поверх відбитків зерен, фігурки фарбували після їх видалення. Стопи багатьох фігурок затерті, що може вказувати на тривале їх використання саме у вертикальному положенні. Це відмічалось і раніше на пластиці з інших регіонів Трипілья. Відтак, технологічно досконалі, часто з проробленими реалістичними деталями, яскраво оздоблені, вони, мабуть, досить тривалий час використовувались у ритуалах.

Прийоми виготовлення керамічних статуеток, показують, що більшість фігурок канівської групи були досить складними за конструкцією. Це, мабуть, обумовлювалося певною обрядовою регламентацією самого процесу їх ліплення. Виготовлення культових речей з парних деталей не могло, на нашу думку, здійснюватися без існування якихось відповідних сюжетів у міфотворчості. Поява на пізніх етапах існування канівської групи Кукутень-Трипілья специфічного образу жіночої фігурки з окремо виліпленими ногами, з'єднаними перемичкою в області колін замість щільно поєднаних ніжок, відбувалася поряд з частим використанням на посуді мотиву «роз'єдане дерево». На деяких антропоморфних статуетках бачимо поєднання цих сюжетів — на кожній окремо виліпленій ніжці є зображення рослини. Можна припустити семантичний зв'язок «роздвоєні рослини» — «роз'єднані ніжки-стовбури», що колись були єдиним цілим.

Конструкція, що викликає додаткові труднощі під час моделювання статуеток, не може пояснюватися лише технологічними вимогами, вважає і А. П. Погожева. Її продиктовано радше релігійними уявленнями, оформленими в

стійку традицію. Її можна пояснити дуалістичною ідеєю, що закладена в статуетках. У інших регіонах це простежується на фігурках з Голеркан, Стіни, пластиці культури Гумельниця, трипільських моделях тронів, у вівтарі з Трушешть (Погожева, 1983, с. 118—119). Подвійність жіночого образу відображає замкнений цикл, де одне породжує інше і несе в собі зародок майбутнього життя (Рыбаков 1981, с. 166, 201; Фрэзер 1983, гл. XV, XVI).

Отже, на прикладі знахідок з невеликої колекції, переданої на зберігання до Наукових фондів Інституту археології НАН України, простежено загальні тенденції розвитку трипільської скульптури малих форм у Канівському Подніпров'ї. Можна стверджувати, що технологія виготовлення канівської кераміки, — матеріалу, з якого виготовлені знахідки, — має чіткі особливості. Це виключає змішування канівських виробів із виробами сусідніх західно- та східнотрипільських локальних утворень та дає можливість відстежувати їх появу на пам'ятках сусідніх регіонів. За формою предмети пластики розподіляються на антропоморфні, зооморфні, орнітоморфні фігурки та інші. Окрім традиційних статуеток на веретеноподібній ніжці тут також відомі фігурки на стовпчикоподібній ніжці, статуетки великих розмірів, що є розповсюдженими в більш західних областях Кукутень-Трипілья. Поширюються скульптурки з реалістичними голівками та з майже портретними рисами обличчя. Все це вказує на те, що розвиток пластики в регіоні йшов у одному загальнотрипільському руслі. Водночас, з'являється і нова форма — жіночі фігурки із ніжками, що з'єднуються перемичкою в районі колін. Створення цієї нової форми та виготовлення таких скульптурок було характерним лише для канівської локальної групи Кукутень-Трипілья. В якості імпорту подібні статуетки зрідка зустрічаються на поселеннях сусідніх груп трипільського населення. Маємо і виключно унікальні знахідки, такі як, наприклад, антропоморфна скульптурка-наліп на посудині з хут. Незаможник.

ЛІТЕРАТУРА

- Антонова, Е. В. 1977. *Антропоморфная скульптура древних земледельцев Передней и Средней Азии*. Москва: Наука.
- Балабина, В. И. 1990. *Зооморфная пластика культуры Триполья*. Автореферат диссертации канд. ист. наук. ИА АН СССР.
- Балабина, В. И. 1998. *Фигурки животных в пластике Кукутени-Триполья*. Москва: Старый сад.
- Бибиков, С. Н. 1951. Культурные женские изображения раннеземледельческих племен Юго-Восточной Европы. *Советская археология*, 15, с. 122-139.
- Бурдо, Н. Б. 2001. Теракота трипільської культури. В: Рижов, С. М., Бурдо, Н. Б., Відейко, М. Ю., Магомедов, Б. В. *Давня кераміка України*. Київ: Академперіодика, 1: Археологічні джерела та реконструкції, с. 61-146.
- Бурдо, Н. Б. 2013. *Реалистическая пластика культурного комплекса Триполье-Кукутень. Систематизация, типология, интерпретация*. Saarbrücken: LAP.
- Гірник, І. П., Відейко, М. Ю. 1989. Антропоморфна пластика з трипільського поселення біля с. Чичиркозівка Черкаської області. *Археологія*, 1, с. 83-90.
- Гусев, С. О. 1995. *Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV—III тис. до н. е.* Вінниця: Антекс-УЛТД.
- Збенович, В. Г. 1989. *Ранний этап трипольской культуры на территории Украины*. Киев: Наукова думка.
- Качалова, Н. К. 1973. *Трипольская пластика (женские изображения): по материалам выставки «Культура и искусство древнего населения на территории СССР»*. Ленинград: Аврора.
- Маркевич, В. И. 1981. *Поздне трипольские племена Северной Молдавии*. Кишинев: Штиинца.
- Мовша, Т. Г. 1973. Нові дані про антропоморфну реалістичну пластику Трипілья. *Археологія*, 11, с. 3-21.
- Мовша, Т. Г. 1975. *Антропоморфная пластика Триполья (реалистический стиль)*. Автореферат диссертации канд. ист. наук. ИА НАНУ.
- Овчинников, Э. В. 1997. Поселение трипольской культуры Вильшана на Черкащине. В: Піоро, В. І. (упор.). *V Міжнародна археологічна конференція студентів та молодих вчених*. Київ: Київський університет, с. 117-118.
- Овчинников, Э. В. 1999. Разведки трипольских поселений на Черкащине. *Археологічні відкриття в Україні в 1998—1999 рр.*, с. 132-136.
- Овчинников, Э. В. 2001—2002. Производственно-хозяйственный комплекс трипольского поселения у хутора Незаможник. *Stratum plus*, 2, с. 260-274.
- Овчинников, Э. В. 2002а. До питання про трипільське житлобудівництво (за результатами розкопок поселень хутір Незаможник і Зелена Діброва). *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, ССXLIV, с. 115-139.
- Овчинников, Э. В. 2002б. Исследования последних лет на трипольских поселениях Каневщины. *Заповідна справа в Україні*, 8 (1), с. 98-104.
- Овчинников, Э. В. 2002с. Трипольские постройки земляночного типа на памятниках Поросского региона. *Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження*, 3, с. 79-80.
- Овчинников, Э. В. 2004. Антропоморфна пластика з реалістичними рисами з Буго-Дніпровського межиріччя. В: Відейко, М. Ю. (ред.). *Енциклопедія трипільської цивілізації*. Київ: Укрполіграфмедіа, І, с. 428-429.
- Овчинников, Э. В. 2014. *Трипільська культура Канівського Подніпров'я (етапи В II—С I)*. Київ: Олег Філюк.
- Овчинников, Э. В. 2015. Поселение каневской группы Западного Триполья Вильшана І. В: Дяченко, О., Менотті, Ф., Рижов, С., Бунятян, К., Кадров, С. (ред.). *Культурний комплекс Кукутень-Трипілья та його сусіди*. Львів: Астролябія, с. 413-428.
- Овчинников, Э. В., Квітницький, М. В. 2002. Нові знахідки трипільської антропоморфної пластики з реалістичними рисами. *Археологія*, 3, с. 134-143.
- Овчинников, Э. В., Черновол, Д. К. 1999. Охранные работы на трипольском поселении хутор Незаможник. *Археологічні відкриття в Україні 1998—1999 рр.*, с. 128-131.
- Овчинников, Э. В., Черновол, Д. К. 2001. Раскопки на трипольском поселении Зелена Диброва.

Археологічні відкриття в Україні 1999—2000 рр., с. 177-178.

Овчинников, Э. В., Черновол, Д. К., Гуриненко, І. П. 2001. Раскопки на трипольском поселении х. Незаможник. *Археологічні відкриття в Україні 1999—2000 рр.*, с. 174-177.

Погожева, А. П. 1983. *Антропоморфная пластика Триполья*. Новосибирск: Наука.

Рыбаков, Б. А. 1981. *Язычество древних славян*. Москва: Наука.

Телегін, Д. Я. 1968. Нові знахідки найдавніших скульптурних зображень на території України. *Народна творчість та етнографія*, 1, с. 72-73.

Фрэзер, Д. Д. 1983. *Золотая ветвь: Исследование магии и религии*. Пер. с англ. М. К. Рыклина. Москва: Политиздат.

Хавлюк, П. И. 1959. Новые данные о культовых изображениях в триполье. *Советская археология*, 3, с. 206-208.

Цвек, О. В. 1993. Релігійні уявлення населення Трипілья. *Археологія*, 3, с. 74-91.

Шумова, В. О. 1989. Деякі особливості розвитку антропоморфної пластики трипільських племен межиріччя Бугу та Дніпра. *Тези доповідей 8-ї Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції*. Вінниця, с. 11-12.

Якубенко, О. О. 1998. Трипільські статуетки птахів у збірці Національного музею історії України. В: Ковтанюк Н. Г. (ред.). *До 100-річчя Національного музею історії України*: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої Міжнародному дню музеїв (1997 р.). Київ: ПЛТД, с. 42-59.

Якубенко, О. О. 2000. Трипільська розписна пластика з розкопок В. В. Хвойки в Середньому Подніпров'ї. В: Ковтанюк, Н. Г. (ред.). *Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію: до 150-річчя від дня народження*. Київ: ПЛТД, с. 125-148.

Cucoş, Şt. 1999. *Faza Cucuteni B în zona Subcarpatică a Moldovei*. Piatra-Neamţ. Biblioteca Memoriae Antiquitatis, VI.

Monah, D. 1997. *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie*. Piatra-Neamţ. Biblioteca Memoriae Antiquitatis, III.

Pogoševa, A. P. 1985. Die Statuetten der Tripolie-Kultur. *Beitrage zur allgemeinen und vergleichenden archéologie*, 7, s. 95-242.

REFERENCES

Antonova, Ye. V. 1977. *Antropomorfnaia skulptura drevnikh zemledeltsev Perednei i Srednei Azii*. Moskva: Nauka.

Balabina, V. I. 1990. *Zoomorfnaia plastika kultury Tripolia*. Avtoreferat disertatsii kand. ist. nauk. IA AN SSSR.

Balabina, V. I. 1998. *Figurki zhivotnykh v plastike Kuku-teni-Tripolia*. Moskva: Staryy sad.

Bibikov, S. N. 1951. Kultovye zhenskies izobrazheniia rannezemledelcheskikh plemen Yugo-Vostochnoi Evropy. *Sovetskaia arkhéologiya*, 15, p. 122-139.

Burdo, N. B. 2001. Terakota trypils'koi kultury. In: Ryzhov, S. M., Burdo, N. B., Videiko, M. Yu., Mahomedov, B. V. *Davnia keramika Ukrainy*. Kyiv: Akadempriodyka, 1: Arkheolohichni dzhherela ta rekonstruktsii, p. 61-146.

Burdo, N. B. 2013. *Realisticheskaya plastika kulturnogo kompleksa Tripole-Kukuten. Sistematizatsiya. Tipologiya, interpretatsiya*. Saarbrücken: LAP.

Hirnyk, I. P., Videiko, M. Yu. 1989. Antropomorfna plastika z trypils'koho poselennia bilia s. Chychyrkoviivka Cherkaskoi oblasti. *Arkheolohiya*, 1, p. 83-90.

Husiev, S. O. 1995. *Trypilska kultura Serednoho Pobuzhzhia rubezhu IV—III tys. do n. e.* Vinnytsia: Anteks-ULTD.

Zbenovich, V. G. 1989. *Rannii etap tripolskoi kultury na territorii Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka.

Kachalova, N. K. 1973. *Tripolskaia plastika (zhenskies izobrazheniia): po materialam vystavki «Kultura i iskusstvo drevnego naseleniia na territorii SSSR»*. Leningrad: Avra.

Markevich, V. I. 1981. *Pozdnetripolskie plemena Severnoi Moldavii*. Kishinev: Shtiintsa.

Movsha, T. H. 1973. Novi dani pro antropomorfnu realistychnu plastyku Trypillia. *Arkheolohiya*, 11, p. 3-21.

Movsha, T. G. 1975. *Antropomorfnaia plastika Tripolia (realisticheskii stil)*. Avtoreferat dysertatsii kand. ist. nauk. IA NANU.

Ovchinnikov, E. V. 1997. Poselenie tripolskoi kultury Vilshana na Cherkashchine. In: Pioro, V. I. (ed.). *V Mizhnarodna arkhéolohichna konferentsiia studentiv ta molodykh vchenykh*. Kyiv: Kyivskiy universytet, p. 117-118.

Ovchinnikov, E. V. 1999. Razvedki tripolskikh poselenii na Cherkashchine. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1998—1999 rr.*, p. 132-136.

Ovchinnikov, E. V. 2001—2002. Proizvodstvenno-khoziaistvennyi kompleks tripolskogo poseleniia u khutora Nezamozhnik. *Stratum plus*, 2, p. 260-274.

Ovchynnykov, E. V. 2002a. Do pytannia pro trypilske zhytlobudivnytstvo (za rezultatamy rozkopok poselen khutir Nezamozhnyk i Zelena Dibrova). *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, CCXLIV, p. 115-139.

Ovchinnikov, E. V. 2002b. Issledovaniia poslednikh let na tripolskikh poseleniakh Kanevshchiny. *Zapovidna sprava v Ukraini*, 8 (1), p. 98-104.

Ovchinnikov, E. V. 2002c. Tripolskie postroiki zemlianochnogo tipa na pamiatnikakh Porosskogo regiona. *Arkheolohiya ta etnolohiya Skhidnoi Evropy: materialy i doslidzhennia*, 3, s. 79-80.

Ovchynnykov, E. V. 2004. Antropomorfna plastika z realistychnymy rysamy z Buho-Dniprovskoho mezhyrichchia. In: Videiko, M. Yu. (ed.). *Entsyklopediia trypils'koi tsyvilizatsii*. Kyiv: Ukrpolihrafmedia, I, p. 428-429.

Ovchynnykov, E. V. 2014. *Trypilska kultura Kanivskoho Podniprov'ia (etapy B II—C I)*. Kyiv: Oleh Filiuk.

Ovchinnikov, E. V. 2015. Poselenie kanevskoi grupy Zapadnogo Tripolia Vilshana I. In: Diachenko, O., Menotti, F., Ryzhov, S., Buniatian, K., Kadrov, S. (eds.). *Kulturnyi kompleks Kukuten-Trypilia ta yoho susidy*. Lviv: Astroliabii, p. 413-428.

Ovchynnykov, E. V., Kvitnytskyi, M. V. 2002. Novi znakhidky trypils'koi antropomorfnoi plastyki z realistychnymy rysamy. *Arkheolohiya*, 3, p. 134-143.

Ovchinnikov, E. V., Chernovol, D. K. 1999. Okhrannye raboty na tripolskom poselenii khutor Nezamozhnik. *Arkheolohichni vidkryttia Ukraini v 1998—1999 rr.*, p. 128-131.

Ovchinnikov, E. V., Chernovol, D. K. 2001. Raskopki na tripolskom poselenii Zelena Dibrova. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1999—2000 rr.*, p. 177-178.

Ovchinnikov, E. V., Chernovol, D. K., Gurinenko, I. P. 2001. Raskopki na tripolskom poselenii kh. Nezamozhnik. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1999—2000 rr.*, p. 174-177.

Pogozheva, A. P. 1983. *Antropomorfnaia plastika Tripolia*. Novosibirsk: Nauka.

Rybakov, B. A. 1981. *Yazychestvo drevnikh slavian*. Moskva: Nauka.

Telehin, D. Ya. 1968. Novi znakhidky naidavnishykh skulpturnykh zobrazen na terytorii Ukrainy. *Narodna tvorchist ta etnografia*, 1, p. 72-73.

Frezer, D. D. 1983. *Zolotaia vetv: Issledovanie magii i religii*. Per. s angl. M. K. Rykлина. Moskva: Politizdat.

Khavliuk, P. I. 1959. Novye dannye o kultovykh izobrazheniakh v Tripole. *Sovetskaia arkhéologiya*, 3, p. 206-208.

Tsvet, O. V. 1993. Relihiini uiavlennia naselennia Trypillia. *Arkheolohiya*, 3, p. 74-91.

Shumova, V. O. 1989. Deiaki osoblyvosti rozvytku antropomorfnoi plastyki trypils'kykh plemen mezhyrichchia Buho ta Dnipra. *Tezy dopovidei 8-i Vinnyts'koi oblasnoi istoriko-kraieznauchoi konferentsii*. Vinnytsia, p. 11-12.

Yakubenko, O. O. 1998. Trypils'ki statuetky ptakhiv u zbirtsi Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy. In: Kovtaniuk, N. H. (ed.). *Do 100-richchia Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy: Materialy naukovopraktychnoi konferentsii*,

prysviach. Mizhnar. dniu muzeiv (1997 r.). Kyiv: III Ltd, p. 42-59.

Yakubenko, O. O. 2000. Trypilska rozpysna plastyka z rozkopok V.V. Khvoiky v Serednomu Podniprovi. In: Kovtaniuk, N. H. (ed.). *Vikentii Viacheslavovych Khvoika ta yoho vnesok u vitchyznianu arkeolohiiu*. Do 150-richchia vid dnia narodzhennia. Kyiv: III Ltd, p. 125-148.

Cucoş, Şt. 1999. *Faza Cucuteni B în zona Subcarpatică a Moldovei*. Piatra-Neamţ. Biblioteca Memoriae Antiquitatis, VI.

Monah, D. 1997. *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie*. Piatra-Neamţ. Biblioteca Memoriae Antiquitatis, III.

Pogoşeva, A. P. 1985. Die Statuetten der Tripolie-Kultur. *Beiträge zur allgemeinen und vergleichenden archäologie*, 7, s. 95-242.

E. V. Ovchinnikov

PLASTICS FROM TRYPILLIAN SETTLEMENTS OF THE DNIPRO RIVER KANIV REGION: NEW ARRIVALS

The analysis of plastics from Trypillian sites of the Dnipro River Kaniv region which is stored in the Scientific Repository of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine is presented. Peculiarities of products are discussed with the maximum consideration of their features: technological, morphological, and stylistic. The technology of manufacturing the Kaniv plastics shows peculiarities distin-

guishing it among the products originating from the neighbouring western and eastern local formations. Anthropomorphic, zoomorphic, and ornithomorphic figures are distinguished, as well as plastic objects of other forms. Traditional forms and ornamentation were open for innovations within the general Trypillian plastic development. There were also new forms of anthropomorphic images, inherent exclusively to the Kaniv population. These are female figures with separately moulded legs-connected by a bridge in the area of knees. Such figurines are found as imports at the settlements of neighbouring Trypillian local groups. Unique are realistic heads with almost portrait features and an anthropomorphic application on a vessel. Plastic, primarily anthropomorphic, reflects the mythological ideas of the early farmers which were based on ideas of fertility, fruitfulness, dualism, and rebirth.

Key words: Cucuteni-Trypillia, the Dnipro River Kaniv region, Kaniv local group, anthropomorphic plastics, realistic plastics.

Одержано 21.11.2017

ОВЧИННИКОВ Едуард Вікторович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда 12, Київ, 04210, Україна, *ed.ovchin@gmail.com*.
OVCHYNNIKOV Eduard Viktorovich, PhD, Senior Research Fellow, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingrada ave. 12, Kyiv, 04210, Ukraine, *ed.ovchin@gmail.com*.

О. Є. Фіалко, М. А. Хомчик, Ю. П. Бут

МЕДИЧНІ ІНСТРУМЕНТИ ІЗ СКІФСЬКИХ КУРГАНІВ ХЕРСОНЩИНИ (новий погляд на відомі артефакти)

Проаналізовано серію металевих предметів з скіфських курганів Херсонщини IV ст. до н. е. з археологічного зібрання НМІУ, які інтерпретовано як медичні інструменти.

Ключові слова: Європейська Скіфія, амазонки, медичні інструменти, ножі, пружинні щипці, металева чаша.

ВСТУП

Матеріальний комплекс скіфського населення вивчається вже понад 250 років. Окремим його складовим чи категоріям присвячено безліч статей і монографій, розглянуто й інтерпретовано набори артефактів у публікаціях конкретних поховальних чи то поселенських пам'яток території Європейської Скіфії. Отже, здавалося б, нині відомо майже все, що стосується побуту і ритуальної практики кочовиків доби раннього заліза. Проте, як виявляється, ще не всі ресурси джерел вичерпано.

Процес накопичення артефактів останнім часом дещо уповільнився через суттєве скорочення польових досліджень. Через те все більше науковців звертається до колекцій археологічних матеріалів, добутих попередниками, що зберігаються у фондах Інституту археології НАНУ та багатьох музеїв. Зараз така робота є досить продуктивною та результативною, особливо із залученням методів суміжних галузей науки і фахівців із, здавалося б, зовсім далеких від археології спеціальностей. До всього, не слід недооцінювати і внесок реставраторів, які майже з «праху» відтворюють речі та відкривають їхні «приховані» століттями деталі, таким чином, додаючи інформації для визначення їхньої функції та розуміння певних уявлень і

уподобань наших пращурів. Запропонована стаття є результатом такої несподіваної співпраці історика-музеезнавця, археолога, ветеринара і реставратора.

СКЛАД І СТАН КОЛЕКЦІЇ

У 1974 р. Державний історичний музей УРСР (нині Національний музей історії України, далі НМІУ) одержав за актом на тимчасове зберігання частину набору поховальних речей зі скіфського кургану 11, розкопаного в 1973 р. співробітниками Херсонської експедиції Інституту археології АН УРСР під керівництвом О. І. Тереножкина поблизу с. Львово Бериславського р-ну Херсонської обл. У кургані виявлено п'ять скіфських поховань IV ст. до н. е., два з яких належали жінкам-войовницям. Основне поховання 7 і одне впускне 2 оминули грабіжники, і саме з них походить більшість знахідок (Тереножкин і др. 1973, с. 56—72; Ильинская, Тереножкин 1983, с. 180). Пізніше, за актом № 2716 від 22.12.1986 р., Інститут археології АН УРСР передав музею ці речі (51 од.) на постійне зберігання. Передані артефакти включають кілька груп речей: 1) зброя (п'ять залізних наконечників дротиків, п'ять фрагментів залізних підтоків, наконечник залізного списа, бойова залізна сокира, дерев'яні ратища, вісім бронзових вістрів стріл); 2) прикраси (бронзова сережка з круглою скляною намистиною блакитного кольору, фрагментовані залізний браслет з круглого в перетині дроту і бронзовий пластинчастий браслет, залізна пряжка і близько 70 скляних намистин); 3) речі особистого вжитку (кістяні гребінець і пластини від чохла дзеркала й скриньки); 4) предмети побутового призначення (кістяне набірне верете-

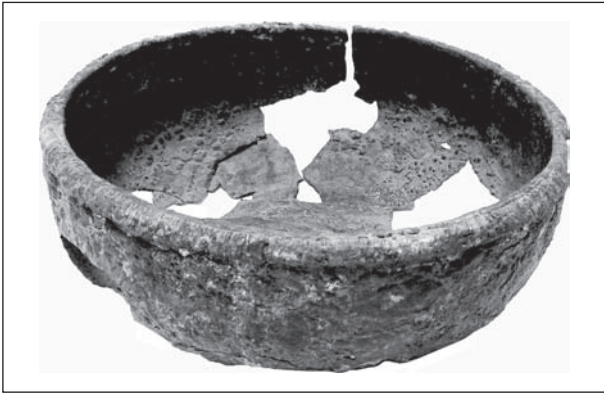

Рис. 1. Львово, курган 11, поховання 2, бронзова чаша до реставрації

но, залізні ножі та пружинні щипці, бронзова чаша). Частина цих предметів знаходилась в експозиції музею, у розділі «Найдавніша історія України».

У 2014 р. через переоформлення експозиції цього розділу музею з'ясувалося, що стан металевих виробів (які знаходились в експозиції з 1977 р.) вимагав негайної реставрації. Первинну реставрацію цих предметів було здійснено у 1973 р. у польових умовах під час археологічних розкопок. Залізні вироби для збереження їх у процесі вилучення з ґрунту тоді вкрили шаром бджолиного воску.

Отже, у 2014 р. до відділу реставрації пам'яток НМІУ було передано ці предмети (частина у фрагментованому стані). Речі були вкриті продуктами корозії заліза, залишками воску, корозійний шар був досить крихким і осипався. У реставрацію надійшли: 1) п'ять залізних наконечників дротиків з коротким пером і довгою конічною втулкою з валиком на кінці розмірами: 453 × 30 мм (інв. № БД-6031), 440 × 30 мм (БД-6032), 370 × 20 мм (БД-6039), 415 × 34 мм (БД-6040), 490 × 23 мм (БД-6044); 2) наконечник списа з вузьким довгим пером і короткою втулкою з валиком на кінці, розмірами 470 × 34 мм (інв. № БД-6041); 3) залізні пружинні щипці завдовжки 495 мм (інв. № БД-6033)¹. Серед цих речей також була 4) бронзова антична чаша (інв. № БД-6027) (рис. 1). З її поверхні було видалено попереднє консерваційне покриття, продукти корозії міді, проведено склейку фрагментів і комплекс консерваційних заходів². Реставрацію цих експонатів провадили художники-реставратори І. І. Ластовкіна та Ю. П. Бут. До нової експозиції відділу «Найдавніша та середньовічна історія України» увійшли тільки два експонати цієї пам'ятки — залізна бойова сокира, інв. № Б 8225 (що доти зберігалась в археологічних

фондах і стан збереження якої був задовільний; див.: Діденко, Шевченко, Радієвська 2011, с. 26) і кістяне складнопрофільоване набірне веретено, інв. № Б—8230, що складається із вісьмох елементів, загальною довжиною 110 мм (Фялко 1987 с. 131—132; Стрельник, Хомчик 2005, с. 71).

Частину реставрованих речей з археологічної колекції Національного музею історії України у 2017 р. оглянув Олег Петрович Мельник — доктор ветеринарних наук, професор, завідувач кафедри анатомії та гістології тварин ім. академіка В. Г. Касьяненка Національного університету біоресурсів і природокористування України. Маючи значний фаховий досвід, дослідник зробив цікаві і дуже важливі для нас висновки щодо призначення серії артефактів, які занотував у Експертному висновку (див. додаток до статті), до якого ми повернемося трохи пізніше.

КОНТЕКСТ ЗНАХІДОК

З огляду на обрану тему нас найперше цікавить набір металевих речей з кургану 11 з курганної групи поблизу с. Львово Бериславського р-ну Херсонської обл.

Насип кургану 11³, заввишки 2,3 м і в діаметрі 32 м, місцями пошкоджений оранкою, розкопаний з однією центральною бровкою. У ньому виявлено сім поховань, п'ять з яких (№ 2, 4—7) належить до скіфського часу (рис. 2). Два поховання амазонок (№ 2 і 7), зокрема й основне, не зачепили грабіжники (що для нас є надзвичайно важливим), решта були сплюндровані ними.

Поховання 7 (основне) здійснено у центрі під насипом у катакомбі підбійного типу. Вхідна яма прямокутної в плані форми, орієнтована по лінії З—С, розмірами 3,1 × 1,8 м, дно на глибині 3,0 м. У північній її стіні влаштовано вхід до поховальної камери. Камера прямокутної форми, розмірами 4,2 × 2,0 м, максимальна висота 1,5 м, долівка на глибині 3,6 м.

У центрі камери в дерев'яному прямокутному гробовищі розмірами 2,3 × 1,0 м лежав скелет молодої жінки випростано на спині, головою на З. Поховану супроводжував різноманітний інвентар. Поза гробовищем, за головою, лежали: кістки коня від напутьної їжі із залізним ножем з кістяним руків'ям, амфора та пошкоджена срібна тонкостінна чаша. У межах дерев'яного гробовища виявлено: біля голови праворуч шматок шкіри та бронзове дзеркало з дерев'яною ручкою в шкіряному футлярі; ліворуч — чорнолаковий канфар зі скляними намистинами, дерев'яна голкарка із залізними голками і шильцями; вздовж лівої руки — залізний ніж з кістяним руків'ям, бронзове вістря

1. Паспорт реставрації пам'ятки історії та культури, НМІУ, 30.01.2015 р.

2. Паспорт реставрації пам'ятки історії та культури, НМІУ, 29.06.2016 р.

3. Курган розкопував науковий співробітник Інституту археології Я. І. Болдін.

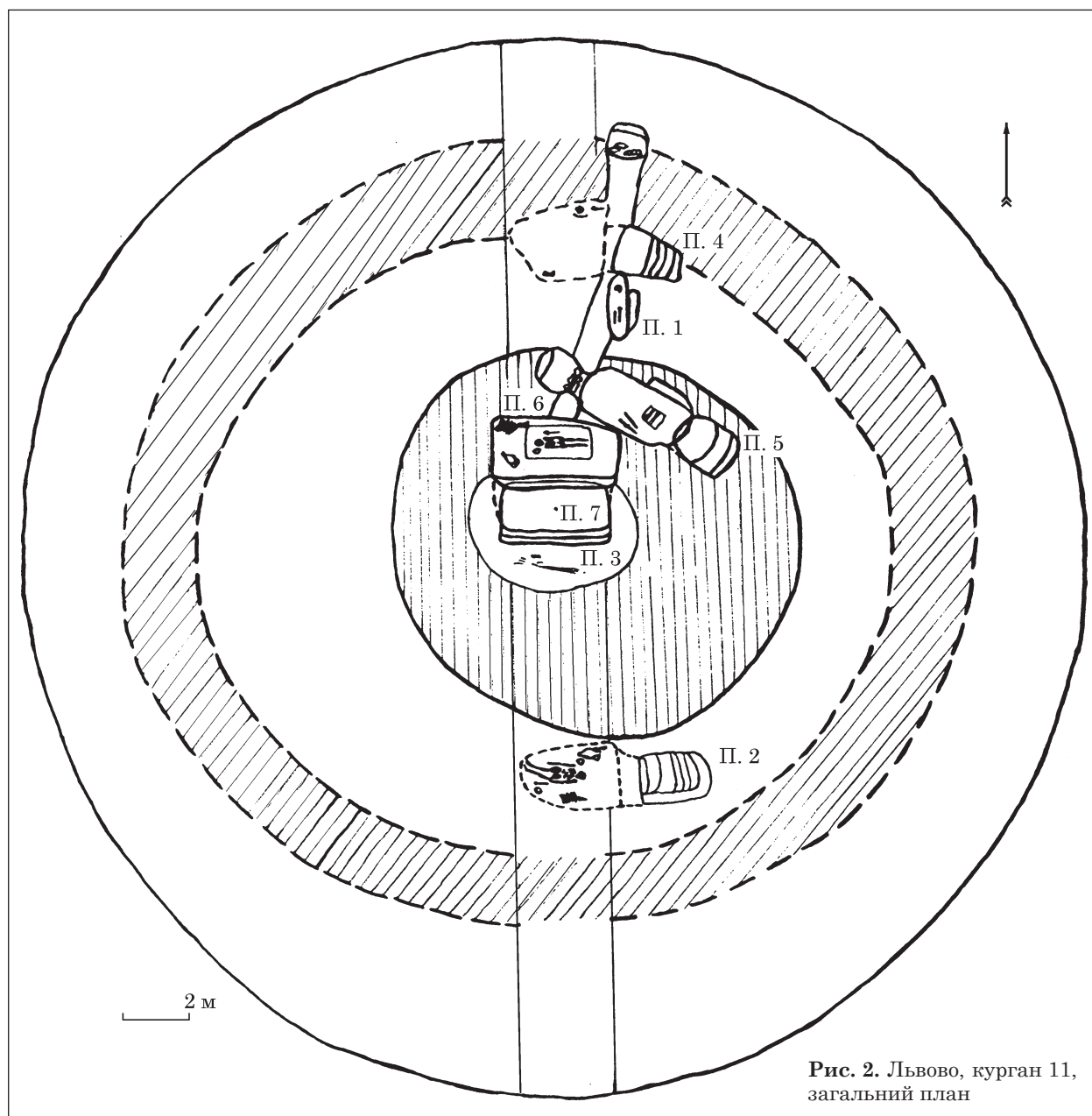

Рис. 2. Львово, курган 11, загальний план

стріли, залізне вістря дротика, округлий пращний камінець; уздовж правої ноги зберігся відбиток праці у вигляді тонкого шкіряного ремінця зеленого кольору (завдовжки 0,9 і завширшки 2,5 см). З поховання походить також свинцеве прясельце у вигляді коліщатка зі шпильками. Комплект прикрас становили: разок зі скляних різнокольорових намистин різної форми і бронзовий пластинчастий браслет (Тереножкин и др. 1973, с. 56—72).

Поховання 2 (впускне) було за 7,5 м на південь від центра насипу, здійснено у катакомбі поздовжнього типу (рис. 3). Вхідна яма прямокутної в плані форми орієнтована по лінії З—С, розміри її 1,9 × 1,1—1,8 м, дно на глибині 3,2 м. У західній її стіні влаштовано вхід до короткого дромоса (розмірами 1,5 × 0,9 м), закритого кам'яними плитами, що вів до камери

трапецієподібної форми розмірами 3,0 × 1,8 м, максимальна висота склепіння 1,8 м, долівка на глибині 4,5 м.

У центрі камери знаходилося дерев'яне прямокутне гробовище розмірами 2,2 × 1,0 м. У ньому лежав скелет молодої жінки випростано на спині головою на С. Поховану супроводжував різноманітний реманент. Праворуч, поза гробовищем, уздовж стіни, лежали: амфора з астенонним клеймом, пара дротиків із залізними вістрями і підтоками, ліворуч — дерев'яне блюдо з кістками від туші коня і залізним ножом з кістяним руків'ям і бронзова тонкостінна чаша. У межах гробовища зафіксовано: за головою небіжчиці — чорнолакова чашечка зі штампованим орнаментом, шкатулка з кістяними накладками, помальованими червоною і блакитною фарбою та шарнірною системою

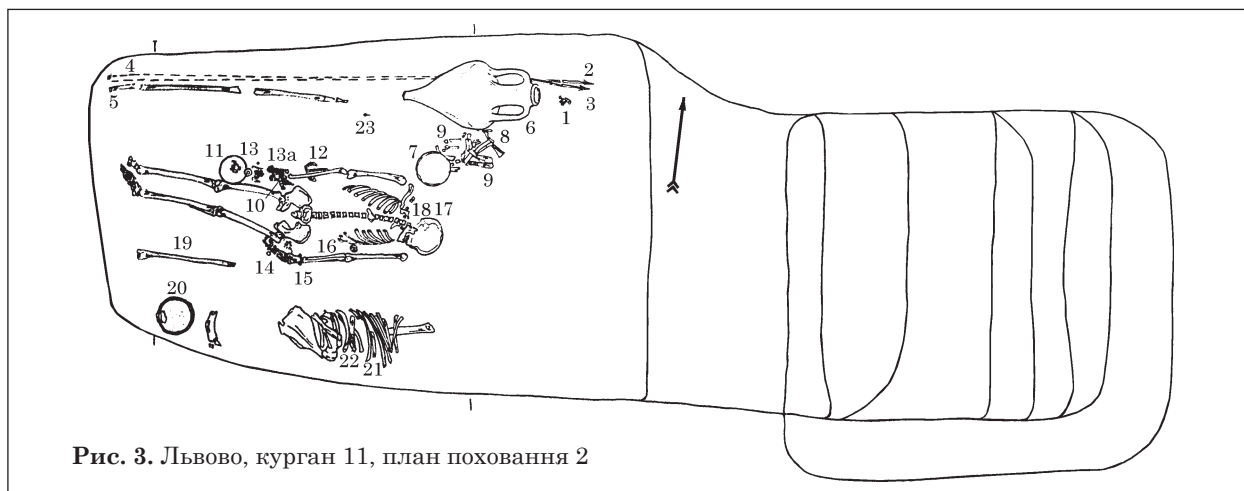

Рис. 3. Львово, курган 11, план поховання 2

закріплення покривки, де зберігалися кістяний гребінець у шкіряному футлярі та залізний ніж з кістяним руків'ям; праворуч біля стегна лежали кістяне набірне веретено та бронзове дзеркало з інкрустованою кісткою дерев'яною ручкою; біля лівого ліктя — річкова галька (амулет?); поруч з лівою ногою, на рівні бронзової чаші, — залізні щипці. Комплект прикрас становили: намисто з п'яти парних золотих кілець і пари сердолікових намистин, обтягнутих двома золотими стрічками; бронзова дротяна сережка зі скляною намистиною; на правій руці — пластинчастий залізний браслет, щиткові золотий і електровий із сердоліковою вставкою персні; на лівій руці — браслет зі скляних намистин і привіски та срібний щитковий перстень зі скляною вставкою¹.

Поховання 4 (впускне) було за 7,0 м на північ від центра насипу, здійснено у катакомбі поздовжнього типу. Вхідна яма трапецієподібної в плані форми орієнтована по лінії ЗПнЗ—СПдС, розміри 2,0 × 0,9—1,4 м, дно на глибині 2,7 м. У західній її стіні влаштовано вхід до короткого дромоса (1,5 × 0,4 м), закритий кам'яними плитами. Камера трапецієподібної форми, розмірами 2,6 × 2,1—2,6 м, максимальна її висота 1,6 м, долівка на глибині 3,0 м. Поховання пограбовано — по дну розкидані кістки людини та коня від напутньої їжі. Із речей лишилися: залізний ніж з кістяним руків'ям, бронзові тригранні вістря стріл і сім вісімкоподібних пластин від портупейного пояса, кілька уламків стінок амфори.

Поховання 5 і 6² (впускне) було за 7,0 м на північний схід від центра насипу, здійснено у катакомбі поздовжнього типу з двома вхідними ямами. Вхідна яма 1 (поховання 5) квадратної в плані форми, орієнтована за сторонами світу,

розміри її 1,8 × 1,8 м, дно на глибині 4,7 м. У її західній стіні влаштовано вхід до поховальної камери. Вхідна яма 2 (поховання 6) прямокутної форми, орієнтована по лінії Пн—Пд, розміри її 1,3 × 1,1 м, дно на глибині 4,5 м. У східній її стіні влаштовано вхід до поховальної камери, закритий кладкою з плоских каменів. Камера прямокутної форми, орієнтована по лінії З—С, розміри її 3,6 × 1,8 м, долівка на глибині 5,0 м. Поховання пограбовано. У центрі зафіксовано рештки дерев'яного решітчастого гробовища.

Частина кісток скелета першого похованого збереглася попід північною стіною камери. Тут же були: бронзова чаша (подібна до знайденої у похованні 2) з бронзовим спіральним браслетом і вістря стріли в ній (у ніші), амфора, чотири бронзових вістря стріл, залізні вістря списа і два вістря дротиків, сокира і кістки коня від напутньої їжі.

Скелет другого (пізніше) похованого лежав ближче до південної стіни випростано на спині, головою на З. Біля кісток ніг зафіксовано кістка коня (?) від напутньої їжі та уламок залізного ножа, в області грудної клітини — кістяну варварку.

ОПИС І АНАЛІЗ АРТЕФАКТІВ

Особливу увагу привертають знахідки із не пограбованого поховання 2 (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 180). Склад поховального реманенту, найперше, підкреслює особливий, заможний статус похованої тут амазонки. Завдяки археологічним дослідженням на теренах сучасної України, що набули значного розмаху в 1960—80-х рр., накопичено численний матеріал. Зокрема, в ході розкопок з'ясовано, що в середовищі кочовиків були жінки, які подібно до чоловіків не тільки носили зброю, а й брали участь у військових сутичках. Саме через такі обставини цих жінок ховали згідно з традиційним обрядом похорону скіфських воєнків — за тим само ритуалом і з тими ж почестями, а найголовніше — з особистою зброєю (Фялско

1. Частина цих речей зберігається у фондах Інституту археології НАНУ.

2. Автори розкопок сприйняли могилу з двома вхідними ямами за дві окремі, через що ми зберегли нумерацію, подану в звіті.

1991; 2015). За спостереженнями античних авторів, наступальною зброєю амазонок були луки зі стрілами, сокири, дротики і списи (Фіалко 2011a; Фіалко 2011b, с. 41). Додаткова інформація про способи ведення бою, озброєння і спорядження войовничих жінок (амазонок) міститься в античних творах образотворчого мистецтва. Різноманітні композиції за участю амазонок прикрашали монументальні архітектурні споруди, внутрішні інтер'єри приміщень, фризи саркофагів, різні за призначенням кам'яні рельєфи, твори торевтики, розписний посуд та інші вироби (Фіалко 2010). Досить часто поруч з амазонками зображували коней.

Повертаючись до речового супроводу, зауважимо, що поховальний інвентар скіфських могил дуже строкатий і складається з широкого кола різноманітних артефактів. Призначення більшості з них не викликає сумнівів у дослідників. Але є речі, визначити призначення яких досить складно, а часом і неможливо. Буває й так, що однакові речі дослідники пов'язують з прямо протилежними функціями. Звичайно, в тому відбивається й поліфункціональність деяких речей. Тож розглянемо детальніше деякі знахідки.

Залізні пружинні щипці теж інтерпретують неоднозначно. Їх виявлено у похованні 2. Вони мають вигляд складеної навпіл залізної стрічки, кінці якої розклепані в округлу пластину. Розміри їх: довжина 495 мм; діаметр пластин 50 мм (рис. 4). Зі скіфських поховань походить зо два десятки подібних предметів. На загаль вони одного типу і різняться, головним чином, оформленням кінців і розмірами (від 315 до 560 мм). Географія розповсюдження цих знахідок доволі широка і охоплює майже весь терен Скіфії. Щодо призначення залізних щипців є декілька версій. Їх розглядали як знаряддя праці ковалів, щипці для м'ясної їжі, для жаринок і навіть як речі широкого спектру використання. Проте вивчення контексту знахідок цих артефактів, співвідношення їх переважно з жіночими могилами, форма виробів, яка передбачає нетривалі дії, що забезпечують захват невеликих речей (що неможливо зробити незахищеною рукою) та їхня конструкція, що нагадує сучасні пінцети, уможливили розглядати їх як інструмент для витягання з вогнища шматків розпечених деревних вуглин чи камінців (Болтрик, Фіалко 1999). Такі дії цілком притаманні кочовому побуту. Але таке визначення не перечить припущенню, що щипці могли використовувати і в медичній практиці, наприклад, щоб витягти речі з посудини з окропом.

Ножі. Їх виявлено в похованнях 2 і 4. Це ножі із залізним трохи ввігнутим лезом і витонченим кістяним гранчастим полірованим руків'ям. Воно складається з двох поздовжніх половинок, скріплених чотирма залізними заклепками. Один виріб, інв. № БД-6024 (рис. 5:

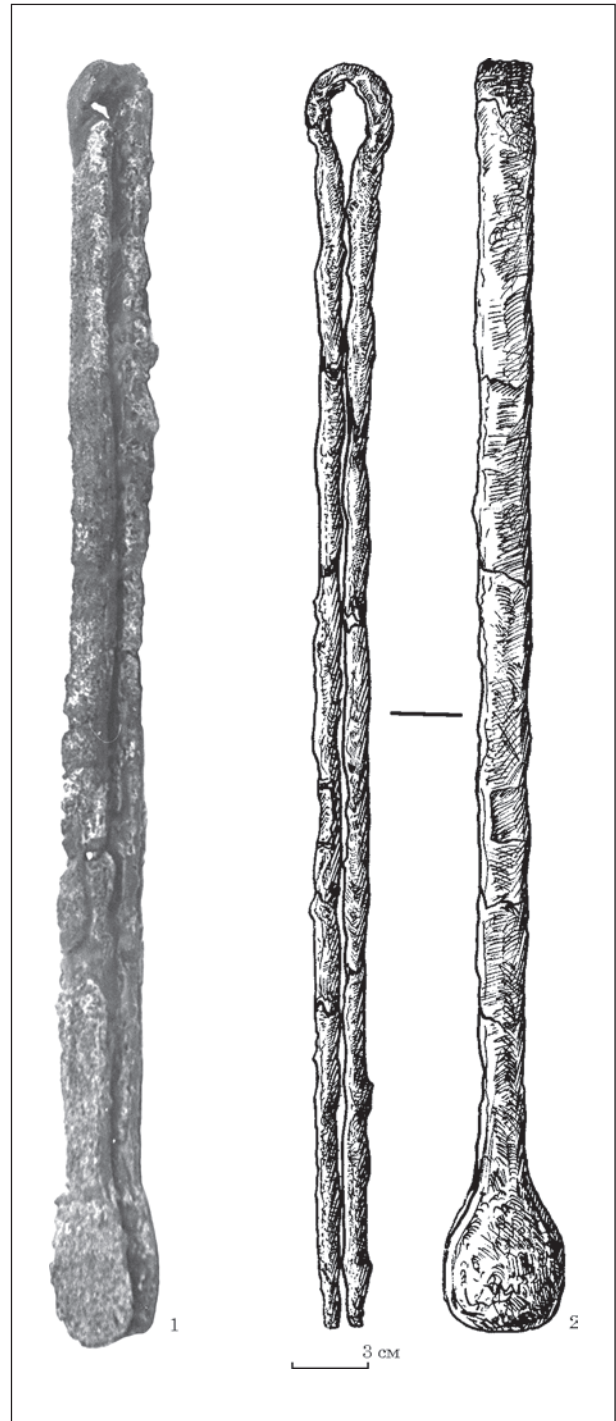

Рис. 4. Львово, курган 11, поховання 2, залізні щипці: 1 — фото; 2 — малюнок

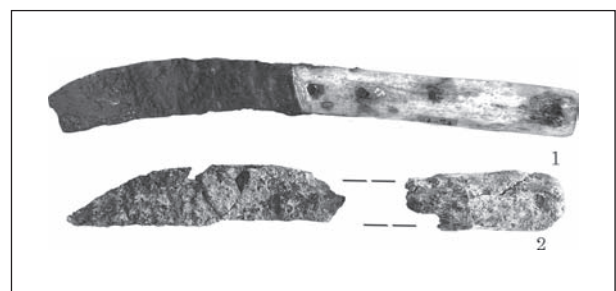

Рис. 5. Львово, курган 11, поховання 2, ножі

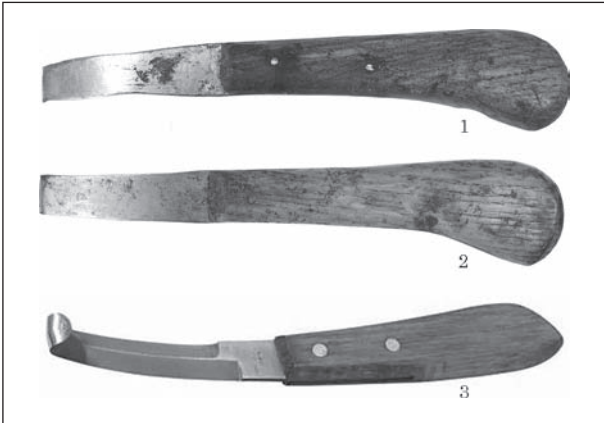

Рис. 6. Сучасні копитні ножі

1), з поховання 2 майже цілий (розміри: довжина 106 мм, ширина 13—18 мм, діаметр заклепки 3 мм), другий, інв. № БД-6035, з пограбованого поховання 4 зберігся у двох невеликих фрагментах (розміри фрагмента леза: довжина 17 мм, ширина 12 мм; розміри фрагмента кістяного руків'я: довжина 50 мм, ширина 14 мм, діаметр заклепки 3 мм). До музею ці предмети надійшли як уламки ножів. Після огляду цих знарядь професор О. П. Мельник заважив, що ці ножі нагадують сучасний ветеринарний інструмент — копитний ніж (рис. 6), який могли використовувати скіфи для догляду за копитами тварин і провадити різні хірургічні дії. Ніж з поховання № 2 (рис. 5: 1) за збереженістю суттєво відрізняється від іншого залізного ножа з горбатою спинкою, інв. № БД-6030, що лежав серед кісток напущеної м'ясної їжі (рис. 5: 2), та інших залізних предметів з цього ж поховання. Правдоподібно, що технологія виготовлення цього інструмента відрізнялась від інших залізних виробів. Тут доречно нагадати, що свого часу Б. А. Шрамко розробив типологію металевих ножів і здійснив серію металографічних аналізів частини з них (Шрамко 1965). Відтак, стало очевидно, що ножі різних типів виготовляли різним способом із крицевого заліза або сталі з незначною кількістю побічних

домішок. За технікою виготовлення виділено кілька груп виробів: суцільно залізні, суцільно сталеві, зроблені шляхом ковальського наварювання сталевого леза на залізну основу (Шрамко 1965, с. 151, рис. 10; Мелюкова 1989, с. 115). Прикметно, що в підгрупі «а» другої групи (безчеренкові заклепочні ножі з дерев'яним руків'ям) Б. А. Шрамко виділив екземпляри з аналогічним нашому лезом (з вигнутим і трохи опущеним кінчиком) в окремий тип 3. На думку дослідника, такі ножі застосовували для різьблення по твердому матеріалу, приміром, по кістці або по дереву твердої породи (Шрамко 1965, с. 143, рис. 3: 7, 8). Таке призначення цілком узгоджується з визначенням наших ножів як приладдя для догляду за копитами.

Бронзова чаша з цього ж поховання 2 грецької роботи, інв. № БД-6027 (рис. 7), виготовлена з тонкої пластини. Вона відносно велика (висота 70 мм, діаметр вінець 200 мм, дна — 150 мм). Вінець чаші прикрашений бронзовою стрічкою з рельєфним орнаментом у вигляді овів — рядочка рівномірно розміщених еліпсоїдів в обрамленні. Ця стрічка (специфічне потовщення) слугувала ребром жорсткості. Своєрідні ребра жорсткості є і в сучасних металевих посудинах, які використовують для стерилізації медичних інструментів (рис. 8). Цей елемент ніс подвійне навантаження. По-перше, таке ребро потрібне для того, щоб тонка металева посудина не деформувалася під час нагрівання води; по-друге, для зручності при зніманні її з вогнища. З огляду на викладене, відзначимо ще дві риси цієї посудини: пласке дно і тонкі стінки, що забезпечували, з одного боку, стійкість посудини, з іншого — швидке нагрівання рідини. З погляду професора О. П. Мельника, бронзову чашу могли використовувати для стерилізації медичних інструментів (ножів), а пружинними щипцями (як великим пінцетом) їх виймали з окропу.

Тут доречно згадати ще кілька артефактів, переданих у 1981 р. Інститутом археології АН УРСР до НМІУ. Йдеться про матеріали Краснознам'янської експедиції, яка в 1981 р.

Рис. 7. Львово, курган 11, поховання 2, бронзова чаша: фото після реставрації і деталь вінець

під керівництвом Г. Л. Євдокимова провела розкопки курганных груп I—IV поблизу с. Первомайка Верхньорогачицького р-ну Херсонської обл. Серед близько 300 предметів зі скіфських курганів було п'ять залізних ножів з кістяним руків'ям різного стану збереженості. У руків'ї одного з них, як вважалося, збереглась майже половина леза (рис. 9). У 2010 р. ці ножі були передані у відділ реставрації пам'яток НМІУ, де під керівництвом художника-реставратора І. І. Ластовкіної студенти Національної Академії образотворчого мистецтва та архітектури Ху Лу Міном і Чжан Гун Е (Китай) провели роботи з відродження цих експонатів¹. Металеві частини ножів були повністю мінералізовані. Під час реставрації вони були розчищені та склеєні. Витончені кістяні руків'я ножів гранчасті, з полірованою поверхнею збереглися цілком. З них видалили попереднє консерваційне покриття і нанесли нове. Після

1. Паспорт реставрації пам'ятки історії та культури, НМІУ, 12.07.2011 р.

Рис. 8. Сучасний стерилізатор

завершення реставраційних робіт ножі (інв. № БД-4991/1—4, БД-5016) набули експозиційного вигляду (рис. 10). Це уможливило проф. О. П. Мельнику оглянути їх і атрибутувати. На підставі геометричної форми клинків цих ножів, розташування їх заточування, форми і деталей руків'я, їх визначено як медичні інс-

Рис. 9. Ніж з обламаним лезом з кургану поблизу с. Первомайка до реставрації

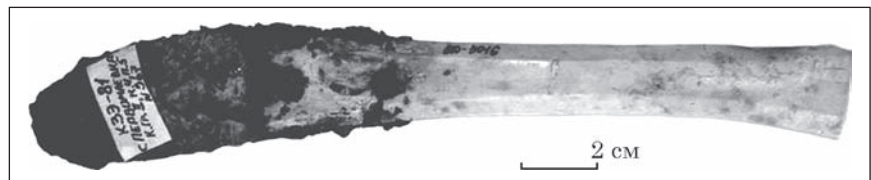

Рис. 10. Залізні ножі з кістяним руків'ям з курганів поблизу с. Первомайка після реставрації

Рис. 11. Рельєфний декор золотої чаші з кургану Куль-Оба (за: Galanina, Grach 1986)

Рис. 12. Срібна амфора з кургану Чортомлик: 1 — фото (за: Galanina, Grach 1986); 2 — прорисовка фронтальної частини середнього фризу амфори, автор П. Млодох (за: Ролле 1999)

трументи. Один з цих ножів (інв. № БД-5016) явно вирізняється довжиною леза, яке вважалося обламаним. Після реставрації з'ясувалося, що ніж доволі оригінальний — досить широкий короткий клинок його має дугоподібні спинку та лезо з ледь виділеним кутастим кінчиком (рис. 10: 1). За формою клинка він нагадує сучасний медичний інструмент — скальпель.

Якщо звернемося до творів образотворчого мистецтва, то лікування і зоотехніка у номадів за доби раннього заліза набули високого рівня.

Найпоказовішими у цьому сенсі є зображення на двох металевих посудинах — золотій чаші з кургану Куль-Оба і срібній амфорі з кургану Чортомлик. На куль-обській чаші зображено скіфів у процесі, так би мовити, медичних процедур. Один з персонажів бинтує ногу пораненому воякові (рис. 11: 1), інший (рис. 11: 2) лікує хворому зуб (Galanina, Grach 1986, fig. 185—186). Вочевидь, подібні «прості» операції були цілком звичними у повсякденному військовому побуті скіфів.

Надзвичайно важливими для нас є зображення на середньому фризі чортмлицької амфори (рис. 12: 1). Висота її 700 мм, найбільший діаметр 400 мм (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 174). До тлумачення смислового навантаження сюжетів цього фризу долучилося чимало фахівців, чиї версії іноді були прямо протилежними одна одній. Серед них можна згадати такі прізвища, як І. Є. Забелін, Л. Стефані, А. С. Лаппо-Данилевський, І. І. Толстой і Н. П. Кондаков, О. Бенндорф, Л. Віардо, А. Еккер, Ф. П. Кеппен, Е. Міннз, А. Ф. фон Мідендорф, Д. М. Анучін, М. І. Ростовцев, М. Еберт, О. Вальдгауер, М. І. Артамонов, В. І. Цалкін, Н. А. Онайко, В. Ф. Гайдукевич, А. П. Манцевич, Б. М. Граков, Д. С. Раевський, І. Б. Брашинський, С. С. Бессонова, О. В. Симоненко, В. Шільд та ін. (Ролле 1999). Найбільше суперечок і версій виникло з приводу інтерпретації центрального кадру цього фриза, розміщеного на лицьовому боці (рис. 12: 2). Група, що нас цікавить, включає п'ять персонажів — коня, розташованого в центрі композиції, та чотирьох чоловіків — по два з кожного боку. Два скіфи, що стоять перед конем, і один позаду натягують аркани, кожен з яких був прив'язаний до ноги коня. Четвертий скіф, що стоїть нібито осторонь позаду коня, тримає в руках якийсь предмет, утрачений під час розкопок. До речі, цього персонажа долучають до розглядуваного епізоду не всі дослідники. Не вдаючись у подробиці дискусії, відзначимо лише, що всі погляди фахівців, які долучилися до неї, фактично зводяться до двох тлумачень головної сцени, звлучним виразом Р. Ролле (1999, с. 15), — «реалістично-побутового» і «культово-міфологічного». Найбільш вдалим і правдоподібним, на нашу думку, є тлумачення, запропоноване О. В. Симоненком, який має досвід особистого спілкування з конем. Він пропонує розглядати лицьову частину фризу як презентацію трьох ключових моментів приручення коня, поданих зліва направо. 1) Ліворуч показано скіфа з конем, якого він тримає за повід і зап'ясток лівої передньої ноги. Тут зображено епізод опрацювання одного з прийомів дресирування — посадки на коня. 2) У центрі демонструється підготовка до повалення тварини, де два скіфи, що стоять спереду, відтягують арканами її задні ноги, а той, що стоїть позаду, ліву передню ногу. Такі дії чоловіків призведуть до знерухомлення коня і потім до його падіння. Такі маніпуляції з твариною застосовують у конярстві при кастрації, тавруванні чи лікуванні певних травм. Найважливішим із трьох можливих варіантів тлумачення і таким, що органічно вписується у загальну розповідь, репрезентовану художником на амфорі, є кастрація. Четвертий персонаж, що стоїть праворуч, розглядається як виконувач якоїсь сакральної дії на кшталт жертвоприношення Тагімасаду — покровителю конярства. 3) Остання сцена являє

Рис. 13. Четвертий персонаж центральної сцени середнього фризу амфори з Чортмлика (за: Galanina, Grach 1986)

заклучний етап тренінгу коня — вершник спішився з об'їждженого мерина (!) і спутує його ноги. Кінь під сідлом, з підстриженими гривною і хвостом (Симоненко 1987, с. 142—143).

На закінчення розгляду чортмлицької амфори, завважимо три моменти. По-перше, правомірність інтерпретації центральної сцени як підготовки до кастрації коня підтверджується останнім епізодом фриза, де зображено вже мерина (тварину без геніталій). По-друге, очевидно, що ця операція потребувала злагоджених дій кількох учасників, кожен з яких мав чітко виконувати своє завдання. По-третє, звернемо увагу на четвертого персонажа центральної сцени (рис. 13). Він явно відокремлений від решти учасників процесу. Це підкреслено не тільки його нібито відстороненістю від підготовчої роботи, але й незвичайним вбранням. На відміну від інших персонажів, він босий, з підтягнутими вгору і підв'язаними штангами і оголеною правою частиною торса. Чому художник зобразив його саме так? Для відповіді на це запитання звернемося безпосередньо до скіфів та історії конярства.

Скіфи, що вели рухливий спосіб життя, були пов'язані з конярством і вершництвом. Велике

Рис. 14. Львово, курган 11, кістяний гребінець зі скриньки в похованні амазонки № 2

значення надавалося екстер'єру і виїзді коней, які розрізнялися залежно від їхнього призначення — для війни і їзди верхи, під упряжку або на плем'я (Ковалевская 1977, с. 69—71). Чудово володіючи навичками їзди верхи, скіфи займалися і виучкою (вишколом), і доглядом за конем.

Номади знали, що організм коня дуже чутливий до різноманітних збудників інфекцій, тож стерилізація інструментів була обов'язковою. Після цієї процедури їх могли використовувати для різних хірургічних операцій. Такою операцією, приміром, могла бути кастрація жеребців. У практиці конярства кастрація — один із прийомів скотарства у кочових народів. У кочівників часто коні обох статей розміщувалися поряд. Кастрація робила жеребців більш спокійними та слухняними. Про застосування скіфами кастрації жеребців повідомляв давньогрецький історик і географ Страбон у праці «Географія». Зокрема він занотував: «У всех скифских и сарматских племен есть обычай холостить лошадей, чтобы сделать их более послушными; ибо лошади у них хотя и не велики, но очень горячи и не укротимы» (VII, 4, 8).

Ця операція була важливою подією в житті номадів. У більшості кочових народів для їзди верхи слугував мерин (кастрований кінь), кобил використовували для відтворювання стада, тримали заради м'яса і молока. Подібна ситуація добре відома з побуту тувинців, монголів, бурятів, калмиків, казахів, алтайців, киргизів (Вайнштейн 1972, с. 138). Спираючись на матеріали Пазирицьких курганів (Витт 1952, с. 184), можна припустити, що таку практику мали і скіфи.

Стосовно проведення операції кастрації, відзначимо, що вона зводиться до штучного припинення нормального функціонування статевих залоз коня.

Кастрованих коней називають меринами. Така процедура переслідує кілька цілей: пом'якшити характер коня і підвищити його керованість; запобігти незапланованого запліднення; оптимізувати групове утримання. Жеребців, які відносяться до верхових порід, оперують після досягнення 1,5—2,0 років, упряжних — у віці близько 3 років. Найсприятливіший для кастрації час — рання весна або пізня осінь, коли менше комах, які стають великою проблемою під час загоєння ран. До всього, низькі температури знижують післяопераційні набряки. Ця операція відноситься до порожнинних. Середній період відновлення тварини займає від двох тижнів до місяця. Під час проведення такої операції можливі дві позиції коня: в позі стоячи із зігнутою у зап'ястковому суглобі однією передньою ногою (це потребувало залучення меншої кількості людей), або жеребця валили й жорстко фіксували кінцівки. Така операція вимагає великого досвіду від ветеринара, набору спеціальних інструментів (приміром, скальпеля, спеціальних приладів на зразок щипців, фіксаторів), обов'язково стерильних (Калинин 1948; Козлов, Парфенов 2012, с. 330—344).

У Стародавній Греції коней лікували спеціальні лікарі — гіппіатри. Починаючи з 1 ст. н. е. у римській армії були постійні ветеринари, що обслуговували військових тварин (Домницький и др. 2016, с. 6, 8). Чи були такі «вузькі професіонали» у скіфів, судити не доводиться.

Але повернімося до середнього фризу чортотлицької амфори і саме до четвертого персонажа центральної композиції (рис. 13). За винятком цього скіфа, інші вдягнені. Тут доречно згадати, що кастрацію провадили в період ранньої весни чи пізньої осені, цебто в прохолодну пору року. Кастрація потребувала особливих фізичної сили, майстерності та стерильності. Вірогідно, саме тому цей персонаж з напівоголеним торсом і не бере участі в підготовчій до операції фазі. Рельєфно випнуту частину його рук, в яких він щось тримав, втрачено. Однак цілком правдоподібно, що це могла бути чаша чи якійсь інструмент. Отже, ми схилиємося до того, що майстер зобразив тут скіфа, який мав виконати цю складну операцію.

Ще однією операцією, необхідною у конярстві, є розчистка копит. Коней привчають до неї відразу після відлучення лошат від матері, з дво — тримісячного віку. Огляд і розчищення копит провадять для запобігання травм і збереження правильної їхньої форми. Ця процедура передбачає очищення копит від бруду, каміння і видалення зайвого рогу, який заважає руху коня. Зазвичай копита дорослих коней обробляють щомісяця, влітку — раз у 2—3 місяці. Для такої процедури використовують спеціальний ніж, дерев'яний молоток і іноді спеціальні гачки (Калинин 1948; Свечин и др. 1984, с. 312).

Тут, повертаючись до знахідок з поховання 2 кургану 11 поблизу с. Львово, де було поховано амазонку, доречно нагадати, що в ньому, крім чаші і щипців, була ще скринька з кістяним гребінцем (рис. 14) і копитним ножом, про який вже йшлося. Ці предмети призначалися для догляду за кіньми — копитами і гривами. До речі, догляд за гривовою передбачав не тільки розчісування гребінцем, а й видалення волосся що звалювалося за допомогою спеціального ножа (Свечин и др. 1984, с. 318). Вірогідно, саме через це ці два предмети поклали разом, окремо від решти реманенту.

ВИСНОВКИ

Отже, цілком вірогідно, що розглянуті ножі, чаша та пружинні щипці — це медичні інструменти давнього лікаря-ветеринара. Цікаво, що в другому похованні амазонки (№ 7) теж була чаша (але срібна) і ніж. Ще два впускних поховання (№ 4 і 5) в цьому кургані, які постраждали від грабіжників, містили, відповідно, залізний копитний ніж і бронзову чашу, аналогічні тим, що походять з поховання 2. Можна припустити, що наявність медичних інструментів в цьому кургані не є випадковою.

За свідченнями давніх авторів, амазонки були вправними вершницями. Приміром Страбон у згадуваній праці повідомляв, що вони самі виконували різноманітні господарські завдання, зокрема доглядали свою худобу, особливо коней (XI, V, 1). Діодор Сицилійський, крім інші таланти, підкреслював відмінну силу амазонок (II, 44, 45; XVII, 77, 2), а за Каллісфеном, войовниці були значно вищими на зріст за інших жінок (III, 27). Тож цілком вірогідно, що амазонки долучалися і до певних ветеринарних операцій.

Відомо, що для лікування тварин і відновлення їхніх сил використовували рослинні препарати (полін, ірний корінь тощо). Дослідження кісткових решток тварин і людей свідчать, що в глибоку давнину одні й ті самі хвороби вражали і худобу, і людей. Спостерігаючи схожі ознаки захворювання у людей і свійської худоби, стародавні цілителі застосовували однакові засоби лікування. Таким чином, лікування хворих людей і тварин розвивалось паралельними шляхами і упродовж тривалого часу професійно не розмежовувалось (Думка 1956, с. 26; Домницкий и др. 2016, с. 4).

Отже, археологічна збірка скіфських артефактів Національного музею історії України «поповнилася» предметами, що отримали нову атрибуцію. Розглянуті артефакти слугували медичними інструментами, які можна було використовувати і в медицині, і у ветеринарії. Зважаючи на наявність комплексу специфічних медичних інструментів у могилі амазонки, можна говорити, що скіфські войовниці і в лікарській справі намагалися не поступатися чоловікам.

ЛІТЕРАТУРА

- Алексеев, А. Ю., Мурзин, В. Ю., Ролле, Р. 1991. *Чертомлык*. Киев: Наукова думка.
- Болтрик, Ю. В., Фіалко, О. С. 1999. Пружинні щипці в побуті скіфів. В: Строкова, Л. В. (ред.). *Музейні читання*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 30-річчю з дня відкриття Музею історичних коштовностей України, 16 лютого 1999 р. Київ: МІКУ, с. 28-33.
- Вайнштейн, С. И. 1972. *Историческая этнография тувинцев: проблемы кочевого хозяйства*. Москва: Наука.
- Витт, В. О. 1952. Лошади Пазырыкских курганов. *Советская археология*, 16, с. 165-205.
- Діденко, С. В., Шевченко, О. В., Радієвська, Т. М. 2011. *Колекція зброї та військового спорядження. Альбом НМІУ*. Київ: Мистецтво.
- Домницкий, И. Ю., Салаутин, В. В., Терентьев, А. А. 2016. *История ветеринарной медицины. Методическое пособие*. Саратов: Саратовский гос. аграрный университет им. Н. И. Вавилова.
- Думка, Н. С. 1956. Элементы ветеринарных познаний у скифов. *Ветеринария*, 1, с. 88-91.
- Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1983. *Скифия VII—IV вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.
- Калинин, В. И. 1948. *Учебник по коневодству*. Москва: ОГИЗ.
- Ковалевская, В. Б. 1977. *Конь и всадник*. Москва: Наука.
- Козлов, С. А., Парфенов, В. А. 2012. *Коневодство*. Москва: Колос.
- Мелюкова, А. И. 1989. Хозяйство, быт, торговля. В: Мелюкова, А. И. (ред.). *Археология СССР. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время*. Москва: Наука, с. 113-120.
- Ролле, Р. 1999. *О фризе чертомлыкской амфоры*. Киев: ИА НАНУ.
- Свечин, К. Б., Кобылев, И. Ф., Гопка, Б. М. 1984. *Коневодство*. Москва: Колос.
- Симоненко, А. В. 1987. О семантике среднего фриза Чертомлыкской амфоры. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Скифы Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 140-144.
- Стрельник, М. О., Хомчик, М. А. 2005. Про технологію прядіння за античної доби в Надчорномор'ї. *Археологія*, 1, с. 70-75.
- Тереножкин, А. И., Кубышев, А. И., Ильинская, В. А., Болдин, Я. И., Чередниченко, Н. Н., Шилов, Ю. А. 1973. *Отчет о работе Херсонской археологической экспедиции*. НА ИА НАНУ, 1973/10.
- Фіалко, Е. Е. 1987. Костяные изделия из кургана Огуз. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Скифы Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 130-140.
- Фіалко, Е. Е. 1991. Погребения женщин с оружием у скифов. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Курганы Степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 4-18.
- Фіалко, Е. Е. 2010. Амазонки в памятниках античного искусства. *Боспорские исследования*, 24, с. 152-192.
- Фіалко, Е. Е. 2011a. Паноуплия скифских воительниц. *Tyragetia*, s. n., V (XX), 1, с. 265-278.
- Фіалко, О. С. 2011b. Озброєння скіфських амазонок. *Магістеріум*, 45, с. 39-45.
- Фіалко, Е. Е. 2015. Скифские амазонки — участницы военных конфликтов. *Труды Государственного Эрмитажа*, 77: Археология без границ. Коллекции, проблемы, исследования, гипотезы, с. 440-456.

Шрамко, Б. А. 1965. Металеві знаряддя виробництва лісостепової Скіфії. *Питання історії народів СРСР*, 1, с. 137-152.

Galanina, L., Grach, N. 1986. *Scythian Art*. Leningrad: Aurora.

REFERENCES

Alekseev, A. Yu., Murzin, V. Yu., Rolle, R. 1991. *Chertomlyk*. Kyiv: Naukova dumka.

Boltryk, Yu. V., Fialko, O. Ye. 1999. Pruzhynni shchypitsi v pobuti skifiv. In: Strokova, L. V. (ed.). *Muzeyni chytannia*. Materialy naukovoï konferentsii, prysviachenoï 30-richchiu z dnia vidkryttia Muzeiu istorichnykh koshovnostei Ukrainy, 16 liutoho 1999 r. Kyiv: MIKU, p. 28-33.

Vainshtein, S. I. 1972. *Istoricheskaia etnografiia tuvintsev: problemy kochevogo khoziaistva*. Moskva: Nauka.

Vitt, V. O. 1952. Loshadi Pazyrykskikh kurganov. *Sovetskaiia arkheologiia*, 16, p. 165-205.

Didenko, S. V., Shevchenko, O. V., Radiyevska, T. M. 2011. *Kolektsiia zbroi ta viiskovoho sporiadzhennia. Albom NMU*. Kyiv: Mystetstvo.

Domnitskii, I. Yu., Salautin, V. V., Terentiev, A. A. 2016. *Istoriia veterinarnoi meditsyny. Metodicheskoe posobie*. Saratov: Saratovskii gos. agrarnyi universitet im. N. I. Vavilova.

Dumka, N. S. 1956. Elementy veterinarnykh poznaniï u skifov. *Veterinariia*, 1, p. 88-91.

Ilinskaia, V. A., Terenozhkin, A. I. 1983. *Skifiia VI—IV vv. do n. e.* Kyiv: Naukova dumka.

Kalinin, V. I. 1948. *Uchebnyk po konevodstvu*. Moskva: OGIZ.

Kovalevskaia, V. B. 1977. *Kon i vsadnik*. Moskva: Nauka.

Kozlov, S. A., Parfenov, V. A. 2012. *Konevodstvo*. Moskva: Kolos.

Meliukova, A. I. 1989. Khoziaistvo,byt, trgovlia. In: Meliukova, A. I. (ed.). *Arkheologiia SSSR. Stepi evropeiskoi chasti SSSR v skifo-sarmatskoe vremia*. Moskva: Nauka, p. 113-120.

Rolle, R. 1999. *O frize chertomlykskoi amfory*. Kyiv: IA NANU.

Svechin, K. B., Kobylev, I. F., Gopka, B. M. 1984. *Konevodstvo*. Moskva: Kolos.

Simonenko, A. V. 1987. O semantike srednego friza Chertomlytskoi amfory. In: Chernenko, E. V. (ed.). *Skify Severnogo Prichernomoria*. Kyiv: Naukova dumka, p. 140-144.

Strelnyk, M. O., Khomchyk, M. A. 2005. Pro tekhnolohiiu priadinnyia za antychnoi doby v Nadchornomori. *Arkheologiia*, 1, p. 70-75.

Terenozhkin, A. I., Kubyshev, A. I., Ilinskaia, V. A., Boldin, Ya. I., Cherednichenko, N. N., Shilov, Yu. A. 1973. *Otchet o rabote Khersonskoi arkheologicheskoi ekspeditsii*. NA IA NANU, 1973/10.

Fialko, E. E. 1987. Kostiane izdeliia iz kurgana Oguz. In: Chernenko, E. V. (ed.). *Skify Severnogo Prichernomoria*. Kyiv: Naukova dumka, p. 130-140.

Fialko, E. E. 1991. Pogrebeniia zhenshchin s oruzhiem u skifov. In: Chernenko, E. V. (ed.). *Kurgany Stepnoi Skifii*. Kyiv: Naukova dumka, p. 4-18.

Fialko, E. E. 2010. Amazonki v pamiatnikakh antichnogo iskusstva. *Bosporskie issledovaniia*, 24, p. 152-192.

Fialko, E. E. 2011a. Panopliia skifskikh voitelnit. *Tyrageia*, s. n., V (XX), 1, p. 265-278.

Fialko, O. Ye. 2011b. Ozbroyennia skifskykh amazonok. *Magisterium*, 45, p. 39-45.

Fialko, E. E. 2015. Skifskie amazonki uchastnitsy voennykh konfliktov. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, 77: Arkheologiia bez granits. Kollektzii, problemy, issledovaniia, gipotezy, p. 440-456.

Shramko, B. A. 1965. Metalevi znariaddia vyrobnytstva lisostepovoi Skifii. *Pytannia istorii narodiv SRSR*, 1, p. 137-152.

Galanina, L., Grach, N. 1986. *Scythian Art*. Leningrad: Aurora.

O. Ye. Fialko, M. A. Homchyk, Yu. P. But

MEDICAL INSTRUMENTS FROM THE SCYTHIAN KURGANS OF KHERSON REGION (a New Look at Famous Artefacts)

In 1973, the Kherson Expedition of the Institute of Archaeology of Ukraine under the leadership of A. I. Terenozhkin discovered a group of kurgans near the village of Lvove in the Kherson region. Five Scythian graves were investigated in the mound 11. Two of them belonged to the Amazons and have not been robbed.

Some of the items from these kurgans are stored in the National Museum of Ukrainian History. After the restoration, they in fact have got a second life and a new attribution. The most interesting are things from burial 2: a pair of iron spring forceps, an iron knife with a bone faceted handle, and a bronze bowl. According to the Doctor of Veterinary O. P. Melnyk, these items are close to modern medical instruments. The bronze bowl with thin sides, a flat bottom and a corolla with a rigid ledge could serve for fast heating of water and sterilization of tools. Iron forceps could be used to take tools out of boiling water. The shape of the knife blade and its technological features are similar to modern hoof knives designed to care for the hooves of animals. A similar bowl was found in burial No. 4, while another bowl and a bronze knife were in the main burial 7 of the same kurgan.

Moreover, the collection of the Museum contains a series of iron knives from kurgans near Pervomaivka village in Kherson region. Their design features, according to Professor O. P. Melnyk, allow us to see in them medical instruments. One of them by the shape of its blade resembles a modern scalpel.

Judging by pieces of art, healing and zootechnics have reached a high level among the Scythians. Significant examples in this respect are the metal bowl from the kurgan Kul-Oba and the amphora from the kurgan Chortomlyk. The scene of the castration of a horse is depicted on an amphora. As reported by Strabo, the Scythians had a common practice to castrate horses, and the Amazons have been taking care of their horses on their own. Consequently, it is quite possibly that the Amazons carried out certain veterinary operations. In addition to castration, an equally important operation in horse breeding is the cleansing of hooves.

The considered artefacts served as tools that could be used both in medicine, and in veterinary medicine. Thereby we can make a conclusion that the Scythian Amazons did not concede to men in medical practice as well.

Keywords: European Scythia, Amazons, medical instruments, knives, spring forceps, metal bowl.

Одержано 11.12.2017

БУТ Юрій Павлович, завідувач сектора реставрації творів з металу, Національний музей історії України, вул. Володимирська 2, Київ, 01001, Україна, yura.but@gmail.com.

BUT Yurii, Head of the Metal Objects Restoration Sector, the National Museum of Ukrainian History, st. Volodymyrska 2, Kyiv, 01001, Ukraine, yura.but@gmail.com.

ФІАЛКО Олена Євгенівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут ар-

хеології НАН України, пр. Героїв Сталінграда 12, Київ, 04210, Україна, ofialka@ukr.net.

FIALKO Olena, PhD, Senior Research Fellow, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingrada ave. 12, Kyiv, 04210, Ukraine, ofialka@ukr.net.

ХОМЧИК Марина Андріївна, старший науковий співробітник, Національний музей історії України, вул. Володимирська 2, Київ, 01001, Україна, history_museum@ukr.net.

КНОМСЬКИЙ Maryna, Senior Research Fellow, the National Museum of Ukrainian History, st. Volodymyrska 2, Kyiv, 01001, Ukraine, history_museum@ukr.net.

Додаток

О. П. Мельник

ЗАКЛЮЧЕННЯ ЩОДО ОБСТЕЖЕННЯ МУЗЕЙНИХ ПРЕДМЕТІВ ІЗ ЗІБРАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ, ЩО ЗБЕРІГАЮТЬСЯ У СЕКТОРІ «АРХЕОЛОГІЯ ДОБИ РАННЬОГО ЗАЛІЗА»

У лютому 2017 р. було проведено наукове обстеження музейних предметів із зібрання Національного музею історії України, що зберігаються в секторі «Археологія доби раннього заліза». На підставі геометричної форми ножів, форми і розташування їх заточування, форми руків'я та наявності граней на них було визначено, що два скіфських ножі, інв. № БД-6024, інв. № БД-6035 з розкопок кургану 11 у с. Львово Бериславського р-ну Херсонської обл. і п'ять ножів, інв. № БД-4991/1—4, інв. № БД-5016, з розкопок скіфського кургану біля с. Первомайка Верхньорогачицького р-ну Херсонської обл. — це, лікарські (медичні, ветеринарні) хірургічні інструменти скіфського часу (IV ст. до н. е.).

Укажемо, що ножі, інв. № БД-6024 і БД-6035, з розкопок кургану 11 біля с. Львово Бериславського р-ну Херсонської обл. є так зв. копитними ножами, що за конструкцією, крім матеріалу з якого виготовлено руків'я, лишилися майже незмінними і застосовуються для розчистки ратиць дрібної та великої рогатої худоби і копит коней.

П'ять ножів, інв. № БД-4991/1—4; БД-5016, з розкопок скіфського кургану біля с. Первомайка Верхньорогачицького р-ну Херсонської обл. — це лікарські різальні (хірургічні) інструменти, що могли використовуватися для оперативних втручань під час лікування бойових і подібних до них травм, а також кастрації тварин (баранів, бугаїв, жеребців). Слід зазначити, що проведення кастрацій тих чи інших видів тварин, а кастрації, очевидно, були

масовими, потребує стерильності хірургічного інструмента, особливо для коней. Те, що людям доби раннього заліза, цебто скіфам IV ст. до н. е., була відома стерилізація лікарського інструменту шляхом кип'ятіння, підтверджується обстеженими предметами із розкопок кургану 11 у с. Львово Бериславського р-ну Херсонської обл., зокрема бронзовою чашею в діаметрі 200 мм (інв. № БД-6027), виготовленою з досить тонкого листового металу та зміцненою ребром жорсткості на вінцях, і залізними пружинними «щипцями» пінцетоподібної форми (інв. № БД-6033). Ця чаша могла використовуватися для стерилізації лікарських інструментів шляхом кип'ятіння, а «щипці» — не що інше, як пінцет.

Щодо кастрацій свійських тварин, зокрема коней, і масовості їх проведення можна впевнено стверджувати, що ці масові операції провадилися навесні та восени — у період, коли немає мух. Кастрація, хоча і є малокровою операцією, передбачає розріз тканин, а, отже, появи рани, а будь-яка рана може бути ворітьми інфекції. Мухи ж можуть бути переносниками інфекцій. До того ж скіфським лікарям не були відомі антибіотики, що могли б запобігти розвитку цих інфекцій.

Щодо ходу операції (кастрації). Очевидно кастрацію, зокрема коней, проводили в позі стоячи шляхом згинання однієї з передніх кінцівок у зап'ястковому суглобі, як це зображено на відомій Чортотлицькій амфорі, що зберігається в Ермітажі (м. Санкт-Петербург). Крім того, очевидно, використовувалася і губна закрутка, як це робиться і нині при певних лікарських маніпуляціях у коней. Для швидшого загоєння післяопераційних ран у сучасній медичній і ветеринарній хірургії застосовують певні мазі та присипки. Щось повинні були застосовувати і скіфи. Можемо припустити, що це були мазі й присипки, виготовлені на основі золи з певних лікарських трав, або ж висушених і перетертих у порошок трав.

Висновок. Обстежені предмети із зібрання Національного музею історії України, що зберігаються в секторі «Археологія доби раннього заліза», є лікарськими (медичними, ветеринарними) інструментами.

МЕЛЬНИК Олег Петрович, доктор ветеринарних наук, професор, академік Академії наук вищої освіти України, завідувач кафедри анатомії та гістології тварин ім. акад. В. Г. Касьяненка, Національний університет біоресурсів і природокористування України, вул. Героїв Оборони 15, Київ, 03041, Україна, museum@nubip.edu.ua.

MELNYK Oleh Petrovych, DSc, Professor, Head of the V. H. Kasianenko Anatomy and Histology of Animals Department, the National University of Bioresources and Natural Resources Use of Ukraine, Member of the Academy of Sciences of Higher Education of Ukraine, st. Heroiv Oborony 15, Kyiv, 03041, Ukraine, museum@nubip.edu.ua.

О. В. Шелехань

ОДНОСТІЧНИЙ КИНДЖАЛ IV ст. до н. е. З НИЖНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я

Подано скіфський комплекс IV ст. до н. е. з оригінальним одностічним кинджалом північнобалканського типу.

Ключові слова: скіфська культура, Північне Причорномор'я, поховання, кинджал.

У 1971 р. Херсонська експедиція Інституту археології під керівництвом О. М. Лескова здійснила масштабні дослідження на некрополях Нижнього Подніпров'я у зоні будівництва Каховської зрошувальної системи. Тут публікується одне з пересічних поховань, яке, попри це, є досить цікавим у контексті вивчення скіфської клинкової зброї. Йдеться про курган 4 курганної групи Р-1/IV у Каховському р-ні Херсонської обл., що отримала назву за зрошувальним каналом із відповідною аббревіатурою. Курган досліджено під керівництвом старшого лаборанта Семенівського загону Н. П. Зарайської (Лесков и др. 1971, с. 8).

ХАРАКТЕРИСТИКА КУРГАНУ 4 І ПОХОВАЛЬНОГО ОБРЯДУ

Курган 4 (рис. 1: 1) на момент розкопок мав висоту 0,3 м і діаметр приблизно 16 м. Під насипом виявлено глибокий кільцевий рів з плавними похилими стінами та округлим дном. Діаметр його 12 м, глибина — до 1,2 м від рівня материка. Ширина рову у верхній частині 1,1 м, по дну — 0,2 м. Рів мав два проходи: східний завширшки 0,6 м і західний, що сягав 5,0 м. У рові з обох сторін від східного проходу виявлено рештки тризни у вигляді кісток худоби. На пів-

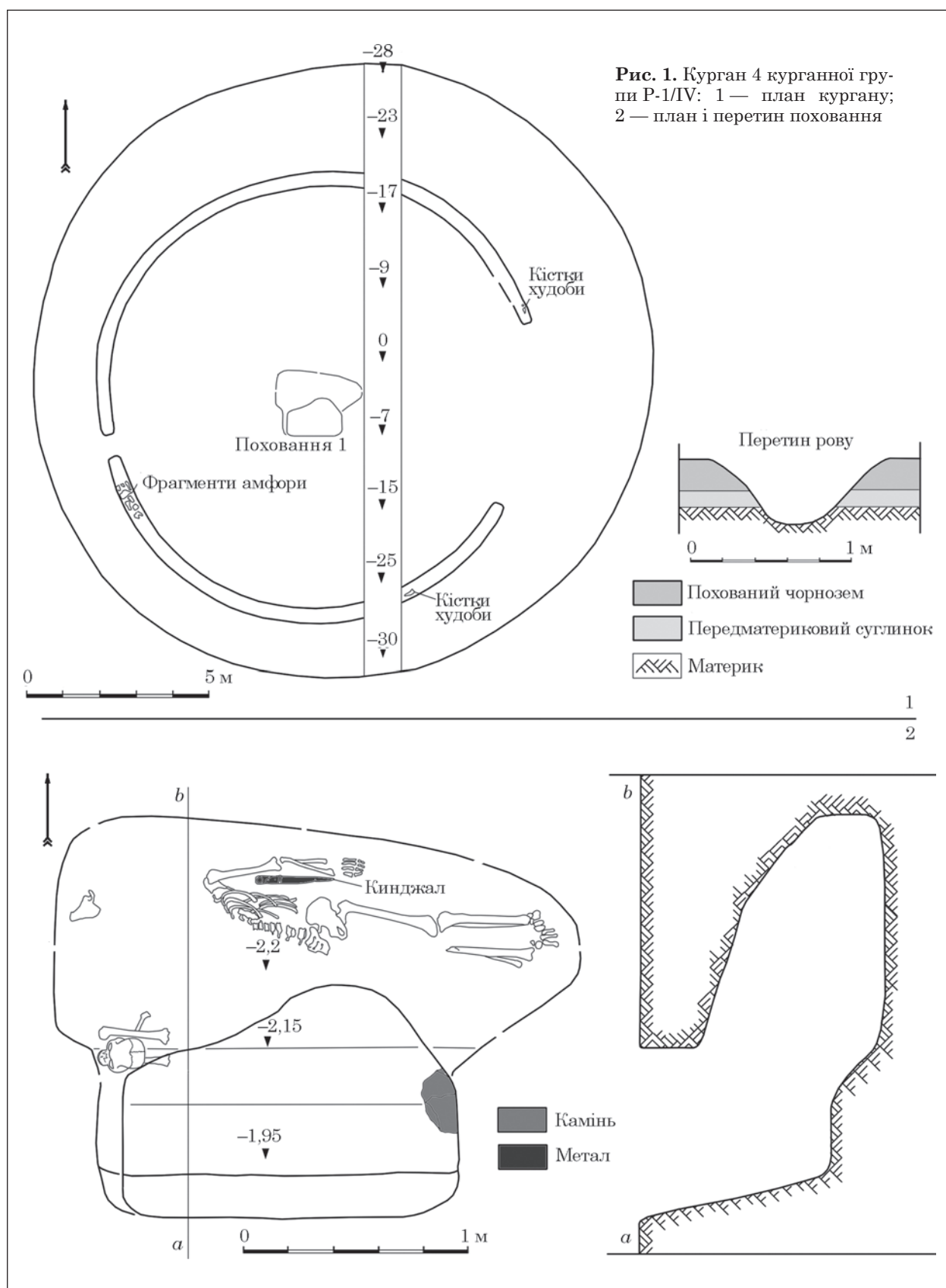
день від західного проходу в рові зафіксовано розвал амфори.

Під курганом було одне поховання у катакомбі. Материковий викид з неї не зафіксовано. Вхідну яму виявлено на глибині 1,1 м від вершини кургану. Вона прямокутної в плані форми, орієнтована по лінії захід—схід. Її розміри зверху $1,45 \times 0,65$ см, через похилу західну стіну довжина на дні становила 1,55 м. Глибина 1,95 м. Північна стіна, в якій вирито підбій, частково обвалилася, південна — трохи похила. Дно ями мало сходинку завширшки 0,3 м і заввишки 0,25 м.

На сходинці під східною стіною був камінь $0,5 \times 0,2 \times 0,18$ м, що, напевно, лишився від розібраного закладу.

Поховальну камеру (рис. 1: 2) споруджено в північній стіні вхідної ями, вона паралельна їй. У плані камера мала форму неправильного прямокутника зі звуженою заокругленою східною стороною (в районі ніг) завдовжки 2,3 м і завширшки 1,0 м у західній частині і приблизно 0,55 м у східній (на рівні стоп похованого). Дно на глибині 2,2 м. Склепіння обвалилося, ймовірно висота камери становила 0,7 м від дна.

У могилі побували грабіжники, які розібрали кам'яний заклад входу і частково зруйнували скелет, зокрема правий його бік, ближчий до входу. Окремі кістки траплялись у заповненні вхідної ями і підбою, декотрі, як вказано у звіті, скинуто у південно-західний куток могили. Судячи з креслення, череп був акуратно покладений на купку кісток (правої руки похованого і ноги худоби). Решта кісток, лопатка, стегнова кістка і частина ребер і хребців були розкидані у західній частині могили. З огляду на віцілілу ліву частину скелета *in situ*, похований лежав

на спині у випростаному стані, головою на захід. Як вказали дослідники, кістки збереглись у не порушеному стані завдяки тому, що були засипані склепінням, що обвалилося ще в давнину.

Поховальний обряд описаної пам'ятки є характерним для класичної скіфської культури. Зокрема, катакомба, де вхідна яма і поховальна камера розміщені паралельно одна одній, є

найпоширенішим типом. За даними В. С. Ольховського, такі могили становлять 49,9 % катакомбних поховань у Степу. Кам'яний заклад, що закривав вхід до камери, теж є традиційною рисою скіфського поховального ритуалу V—IV ст. до н. е. Те саме можна сказати і про західну орієнтацію похованого, яка найчастіше трапляється в похованнях V—IV ст. до н. е. (Ольховский 1991, с. 27, 134).

Окремо слід зупинитись на потривожених кістках похованого. Якщо раніше дослідники були схильні трактувати практично будь-яке проникнення у могилу по завершенню похорону суто як пограбування, то у роботах останніх років представлено широкий спектр інтерпретації: від визнання проникнень як банального грабунку з метою наживи до пошуків прихованого сенсу культового характеру (знешкодження мерця, певного роду поминальні дії тощо). Крім того, виділяють і проміжні варіанти із ситуативними варіаціями.

У нашому випадку бачимо, що з могили було винесено практично всі речі, не прикриті заваленим склепінням підбою. Окремі кістки скелета і знахідки траплялись у засипці вхідної ями, а кам'яний заклад було викинуто геть. Ці спостереження засвідчують, що основною метою проникнення в могилу все ж міг бути поховальний інвентар. Водночас розміщення черепа на купці кісток в кутку могили не справляє враження випадкового. Можна припускати, що в цьому проявилось певне шанобливе або принаймні боязке ставлення до людських решток (див. наприклад: Гречко 2012, с. 123; Shelekhan et al. 2016, р. 197). Привертає увагу також і те, що череп був повернений обличчям до стіни таким чином, ніби він дивиться на захід, тоді як у звичайному стані обличчя небіжчика було б звернене на схід. Таким чином, у цьому разі можна припускати, що мало місце поєднання щонайменше двох чинників. Можливо, після спустошення могили грабіжники здійснили певні обрядові дії, спрямовані на нейтралізацію шкідливих наслідків.

ХАРАКТЕРИСТИКА ПОХОВАЛЬНОГО ІНВЕНТАРЮ І ХРОНОЛОГІЧНА ПОЗИЦІЯ КУРГАНУ 4

Знахідок у цьому похованні зафіксовано небагато. Передусім привертає увагу односичний кинджал (рис. 2: 1), що становить значний інтерес. Він лежав між лівою рукою і тлубом похованого, повернений вістрям до ніг. Його загальна довжина 35 см, довжина руків'я 11 см, з яких 1,0 см припадає на перехрестя. Ширина руків'я, дещо звуженого в центрі, 3,0—3,5 см. Довжина клинка 24 см, ширина біля перехрестя 3,5 см.

Конструкція кинджал досить цікава. Передусім укажемо, що він дійшов до нас у фраг-

ментованому стані, метал значною мірою окислився, спотворивши оригінальну форму. Через це на ілюстрації подано нинішній його стан і запропоновано ймовірний варіант первинного вигляду (рис. 2: 2). Реконструкція ґрунтується на схематичному зображенні кинджала у польовому кресленнику та згідно з відомими аналогіями.

Кинджал виготовлено з цільної залізної заготовки. Клинок односичний, з трохи вигнутою спинкою і ледь увігнутим лезом. Судячи з уцілілих фрагментів, у перетині він мав мигдалеподібну форму, плавно звужуючись до леза.

Перехрестя дійшло у вигляді двох невеличких прямокутних пластин клинку. Але можна припускати, що первинно вони дещо виступали над клинком, фіксуючи руку на руків'ї. На це вказує контур кинджала на польовому кресленнику, де позначено невеличкий виступ, а також аналогії, наведені нижче.

Черешок руків'я має форму трохи увігнутого прямокутника. На ньому помітні сліди органіки, що лишилися від пластинчастих накладок. Хоча у польовому звіті припускалося, що пластинки були дерев'яні, вірогідніше, що вони були рогові або кістяні. Можна припускати, що пластинки повторювали контур черешка, за винятком обуха, де простежується невеличкий металевий валик.

Стосовно закріплення пластин на черешку, то тут чітко простежуються залишки трьох заклепок, розташованих на центральній осі руків'я. На одній із віцілих заклепок збереглася випукла кругла бляшка діаметром приблизно 2,5—3,0 см, що власне збільшувала її шляпку і прикривала пластинку обкладки. Її реставровано та закріплено у двох фрагментах. Зі зворотного боку на рештках кістяної пластинки простежується відбиток виробу аналогічного діаметра. Від іншої заклепки зберігся стрижень, на якому видно мініатюрну шляпку та шийку, де теоретично могла бути така само бляшка. Таким чином, можна припускати, що кожна заклепка з обох сторін була прикрашена бляшкою, що надавало декору кинджала виразності й індивідуальності. Судячи з вигляду єдиної віцілої бляшки, вона була делікатною, тож, найвірогідніше, ця деталь була, в першу чергу, декоративною. Втрату решти бляшок можна пояснити тим, що дрібні окислені частини були пошкоджені заваленим склепінням підбою.

На загальний виріб, безперечно, є бойовим екземпляром. На це вказують передусім його метричні показники, що цілком відповідають параметрам двосичних кинджалів (Шелехань 2015, с. 78). На користь цього свідчить і розташування в могилі, характерне саме для предметів озброєння. У той час, як господарські ножі клали біля напутньої їжі або сагайдака, клинкову зброю найчастіше розміщували біля пояса або, як у цьому разі, біля лівої руки (Ольховский 1991, с. 60, 109).

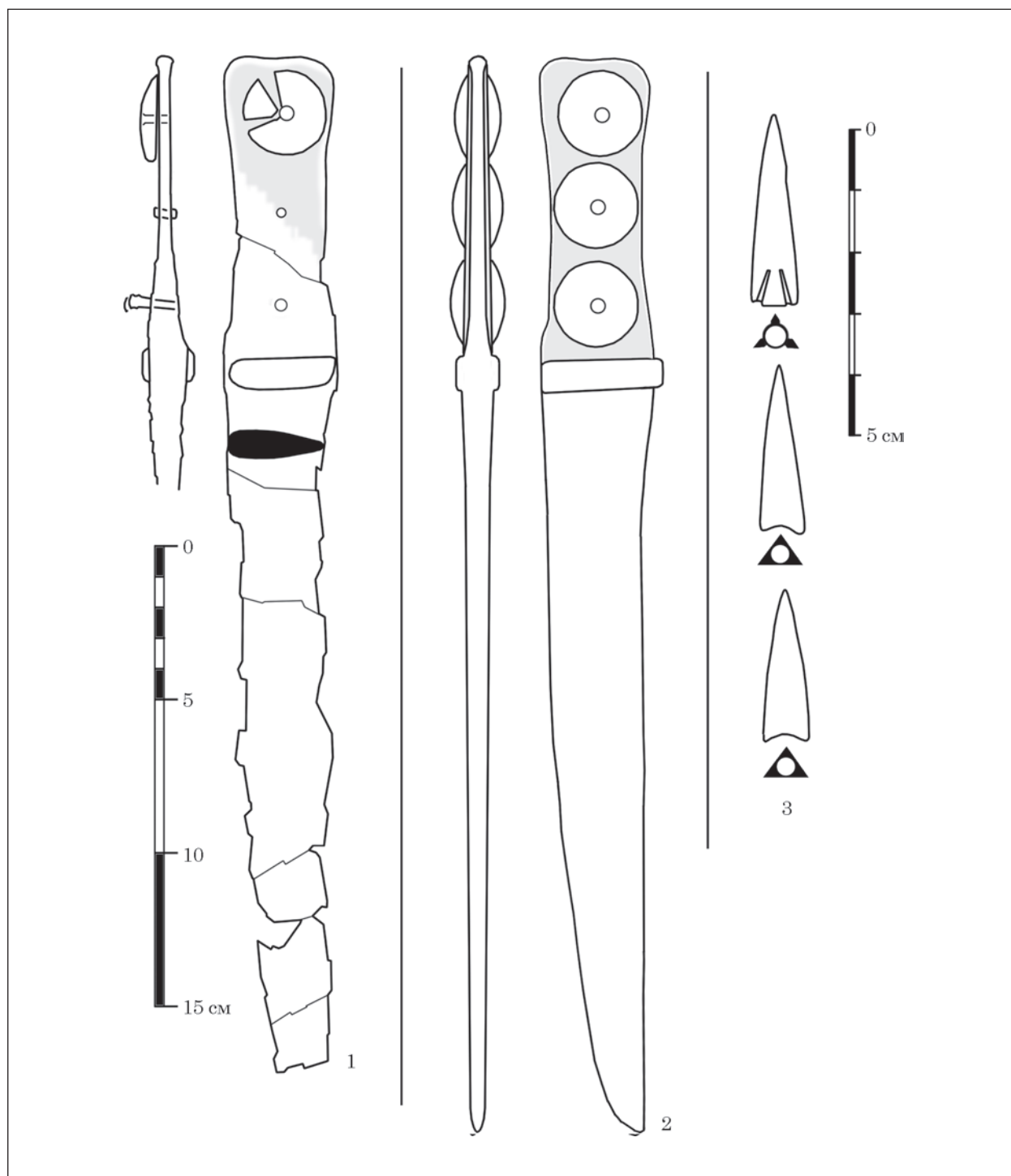

Рис. 2. Матеріали з кургану 4: 1 — рештки односічного кинджалу; 2 — реконструкція первинного вигляду односічного кинджалу; 3 — наконечники стріл

Одразу наголосимо, що абсолютно ідентичні вироби невідомі. Тож перелік аналогій цьому кинджалові можна окреслити за кількома показниками. По-перше, це схожі зразки односічної зброї, зокрема мечі й кинджали, по-друге, це односічні вироби зі схожою формою руків'я та з подібним декором із використанням композитних матеріалів.

Довгий меч з кургану 2 біля с. Мирне на Херсонщині подібний до публікованого тут за

контуром руків'я, хоча відрізняється набагато більшими розмірами. Додамо, що він займав таке само місце в могилі — лежав уздовж лівої руки похованого воїна. За супровідним інвентарем, меч з Мирного трактовано як один з найраніших зразків певного типу у Північному Причорномор'ї і датовано другою чвертю V ст. до н. е. (Шелехань 2014, с. 50).

Близький за розміром і обрисом короткий меч походить із розвіяного кургану біля с. Со-

фіївка на півночі Тerasового Лісостепу (Іллінська 1968, с. 160, рис. 10: 5). Згідно з останніми дослідженнями, Софіївський курган за комплексом кінського спорядження датується третьою чвертю V ст. до н. е. (Бессонова, Недопако 2013, с. 115). Також додамо: хоча В. А. Іллінська ототожнювала цю знахідку з виробами типу махайри, погодитися з цим не можна. Адже меч із Софіївки схожий на античні зразки тільки за однією рисою — односічним клинком, натомість морфологія і клинка, і руків'я зовсім інша.

Односічний меч з прямим клинком та органічною обкладкою руків'я виявлено під кам'яною закладкою 1 в ур. Круглик, що у Надпоріжжі. Зазначимо, що простежуються паралелі і в поховальному обряді. Зокрема, небіжчик також був орієнтований на захід, а до складу поховального інвентарю, крім меча, входив невеличкий сагайдачний набір. За вістрями стріл поховання датується V ст. до н. е. (Добровольський 1949, с. 188).

Подібний за обрисом руків'я кинджал, хоча й без перехрестя, походить з кургану 23, поховання 1 могильника Мамай-Гора. Це поховання теж здійснено в ямі з підбоем, але тут не було іншого супроводу, крім кинджала (Андрух, Тоцев 1999, с. 134).

Натомість добре датуються наступні знахідки. Зокрема, цікавий односічний меч походить з поховання 1 безкурганного некрополя біля с. Миколаївка у пониззі Дністра. Він теж лежав ліворуч від скелета вздовж руки. За наявними в могилі гераклеїською амфорою та чорнолаковим канфаром, цей меч відноситься до другої половини або другої чверті IV ст. до н. е. (Мелюкова 1979, с. 68, табл. VII; Топал 2000, табл. 5, с. 216; Полин 2014, с. 364). До цього ж часу віднесено аналогічний кинджал з кургану 1 некрополя Ніконія (Брюяко 1989, с. 68).

Наостанок наведемо відомості про низку мечів із могильника Чауш у пониззі Дунаю. Мова йде про екземпляри з курганів 12, 15 і 22 доволі своєрідної форми — з трикутним односічним клинком, прямокутним руків'ям, накладним перехрестям і наверхшам підпрямокутної форми. Крім того, привертає увагу специфічний декор: на руків'ї кожного меча зафіксовано по три заклепки з широкими шляпками, діаметр яких був лише трохи менший за ширину рукоятки. За супровідним матеріалом, ці вироби можна датувати V ст. до н. е. (Суничук 1985 с. 41; Редина 1999, с. 223).

Власне саме мечі з могильника Чауш дали змогу припускати, що на руків'ї кинджалу з кургану 4 курганної групи Р-1/IV всі заклепки теж мали широкі шляпки, хоча фактично збереглася лише одна бляшка-шляпка. Досить близькою виглядає традиція оздоблювати руків'я зброї у техніці аплікації бордюрами у вигляді півкіл і хвилястих орнаментів. Серед двосічних зразків слід згадати мечі з Шульгов-

ки, Дудчанів (курган 3, поховання 3) і Білозірки (курган 4, поховання 2), що сукупно відносяться до другої—третьої чверті IV ст. до н. е. (Топал 2014, с. 133—135). У такому ж стилі срібним дротом оздоблено кістяну обкладку руків'я односічного меча з кургану 7 курганної групи Ла Петричей, що датується серединою цього ж сторіччя (Ceban et al. 2015, p. 52).

Таким чином, бачимо, що аналогії кинджалові з кургану 4 курганної групи Р-1/IV належать до двох горизонтів. Перший окреслюється у рамках другої — третьої чверті V ст. до н. е., другий датується другою — третьою чвертю наступного, IV ст. до н. е. Подібна розбіжність може пояснюватись особливостями зовнішніх контактів скіфів.

Як доводять дослідники, односічні мечі та кинджали з органічною обкладкою руків'я є запозиченим компонентом у скіфській культурі, такі зразки можна ототожнити з північнобалканськими мечами Північно-Західного Причорномор'я (Мелюкова 1979, с. 199; Брюяко 1989, с. 69; Бессонова, Недопако 2013, с. 119). Зразки середини V ст. до н. е. пов'язуються з діяльністю на Балканах скіфського царя Аріапифа, натомість екземпляри IV ст. до н. е. — з війнами царя Атея. Крім того дослідники підкреслювали, що у другій половині V ст. до н. е. між правителями Скіфії та Фракії були налагоджені сталі відносини (Алексеев 2003а, с. 75—67; Шелехань 2014, с. 57; Ceban et al. 2015, p. 56).

Що ж стосується безпосередньо матеріалу з Балкан, то односічна зброя дійсно є однією з візитівок воїнського реманенту цього регіону за ранньої залізної доби. Лише з початком Ла Тену тут поступово впроваджуються прямі двосічні мечі кельтського вигляду. Зразки, аналогічні до розглянутого у цій статті, дослідниками зараховують до старожитностей між часом побутування махайр типу Басараб і дакійськими кинджалами, так зв. сиками, що загалом відповідає V—IV ст. до н. е. (Boranic 2009, p. 54, fig. 1).

Уточнити дату нашого кинджала може інший інвентар із поховання. Зокрема, у вхідній ямі виявлено одне вістря стріли. Ще три вістря згадуються в щоденнику, де вказано, що їх виявлено в кротовинах. Але у польовому описі фігурують лише 3 екземпляри, що зберігаються в колекції разом з кинджалом. Що ж до амфори із тризни у рові, то її немає в польовому описі і в Наукових фондах ІА НАНУ.

Рештки сагайдачного набору (рис. 2: 3) представлено трьома бронзовими тригранними наконечниками стріл. Один з них відноситься до типу III.3,1, за А. І. Мелюковою. Це пірамідальний екземпляр з трішки випнутою втулкою і жолобками, що оконтурюють верхній край втулки. Два інші належать до типу III.8,3, тобто наконечників пірамідальної форми з плавним вирізом в основі та гладенькими гранями. Аналогічні екземпляри А. І. Мелюкова

зарахувала до третьої та четвертої хронологічних груп, уточнивши, що більшою мірою вони характерні для фінального періоду класичної Скіфії (Мелюкова 1964, с. 24—25).

Для прикладу можна навести комплекси, де такі наконечники представлені у більшій кількості та разом з іншими хроноіндикаторами. Це поховання другої — третьої чвертей Миколаївського могильника (Топал 2000, с. 218), з Пісочина та Старого Мерчика (Бандуровський, Буйнов 2000, с. 86—87).

Таким чином, кинджал з кургану 4 курганної групи Р-1/IV можна датувати IV ст. до н. е., цебто він відноситься до другої хвилі проникнення односічної зброї у скіфське середовище.

ЛІТЕРАТУРА

Андрух, С. И., Тоцев, Г. Н. 1999. *Могильник Мамай-Гора*. Запорожье: ЗапНУ, 1.

Бандуровський, А. В., Буйнов, Ю. В. 2000. *Курганы скифского времени Харьковской области (северскодонецкий вариант)*. Киев: ИА НАНУ.

Бессонова, С. С., Недопако, Д. П. 2013. Скіфський одностежовий меч з околиць Мотронинського городища. *Археологія*, 1, с. 113-121.

Бруяко, И. В. 1989. Предметы вооружения из Никония. В: Самойлова, Т. Л. (ред.). *Археологические памятники степей Поднестровья и Подунавья*. Киев: Наукова думка, с. 65-70.

Гречко, Д. С. 2012. Об одном способе погребения у земледельцев Восточноевропейской Лесостепи скифского времени. В: Разуваев, Ю. Д. (ред.). *Восточноевропейские древности*. Воронеж: Научная книга, с. 118-124.

Добровольський, А. 1949. Кам'яні закладки в околицях Тавліжаного острова. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 2, с. 180-190.

Іллінська, В. А. 1968. Из неопубликованных материалов скифского часу в Ливобережному Лисостепу. *Археологія*, 21, с. 147-163.

Лесков, А. В., Кубышев, А. И., Румянцев, А. И., Болдин, Я. И., Зарайская, Н. П., Соловьева, Н. А., Шаматрина, Г. И., Шилов, Ю. А., Ястребова, С. Б. 1971. Отчет о работе Херсонской экспедиции 1971 года. НА ИА НАНУ, 1971/23.

Мелюкова, А. И. 1964. *Вооружение скифов*. Москва: Наука. Свод археологических источников, Д 1-4.

Мелюкова, А. И. 1979. *Скифия и фракийский мир*. Москва: Наука.

Ольховский, В. С. 1991. *Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии (VII—III вв. до н. э.)*. Москва: Наука.

Полин, С. В. 2014. *Скифский Золотобалковский курганный могильник V—IV вв. до н. э.* Київ: ИА НАНУ.

Редина, Е. Ф. 1999. К вопросу о фрако-скифских культурных взаимоотношениях (скифское одностежовое оружие). В: Толочко, П. П. (ред.). *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья*. Запорожье: ЗапНУ, с. 222-227.

Суничук, Е. Ф. 1985. Скифский могильник Чауш в низовьях Дуная. В: Ванчугов, В. П. (ред.). *Памятники древней истории Северо-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 38-45.

Топал, Д. А. 2000. Николаевский могильник — траектория во времени и пространстве. *Stratum plus*, 3, с. 205-228.

Топал, Д. А. 2014. Финальная линия развития мечей классической Скифии. Соотношение типов Чертомлык и Шульговка. *Stratum plus*, 3, с. 129-153.

Шелехань, О. В. 2014. Односічний меч із кургану біля с. Мирне на Херсонщині. *Археологія*, 4, с. 50-63.

Шелехань, О. В. 2015. Метричні групи клинкової зброї Скіфського Лисостепу. *Maisterium*, 60, с. 76-81.

Boranic, C. Incursiune in arsenalul armelor cutbe tracie. Mahaira. *Buletunul Cercurilor Stiintifice Studentesti*, 15, p. 47-67.

Ceban, I., Topal, D., Agulnikov, S., Popovici, S. 2015. Tumulul Scitic nr. 7 de la Crihana Veche — la Pietricei (r-nul Cahul). *Arheologia Preventivă în Republica Moldova*, II, 1—2, p. 43-58.

Shelekhan, O., Lifantii, O., Boltryk, Yu., Ignaczak, M. 2016. Research in the Central part of Severnyivka Hillfort. *Baltic-Pontic Studies*, 21: Ukrainian Fortresses. A Study of a Strongholds System from the Early Iron Age in Podolia, p. 91-218.

REFERENCES

Andruk, S. I. Toshchev, G. N. 1999. *Mogilnik Mamai-Gora*. Zaporozhe: ZapNU, 1.

Bandurovskii, A. V., Buinov, Yu. V. 2000. *Kurgany skifskogo vremeni Kharkovskoi oblasti (severskodonskii variant)*. Kyiv: IA NANU.

Bessonova, S. S., Nedopako, D. P. 2013. Skifskiy odnolezovyy mech z okolyts Motronynskoho horodyshcha. *Arkheologhiia*, 1, p. 113-121.

Bruiaiko, I. V. 1989. Predmety vooruzheniia iz Nikonii. In: Samoilova, T. L. (ed.). *Arkheologicheskie pamiatniki stepei Podnestrovia i Podunavia*. Kyiv: Naukova dumka, p. 65-70.

Grechko, D. S. 2012. Ob odnom sposobe pogrebeniia u zemledeltsev Vostochnoevropeskoi Lesostepi skifskogo vremeni. In: Razuvaev, Yu. D. (ed.). *Vostochnoevropeskie drevnosti*. Voronezh: Nauchnaia kniga, p. 118-124.

Dobrovolskyi, A. 1949. Kamiani zakladyky v okolytsiakh Tavilzhanoho ostrova. *Arkheolohichni pamiatky*, 2, p. 180-190.

Illinska, V. A. 1968. Iz neopublikovanykh materialiv skifskoho chasu v Livoberezhnomu Lisostepu. *Arkheolohiia*, 21, p. 147-163.

Leskov, A. V., Kubyshev, A. I., Rumyansev, A. I., Boldin, Ya. I., Zarajskaya, N. P., Solov'eva, N. A., Shamatrina, G. I., Shilov, Yu. A., Yastrebova, S. B. 1971. *Otchet o rabote Kheronskoi ekspeditsii 1971 goda*. NA IA NANU, 1971/23.

Meliukova, A. I. 1964. *Vooruzhenie skifov*. Moskva: Nauka. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D 1-4.

Meliukova, A. I. 1979. *Skifiia i frakiiskii mir*. Moskva: Nauka

Olkhovskii, V. S. 1991. *Pogrebavno-pominalnaia obriadnost naseleniia Stepoi Skifi VII—III vv. do n. e.* Moskva: Nauka.

Polin, S. V. 2014. *Skifskii Zolotobalkovskii kurgannyi mogilnik V—IV vv. do n. e.* Kyiv: IA NANU.

Redina, E. F. 1999. K voprosu o frako-skifskikh kulturnykh vzaimootnosheniakh skifskoe odnolezviinoe oruzhie. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Problemy skifo-sarmatskoi arkheologii Severnogo Prichernomoria*. Zaporozhe: ZapNU, p. 222-227.

Sunichuk, E. F. 1985. Skifskii mogilnik Chaush v nizoviyakh Dunaia. In: Vanchugov, V. P. (ed.). *Pamiatniki drevnei istorii Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Kyiv: Naukova dumka, p. 38-45.

Topal, D. A. 2000. Nikolaevskii mogilnik — traektoriiia vo vremeni i prostranstve. *Stratum plus*, 3, p. 205-228.

Topal, D. A. 2014. Finalnaia liniia razvitiia mechei klasicheskoi Skifi. Sootnoshenie tipov Chertomlyk i Shulgovka. *Stratum plus*, 3, p. 129-153.

Shelekhan, O. V. 2014. Odnosichnyi mech iz kurhanu bilia s. Myrne na Khersonshchyni. *Arkheolohiia*, 4, p. 50-63.

Shelekhan, O. V. 2015. Metrichni hrupy klynkovoi zbroi Skifskoho Lisostepu. *Magisterium*, 60, p. 76-81.

Borangic, C. Incursiune in arsenalul armelor cutbe traciice. Mahaira. *Buletunul Cercurilor Științifice Studențești*, 15, p. 47-67.

Ceban, I., Topal, D., Agulnikov, S., Popovici, S. 2015. Tumulul Scitic nr. 7 de la Crihana Veche — la Pietricei (r-nul Cahul). *Arheologia Preventivă în Republica Moldova*, II, 1—2, p. 43-58.

Shelekhan, O., Lifantii, O., Boltryk, Yu., Ignaczak, M. 2016. Research in the Central part of Severynivka Hillfort. *Baltic-Pontic Studies*, 21: Ukrainian Fortresses. A Study of a Strongholds System from the Early Iron Age in Podolia, p. 91-218.

O. V. Shelekhan

SINGLE-EDGED DAGGER OF THE 4TH CENTURY BC FROM THE LOWER DNIPRO REGION

In presented article, Scythian barrow with original single-edged dagger is published. This burial is characterized as typical Scythian complex. It was arranged in the catacomb with stone overlap. A buried man was placed with his head to the west, with the dagger near

his left hand. This dagger has bright decoration. There were bone plates on the hilt, fixed by three iron rivets with wide heads. Known analogies belong to the horizon of the 5th—4th centuries BC and are associated with impacts from the cultures of the Northern Balkans. Some arrowheads, remained after the robbery, give as possibility to establish the date of this complex more particularly by the middle 4th century BC.

Keywords: Scythian culture, Northern Black Sea region, burial, dagger.

Одержано 12.10.2017

ШЕЛЕХАНЬ Олександр Володимирович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда 12, Київ, 04210, Україна, oleksandr_shelekhan@iananu.org.ua.

SHELEKHAN Oleksandr Volodymyrovych, PhD, Research Fellow of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingrada ave. 12, Kyiv, 04210, Ukraine, oleksandr_shelekhan@iananu.org.ua.

Т. М. Шевченко

ОЛЬВІЙСЬКІ ПОГРУДНІ ТЕРАКОТИ З ЛІПНИМИ ЧАШЕЮ І ПРИКРАСАМИ

Проаналізовано погрудні жіночі зображення, прикрашені стефаною і сережками, знайдені в Ольвії. Наявність ліпної чаші на голові виготовленої у формі фігурки, а також аналогії поза Причорномор'ям уможливають трактувати їх як погруддя-фіміатерії, що використовувались у релігійних культах.

Ключові слова: погруддя-фіміатерії, античні теракоти, антична релігія, Ольвія Понтійська.

До наукового обігу вводиться серія погрудних зображень богинь з чашею-фіміатерієм на голові, виявлених і виготовлених в Ольвії Понтійській. Вони походять із розкопок агори 1940—1960-х рр. під керівництвом Л. М. Славина, О. І. Леві, одна — з розкопок ділянки АГД А. С. Русяєвої початку 1970-х рр. і дві 1947 р. (керівник Л. М. Славин) і 2006 р. (керівник Н. О. Лейпунська) — з Нижнього міста. Більшість зберігається у Наукових фондах ІА НАНУ, деякі — у фондах Національного історико-археологічного заповідника «Ольвія». До Заповідника передано лише поодинокі теракоти з розкопок Л. М. Славина, іноді фрагменти однієї теракоти з тим самим інвентарним номером зберігаються у різних установах. Оскільки вдалося опрацювати також теракоти із фондів Заповідника «Ольвія»¹, публікація матеріалів з розкопок Л. М. Славина буде повнішою.

Актуальність вивчення погрудь-фіміатеріїв пов'язана з уточненнями трактування цього

типу теракот (див.: Шевченко 2015). Адже зазвичай прикріплену зверху на погрудді чашу фіміатерія у вітчизняній літературі називають головним убором. Два найкраще відлілі погруддя із зображенням діонісійського персонажа прийнято вважати втіленням Деметри, а саму чашу фіміатерія — калафом (кошиком), поставленим на голову (Худяк 1940, № 6—8, рис. 66—68; Леви, Славин 1970, с. 41, № 22, табл. 13: 2; Русяєва 1979, рис. 29). Це трактування вже піддавалося сумніву (Bald Romano 1995, р. 17—18), а згодом і критикувалося (Bilde 2007; 2010, р. 458—460). Нині є можливість залучити до порівняння кошикоподібні окремо виготовлені полоси на голові богинь зі святилища Деметри і Кори у Коринфі (Merker 2000, no. C-96, 100, pl. 11), щоб відчуті різницю між ними і чашею на голові ольвійських погрудь. По-перше, такі полоси рідкісні і дуже відрізняються один від одного, натомість ольвійські чаші — прості й однотипні, а погруддя, які вони увінчують, виготовлялися серійно. По-друге, з кошиками коринфські полоси можуть асоціюватися завдяки складній конструкції, численним наліпленим окремо виготовленим деталям, що віддалено можуть нагадувати щось покладене в кошик, хоча автор публікації, очевидно, вважає їх декором, що теж імовірно. Чаша на погруддях — нічим не прикрашена, навіть контрастує з детально проробленою основною частиною.

Відтак, є всі підстави вважати грубо доліплену деталь на ольвійських погруддях не головним убором чи атрибутом, а функціональною частиною фіміатерія. Такі погруддя доповняють картину поширення бюстів-фіміатеріїв у грецькому світі елліністичного періоду, що, як вважалося донедавна, не охоплювала Північне Причорномор'я (Bedello Tata 1990, р. 37).

1. Висловлюю подяку керівникові Ольвійської міжнародної археологічної експедиції д. і. н. Аллі Валерійові Буйським за сприяння в роботі та завідувачу фондів НІАЗ «Ольвія», своїй тезці Тетяні Миколаївні Шевченко, за допомогу при опрацюванні матеріалів.

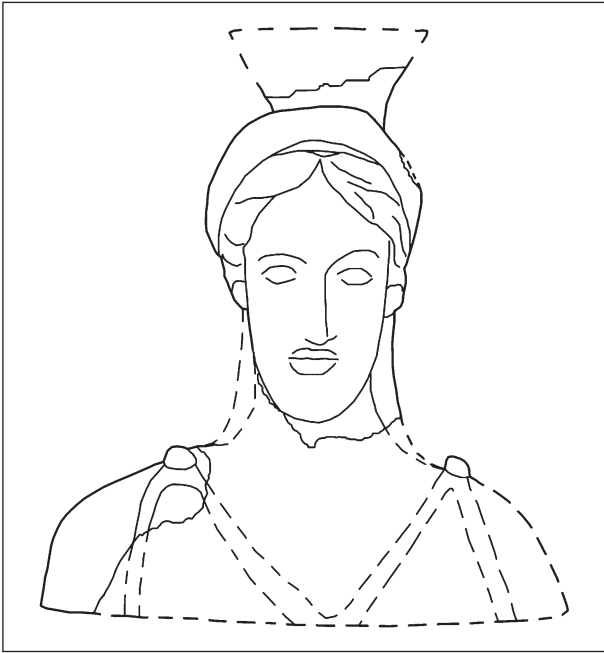

Рис. 1. Ольвія. Реконструкція зображення у вигляді погруддя за фрагментами аналогічних теракот

Певні кроки в цьому напрямі вже зроблено: попередня публікація ольвійських фіміатеріїв (Shevchenko 2015) уможливила авторам розкопок та дослідникам коропластики знайти близькі аналоги там, де раніше такі теракоти не були відомі (D'Alfonso, Gorrini, Mora 2016, p. 604—605; Минчев 2018).

Нині нараховується приблизно два десятки фрагментів бюстів-фіміатеріїв з Ольвії, більшість з яких однакові за розмірами (заввишки до 19 см). Вони представляють кілька різновидів зображень. Відповідно до цього, а також до часу виготовлення, їх можна поділити на кілька типів: 1) найперші елліністичні фіміатерії — це образ Матері богів; 2) Афродіта з еротами на плечах; і приблизно одним часом датуються найчисленніші та однотипні образи 3) жінка в безрукавному хітоні, доліпленій стефані і сережках; 4) богиня, близька до діонісійського культу, з тенією і коримбами на голові.

Тут публікуються фіміатерії третього типу (рис. 1), найчисленніші з відомих в Ольвії, але і найзагадковіші. Це зображення жінки фактично без конкретних атрибутів. Якщо коримби, полос чи ероти одразу надають «релігійного забарвлення», то особливості оформлення теракот цієї групи не дають можливості конкретно відповісти, яку богиню зображено і чи загалом ідеться про богиню. Їх вирізняє наявність стефани, іноді тенії біля неї, та масивних сережок.

Фрагментів півфігур-фіміатеріїв зі стефаною на голові маємо 13 (див. кат.), десять з них належали ідентичним теракотам. Від двох (О-47/5086 і О-56/279), виготовлених у тій самій формі, що й ціла голова (О-72/АГД/103), збереглося обличчя, тож атрибутувати їх можна за

відповідною аналогією (рис. 2). На інших трьох вціліла та сама частина (ліва верхня частина обличчя і фрагмент головного убору), і можна встановити, що дві з них виготовлено в одній формі (див. кат.), до того ж, скоріш за все, не в Ольвії (рис. 3). Зображення на цій формі відрізнялось від попередньої певними деталями: на невеликих уцілілих фрагментах видно, що на ній була відсутня стрічка перед стефаною. Крім того, на теракоті, де присутня тенія, доліплено сережки значно більших розмірів, ніж на теракотах без стрічки (рис. 2: б; 4). Причому вмонтовано їх не на ділянці зображення вуха, а фактично на скроні. Можливо, на місце стрічки перед стефаною наліплювали окремо виготовлені діадери з підвісками, як на великих півфігурах (Русяева, Мазараті 1978; Шевченко 2016, с. 45—46, рис. 3) або дрібнішій пластиці пізнішого часу (Леви, Славин 1970, табл. 14: 1). Також не виключено, що куляста прикраса була частиною вінка з листя і плодів плюща діонісійських персонажів (Burr Thompson 1963, p. 44; Шевченко 2016, с. 48 з літ.). До цього припущення підштовхує виявлений в Ольвії фіміатерій, на якому жіноча голова прикрашена вінком і коримбами, викладеними з ліпних деталей (Худяк 1940, № 6, с. 89).

За фрагментом плеча (рис. 5: а) можна робити висновок, що принаймні на деякі погруддя доліплювали ще одну деталь — кулясті фібули, якими скріплювався хітон. Ще два фрагменти бюстів зі стефаною складно віднести до будь-якої з цих форм, адже один є частиною звороту зображення (рис. 5: б), на іншому виліплена вручну стефана має нетипово великі розміри (рис. 5: в). Окремо слід розглядати і фрагмент фіміатерія, де стефану і сережки показано було ще у формі (рис. 6).

Ці жіночі погруддя у стефані повторюють великі (заввишки 29 см) глиняні півфігури місцевого виробництва, а також мармурову скульптуру цього періоду. Одна півфігура вціліла майже повністю (рис. 7) і зберігається в Археологічному музеї Інституту археології НАНУ¹ (Русяева, Мазараті 1978; Русяева 1979, с. 56, рис. 32 ін.), фрагмент іншої (Шевченко 2016, с. 45—46, рис. 3) — у Наукових фондах Інституту археології. Особливості зображення богині у вигляді півфігури такі близькі до фрагментованих фіміатеріїв, що напрошується висновок про наслідування цього зображення в дрібніших погруддях.

Автор фіміатеріїв скопіював усі деталі: спосіб зображення зачіски, одягу, пропорції фігури і позу. Відрізняються лише ті елементи, що вимагали більших зусиль у роботі: півфігуру скорочено до бюсту, щоб уникнути виготовлення рук у ще чотирьох окремих формах, не прикра-

1. Висловлюю вдячність к. і. н. Л. В. Кулаковській і О. Л. Вотяковій за сприяння в опрацюванні теракот у вітринах Археологічного музею.

Рис. 2. Ольвія. Фрагменти погрудь-фіміатеріїв, виготовлених в одній формі, кат. № 1—3

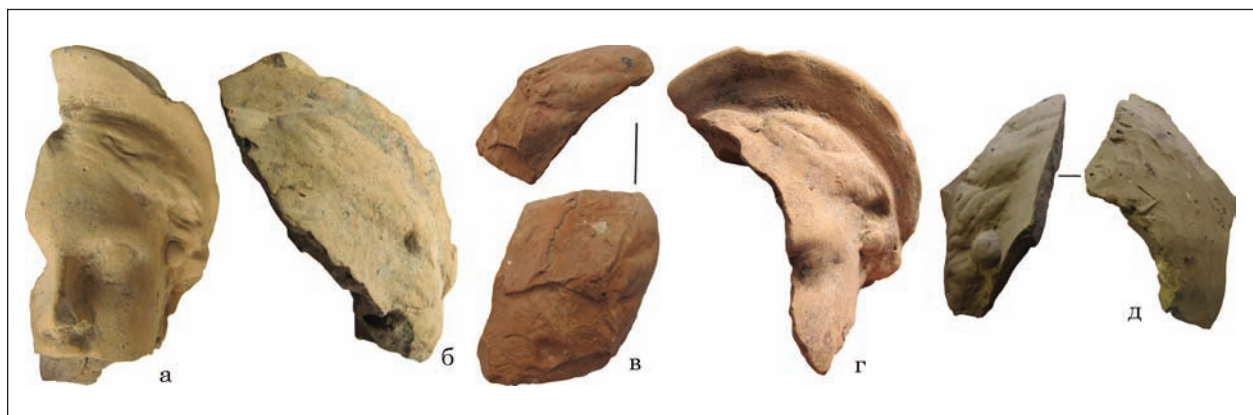

Рис. 3. Ольвія. Фрагменти погрудь-фіміатеріїв, кат. № 5—9

шено візерунками з тонких стрічок, що звисали зі стефани, та обійшлося без конічних підвісок на сережках (рис. 8: а). І наостанок, широкий отвір на ділянці зображення потилиці, облямований окремо виготовленим у формі декором (рис. 8: б), замінено ліпною чашею. Таким чином було виготовлено серію, з якої до нас дійшов десяток фрагментів. На них до виготовленої у формі фігурки додавали тонку стефану і круглі сережки.

Жодної гіпотези щодо призначення наскрізного отвору в півфігурі поки не висловлено (рис. 9). Тут видно технічний отвір на спині, такий самий був і в менших за розміром бюстів, а

також майже вертикально зроблений отвір на ділянці голови, під трьома виступами. Мова йде про другий із них. Порівняння цієї теракоти з розглядуваними погруддями дає змогу розглянути її конструкцію в контексті функціонального використання у відправленні культів. Не виключено, що в широкий наскрізний отвір вставляли високу підставку для фіміатерія, що височів над головою богині. Тоді логічним видається перехід до простіших фіміатеріїв популярної на той час в Греції конструкції.

Цю півфігуру трактують як зображення Кори-Персефони (Русяєва, Мазараті 1978). Свого часу всі ольвійські півфігури пов'язували з

Рис. 4. Ольвія. Фрагмент погруддя-фіміатерія у різних ракурсах, кат. № 5

Рис. 5. Ольвія. Фрагменти погрудь-фіміатеріїв, кат. № 10—12

виходом цієї богині з підземного світу (Русяева 1979, с. 54; 1982, с. 56). Втім, звертаючи увагу на конкретні деталі кожного образу, можна

зрозуміти, що не завжди півфігурне зображення можна пов'язувати з Корою-Персефоною (Шевченко 2016, с. 43—44). Зокрема, серед численних зображень цієї богині з усебічно вивченого і опублікованого святилища Деметри і Кори у Коринфі, не виявлено жодної півфігури (Merker 2000).

У разі значної за розмірами ольвійської півфігури, деталі вбрання мало що допомагають в атрибуції зображення. У підв'язаний під грудьми хітон, скріплений на плечах, у кількох випадках «одягнено» жіночі фігурки, не асоційовані з Корою, зі святилища елевсинських богинь, хоча найчастіше також з накинутим гіматієм (Merker 2000, р. 135, 209, pl. 27). У такому одязі могли зображувати і Матір богів (Burr Thompson 1963, no. 44, pl. XIII). Так само вдягнена Афродіта на погруддях-фіміатеріях з Південної Італії IV ст. до н. е. (Schmidt 1994, № 437, Taf. 80: a—c, S. 238). Чашу тут виготовлено у формі, хоча також розташовано не по центру голови. На плечах по обидва боки богині є маленькі ероти, які й уможливають чітко її атрибутувати. Погруддя є близьким до ольвійських і функціонально, і за розмірами. Та основне — це безрукавний хітон з трикутним вирізом навколо шиї. Він близький до V-подібного вирізу, що був популярний у коропластиці початку III ст. до н. е. Він рідко застосовувався у великій скульптурі та відповідав доволі розкутим образам (Burr Thompson 1963, р. 23, 80).

Сама стефана також не є головним убором лише Кори-Персефони. Ранньоелліністичні жіночі фігурки зі святилища Деметри і Кори іноді прикрашені стефаною, хоча автор публікації не пов'язувала їх із Персефоною (Merker 2000, pl. 40, 41, no. H: 178—180, 186—187, 190—194). Також слід зважати на те, що в тому ж святилищі знайдено численні зображення інших божеств. На протомах II ст. до н. е. з такою ж округлою невисокою стефаною зображували Афродіту (Bailey 2008, № 3358, pl. 64, р. 101—102), Геру (Bailey 2008, N 3326, pl. 58, р. 97). Зі стефаною і над нею плющовим вінком

Рис. 6. Ольвія. Фрагмент погруддя-фіміатерія з чашею і серезками, відтисненими у формі, кат. № 13

зображено Афродіту з еротом на плечі з Верої (Τσακάλου-Τζαναβάρη 2002, Πів. 74, N 266).

На ще одній аналогічній фігурці Афродіту зображено з діонісійськими коримбами, на серії аналогічних — з маскою Сатира в руці (Τσακάλου-Τζαναβάρη 2002, Πів. 69—71, N 259, 262). Слід зазначити, що фрагмент однієї з великих півфігур з наліпними прикрасами знайдено в одному контексті з головою від іншої півфігури, що зображувала жінку у вінку з листя і круглих плодів (Шевченко 2016, с. 45, 48). Такий головний убір вказує на зв'язок з Діонісом, в якому пишні вінки позначували учасників його культу.

На батьківщині бюстів-фіміатеріїв, в Італії, персонажами таких теракот були богині, пов'язані з Діонісом або Афродітою. Деяким надавали діонісійського забарвлення, приєднуючи після виготовлення у формі ліпні пласцеві вінки (Bedello Tata 1990, N V: 1, 3; VII: 1, 4). У Міріні й Агросі до цих персонажів додаються богині розкоші, зокрема Деметра (Bald Romano 1995), в Amici — Ісіда (Summerer 1999, N VII: 1, 3, 7, Taf. 18; Burn, Higgings 2001, p. 92, pl. 37: 2201). Найвірогідніше, саме з малоазійських центрів, що на загал мали значний вплив на елліністичну коропластику Ольвії, поширилася традиція виготовлення погрудь-фіміатеріїв. Вона була запозичена, однак переосмислена, давши оригінальні зразки елліністичних теракот. Так зв. «мистецьке койне» набуло свого розвитку і тиражування на новому місці. Яскравим свідченням цього є знайдені в Гордіоні форми для виготовлення фіміатеріїв (Bald Romano 1995, pl. 14).

Погрудні жіночі фігури з чашею-фіміатерієм на голові найбільше відомі у Південній Італії. Чаша у формі квітки, зокрема лотоса, використовувалася найчастіше для розкурювання пахошів, фіміаму, при здійсненні релігійних обрядів. Окремі погруддя-фіміатерії з'явилися наприкінці V ст. до н. е. в Олінфі, Галікарнасі (Bald Romano 1995, p. 17—18). Найбільше тиражовані, починаючи з Пестума, в IV ст. до н. е.

Рис. 7. Ольвія. Велика півфігура зі стефаною і ліпними прикрасами (за А. С. Русяєвою і С. М. Мазараті)

поширилися по всій Італії та, коли сягли Тарентума, впливали на пластику александрійську і східногрецьку IV—II ст. до н. е. (Bedello Tata 1990, p. 4, 39; пор.: D'Ambrosio, Borriello 1990, p. 76, no. 191, 196, 198, tav. 31). Кілька подібних «теракот з чашами» відомі у Мірмекії (Денисова 1981, с. 35, № М-50-52, М-110, табл. VII: з, и, л, м). У деяких античних центрах за елліністичного періоду бюсти-фіміатерії набули своєрідних і цікавих форм і образів, зокрема в Гордіоні, Amici (Bald Romano 1995, pl. 11—14; Summerer 1999, pl. 18—19).

Більшість ольвійських фіміатеріїв відрізняється від італійських тим, що на італійських чашу-фіміатерій виготовлено в окремій формі та у вигляді квітки. Так само оформлено чаші фіміатеріїв з Мірмекії і малоазійських античних центрів. Натомість в ольвійських у формі виготовлено основну частину теракоти, погруд-

Рис. 8. Ольвія. Велика півфігура зі стефаною і ліпними прикрасами, деталі

Рис. 9. Ольвія. Велика півфігура зі стефаною і ліпними прикрасами, зворот і вигляд знизу

не зображення жінки, по тому перед обпалом доєднано невеличку ліпну чашу. Виліплена від руки деталь контрастувала з пластично проробленим мальовничим зображенням.

На бюстах-фіміатеріях з Італії не завжди знаходять сліди кіптяви. Якщо в Пестумі їх зафіксовано найчастіше, то в Капуї на жодному погрудді пахощі не розкурювали (Bedello Tata 1990, р. 38). Тож постає запитання, навіщо на жіночих погруддях, якщо вони призначалися просто для дару божествам, встановлювали цю ємкість. Понад те, в Ольвії навіть нетипові для фіміатеріїв зображення, де не передбачалося встановлення чаші, переробляли вручну для отримання цієї невеликої ємкості (Shevchenko 2015). Потреба саме в такій формі теракот мала бути зумовлена наявністю відповідних культових дій, в яких зображення богині або учасниці культу слугувало для утримування незначної кількості якоїсь речовини, що була необхідна під час відправлення культу. Зважаючи на згадані давньогрецькі аналогії, напрошується припущення, що погруддя використовували, якщо не для розкурювання пахощів, то для їх менш активного розповсюдження, а саме, ефірну олію наливали у відкриту чашу фіміатерія для отримання пахощів протягом тривалого часу.

Завважимо, що елліністичні фіміатерії де в чому нагадують більш ранні фігурні посудини у вигляді жіночих погрудь, або півфігур: архаїчні — у вигляді лише голови з шиєю (Higgings 1954, no. 59—61, pl. 12; Bald Romano 1995, pl. 9) чи класичні — у вигляді півфігур з чашею з широкими вінцями і ручкою на звороті (Robinson 1933, pl. 48, N 383—385). Додамо, що місткість таких фігурних посудин, особливо за архаїчного періоду, була вкрай мала. Через невеликий отвір можна було налити всього кілька крапель рідини. Тож виникає запитання, чи не було виготовлення погрудь з чашею на голові за елліністичного періоду продовженням тра-

диції оформлення емкостей для ефірних олій у вигляді таких жіночих зображень.

Більшість фрагментів погрудь-фіміатеріїв походять з розкопок жител. Часто їх знайдено з фрагментами інших теракот, рельєфним посудом, у двох випадках — зі світильником. Персонажами теракот, які супроводжували ці фіміатерії, є образи, пов'язані з культом Діоніса або Матері богів. Себто маємо майже те саме коло культів, в яких використовувалися погруддя-фіміатерії перерахованих типів.

На цьому етапі їх вивчення, можна підсумувати, що погруддя з чашею-фіміатерієм в Ольвії використовували в культах, що відправлялися в колі сім'ї. В чашу на фіміатерії поміщали ароматичні олії для менш активного, ніж при спалюванні, поширення запаху. Найінтенсивніше такі теракоти використовували у першій половині III ст. до н. е. У цей час найчисленнішими були жіночі зображення зі стефаною і кулястими сережками. При їх виготовленні використано принаймні дві форми. На одній жіноча голова була прикрашена тенією, на іншій вона відсутня. Інші деталі, як і саму чашу-фіміатерію, виліплено окремо. В Ольвії давно була потреба в подібних ритуальних теракотах, тож з появою довізних погрудь-фіміатеріїв простішої конструкції на початку III ст. до н. е. було створено власні образи персонажів цих теракот, які надалі виготовляли серійно. Остаточно відповісти на запитання, кого зображували розглянуті погруддя-фіміатерії, поки немає достатніх підстав. Стефана на голові та хітон, скріплений на плечах, могли бути вбранням різних богинь. Увага до прикрас може свідчити про уподібнення до Афродіти, як і певна розкутість у вбранні. На частині погрудь можна розрізнити зображення стрічки. На більшості фрагментів, де вціліли ліпні кулясті прикраси, ці кульки вмонтовано не на рівні вух, а на ділянці скронь. Це може схилити до думки про близькість цих деталей до теній і вінків з плодів плюща, що є ознаками образів, близьких до Діоніса. Очевидно, подальшим кроком до інтерпретації сприятиме вивчення і публікація інших перелічених типів погрудь-фіміатеріїв з інформативнішими атрибутами.

КАТАЛОГ

1. Першою в формі була виготовлена теракота, від якої вціліло обличчя О-56/279 (рис. 2: а).

Ділянка Е6, кв. 405, гл. 1,03—1,35 м. Разом з фрагментами чорнолакового зі штампованим орнаментом посуду, багатьма «мегарськими» чашами, вугіллям, фрагментами мідного і кістяного виробів. Там само, на гл. 0,60—1,03 м, виявлено фрагмент звороту фігурки (№ 230), на гл. 1,70—2,00 м — голова теракотового коня (№ 329), нижня частина фігури (№ 359) (Славин 1956, Инвентарная опись).

Вис. 5,1 см, шир. 4,0 см, гл. профілю 4,6 см.

Глина світла, з домішками кварцу, незначними — слюди та більше окисленої кераміки.

Порожня, виготовлена у формі, в яку глина вкладалась у кілька шарів для отримання якомога чіткішого зображення. Лице видовжене, овальне, щоки трохи звужуються донизу. Очі показані м'яко, не дуже помітно, як у фігурках танагрського типу, гармонійно з іншими частинами. Чіткіша верхня повіка, в кутиках очей є заглибина. Ніс рівний, недовгий, ширина його дорівнює ширині рота. Рот на достатній відстані від носа, від щік відділений ямками. Підборіддя у профіль має близьку до прямокутної форму. Губи достатньо вигнуті, в кутиках ямки. Після виготовлення негострим інструментом було притиснуто ділянку під носом. Під нижньою губою є невелика перетинка, утворена через наявність на формі в цьому місці тріщини. Це підтверджується також тим, що наступна теракота, виготовлена у цій формі, теж має такий гандж (О-72/АГД/103). До всього видно, що надалі ця тріщина більшала, адже перетинка стала дещо товстішою. Вочевидь, після цього тріщина була замазана, адже наступна фігурка (О-47/5086) вже не має такого дефекту.

2. Наступною у формі була виготовлена теракота, від якої вціліла голова і яка слугує зразком для реконструкції всього тиражу, О-72/АГД/103 (рис. 2: б).

Ділянка Західного теменоса (АГД), кв. VI, підвальне приміщення № 1, разом з фрагментами чорнолакового посуду, монетою (Русяева 1972, польова документація).

Вис. 10,3 см, шир. 7,6 см, гл. профілю (повна) 6,2 см.

Глина місцева, від світло-коричневого до темно-рожевого відтінків, з домішками чорного і білого кольорів, незначними — слюди. На поверхні сліди білої обмазки, на обличчі і стефані — незначні рожевої фарби. На внутрішній поверхні чаші прокреслено риси, очевидно до випалу. Можливо, це нижня частина трьох букв, оскільки верхня частина чаші оббита. Читаються перші дві літери: *Π* і *Κ*. Навряд чи вони утворювали лігатуру «Персефона Кора», присвяти цій богині відомі в графіті у вигляді *ΚΟΡΑ*, *ΚΟΡΗ* або *ΠΕΡΣΕΦΟΝΗ* (Русяева 1971; 2010, с. 107—108).

Чашу фіміатерія оббита, як і правий край стефани та частково ніс. Виготовлена у формі, стефана і чаша фіміатерія доліплені і старанно пригладжені, лише зліва вздовж 1,5 см видно незагладжений шов з'єднання стефани з основою фігурки. Грубіше додано кулясті сережки. Вони встромлені в глину гострими кінцями, правий з яких наскрізь пробив стінку фігурки. Теракота порожниста, на звороті від висоти брів на лицьовій стороні починається підпрямокутної форми отвір (шир. 2,5 см), що йде вниз, зроблений з технологічних причин.

Богиню представлено у стефані, перед якою пов'язано стрічку. Волосся розділене на проділ над лобом і широкими пасмами підібране над вухами. Її прикрашають також великі кулясті сережки (утричі більші, ніж на аналогічних фігурах-фіміатеріях у стефані без стрічки). На тімені встановлено чашу, від якої вціліла основа. Чаша оббита, однак за її основою можна встановити, що вона аналогічна іншим фрагментам цієї серії, на яких вціліла проста ліпна чаша. Фігурку вирізняє фрагментоване зображення краю тонкого покривала, що спадає ззаду наперед на ліве плече богині, тоді як на великій півфігурі, що стала прототипом зображення, на рівні шиї нема ні волосся, ні елементів вбрання.

Риси обличчя відповідають опису попереднього фрагмента теракоти, виготовленої першою у цій формі (О-56/279). Крім того, тут відкривається ви-

сокий трикутний лоб, доволі масивна висока шия. Помітні незначні дефекти: вже згадана перетинка під нижньою губою, спричинена тріщиною у формі, що менше помітна на фігурці, виготовленій першою, а також випадковий глибокий надріз глини над сережкою, який після обпалу розширився. По сирій глині поправлено рот (тонким негострим інструментом виділено щілину між губами) і ніс (нижній край по центру зміщений вниз). За всіма ознаками фігурку можна датувати кінцем IV — першою половиною III ст. до н. е.

3. Фрагмент півфігури-фіміатерія: обличчя, О-47/5086 (рис. 2: с).

Ділянка Е, кв. 92—91пд, зольний шар, гл. 1,80—2,45 м. Разом з п'ятьма амфорними обробленими ручками, фрагментами червоно- і чернолакового, чернолакового з накладним орнаментом і червонолакового з графіті посуду, монетами, червоним тиньком, жовтою фарбою, залишками шкарлупи і зерна. На гл. 1,0—2,1 м знайдено фрагмент фігурної посудини із зображенням ніг № 5057 і теракот № 5058 і 5065, фрагменти «мегарських» чаш, фаянсової посудини, тиньку, обмазки (Славин 1947, інвентарная опись).

Вис. 6,3 см, шир. 4,1 см, гл. профілю 3,9 см.

Глина перепалена до сірого кольору, у вогні побував уже оббитий фрагмент. У складі тіста кварц і трохи дрібної слюди.

Теракоту виготовлено у тій самій формі останньою. Рельєф очей і губ тут найневизначніший. Вона єдина, на якій повністю вцілів ніс: прямий, негострий, після виготовлення у формі знизу притиснутий інструментом. Щілина у формі на рівні губ уже була відремонтована, тож поверхня гладенька.

Фото у звітній документації: Славин 1947, альбом, л. 18а.

4. Аналогічний попереднім фрагмент півфігури-фіміатерія зі стефаною, О-60/583 (рис. 4).

Ділянка Е7, кв. 517, гл. 0,40—0,65 м. Разом з чернолаковою з накладним орнаментом керамікою, монетою (Славин 1960).

Вис. 8,0 см, шир. 7,1 см, гл. профілю 6,8 см. У двох фрагментах.

Глина місцева, бежева, з дрібними домішками чорного і білого кольору, органіки, слюди, поверхня вкрита вапняковим шаром.

Вціліла частина звороту, верхня права частина лицьової сторони містить фрагмент зачіски, стефани, нижня ліва — фрагмент зображення зачіски, основи стефани і круглу сережку (рис. 4). Чаша фіміатерія була висока (макс. вціліла гл. 3,2 см), нині обрита з усіх боків.

Теракота порожниста. На звороті з технічних причин зроблено прямокутний отвір (шир. 2,9 см). Голову прикрашали пасма зачіски, викладені від середини в боки, порівняно невисока стефана і чаша фіміатерія. Стефана і чаша були випілені вручну і міцно доєдані до основи статуетки. Чашу розміщено по центру голови, дещо нахиленою вбік лівого вуха. Доліплено також сережку, саме доліплено, а не вмонтовано в глину, як це зроблено на аналогіях. Куляста сережка тут теж велика (1,2 см у діам.), як на О-72/АГД/103. Рельєф зачіски вцілілого фрагмента чіткіший, ніж на аналогічному О-72/АГД/103 (рис. 2: б).

5. З трьох теракот з іншої форми, без стрічки, першою була виготовлена півфігура, від якої вцілів лише фрагмент із зображенням зачіски, стефани і основи чаші-фіміатерія О-49/194 (рис. 3: б).

Ділянка Е, кв. 55, водойма «Л», гл. 1,75—2,05 м. Разом з важками, фрагментом мармурового виробу з отвором, іонійського, червонофігурного, чернола-

кового, зокрема зі штампованим орнаментом або з накладною фарбою посуду, «мегарської» чаші, дельфіна, світильника червоноглиняного, графіті, астрагалами, амфориском тощо (Славин 1949, інвентарная опись).

Вис. 5,9 см, шир. 5,2 см, гл. профілю 6,4 см.

Глина світло-оранжева, з великими прожилками чорного кольору, незначними вкрапленнями вапняку і слюди.

Зворотний бік уцілів дещо більше за лицьовий. На маківці круглий отвір від чаші-фіміатерія. Стефана по краях обрита. На лицьовій частині збереглося зображення волосся над лобом і лівою скронею, розділеного на проділ посередині. Від ліпної вставленої сережки є отвір (гл. 1,0 см). Зображення пасом волосся тут найчіткіше порівняно з двома наступними фрагментами.

6. Наступним було виготовлено погруддя, від якого вцілів фрагмент О-63/1488 (рис. 3: а).

Ділянка Е6—7, кв. 597в, 607в, гл. 0—0,4 м, разом з фрагментом «мегарської» чаші, дрібними мідними монетами (Славин 1963, інвентарная опись).

Вис. 7,6 см, шир. 5,9 см, гл. профілю до 5,0 см.

Глина світло-оранжева, до жовтого на поверхні, з вкрапленнями чорного і білого кольорів, слюди.

Уціліла права верхня частина лицьової сторони погруддя. Тут найкраще збереглося обличчя. Лоб високий, плавно переходить у прямий ніс, доволі далеко розташований від рота. Ширина носа рівна ширині губ, від яких вціліла лише верхня, вона дещо модельована. Очі доволі великі, хоча позначені майже непомітними рельєфними лініями. Повіки не підкреслено так, аби вони гармоніювали з іншими частинами обличчя. Це свідчить про доволі ранню дату фігурки, можливо, першу половину III ст. до н. е. Волосся, розділене надвое по центру, облямовує трикутний лоб. Пасма показані дрібними вузькими заглибинами вгорі і глибокими виїмками нижче, над скронею і вухом. Вуха не позначено, бо сережку було вставлено в основну частину теракоти на рівні скроні, а не внизу вуха. Сережка ліпна, куляста. На голові богині невисока стефана. Її краї оббиті. Від чаші фіміатерія, доєднаної безпосередньо біля зворотної сторони стефани, вцілів лише край основи, який загладили, щоб зафіксувати цю ліпну деталь. Глина цієї і попередньої фігурок близька за кольором і складом і відрізняється від інших, можливо, вони були привезені з одного центру.

7. Тотожним є фрагмент півфігури-фіміатерія Ол-49/128 (рис. 3: г).

Ділянка Е, водойма «Л», яку відносять до культового комплексу, а більшість знахідок в засипі датують II ст. до н. е. (Славин 1949, л. 12—14). Разом з «мегарськими» чашами, фрагментом лутерія, мармуровим виробом з графіті, фрагментами теракот: вінок Діоніса або персонажа його культу (№ 127), левеня на колінах Матері богів (№ 126).

Вис. 7,1 см, шир. 6,1 см.

Глина місцева, світло-коричнева, з дрібними домішками слюди, на зламі прошарок сірого кольору.

Вціліла верхня частина теракоти з головним убором і лівою частиною обличчя: лоб, око, щока. Богиню зображено зі стефаною, волосся розділене на проділ по центру. Круглу сережку виготовлено вручну і вмонтовано над скронею. Пасма волосся показано неглибокими хвилястими заглибинами, обличчя було виконано пластично. Теракота порожниста, лицьова сторона виготовлена у формі. У заглибинах є сліди білої обмазки, на стефані та оці — темної фар-

би. Від руки виліплено і доєднано стефану, круглу вставку. Особливо грубо доліплено чашоподібний фіміатерій на тімені фігурки, краї на стику майже не заглажені. Також, порівняно з довізними аналогіями, стінки цієї теракоти грубіші.

8. Фрагмент правої частини голови із зображенням на лицьовій стороні зачіски зі стефаною, О-2006/НГС/303 (рис. 3: в). НІАЗ «Ольвія».

Нижнє місто, південна прирізка, кв. 313, 333, на північ від вимостки, гл. 1,9—2,1 м, разом з фрагментами чорнолакового посуду, «мегарських» чаш (Лейпунская, Каряка, Диатроптов 2006, польова документація).

Вис. 4,5 см, шир. 3,0 см, гл. 3,0 см.

Глина темно-оранжева, з грубими домішками вапняку.

Фрагмент оббито з усіх боків, значна частина верхнього шару глини на лицьовій поверхні теж збита, зокрема ліпне зображення стефани. Вціліло зображення трьох пасом волосся, що були над правою скронею богині.

9. Фрагмент погруддя-фіміатерія жінки в стефані О-62/3710. (рис. 3, г).

Ділянка Е8: південно-східна частина агори, південно-західна частина кв. 463, глиб. від 1,15 м до материка, разом з фрагментом «чорнолакового розписного лутерія» (Леви, Карасев 1962).

Вис. 5,8 см, шир. 2,5 см, глиб. рельєфу 4,5 см.

Глина бежева, на звороті — темно-оранжева, сіра всередині, зі значними грубими домішками жорстви, вапняку, а також дрібними — слюди.

Фрагмент оббитий з усіх сторін, містить лівий край з зображенням частини голови з невеликою ділянкою обличчя і зачіски. Теракота виготовлена у формі, порожня всередині. Зворот згладжений гострим інструментом, не деталізований. Вцілів край великого технічного отвору, що мав округлу форму. Після виготовлення у формі було приєднано виліплені від руки деталі: стефану, що мала загострений край, і кулясту сережку, приєднану поверх зображення. У такий спосіб приєднувалися деталі частини розглядуваних погрудь-фіміатеріїв, деякі вмонтовувалися в наскрізні отвори, зроблені в основі теракоти. Стефана розташовувалася вздовж лінії, прокресленої на теракоті, краї з'єднання заглажувалися. Зображено було жінку з підібраним назад волоссям. Пасма волосся деталізовані дрібнішими хвилями.

10. Фрагмент півфігури-фіміатерія: праве плече, О-47/800 (рис. 5: а).

Ділянка НГФ (Нижнє місто), приміщення, зольно-гумусний шар, гл. 0,95—1,25 м. Разом з червоноглиняним амфориском, пірамідальним важком, фрагментами теракот (№ 801, 802), червонолаковим світильником (Славин 1947, інвентарна опись).

Вис. 7,1 см, шир. до 3,5 см, гл. рельєфу 4,1 см.

Глина темно-оранжева, з крупними домішками вапняку і дрібними слюди. На хітоні незначні сліди білої обмазки і рожевої фарби.

Фрагмент оббитий з трьох сторін, уцілів нижній край півфігури. Теракота порожниста. Зворот не зроблено. Збереглося зображення хітона, скріпленого вгорі круглою брошкою-фібулою. Її виготовлено вручну і доліплено, нині вона наполовину відбита. Краї хітону показано грубими валиками. Ці деталі повністю аналогічні вцілілій великій півфігурі у стефані (рис. 7), чий розміри співпадають з розглядуваною групою фіміатеріїв з таким самим зображенням.

Фрагмент із тією самою частиною зображення, праве плече з ліпною брошкою на хітоні, було знай-

дено у 1936 р. розкопками Л. М. Славина і зберігається в Національному музеї історії України.

11. Фрагмент зворотної сторони півфігури-фіміатерія, О-52/2329 (рис. 5: б).

У звітній документації відсутні дані про місце знахідки (Славин 1952). Оскільки інвентарні книги і списки, мабуть, втрачено, а в щоденниках розкопок нема відомостей саме про цей фрагмент, встановити контекст знахідки неможливо.

Вис. 9,3 см, шир. 8,2 см, гл. рельєфу 4,8 см.

Глина світло-коричнева, з прошарком сірого на зламі, з домішками дрібного вапняку.

Вціліла зворотна сторона голови, обламана по лінії стику з лицьовою на рівні зображення стефани. Уздовж стефани видно відбитки пальців, якими заглажували шов з'єднання обох частин. Від чаші фіміатерія лишився тільки круглий отвір для неї, навколо якого теж є сліди від кругового заглажування пальцями. Внизу під потилицею починався овальний отвір, зроблений для технічних потреб. Параметри співпадають з уцілілою майже повністю головою від фіміатерія, де ззаду вздовж ший спадає тонке покривало (рис. 2: б).

12. Фрагмент півфігури-фіміатерія: чаша і висока стефана, О-67/126 (рис. 5: в).

Агора (ділянка Е6—7), південь, кв. 6153—7303 (будинок 14), західна прирізка, гл. 1,2—1,7 м. Разом з фрагментами важків, прясельця, лутерія, червоного тиньку, фігурної посудини (№ 128), фрагментом теракоти (№ 127) Матері богів (Славин 1967, інвентарна опись).

Вис. 4,6 см, шир. 5,4 см.

Глина темно-оранжева, на поверхні бежева, з дрібними вкрапленнями слюди і грубими — вапняку. На лицьовій стороні статуетки і всередині чаші сліди білої обмазки, на рівні ніжки чаші — червоної і рожевої фарб.

Теракота порожниста. Чашу виготовлено вручну, як і високу стефану, від якої вцілів незначний фрагмент (2,2 × 1,9 см), доліпнений до чаші. Краї чаші оббиті, довжина вцілілої закраїни 2,0 см, однак за нею неможливо визначити діаметр, оскільки стінки її були нерівні. Цей край дозволяє визначити глибину, що становить 2,3 см.

13. Дещо вирізняється фрагмент погруддя-фіміатерія: права частина голови, О-56/4505 (рис. 6). НІАЗ «Ольвія».

Ділянка Е6, кв. 436, при виявленні стіни 43, засіпка приміщення, гл. 1,70—2,35 м, разом з кісткою риби, шматками сірки, дельфінами (Славин 1956, інвентарна опись).

Вис. 7,5 см, шир. 3,0 см, гл. 3,5 см. У двох фрагментах.

Глина світло-коричнева, щільна, з дуже дрібними домішками слюди, на поверхні незначні сліди білої обмазки.

Від інших погрудь відрізняється способом виготовлення. Стефана тут не виліплена окремо, а сформована з основного масиву фігурки і виділена лінією, прокресленою по сирій глині на лицьовій стороні або, можливо, так показано традиційну стрічку перед стефаною. Також, на відміну від інших зображень жінок у стефані, тут відсутні виліплені окремо сережки. На їхньому місці є незначні кулясті виступи, показані ще у формі. На місці приєднання чаші фіміатерія залишився край круглого отвору. Також уціліли до половини край технічного отвору на звороті (рис. 6). Його діаметр був менший, порівняно з аналогіями. Відрізняється також ширина голови. Вона менша, тож і фігурка була вужча, ніж аналогічні погруддя III ст. до н. е.

ЛІТЕРАТУРА

Денисова, В. И. 1981. *Коропластика Боспора (по материалам Тиритаки, Мирмекия, Илурата и сельской усадьбы)*. Ленинград: Наука.

Леви, Е. И., Карасев, А. Н. 1962. *Отчет о работе Ольвийской экспедиции ЛОИА АН СССР в 1962 году*. НА ИА НАНУ, 1962/55.

Леви, Е. И., Славин, Л. М. 1970. Описание терракот ольвийской агоры. *Свод археологических источников*, Г 1-11, I, с. 38-42.

Лейпунская, Н. А., Каряка, А. В., Диатроптов, П. Д. 2006. *Отчет о работе Ольвийской экспедиции на участке НГС в 2006 г.* НА ИА НАНУ, 2006/51.

Минчев, А. 2018. Две елинистически глави — теракоти от бюстови тимнатиери от Одесос (Варна). В: Ботева, И. (ред.). *Jubilaus VII: In memoriam Prof. Dr. Margaritae Tachevae*. Варна, с. 143-152. В печати.

Русяева, А. С. 1971. Культа Кори-Персефони в Ольвии. *Археологія*, 4, с. 28-40.

Русяева, А. С. 1972. *Отчет о раскопках на участке АГД*. НА ИА НАНУ, 1972/26.

Русяева, А. С. 1979. *Земледельческие культы в Ольвии догетского времени*. Киев: Наукова думка.

Русяева, А. С. 1982. *Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья (VI—I вв. до н. э.)*. Киев: Наукова думка.

Русяева, А. С. 2010. *Граффити Ольвии Понтийской*. Симферополь: б. и. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, Supplementum 8.

Русяева, А. С., Мазарати, С. М. 1978. Ольвийська теракота Кори-Персефони. *Археологія*, 27, с. 61-68.

Славин, Л. М. 1947. *Результаты археологических исследований Ольвийской экспедиции 1947—1948 гг.* НА ИА НАНУ, 1947/9.

Славин, Л. М. 1949. *Основные результаты археологических исследований Ольвии и ее периферии в 1948—1949 гг.* НА ИА НАНУ, 1949/20.

Славин, Л. М. 1952. *Отчет о работах Ольвийской экспедиции 1952 г.* НА ИА НАНУ, 1952/10а.

Славин, Л. М. 1956. *Отчет о раскопках в Ольвии в 1956 г. (участки Е-6 и Агора)*. НА ИА НАНУ, 1956/10.

Славин, Л. М. 1960. *Инвентарная опись находок Ольвийской экспедиции. 1960 г.* НА ИА НАНУ, 1960/11.

Славин, Л. М. 1963. *Отчет о работе Ольвийской экспедиции за 1963 г.* НА ИА НАНУ, 1963/9.

Славин, Л. М. 1967. *Отчет о работе Ольвийской экспедиции за 1967 г.* НА ИА НАНУ, 1967/7.

Худяк, М. М. 1940. *Терракоты*. В: Ячменев, Н. И. (ред.). *Ольвия*. Киев: АН УРСР, с. 85-103.

Шевченко, Т. М. 2015. Ольвійські погруддя-фіміатерії. *Laurea*, I: Античний мир і Середніє вік: Читання пам'яті професора В. І. Кадеєва. Матеріали, с. 54-58.

Шевченко, Т. М. 2016. Елліністичні глиняні півфігури з Ольвії. *Археологія та давня історія України*, 1 (18), с. 43-50.

D'Alfonso, L., Gorrini, M. E., Mora C. 2016. The Early Iron Age and the Hellenistic Period at Kinik Höyük, South Central Anatolia. Report of the 5th Campaign (2015). *Athenaeum. Studi di Letteratura e Storia dell'Antichità pubblicati sotto gli auspici dell'Università di Pavia*. Pavia, II: Centoquattresimo, p. 598-612.

D'Ambrosio, A., Borriello, M. 1990. *Le terrecotte figurate di Pompei*. Roma: L'Erma di Bretschneider. Cataloghi, 4.

Bailey, D. M. 2008. *Catalogue of the Terracottas in the British Museum*. London: British Museum Press, IV: Ptolemaic and Roman Terracottas from Egypt.

Bald Romano, I. 1995. *The Terracotta Figurines and Related Vessels*. Philadelphia. The Gordion Special Studies, II. University Museum Monograph, 83.

Bedello Tata, M. 1990. *Oscilla, thymiateria, arulae*. Città del Castello. Terrecotte votive. Catalogo del Museo provinciale Campano, IV.

Bilde, P. G. 2007. Nothing to do with Demeter? A Group of Bust Thymiateria from Olbia, Sector NGS. *Боспорський феномен*, II, p. 119-126.

Bilde, P. G. 2010. Terracottas. *Black Sea Studies*, 13: The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th century BC to the 4th century AD, p. 439-463, pl. 327-348.

Burn, L., Higgings, R. 2001. *Catalogue of Greek Terracottas in the British Museum*. London: British Museum Press, III.

Burr Thompson, D. 1963. *Troy. The Terracotta Figurines of the Hellenistic Period*. Troy. Excavations conducted by the University of Cincinnati. 1932—1938. Princeton. Supplementary Monograph, 3.

Higgings, R. A. 1954. *Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities*. British Museum. London, I.

Merker, G. S. 2000. *Terracotta Figurines of the Classical, Hellenistic, and Roman Periods*. Princeton; New Jersey: The American School of Classical Studies at Athens. Corinth. The Sanctuary of Demeter and Kore, XVIII, IV.

Robinson, D. M. 1933. *Terracottas of Olynthus Found in 1931*. Baltimore: The Johns Hopkins Press. Excavations at Olynthus, VII.

Schmidt, E. 1994. *Katalog der antiken Terrakotten*. Mainz: Philipp von Zabern, I: Die figurlichen Terrakotten.

Shevchenko, T. 2015. Bust Thymiateria from Olbia Pontike. *Les Carnets de l'ACoSt*, 13. Online <http://acost.revues.org/582>; DOI:10.4000/acost.582.

Summerer, L. 1999. *Hellenistische Terrakotten aus Amisos. Ein Beitrag zur kunstgeschichte des Pontos gebietes*. Stuttgart: Franz Steiner.

Τσακάλου-Τζαναβάρη, Κ. 2002. *Τσακάλου-Τζαναβάρη, Πήλινα ειδώλια από τη Βέροια. Ταφικά σύνολα της ελληνοιστικής εποχής. Διδακτορική διατριβή*. Αθήνα.

REFERENCES

Denisova, V. I. 1981. *Koroplastika Bospora (po materialam Tiritaki, Mirmekiia, Ilurata i selskoi usadby)*. Leningrad: Nauka.

Levi, E. I., Karasev, A. N. 1962. *Otchet o rabote Olviiskoi ekspeditsii LOIA AN SSSR v 1962 godu*. NA IA NANU, 1962/55.

Levi, Ye. I., Slavin, L. M. 1970. Opisaniie terrakot olviiskoi agory. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, G 1-11, I, s. 38-42.

Leipunskaia, N. A., Kariaka, A. V., Diatroptov, P. D. 2006. *Otchet o rabote Olviiskoi ekspeditsii na uchastke NGS v 2006 g.* NA IA NANU, 2006/51.

Minchev, A. 2018. Dve elinisticheski glavi — terakoti ot byustovi timiaterii ot Odesos (Varna). In: Boteva, I. (ed.). *Jubilaus VII: In memoriam Prof. Dr. Margaritae Tachevae*. Varna, s. 143-152. In print.

Rusiaieva, A. S. 1971. Kult Kory-Persefony v Olvii. *Arkheologhiia*, 4, s. 28-40.

Rusiaieva, A. S. 1972. *Otchet o raskopkakh na uchastke AGD*. NA IA NANU, 1972/26.

Rusiaieva, A. S. 1979. *Zemledelcheskie kulty v Olvii dogetskogo vremeni*. Kyiv: Naukova dumka.

Rusiaieva, A. S. 1982. *Antichnyie terrakoty Severo-Zapadnogo Prichernomoria (VI—V vv. do n. e.)*. Kyiv: Naukova dumka.

Rusiaieva, A. S. 2010. *Graffiti Olvii Pontiiskoi*. Simferopol. Materialy arkheologii, istorii i etnografii Tavrii. Supplementum, 8.

Rusiaieva, A. S., Mazarati, S. M. 1978. Olviiska terakota Kory-Persefony. *Arkheologhiia*, 27, s. 61-68.

Slavin, L. M. 1947. *Rezultaty arkheologicheskikh issledovaniy Olviiskoi ekspeditsii 1947—1948 gg.* NA IA NANU, 1947/9.

Slavin, L. M. 1949. *Osnovnyie rezultaty arkheologicheskikh issledovaniy Olvii i yeio periferii v 1948—1949 gg.* NA IA NANU, 1949/20.

Slavin, L. M. 1952. *Otchet o rabotakh Olviiskoi ekspeditsii 1952 g.* NA IA NANU, 1952/10a.

Slavin, L. M. 1956. *Otchet o raskopkakh v Olvii v 1956 g. (uchastki E-6 i Agora).* NA IA NANU, 1956/10.

Slavin, L. M. 1960. *Poliova dokumentatsiia. Inventarnaia opis nakhodok Olviiskoi ekspeditsii. 1960 g.* NA IA NANU, 1960/11.

Slavin, L. M. 1963. *Otchet o rabote Olviiskoi ekspeditsii za 1963 g.* NA IA NANU, 1963/9.

Slavin, L. M. 1967. *Otchet o rabote Olviiskoi ekspeditsii za 1967 g.* NA IA NANU, 1967/7.

Shevchenko, T. M. 2015. Olviiski pohruddia-fimiaterii. *Laurea*, I: Antichnyi mir i Sredniie veka: Chteniia pamiati professora V. I. Kadeeva. Materialy, s. 54-58.

Shevchenko, T. M. 2016. Ellinistychni hlyniani pivfihury z Olvii. *Arkheolohiia ta davnia istoriia Ukrainy*, 1 (18). Kyiv, s. 43-50.

D'Ambrosio, A., Borriello, M. 1990. *Le terrecotte figurate di Pompei.* Roma: L'Erma di Bretschneider. Cataloghi, 4.

Bailey, D. M. 2008. *Catalogue of the Terracottas in the British Museum.* London: British Museum Press, IV: Ptolemaic and Roman Terracottas from Egypt.

Bald Romano, I. 1995. *The Terracotta Figurines and Related Vessels.* Philadelphia. The Gordion Special Studies, II. University Museum Monograph, 83.

Bedello Tata, M. 1990. *Oscilla, thymiateria, arulae.* Città del Castello. Terrecotte votive. Catalogo del Museo provincial Campano, IV.

Bilde, P. G. 2007. Nothing to do with Demeter? A Group of Bust Thymiateria from Olbia, Sector NGS. *Bosporskii fenomen*, II, p. 119-126.

Bilde, P. G. 2010. Terracottas. *Black Sea Studies*, 13: The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th century BC to the 4th century AD, p. 439-463, pl. 327-348.

Burn, L., Higgings, R. 2001. *Catalogue of Greek Terracottas in the British Museum.* London: British Museum Press, III.

Burr Thompson, D. 1963. *Troy. The Terracotta Figurines of the Hellenistic Period. Troy. Excavations conducted by the University of Cincinnati. 1932—1938.* Princeton. Supplementary Monograph, 3.

Higgings, R. A. 1954. *Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities. British Museum.* London, I.

Merker, G. S. 2000. *Terracotta Figurines of the Classical, Hellenistic, and Roman Periods.* Princeton; New Jersey: The American School of Classical Studies at Athens. Corinth. The Sanctuary of Demeter and Kore, XVIII, IV.

Robinson, D. M. 1933. *Terracottas of Olynthus Found in 1931.* Baltimore: The Johns Hopkins Press. Excavations at Olynthus, VII.

Schmidt, E. 1994. *Katalog der antiken Terracotten.* Mainz: Philipp von Zabern, I: Die figurlichen Terrakotten.

Shevchenko, T. 2015. Bust Thymiateria from Olbia Pontike. *Les Carnets de l'ACoSt*, 13. Online <http://acost.revues.org/582>; DOI:10.4000/acost.582.

Summerer, L. 1999. *Hellenistische Terrakotten aus Amisos. Ein Beitrag zur kunstgeschichte des Pontos gebietes.* Stuttgart: Franz Steiner.

Τσακάλου-Τζαναβάρη, Κ. 2002. *Τσακάλου-Τζαναβάρη, Πήλινα ειδώλια από τη Βέροια. Ταφικά σύνολα της ελληνιστικής εποχής. Διδακτορική διατριβή.* Αθήνα.

T. M. Shevchenko

OLBIAN TERRACOTTA BUSTS WITH HANDMADE CUPS AND ADORNMENTS

Analysed is a series of bust thymiateria with handmade details: stephanes, earrings, and buttons fastening chiton on shoulders. Handmade cups on their heads were not the headdress, but the functional details, and were probably used in some rituals as containers for incenses. A detailed analysis shows that several of them were produced in a single mould, two items produced not in Olbia, and on some of them tainia on the personage's head were shown already in a mould. It is traced that the busts are close to Olbian semi-figures of bigger size with more elaborate, though also handmade, adornings. Stylistically, this group can be dated by the first half of the 3rd century BC. Almost all of them come from the excavations at dwelling quarters and were probably used in family cults. They were often found with other terracottas' fragments, namely, with images of the Mother of the Gods and Dionysus.

These busts belong to one of several groups of Hellenistic thymiateria. They are the least definite for attribution. Personages of other groups present the reliable features of their relation to the cults of the Mother of the Gods, Aphrodite, and Dionysus. Similar thymiateria from other Ancient Greek centres represent images of the same circle of the gods. Here, an attention to decorations and the clothes can only indirectly indicate for an image of Aphrodite or a participant of her cult, while spherical adornments attached most often to the temples, together with tainia on the heads of several items, can be hypothetically a part of a wreath made of ivy fruits, as on the heads of Dionysiac characters. Consequently, there are no reliable grounds yet for a definite attribution of these thymiateria's images. There are also no grounds to see Demeter or Kore-Persephone in them. The study of other groups of Olbian busts-thymiateria is perspective for the further attribution.

Keywords: bust thymiateria, Ancient Greek terracottas, Ancient Greek religion, Olbia Pontike.

Одержано 24.10.2017

ШЕВЧЕНКО Тетяна Миколаївна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда 12, Київ, 04210, Україна, taniashchevchenko@yahoo.com.

SHEVCHENKO Tetiana Mykolaivna, PhD, Senior Research Fellow of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalinhrada ave. 12, Kyiv, 04210, Ukraine, taniashchevchenko@yahoo.com.

Н. О. Сон, І. М. Шейко

ЛІПНІ СВІТИЛЬНИКИ З ТІРИ

До наукового обігу вводяться ліпні світильники, що походять із Тіри і зберігаються у наукових фондах Інституту археології НАН України і Білгород-Дністровському краєзнавчому музеї. Представлені різними формами, вони використовувалися з IV ст. до н. е. до IV ст. н. е.

Ключові слова: Північне Причорномор'я, антична епоха, Тіра, ліпні світильники.

Ліпна кераміка, що походить з розкопок Тіри, датується переважно першими століттями нашої ери. Саме тоді вона поповнювалася новими формами і новими орнаментальними мотивами. Доволі значну групу таких виробів становлять ліпні світильники, які досі спеціально не досліджувалися. Саме їм присвячено цю публікацію.

Традиційно вважається, що ліпні світильники — прості, зазвичай грубуваті за формою і не декоровані — виготовлялись місцевим людом. Вони вирізняються і за технологією виробництва, тож становлять окрему групу. Ліпні світильники почали з'являтися на античних поселеннях від раннього часу, а саме за класичного періоду, та побутували й надалі, що певною мірою позначилося не лише на технології виготовлення їх, а також динаміці форми.

Незначна кількість таких світильників на поселенні за певного хронологічного періоду може слугувати надійним індикатором того, що виготовлення ліпних форм було спорадичним явищем і вказує на деякий брак гончарних освітлювальних приладів. Натомість зростання їхньої кількості упродовж якогось періоду може певною мірою свідчити про економічне становище поселення і про занепад його зв'язків із зовнішнім світом. На прикладі Ольвії можна

впевнено стверджувати, що місцеве виробництво світильників становило найбільшу частку за доби еллінізму і протягом римського часу. Це явно пов'язано з тим, що з кінця III ст. до н. е. Ольвія переживала глибоку воєнно-політичну та, як наслідок, економічну кризу, через що суттєво скоротилася кількість довізних світильників і вагоме місце посіла місцева продукція. Іншими словами, імпортна продукція заміщувалася якоюсь мірою власним освітлювальним приладдям.

Ліпні світильники з Тіри, що зберігаються у наукових фондах ІА НАН України, розміщені у двох колекціях: № 152 (розкопки Л. Д. Дмитрова) і № 53 (розкопки А. І. Фурманської) — і нараховують 26 цілих виробів і фрагменти ще кільканадцяти. Опрацьовано також ліпні світильники з розкопок Тіри, що зберігаються у фондах і експозиції Білгород-Дністровського краєзнавчого музею, зокрема з давніших колекцій. Окремі світильники з фондів Музею опубліковано П. Нікореску (Nicorescu 1933, р. 595, fig. 114—117) і Н. О. Гаврилюк (2010, с. 38—39).

За формою та, відповідно, датуванням світильники можна розподілити на декілька типів.

1. Напівзакриті одnorіжкові світильники (рис. 1: 3—5) — 7 од.¹ За формою і характерним видовженим ріжком вони подібні до світильників елліністичного часу (Nicorescu 1933, р. 595, fig. 117; Фурманська 1962, рис. 14: 3). Декілька екземплярів схожі на світильники «глекоподібного» типу, з високим тулубом і вертикальною ручкою, широко відомі на Боспорі та в Ольвії,

1. Фонди ІА НАНУ: БД-46/613, БД-58/1187, БД-60/36, БД-62/256; фонди БДКМ: А-1875, А-1403, А-1404.

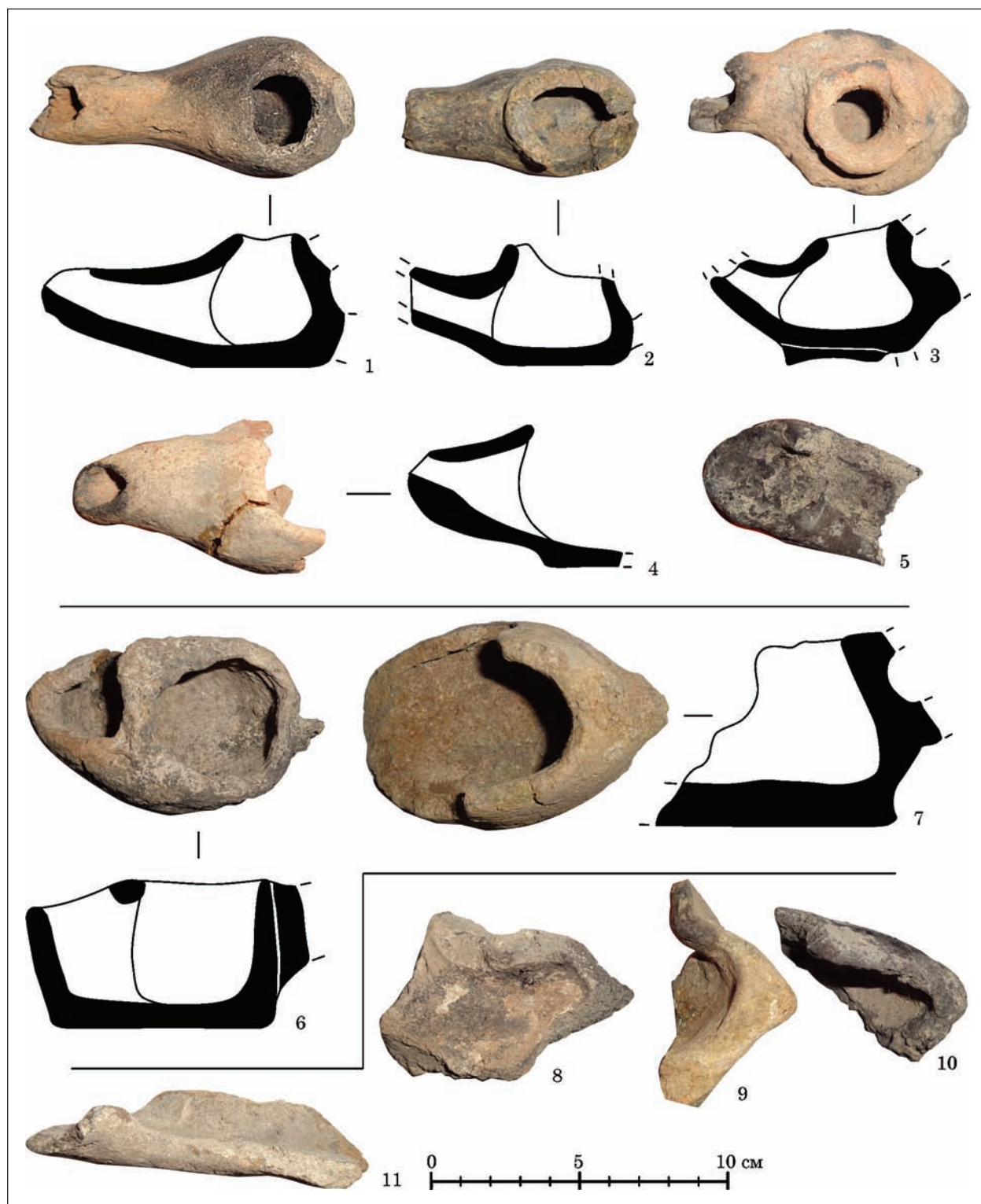

Рис. 1. Ліпні світильники з Тіри: 1, 2 — тип 2; 3—5 — тип 1; 6, 7 — тип 4; 8—11 — тип 3

що датуються IV—II ст. до н. е., деякі форми побували і в I ст. до н. е.: Пантікапей (Кругликова 1957, с. 306, рис. I: 9), Гермонаса (Коровина 2002, табл. 18: 12), інші міста Боспору (Журавлев 2010, с. 270), а також Ольвія (Марченко 1988, рис. 32: 7; Шейко 2015).

2. Напівзакриті одnorіжкові світильники (3 од.), що за формою нагадують чобіток (рис. 1:

1, 2) ¹. У Тірі вони відомі що з ручкою, що без неї. На відміну від решти ліпних виробів, доволі грубих, поверхня їх трохи залощена. Найраніші аналогічні світильники знайдено в некрополі Золоте у похованнях II—I ст. до н. е. і

1. Фонди ІА НАНУ: БД-58/10, БД-59/1008; фонди БДКМ: А-7464.

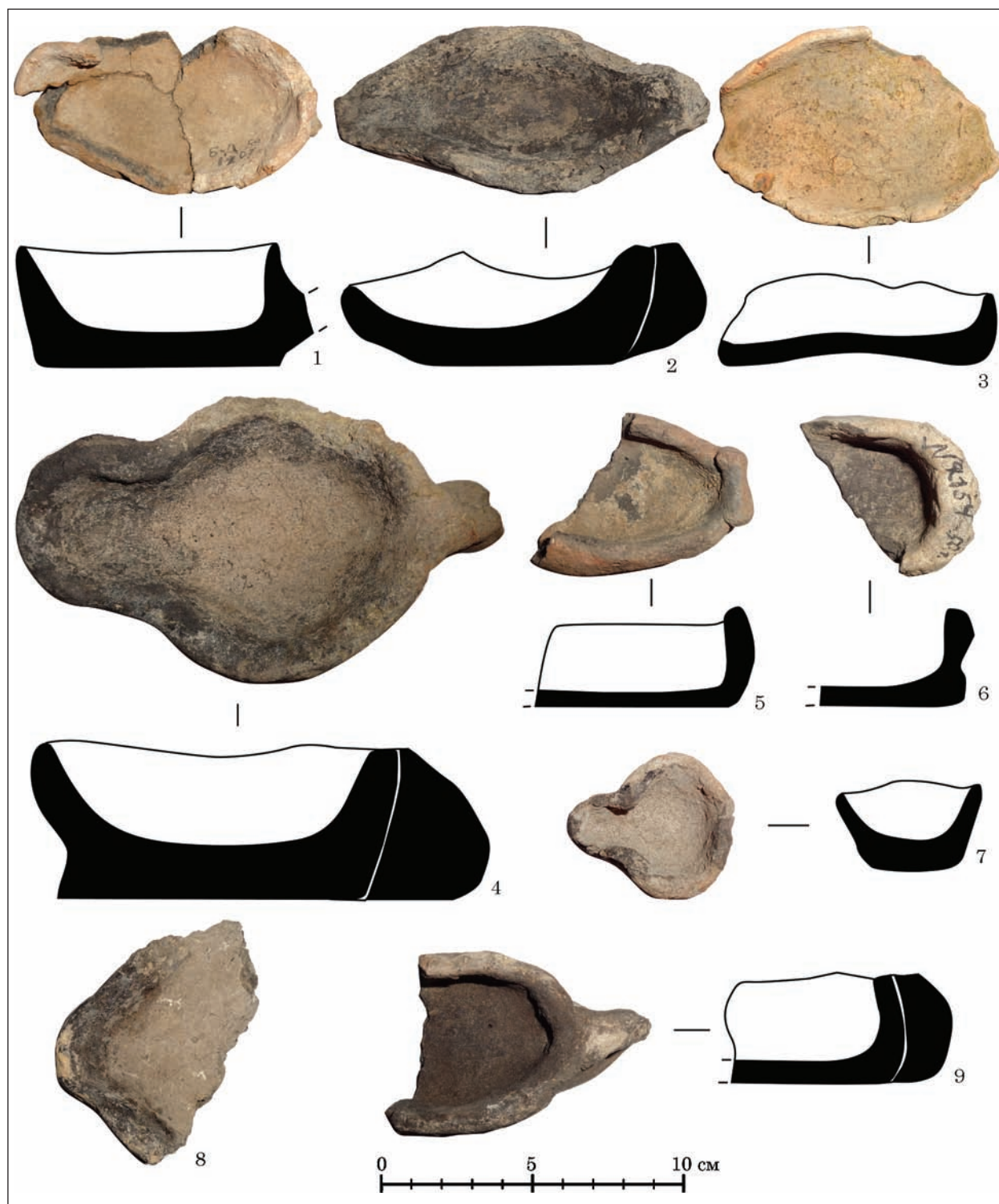

Рис. 2. Ліпні світильники з Тіри, тип 3

I ст. до н. е. (Корпусова 1983, с. 103, табл. XXV: 18; XXVII: 1). Знахідки таких світильників у некрополі Беяуса (Дашевская 2014, табл. 32: 17), а також у Танаїсі (Арсеньєва 1988, табл. 28: 1, с. 93) дають можливість датувати їх першою половиною I ст. н. е. Подібні світильники знайдено під час дослідження Ольвії та Козирського поселення ольвійської хори і датовано II—III ст. (Бураков 1976, с. 89, табл. VI: 20,

21, 24; Крапивина 1993, с. 124, рис. 74: 2—4). Проте значнішого поширення такі світильники набули на Боспорі у I—III ст. (Гайдукевич 1958, с. 44, рис. 32: 1, 4; Кастанаян 1958, с. 278, рис. 4: 2; 1981, с. 52—53, рис. 11: 3; с. 84, 99, рис. 23: 3).

3. Відкриті одноріжкові «човникоподібні» світильники (рис. 1: 8—11; 2). Кількісно (32 од.) вони переважають у матеріалах

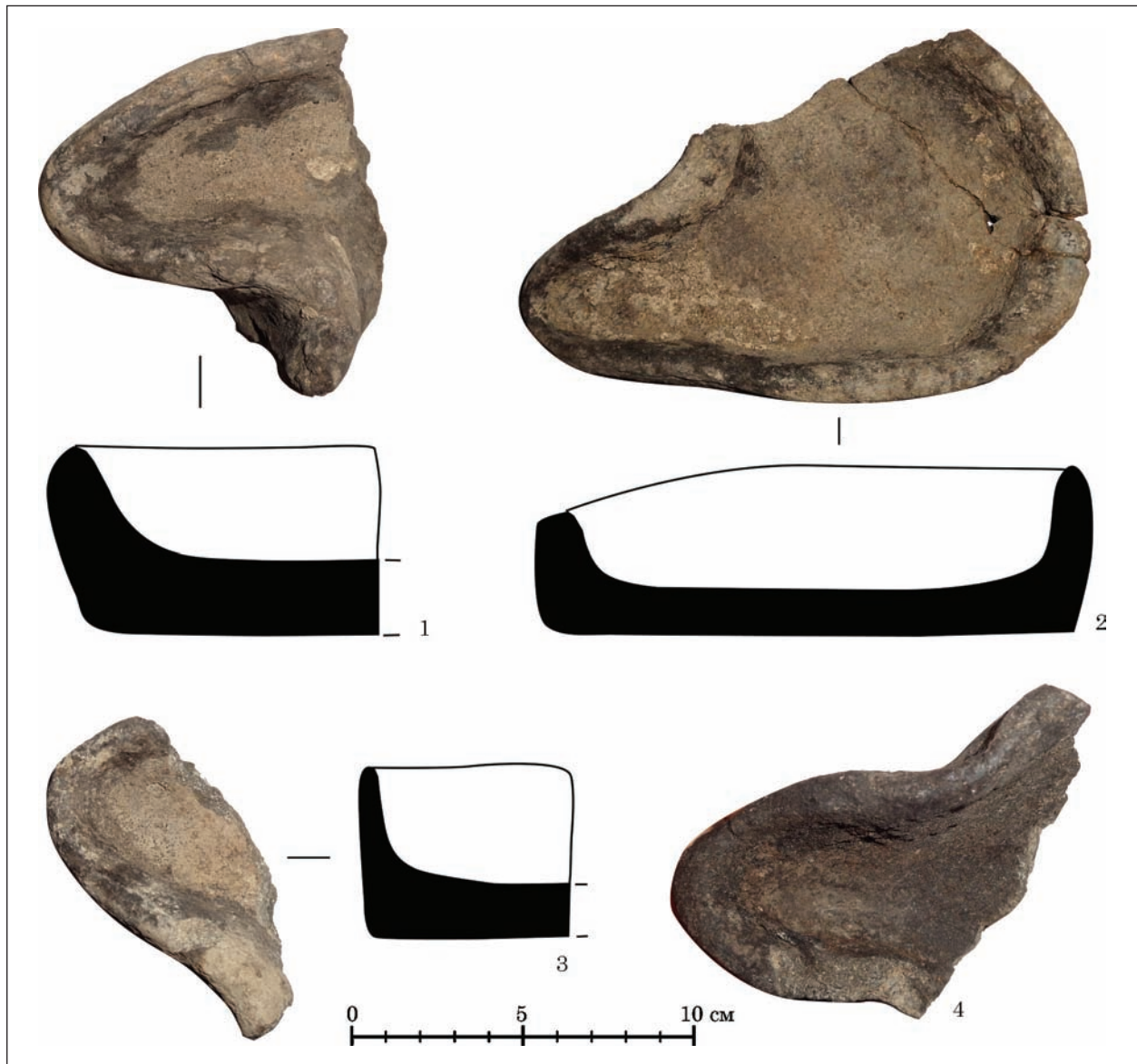

Рис. 3. Ліпні світильники з Тіри, тип 5

Тіри¹ (Nicorescu 1933, р. 595, fig. 114—116). Зазвичай такі світильники мали вертикальну масивну ручку-виступ, що продовжувала тулуб виробу. Проте трапляються світильники без подібної ручки або, як на одному з наших екземплярів (рис. 2: 5), ручка мала вигляд невеликого стилізованого валикоподібного наліпу. Аналогічний виріб знайдено у Кітеї і датовано II—IV ст. (Молев 2010, табл. 85: 4, с. 225). Деякі екземпляри мають вертикальну петлеподібну ручку, круглу в перетині. Світильники такого зразка у Тірі знайдено серед матеріалів I—III ст. і пізньоантичного часу (Кравченко,

Корпусова 1975, с. 39, рис. 12: 6; 13: 2). Додамо, що чіткіше подібні світильники датуються, а саме серединою II — першою половиною III ст., за знахідками у закритих комплексах — похованнях некрополю Ніконія (Бруяко, Дзиговський, Секерская 2008, рис. 68: 1—4, с. 95, 123—124). Знахідки з Козирського поселення на хорі Ольвії також дають можливість датувати їх II—III ст. (Бураков 1976, с. 89, табл. VI: 22, 23). За матеріалами Танаїса такі вироби датуються серединою III ст. (Арсеньева 1988, табл. 36: 1—5, с. 91—92). Такий тип світильників був найпоширенішим також на Боспорі упродовж II—V ст. (Кастанаян 1958, с. 278, рис. 4: 1; 1981, с. 52, рис. 11: 2; с. 82, 84, рис. 17: 1, 2, 8—10).

4. Відкриті «човникоподібні» світильники з перемичкою біля ріжки (рис. 1: 6, 7). У Тірі їх відомо два². Як і вироби попереднього типу,

1. Фонди ІА НАНУ: БД-50/902, БД-50/2942, БД-58/17, БД-50/3010, БД-47/641, БД-50/8154, БД-53/495, БД-59/16, БД-59/1207, БД-60/85, БД-60/337, БД-60/339, БД-61/156, БД-62/54, БД-82/88370; фонди БДКМ: А-1877, А-1058, А-1868, А-1886, А-1880, А-765, А-1885, А-1060, А-766, А-6476, А-1065, А-764, А-1059, А-1057, А-1064, А-1871, А-1872.

2. Фонди ІА НАНУ: БД-59/480, БД-53/1249.

Рис. 4. Ліпний світильник з Тіри, тип 6

вони мають вертикальну ручку-виступ. Аналогічні світильники знайдено в Ніконії, Ольвії, Тірітаці, Ілураті й Танаїсі, вони датуються I—III ст. (Бураков 1976, с. 89, табл. VI: 20; Кастанаян 1981, с. 82, рис. 17: 7; с. 101, рис. 23: 5; Арсеньєва 1988, табл. 40: 1—5, с. 96; Крапивина 1993, с. 124, рис. 73: 4; 74: 1; Бруяко, Дзиговський, Секерская 2008, с. 58, рис. 31: 1).

5. Відкриті масивні дворіжкові «човникоподібні» світильники (рис. 3: 1—4)¹. Порівняно з Ольвією, де знайдено поки лише один такий світильник (Буйських та ін. 2015, с. 139), у Тірі вони становлять доволі значну кількість (4 од.). Ріжки загострені, вертикальна ручка відбита. Відсутність її ускладнює визначення цілої форми виробів. У Ольвії такий світильник датовано за матеріалами закритого комплексу першою половиною II ст. н. е. (Буйських та ін. 2015, с. 139). Не виключено, що так слід датувати і наші світильники.

6. Рідкісні форми ліпних світильників. Сюди віднесено три знахідки. Два світильники² нагадують аттичні одноріжкові напівзакриті чорнолакові світильники елліністичного часу

з видовженим ріжком і високим тулубом. Такі чорнолакові світильники добре відомі в Ольвії, а також за межами Північного Причорномор'я і датуються третьою чвертю IV — першою чвертю III ст. до н. е. Вони зіставні з Howland Type 25A (Howland 1958) Афіньської агори і широко представлені у різних регіонах античного світу. Це Сабрата в Лівії, кінець III ст. до н. е. (Joly 1974, tav. 1: 2, 6), Кітійон на Кіпрі, IV — перша чверть III ст. до н. е. (Oziol 1993, fig. 245: 627), Пергам (Schäfer 1968, taf. 53: K3), Караніс, Єгипет (Shier 1978, pl. 10: 1), Аттика, середина IV ст. до н. е. (Szentlőky 1969, № 7—9a), Тарсус (Goldman, Jones 1950, pl. 93: 1), Кенхрени у Коринфі, рубіж IV — III ст. до н. е. (Williams 1981, pl. 1: 6, 7, 12), Македонія, IV—III ст. до н. е. (Грозданова 1987, табл. XVI: 1) і кінець IV — середина III ст. до н. е. (Caminnesi 1988, tav. X: 7), Істмія (Anderson-Stojanović 1993, pl. 61: 46; 64: 86), Афіни, храм Дванадцяти богів (Gadbery 1992, pl. 110: e). Зважаючи на це, можна припустити, що світильники з Тіри були місцевою ліпною реплікою довізного типу і датуються вищезгаданим часом — приблизно IV—III ст. до н. е.

Третій світильник (рис. 4: 1)³ доволі оригінальний. Це відкритий світильник на високому піддоні, розділений на чотири секції, з високою центральною втулкою, з не наскрізним отвором зверху. Через відсутність аналогій його складно датувати. Подібний світильник, проте розділений на три секції та без втулки у центрі вмістилища, походить з Родоса (Bailey 1975, pl. 76: Q 364, p. 161) і датується 600 р. до н. е. Можна лише припускати, що наш світильник належить до пізнішого часу, ніж решта поданих тут світильників, на що вказує центральна втулка з отвором зверху, куди могли вставляти свічку.

Крім описаних, як світильники могли використовувати невеличкі ліпні посудини. У Тірі виявлено одноручні (іноді дворучні) чаші відкритого зразка, так зв. дакійські, котрі традиційно датуються I ст. до н. е. — III ст. н. е., а також чашечки на високій циліндричній ніжці. На таке їхнє призначення вказують виразні сліди закіптявленості всередині (Бураков 1976, с. 113—114; Гаврилюк 2010, с. 38). Про наявність у Північно-Західному Причорномор'ї ліпних світильників на ніжці згадується у праці про Ніконій римського часу (Бруяко, Дзиговський, Секерская 2008, с. 58, рис. 32). Аналогічні ліпні світильники на високій ніжці добре відомі на Боспорі, де їх датовано III—IV ст. (Кастанаян 1981, с. 84, рис. 17: 5; с. 98—99, рис. 23: 8, табл. XL: 1, 2).

Підведемо підсумок. У розвитку форм ліпних світильників Тіри відзначимо дві тенденції. Перша — античний вплив, виражений у місцевому наслідуванні елліністичних так

1. Фонди ІА НАНУ: БД-50/11319, БД-53/1104, БД-58/958, БД-63/4.

2. Фонди БДКМ: БД-63/165, А-1407.

3. Фонди ІА НАНУ: БД-59/732.

зв. гончарних світильників, а саме, аттичних чорнолакових напівзакритих одноріжкових IV—III ст. до н. е. та напівзакритих IV—II ст. до н. е. з типовим видовженим ріжком. Друга тенденція — поява місцевих відкритих ліпних світильників, що вирізняються простотою форми та відсутністю декору. Якщо виробництво напівзакритих ліпних світильників все ж потребувало певних професійних навичок, то відкриті ліпні зразки міг виготовити власне будь-хто і в домашніх умовах, на що вказує їхня простота, одноманітні і консервативні форми. Додамо, що саме відкритих човникоподібних світильників знайдено в Тірі найбільше.

Ліпні світильники не були продукцією масового виробництва і не призначалися для широкої торгівлі. Виготовлені з грубого крихкого глиняного тіста, здебільшого без спеціальної обробки поверхні, вони і після випалу не набували особливої міцності, тож не могли конкурувати з гончарними світильниками, — витонченими, легкими, гарно орнаментованими. Та попри все ліпними світильниками, хай і не масово, користувалися на великій території від Північно-Західного Причорномор'я до Боспору протягом IV ст. до н. е. — IV ст. н. е.

Наостанок зауважимо, що ліпні світильники, на відміну від певних типів ліпного посуду, не можуть бути етнокультурним визначником. Їх могли виготовляти і використовувати що місцеві елліни, що представники варварського чи греко-варварського населення, які контактували між собою. У періоди політичної та економічної дестабілізації, занепад ремесла і торгівлі міг спричинити потреби у виробництві ліпного посуду, зокрема й світильників.

ЛІТЕРАТУРА

- Арсеньева, Т. М. 1988. *Светильники Танаиса*. Москва: Наука.
- Брузяко, І. В., Дзиговский, А. Н., Секерская, Н. М. 2008. *Никоний римской эпохи*. Одесса: СМІЛ.
- Буйських, А. В., Кузьміщев, О. Г., Новиченкова, М. В., Шейко, І. М., Чечуліна, І. О. 2015. Дослідження в південно-східній частині римської цитаделі Ольвії. *Археологічні дослідження в Україні 2014 р.*, с. 138-140.
- Бураков, А. В. 1976. *Козырьское городище рубежа и первых столетий нашей эры*. Киев: Наукова думка.
- Гаврилюк, Н. А. 2010. Лепная керамика Тир. В: Крыжицкий, С. Д. (ред.). *Тира — Белгород — Аккерман (материалы исследований)*. Одесса: Печатный дом, с. 11-46.
- Гайдукевич, В. Ф. 1958. Илурат. Итоги археологических исследований 1948—1953 гг. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 85, с. 9-148.
- Грозданова, В. 1987. *Споменици од хеленистичкиот период во ср Македонија*. Скопје: Универзитет Кирил и Методиј.
- Дашевская, О. Д. 2014. *Некрополь Беляуса*. Симферополь: Феникс.
- Журавлев, Д. В. 2010. *Светильники второй половины III в. до н. э. — IV в. н. э.* Киев: Мистецтво.

Кастанаян, Е. Г. 1958. Лепная керамика Илурата. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 85, с. 266-282.

Кастанаян, Е. Г. 1981. *Лепная керамика боспорских городов*. Ленинград: Наука.

Коровина, А. К. 2002. *Гермонасса. Античный город на Таманском полуострове*. Москва: Государственный музей изобразительных искусств им. А. С. Пушкина.

Корпусова, В. Н. 1983. *Некрополь Золотое (к этнокультурной истории европейского Боспора)*. Киев: Наукова думка.

Кравченко, Н. М., Корпусова, В. М. 1975. Деякі риси матеріальної культури пізньоримської Тіри. *Археологія*, 18, с. 20-42.

Крапивина, В. В. 1993. *Ольвия. Материальная культура I—IV вв. н. э.* Киев: Наукова думка.

Кругликова, И. Т. 1957. Ремесленное производство простой керамики в Пантикапее в VI — III вв. до н. э. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 56, с. 96-138.

Марченко, К. К. 1988. *Варвары в составе населения Березани и Ольвии во второй половине VII — первой половине I в. до н. э.: по материалам лепной керамики*. Ленинград: Наука.

Молев, Е. А. 2010. *Боспорский город Китей*. Керчь: АДЕФ-Украина. Боспорские исследования, Supplementum 6.

Фурманська, А. І. 1962. Розкопки Тіри в 1958 р. *Археологічні пам'ятки Української РСР*, XI, с. 122-137.

Шейко, І. М. 2015. Світильники «гличикоподібно» типу з Ольвії. *Laurea*, I: Античний мир и средние века: чтения памяти профессора В. И. Кадеева. Материалы, с. 59-64.

Anderson-Stojanović, V. R. 1993. A Well in the Rachi Settlement at Isthmia. *Hesperia*, 62, 3, p. 257-302.

Bailey, D. M. 1975. A Catalogue of the Lamps in the British Museum. *Greek, Hellenistic and Early Roman Pottery Lamps*. London, I.

Caminneci, V. 1988. Le Lucerne greche. *Agrigento*, 10, p. 72-75.

Gadbery, L. M. 1992. The Sanctuary of the Twelve Gods in the Athenian Agora: a Revised View. *Hesperia*, 61, 4, p. 447-490.

Goldman, H., Jones, F. F. 1950. The Lamps. *Excavations at Gözlü Kule, Tarsus*. Princeton, 1, p. 84-109.

Howland, R. H. 1958. *Greek Lamps and Their Survivals*. Princeton. The Athenian Agora, IV.

Joly, E. 1974. *Lucerne del Museo Di Sabratha*. Roma.

Nicorescu, P. 1933. Fouilles de Tyras. *Dacia*, 3—4, p. 557-601.

Oziol, T. 1993. Les Lampes. In: *Les Niveaux Hellenistiques*. Paris: Rue de medicis, p. 295-310.

Schäfer, J. 1968. Tonlampen. In: Schäfer, J. *Hellenistische Keramik aus Pergamon*. Berlin: Valter de Gruyter, S. 119-153.

Shier, L. 1978. *Terracotta Lamps from Karanis, Egypt*. Michigan.

Szentlélek, T. 1969. *Ancient Lamps*. Amsterdam.

Williams, H. 1981. *Kenchreai: Eastern Port of Corinth*. Leiden.

REFERENCES

- Arseneva, T. M. 1988. *Svetilniki Tanaisa*. Moskva: Nauka.
- Bruziako, I. V., Dzigovskii, A. N., Sekerskaia, N. M. 2008. *Nikonii rimskoi epokhi*. Odessa: SMIL

Buiskykh, A. V., Kuzmishchev, O. H., Novychenkova, M. V., Sheiko, I. M., Chechulina, I. O. 2015. Doslidzhennia v pivdenno-skhidnii chastyni rymsskoi tsytadeli Olvii. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2014 r.*, p. 138-140.

Burakov, A. V. 1976. *Kozyrskoe gorodishche rubezha i pervykh stoletii nashei ery*. Kyiv: Naukova dumka.

Gavriliuk, N. A. 2010. Lepnaia keramika Tiry. In: Kryzhitskii, S. D. (ed.). *Tira — Belgorod — Akkerman (materialy issledovaniia)*. Odessa: Pechatnyi dom, p. 11-46.

Gaidukevich, V. F. 1958. Ilurat. Itogi arkheologicheskikh issledovaniia 1948—1953 gg. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 85, p. 9-148.

Grozdanova, V. 1987. *Spomenitsi od helenistichkiot period vo sr Makedonija*. Skopje: Univerzitet Kiril i Metodij.

Dashevskaiia, O. D. 2014. *Nekropol Beliausa*. Simferopol: Feniks.

Zhuravlev, D. V. 2010. *Svetilniki vtoroi poloviny III v. do n. e. — IV v. n. e.* Kiev: Mystetstvo.

Kastanaian, E. G. 1958. Lepnaia keramika Ilurata. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 85, p. 266-282.

Kastanaian, E. G. 1981. *Lepnaia keramika bosporskikh gorodov*. Leningrad: Nauka.

Korovina, A. K. 2002. *Germonassa. Antichnyi gorod na Tamanskom poluostrove*. Moskva: Gosudarstvennyi muzei izobrazitelnykh iskusstv im. A. S. Pushkina.

Korpusova, V. N. 1983. *Nekropol Zolotoe (k etnokulturnoi istorii evropeiskogo Bospora)*. Kiev: Naukova dumka.

Kravchenko, N. M., Korpusova, V. M. 1975. Deiaki rysy materialnoi kul'tury piznorymskoi Tiry. *Arkheolohiia*, 18, p. 20-42.

Krapivina, V. V. 1993. *Olviiia. Materialnaia kul'tura I—IV vv. n. e.* Kiev: Naukova dumka.

Kruglikova, I. T. 1957. Remeslennoe proizvodstvo prostoi keramiki v Pantikapee v VI — III vv. do n. e. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 56, p. 96-138.

Marchenko, K. K. 1988. *Varvary v sostave naseleniia Berезani i Olvii vo vtoroi polovine VII — pervoi polovine I v. do n. e.; po materialam leanoi keramiki*. Leningrad: Nauka.

Molev, E. A. 2010. *Bosporskii gorod Kitei*. Kerch: ADEF-Ukraina. Bosporskie issledovaniia, Supplementum 6.

Furmanska, A. I. 1962. Rozkopky Tiry v 1958 r. *Arkheolohichni pamiatky Ukrainsskoi RSR*, XI, p. 122-137.

Sheiko, I. M. 2015. Svitylnyky «hlechypopodibnoho» typu z Olvii. *Laurea*, I. Antichnyi mir i srednie veka: chtenia pamiaty professora V. Y. Kadееva. *Materialy*, p. 59-64.

Anderson-Stojanović, V. R. 1993. A Well in the Rachi Settlement at Isthmia. *Hesperia*, 62, 3, p. 257-302.

Bailey, D. M. 1975. A Catalogue of the Lamps in the British Museum. *Greek, Hellenistic and Early Roman Pottery Lamps*. London, I.

Caminnci, V. 1988. Le Lucerne greche. *Agrigento*, 10, p. 72-75.

Gadbery, L. M. 1992. The Sanctuary of the Twelve Gods in the Athenian Agora: a Revised View. *Hesperia*, 61, 4, p. 447-490.

Goldman, H., Jones, F. F. 1950. The Lamps. *Excavations at Gözliü Kule, Tarsus*. Princeton, 1, p. 84-109.

Howland, R. H. 1958. *Greek Lamps and Their Survivals*. Princeton. The Athenian Agora, IV.

Joly, E. 1974. *Lucerne del Museo Di Sabratha*. Roma.

Nicorescu, P. 1933. Fouilles de Tyras. *Dacia*, 3—4, p. 557-601.

Oziol, T. 1993. Les Lampes. In: *Les Niveaux Hellénistiques*. Paris, p. 295-310.

Schäfer, J. 1968. Tonlampen. In: Schäfer, J. *Hellenistische Keramik aus Pergamon*. Berlin: Walter de Gruyter, S. 119-153.

Shier, L. 1978. *Terracotta Lamps from Karanis, Egypt*. Michigan.

Szentléleky, T. 1969. *Ancient Lamps*. Amsterdam.

Williams, H. 1981. *Kenchreai: Eastern Port of Corinth*. Leiden.

N. O. Son, I. M. Sheiko

HANDMADE LAMPS FROM TYRAS

The publication considers handmade lamps from Tyras, which are stored in the scientific funds of the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine and Bilhorod-Dnistrovskyi Local History Museum. Lighting devices are divided into five types by shape: from semi-closed post-Hellenistic forms with an elongated nozzle, to wide-open forms, so-called boat-shaped lamps. Of particular interest are several rare forms (the 6th type) that are difficult to correlate with any type. All items in this publication are dated by the period from the 4th century BC to the 4th century AD. In addition, the authors managed to find similar analogies not only in the North-Western Black Sea region, but also beyond its borders.

Handmade lamps were not items of mass production and were not intended to be widely traded. Nevertheless, they were used not massively, at a considerable area from the Northwest Black Sea coast to the Cimmerian Bosphorus during the period from the 4th century BC to the 4th century AD. The abovementioned lamps, unlike certain types of handmade wares, can not be used as an ethno-indicative feature. During the periods of political and economic destabilization, the decline of crafts and trade could have led to the need for the production of handmade wares and lamps in particular.

Keywords: north coast of the Black Sea, Ancient Greek epoch, Tyras, handmade lamps.

Одержано 16.11.2017

СОН Наталія Олександрівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда 12, Київ, 04210, Україна, son.n.iananu@gmail.com.

SON Nataliia Oleksandrivna, PhD, Head of the Scientific Repository Department, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingrada ave. 12, Kyiv, 04210, Ukraine, son.n.iananu@gmail.com.

ШЕЙКО Ірина Миколаївна, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда 12, Київ, 04210, Україна, ira.sheiko@gmail.com.

SHEIKO Iryna Mykolaivna, PhD, Research Fellow of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingrada ave. 12, Kyiv, 04210, Ukraine, ira.sheiko@gmail.com.

К. М. Капустін

ДАВНЬОРУСЬКИЙ І ЗОЛОТООРДИНСЬКИЙ ГОРИЗОНТИ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ВИШГОРОДА (за матеріалами розкопок 1947 р.)

Проаналізовано матеріали розкопок Вишгорода 1947 р., уточнено хронологічну позицію житлових і господарських споруд, а також речових знахідок, які належать до давньоруського і золотоординського горизонтів літописного міста.

Ключові слова: Вишгород, городище, посад, Х—XIII ст., золотоординський час, матеріальна культура.

Вишгород — один із активно досліджуваних центрів Середнього Подніпров'я. Попри те, що археологічні розкопки на території міста розпочалися ще у 1930-х рр. і тривають досі, значну кількість археологічних матеріалів не введено до наукового обігу. Їх публікація та аналіз уможливить деталізувати знання щодо особливостей забудови міста, його планувальної структури, специфіки домобудівництва і розвитку окремих районів від доби Середньовіччя до новітнього часу.

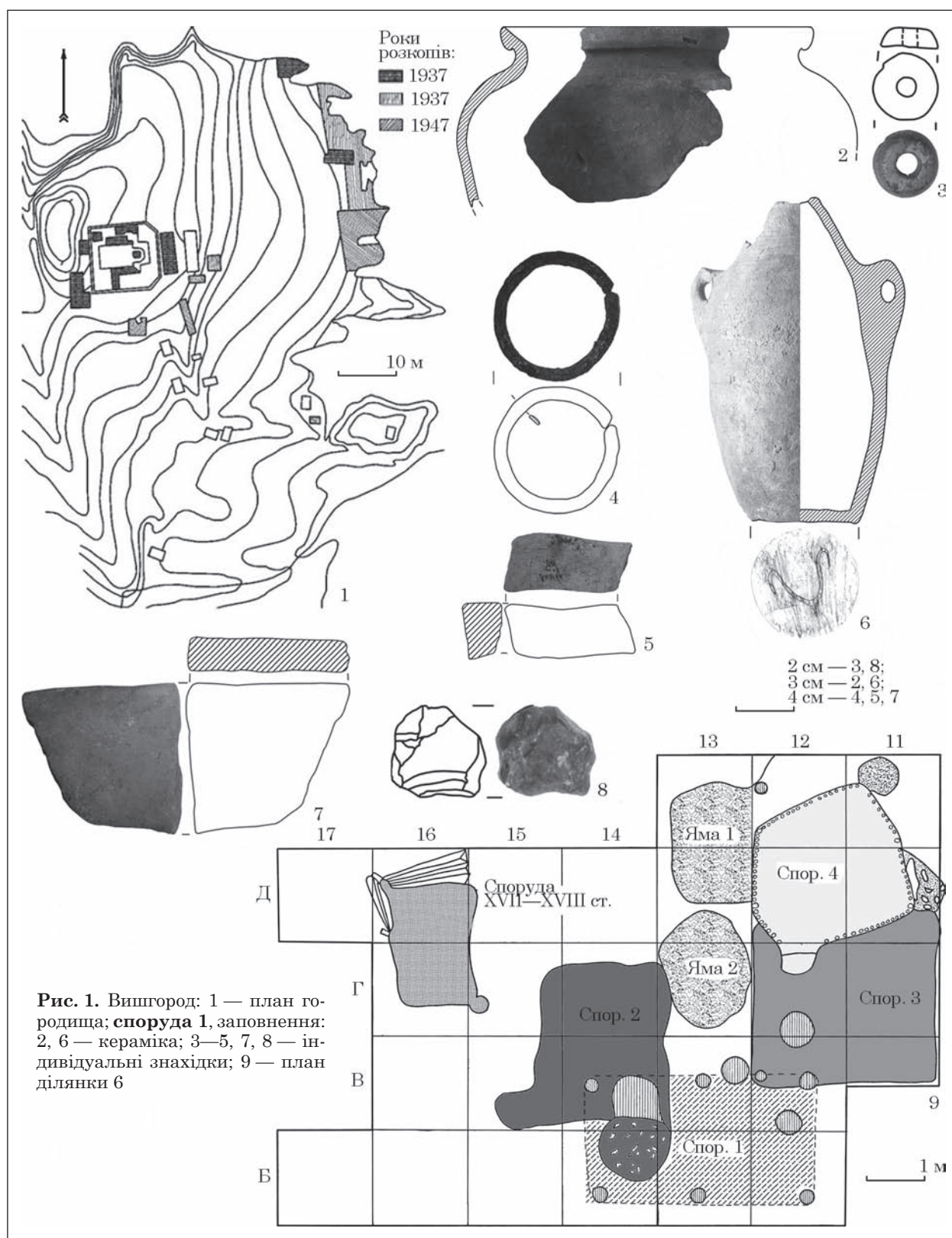
Перші археологічні дослідження на території городища літописного Вишгорода провадила упродовж 1934—1937 рр. експедиція Інституту історії матеріальної культури Академії наук УРСР під керівництвом Ф. А. Козубовського та Т. М. Мовчанівського. Роботи велися на кількох ділянках всередині і довкола церкви Св. Бориса і Гліба, а також у східній частині городища, над урвищем, що виходило до Дніпра (Довженко 1950). У 1947 р. В. Й. Довженко продовжив дослідження східної ділянки городища, а також здійснив невеликі розкопки у північно-західній частині пам'ятки (Довженко 1947b, арк. 3). Впродовж 1950-х — 1960-х рр. будь-яких значних робіт на пам'ятці не проводилось. Систематичні розкопки Вишгорода відновлено у 1970-і рр., і тривають дотепер.

© К. М. КАПУСТІН, 2018

У цій статті ми докладно проаналізуємо саме матеріали розкопок 1947 р., коли з метою вивчення топографії середньовічного міста були закладені два розкопи на території городища та один на посаді. Відзначимо, що більшість знахідок досі не введено до наукового обігу та не атрибутовано. Примітно, що матеріал належить не лише до давньоруської доби, а й золотоординської. Переважна більшість знахідок зберігається у Наукових фондах Інституту археології НАН України (кол. № 5), незначна частина — у фондах Музею історії м. Києва.

Головний розкоп у 1947 р. (ділянка № 6) розмірами 52 × 12 м був закладений у східній частині городища, навпроти північного краю найбільшого яру, що врізається у плато. На захід і на північ від нього знаходились місця розкопок 1934—1937 рр. На цій ділянці виявлено об'єкти давньоруського та Нового часу (рис. 1: 1). Культурний шар — однорідний гумусний — залягав під орним шаром (Довженко 1952).

Споруда 1. На глибині 0,4 м від денної поверхні зафіксовано плями жовтої глини, поперу з вугликами і шматки печини, що, ймовірно, маркували середньовічний наземний об'єкт (рис. 1: 9). Під шаром поперу з вугликами і шматками печини виявлено стовпові ями. Як указав В. Й. Довженко (1952, с. 15), за периметром будівлі виявлено шість ям від стовпів діаметром 0,2—0,3 м: чотири у кутках і дві посередині повздовжніх стін. Реконструйовані розміри споруди: довжина 4,8 м, ширина 2,8 м. На рівні долівки (сірий щільний ґрунт з вклюдженнями поперу і дрібних вугликів) виявлено значну кількість гончарного посуду давньоруського часу, а також фрагменти канельованих амфор, кістки тварин, уламки скляних brasлетів тощо.

У фондах Інституту археології НАН України знахідки з об'єкта представлено фрагментами вінець гончарних горщиків з невисокою вигнутою шийкою і високими плічками. Зовнішній край вінця випуклий, із внутрішнього боку помітна неглибока борозенка (рис. 1: 2). Аналогічний посуд, добре znаний за матеріалами

розкопок Києва, межиріччя Сірету і Дністра, а також Білорусії і датується другою половиною X — першою половиною XII ст. (Толочко 1981, с. 298—301; Возний 2009а, с. 225—226). Як відзначає М. В. Малевська (2005, с. 33), такі горщики фіксуються у комплексах X ст., переважають в об'єктах XI ст. і поступово зникають

у першій половині XII ст. Серед матеріалів виділяється майже ціла амфорка «київського типу», на денці якої є клеймо у вигляді двозуба (рис. 1: 6). Такі амфорки відомі за матеріалами розкопок середньовічних міст Русі і датуються XII—XIII ст. (Толочко 1981, с. 301—302). Індивідуальні знахідки не численні: точильні бруски, залізне кільце, фрагмент пірофілітового біконічного пряслиця і крем'ях (рис. 1: 3—5, 7, 8). За артефактами споруду можна датувати кінцем XI—XII ст.

Споруда 2. У західній частині наземної споруди зафіксовано контур ранішого об'єкта (землянка 1, за В. Й. Довженком), південно-східну частину якого частково зруйновано під час зведення споруди 1. Котлован підпрямокутної форми, розмірами $3,2 \times 2,7$ м, був орієнтований за лінією північ—південь і заглиблений у материк на 0,47 м (рис. 1: 9). У південно-західному куті простежено вхід до будівлі завширшки 0,8 м; біля південно-східного кута зафіксовано залишки нішеподібної печі овальної форми розмірами $1,6 \times 1,4$ м, де серед шматків печини траплялися фрагменти кераміки давньоруського часу. На північ від печі у долівці споруди було викопано передпечна яма овальної форми розмірами $1,0 \times 0,85$ м і завглибшки 0,64 м. Котлован був заповнений темним гумусованим ґрунтом з включеннями вугликів і попелу. Знахідки представлені поодинокими фрагментами давньоруського посуду, залізним ножем і кресалом, що ускладнює чіткіше датування споруди № 2 (Довженко 1952, с. 16—17).

На думку В. Й. Довженка, об'єкт є залишками металообробної майстерні, а піч — ковальським або ливарним горном. Така інтерпретація видається сумнівною, адже великі розміри печі не можуть свідчити на користь виключно виробничого її призначення. Звернемо увагу на деякі деталі. Як відзначив Д. Т. Березовець (1947, с. 20), піч була влаштована у спеціальній заглибині у південно-східному кутку землянки і мала вигляд потужного завалу печини і шару попелу з вкрапленнями вугликів завтовшки 0,15 м. С. М. Кузнецова (1947, с. 33, 36) занотувала дещо менші її розміри — $1,34 \times 1,20$ м, а також вказала на знахідки фрагментів «ранньої» кераміки і фрагмент скляної посудини. Не виключено, що верхня частина печі була зруйнована під час будівництва наземної споруди № 1, та все ж немає жодного підтвердження на користь існування тут майстерні, як то ливарні форми, шлаки, криця, деревне вугілля, специфічний реманент тощо. Таким чином, споруда 2 є заглибленою частиною житла з підклітом, верхня частина якого була зруйнована під час спорудження пізнішої споруди 1. Аналогічні житла із нішеподібними печами відомі за матеріалами розкопок літописної Теребовлі на Тернопільщині (Ягодинська 1999, с. 96), городища біля с. Монастирьок на Канівщині, поселень біля с. Волинцево Сумської обл., с. Опіш-

ня Полтавської обл. та с. Рапків Чернівецької обл. (Баран 1983, с. 73—74; Петрашенко 1985, с. 83; Прищепа, Горбаненко 2016, с. 112, 120; Смиленко 1989, с. 112).

Споруда 3. За 5,0 м на схід-північний схід від котловану споруди 2 на глибині 0,7 м від денної поверхні виявлено ще два об'єкти. Один з них — споруда 3 (господарська прибудова, за В. Й. Довженком), орієнтована довгою віссю за лінією схід-захід, мала розміри $3,2 \times 2,3$ м і була заглиблена у материк на 1,0 м. У трьох кутках котловану виявлено стовпові ями діаметром 0,30—0,35 м (рис. 1: 9). У північно-західному кутку стовпова яма не збереглася через зведення суміжної «напівземлянки». Піч не виявлено. Вхід, імовірно, був зі східного боку, де висота стін була найнижчою. Крім того, у південно-західній частині котловану виявлено господарську яму діаметром 0,8 м з похилими обгорілими стінами, глибиною 0,65 м (Довженко 1952, с. 17—18).

У заповненні котловану виявлено фрагменти гончарних горщиків із вигнутою шийкою, високими плічками і манжетоподібним вінцем, із витягнутим до середини заокругленим верхнім краєм (рис. 2: 2). Такий посуд, добре відомий за матеріалами розкопок Києва, Чернігова, Новгородка та інших міст Русі, датується другою половиною X—XI ст. (Толочко 1981, с. 298—301; Малевская 2005, с. 37; Возний 2009а, с. 226). Знайдено також фрагменти амфор, залізну скобу, пробій і металевий виріб невідомого призначення (Довженко 1947а, арк. 65).

Споруда 4 (землянка 3, за В. Й. Довженком) розміщувалася на північ від попередньої № 3 і була орієнтована довгою віссю за лінією захід—схід з незначним відхиленням. Котлован будівлі розміром $3,0 \times 2,5$ м мав прямі стіни, заглиблені у материк на 1,45—1,50 м. Тут, як і в споруді 3, жодних слідів печі не виявлено. Вхід влаштовано у південно-західному кутку у вигляді сходинки розміром $0,7 \times 0,6$ м (рис. 1: 9). За периметром стін зафіксовано стовпові ями, стосовно яких В. Й. Довженко зазначав: «цікавим був спосіб облицювання стін, вздовж яких виявлено ямки від стовпів, діаметром 0,05—0,07 м, які знаходились на відстані 0,15 м одна від одної; на стінах котловану збереглися сліди обмазки стін та дерев'яних конструкцій, на які наносилася глина; вони мали вигляд вертикальних паралельних жолобів та випаленої глини, які відрізнялися від материкової стінки» (Довженко 1952, с. 18).

У котловані виявлено уламки гончарного посуду, які за особливостями профілю верхньої частини можна датувати XII—початком XIII ст. Це, зокрема, фрагменти горщиків з невисокою вигнутою шийкою та вінцями, профільованими борозенкою, а також посуд з невисокою шийкою, чітко вираженими округлими плічками та округлим вінцем, край

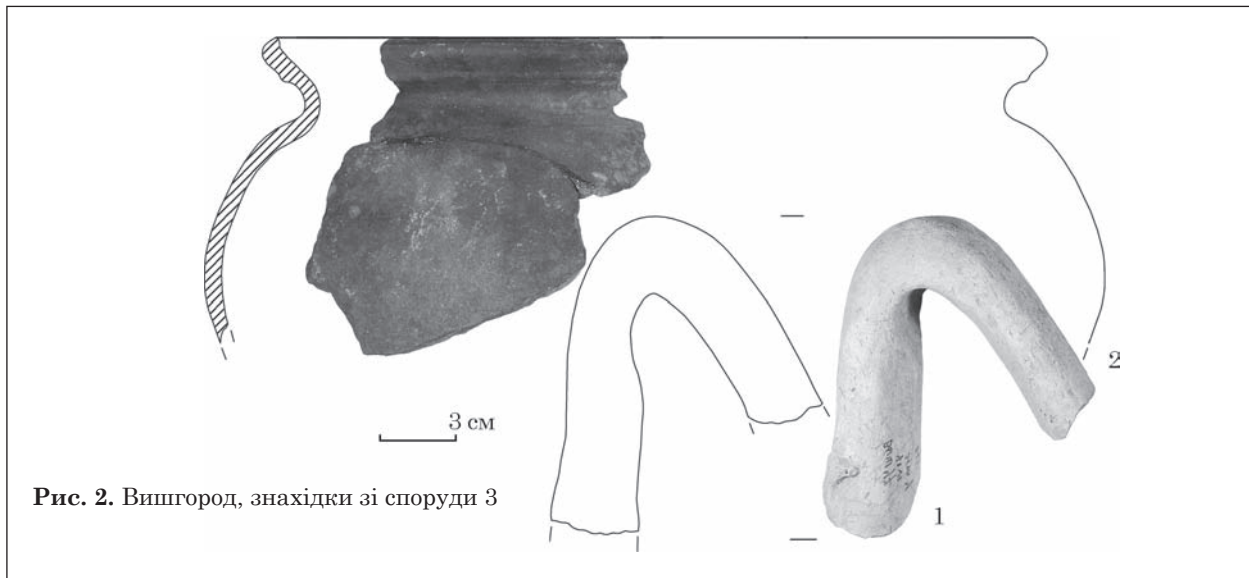

Рис. 2. Вишгород, знахідки зі споруди 3

якого загнута до середини у вигляді валика, що утворює із внутрішнього боку закраїну для покриття (рис. 2: 1—3, 5, 7, 8, 10). Такий посуд добре знаний за матеріалами розкопок давньоруських пам'яток в Україні, Білорусії та Росії (Толочко 1981, с. 298—301; Малевская 2005, с. 37; Возний 2009а, с. 228). Виділимо серед інших знахідок верхню частину глека, орнаментованого паралельними лініями та хвилюю із відхиленими назовні та заокругленими вінцями (рис. 2: 4). Аналогічні посудини відомі за результатами розкопок міст західної Русі і датуються другою половиною XII — серединою XIII ст. (Малевская 2005, с. 47—48). Із споруди походить серія індивідуальних знахідок: фрагмент свинцевої пластини і грузила, пірофілітове пряслице, уламок мідного скроневого кільця і залізне свердло (рис. 2: 6, 9, 11—13).

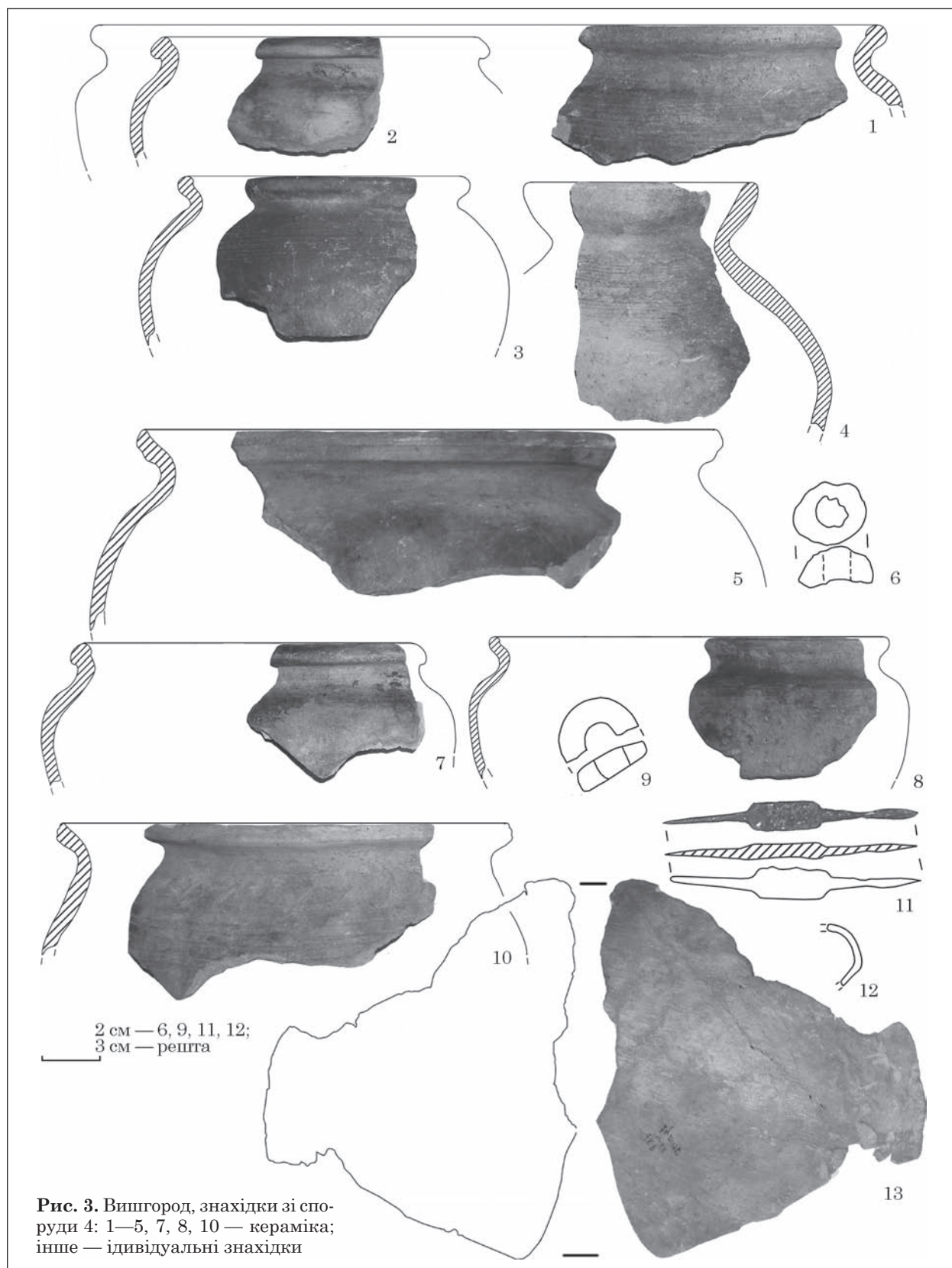
За 0,5 м від північно-східного кутка цієї споруди на глибині 1,0 м від материка виявлено завал печини, що, імовірно, відноситься до іншого об'єкта давньоруського часу.

На захід від споруд 3 і 4 залягав масив добре випаленої глини завтовшки приблизно 1,0 м, розділений прошарками гумусу із включеннями вугликів і попелу, а також шлаків і уламків залізної руди. Під ним виявлено дві ями — обидві овальної форми, з похилими стінами (рис. 1: 9). **Яма 1**, розміром 2,5 × 2,0 м, розміщувалася на північний захід від споруди № 4 і була заглиблена у материк на 0,9 м. **Яма 2**, розмірами 2,35 × 1,20 м, зафіксована на захід від споруди 3, заглиблена у материк на 0,7 м (Довженко 1952, с. 18). Заповнення об'єктів складалось з шарів гумусу, випаленої глини, попелу і вугликів, траплялися також фрагменти шлаків і залізної руди. В. Й. Довженко доводив, що ями 1, 2 і споруди 3 та 4 були залишками виробничої майстерні із обробки заліза. Однак звернемо увагу на кілька моментів. По-перше, споруди різночасові, тож не можуть становити цілісний

виробничий комплекс. По-друге, розміщення ям — горнів для видобутку заліза, за В. Й. Довженком, — упритул до господарських споруд грубо порушувало б правила безпеки, не дарма такі виробничі комплекси зазвичай розташовувались на периферії населених пунктів або в місцях із нещільною забудовою. По-третє, у будівлях не зафіксовано жодної знахідки, яка б вказувала на їхній виробничий характер. Отже, не виключено, що досліджено різночасові господарські споруди і смітєві ями, заповнені відходами залізничного виробництва.

Привертають увагу також результати розкопок північно-західної частини городища (ділянка 8), де досліджено об'єкти золотоординського часу. На початку польового сезону тут, над північним яром, було закладено три паралельні траншеї завдовжки 28,0, 32,0 і 40,0 м і завширшки 1,0 м (рис. 4: 1), згодом перетворені на два розкопи: у першому (західному) розкопі простежено яму невиразної форми діаметром 1,4 м, заповнену окремими шматками вугілля та уламками посуду давньоруського часу; у другому (східному) розкопі з глибини 0,7—0,8 м від денної поверхні траплялися фрагменти кераміки, датовані другою половиною XIII — XIV ст., а із глибини 0,9—1,0 м зафіксовано плями об'єктів (рис. 4: 2) золотоординського часу (Довженко 1952, с. 23—24; Капустін 2012).

Споруда 5 (напівземлянка 1, за В. Й. Довженком), орієнтована стінами за сторонами світу, мала розміри 3,1 × 2,2 м і була заглиблена у материк на 0,6 м (рис. 4: 3). Вхід до приміщення, на думку В. Й. Довженка, розташовувався біля південної стінки і мав вигляд площадки аморфної форми (її долівка знаходилася на 0,5 м вище за долівку споруди 5) розмірами 1,4 × 0,8 м. На нашу думку, цю площадку можна інтерпретувати як залишки господарської прибудови (на кшталт сіней), вхід до якої знаходився у північно-східному кутку і мав виг-

ляд східців завширшки 0,2 м (Довженко 1947b, с. 13—14). За межами споруди 5, біля західної стіни, виявлено скупчення печини, вірогідно, залишки печі чи вогнища? (Довженко 1952, с. 24). Імовірно, котлован є підклітом наземного житла з господарською прибудовою. Через

відсутність стратиграфічного розрізу ділянки однозначно інтерпретувати споруду 5 складно.

Із заповнення походять уламки печини, кістки тварин, залізний пробій, точильний брусок (рис. 5: 2, 3), уламок скляного браслета. Керамічний комплекс складається з уламків посуду

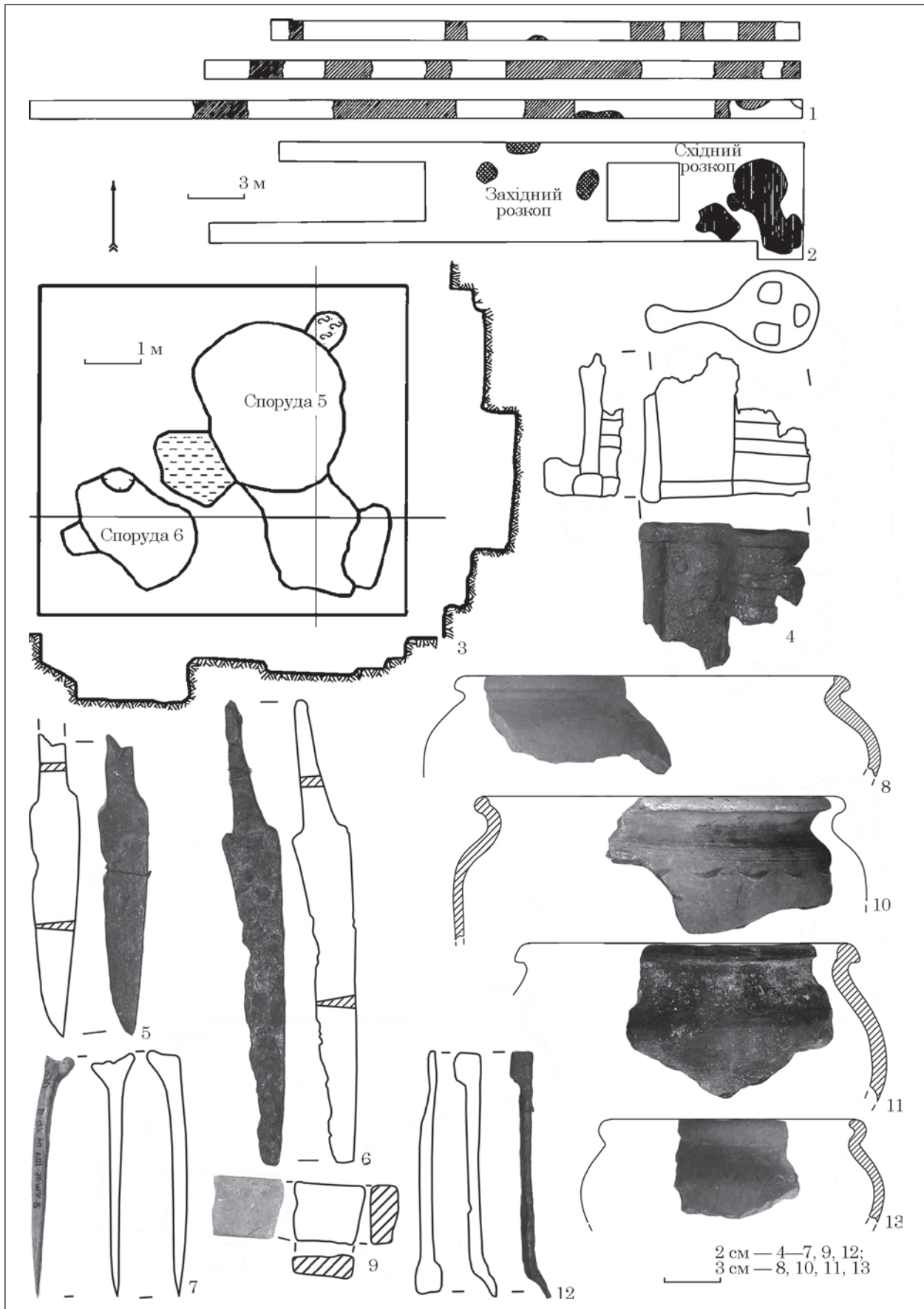

Рис. 4. Вишгород, ділянка 8: **плани:** 1 — траншеї 1—3; 2 — плями східного та західного розкопів; 3 — план і розріз об'єктів на розкопі 2 (східному); **споруда 6:** 4—7, 9, 12 — індивідуальні знахідки; 8, 10, 11, 13 — кераміка

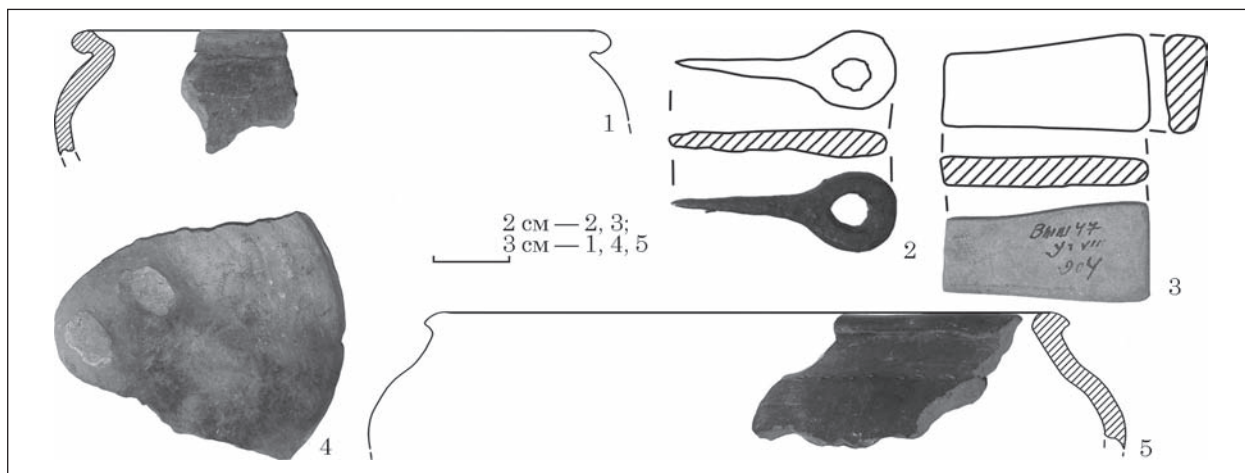

Рис. 5. Вишгород, знахідки зі споруди 5: 1, 4, 5 — кераміка; 2, 3 — індивідуальні знахідки

з невисокою шийкою, вираженими плічками та округлими загнутими досередини вінцями із закраїною зсередини, які датуються XII—XIII ст. (рис. 5: 1). Звідси ж походять уламки посуду (рис. 5: 5) так зв. «архаїчного» типу, за М. П. Кучерою (1969, с. 174—175), поширені у другій половині XIII—XIV ст. (Беляева 1982, с. 76—77; Оногда 2007, с. 71; Возний 2009а, с. 228), і фрагмент керамічної покритки з кільцеподібною ручкою (рис. 5: 4).

Споруда 6 (напівземлянка 2, за В. Й. Довженком) знаходилася на південний захід від попередньої, була орієнтована довгою віссю за лінією північний захід—південний схід і мала розміри $2,4 \times 1,6$ м (рис. 4: 3). Долівка об'єкту, щільно утрамбована, без слідів обмазки чи обпалу знаходилася на глибині 0,6 м від рівня материка, стіни нечіткі через піщаний ґрунт. У південному кутку зафіксовано скупчення печини, сліди попелу і вугілля, а також шматки «плиточної цегли». Вхід завширшки приблизно 0,6 м влаштовано з північно-західного боку зі східцем на 0,25 м вище рівня долівки (Довженко 1952, с. 25). Вірогідно, розкопаний об'єкт є залишками господарської споруди, що знаходилася біля житла (споруда 5), і становила з ним єдиний господарський комплекс.

З котловану походить значна кількість фрагментів кераміки, скляні браслети, два залізні ножі, уламок циліндричного замка, цвяхи, фрагмент точильного бруска, кістяна проколка.

Колекцію кераміки із заповнення споруди 6, умовно можна розділити на два хронологічні типи. До першого відносяться горщики з відігнутими назовні вінцями округлої форми, край яких загнутий досередини у вигляді валика. Такий посуд (рис. 4: 8, 10; 6: 3, 7, 9) датується XII—першою половиною XIII ст. (Кучера 1986, с. 449—450). Наприкінці XII—XIII ст. набув поширення ще один варіант горщиків: вінця з масивним валиком та закраїною з внутрішнього боку мали зрізану із зовнішнього боку пло-

щину (рис. 4: 11; 6: 4, 5, 8). До другої хронологічної групи віднесено уламки кераміки так зв. «архаїчного» типу (рис. 4, 13; 6: 1, 2, 6). Такий посуд виготовлявся на гончарному колі, у верхній частині міг прикрашатись орнаментом у вигляді прямих ліній, хвилястих, рідше — зубчастим штампом. Вінця відігнуті назовні і зрізані по краю, інколи заокруглені. Особливістю такої кераміки є склад формувальної маси — глина з домішками піску і жорстви, на зовнішній і внутрішній поверхнях є дрібні блискучі вкраплення (Оногда 2007, с. 70—71). За матеріалами розкопок у Сокильцях, Києві, Білій Церкві, Житомирі та інших пам'ятках Південної Русі такий посуд датується другою половиною XIII—XIV ст. (Кучера 1969, с. 174—175; Беляева 1982, с. 76—77; Оногда 2007, с. 71). У незначній кількості трапилися також фрагменти горщиків з короткою дещо відхиленою шийкою та вінцем у вигляді овального потовщення без борозенки для покритки (рис. 6: 10), датовані кінцем XIII—XIV ст. (Беляева 1982, с. 77).

Крім того, у заповненні знайдено уламок циліндричного замка (рис. 4: 4), який за новгородською класифікацією відноситься до типу ВІІ і датується кінцем XII—початком XV ст. (Колчин 1982, с. 162—163). Деталлю замка може бути також фрагмент металевого виробу (рис. 4: 12). Звідси ж походять уламки двох ножів. Один зберігся майже повністю, довжина леза 12,5 см, руків'я — 4,5 см. Другий зберігся частково: довжина леза 7,0 см, руків'я — 4,5 см (рис. 4: 5, 6).

У Інвентарній книзі також подано перелік знахідок, відсутні в колекції, що зберігається у наукових фондах Інституту археології, а саме: п'ять фрагментів скляних гладеньких браслетів, шиферне пряслице, фрагменти залізних цвяхів, рибальський гачок (Довженко 1947а, арк. 18).

Загалом виявлений у споруді 6 матеріал, принаймні за інвентарним описом 1947 р., ха-

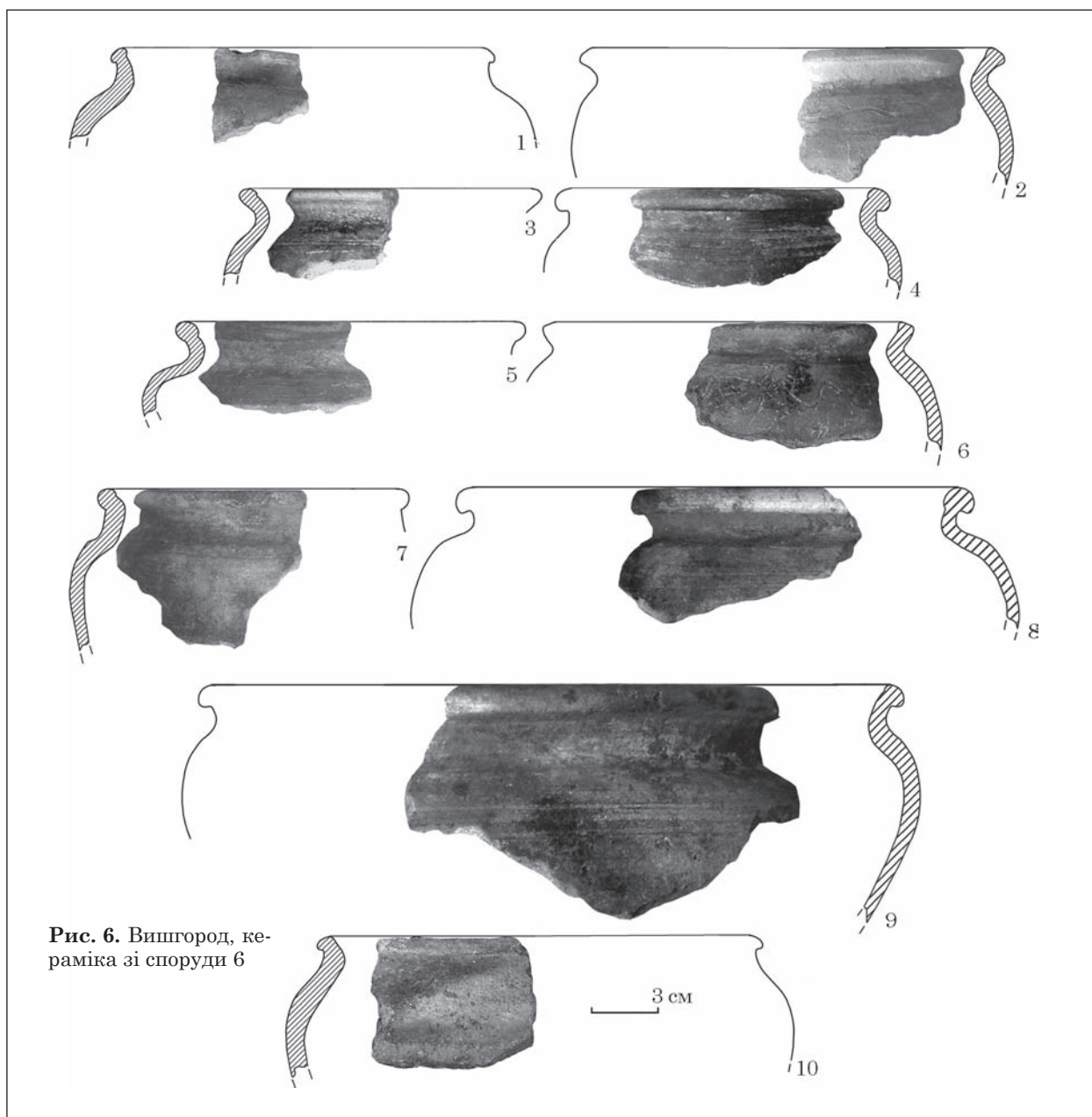

Рис. 6. Вишгород, кераміка зі споруди 6

рактерний для XIII ст., що уможливило датувати описаний комплекс серединою — другою половиною XIII ст., можливо, початком XIV ст. Знайдені у заповненні скляні браслети, виробництво яких, на думку Ю. Л. Щапової (1972, с. 173—174), припинилось у середині XIII ст., можуть бути датовані золотоординським часом. Такий висновок, зокрема, узгоджується з результатами розкопок М. А. Сагайдака на території колишнього Братського монастиря у Києві, де, крім матеріалів XIV—XV ст., виявлено фрагменти скляних браслетів (Сагайдак, Сергеева 1992, с. 7). Ще одним аргументом на користь датування споруди післямонгольським часом може бути факт використання плінфи для спорудження печі — такий технологічний прийом є типовим для пам'яток золотоординської епохи.

Як вказувалося, 1947 р. розкопки проводили не лише на городищі, а й (менші за обсягом) в околицях середньовічного Вишгорода (ділянка 7). Зокрема, на південному схилі яру, що проходив із заходу на схід до заплави Дніпра, було закладено Т-подібну траншею (рис. 7: 1), довжиною 27 м із заходу на схід та 18 м із півночі на південь і ширину — 1,0 м (Путь 1947, с. 2). У східній частині траншеї на глибині 0,45—0,50 м зафіксовано плями об'єктів, зруйновані похованнями Нового часу (?), які, на думку Д. Т. Березовця, значно пошкодили котлован заглибленої господарської споруди давньоруського часу (Березовець 1947, с. 19). Якість фіксації матеріалів та повнота записів щоденників, не дозволяють ані підтвердити, ані спростувати таку думку, але колекція знахідок із заповнення так зв. плями 2 і плями 3 доволі

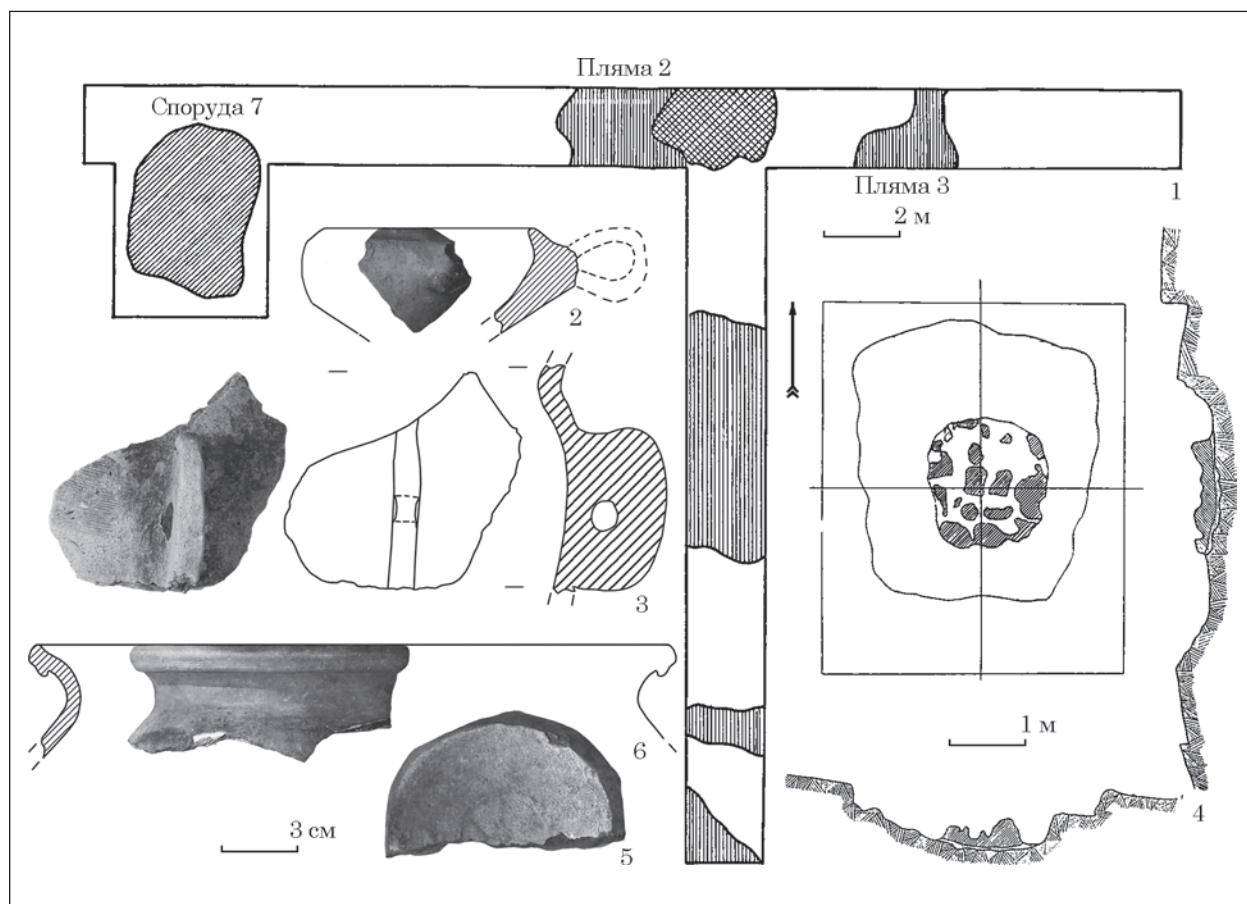

Рис. 7. Вишгород: 1 — план ділянки 7; 2—4 — план споруди 7 і знахідки з неї; 5, 6 — знахідки із заповнення плями 3

однорідна. Посуд має добре виражену вигнуту шийку, високі плічка та манжетоподібні вінця, декотрі мають незначне сплюснення ззовні, а також витягнутий край з округлим виступом під покриття (рис. 7: 5, 6; 8: 1—8). Такий посуд зазвичай датують XI — початком XII ст. (Толочко 1981, с. 298—301; Малевская 2005, с. 33; Возний 2009а, с. 225—226). За час розчистки плями № 2 знайдено залізний ніж, фрагмент залізного циліндричного замка і цвях з плоскою шляпкою (рис. 8: 9—11).

Споруду 7 зафіксовано у західній частині траншеї (напівземлянка 1, за В. Й. Довженком). Вона квадратної форми, $3,6 \times 3,6$ м, заглиблена у материк на 0,5 м (рис. 7: 4). У центрі котловану розчищено завал печини у вигляді неправильного кола, дещо видовженого за лінією північ—південь на 1,5 м, із заходу на схід — на 1,1 м (Путь 1947, с. 3). Заповнення складалось із гумусованого піску, насиченого уламками горщиків давньоруського часу (Березовець 1947, с. 17). На рівні долівки знайдено фрагмент денця горщика з клеймом у вигляді двозуба (Довженко 1952, с. 26). Оскільки частина матеріалів з розкопок Вишгорода цього часу депаспортизована, атрибутовано лише кілька артефактів, що походять із заповнення споруди: гончарна мініатюрна посудина (світильник-

плошка?), стінка гончарного горщика-корчаги з ручкою, орнаментована паралельними лініями (рис. 7: 2, 3). Відсутність вінець унеможливило датувати споруду, але, зважаючи на склад глиняного тіста і орнаmentaцію посуду, ця будівля належить до давньоруського горизонту.

В. Й. Довженко (1952, с. 27) припускав, що споруда 7 є залишками гончарної печі, зведеної у спеціально викопаному котловані. Проте, цілком вірогідно, що споруда 7 — це рештки житла. Звернемо увагу на те, що у нотатках Д. Т. Березовця (1947, с. 17) і А. Л. Пути (1947, с. 3) є розбіжності щодо розмірів котловану, відповідно $4,5 \times 3,0$ м і $3,6 \times 3,6$ м, а у В. Й. Довженка (1952, с. 26) і А. Л. Пути (1947, с. 3) — щодо розмірів печі, відповідно $1,6 \times 1,5$ м і $1,5 \times 1,1$ м. Відзначимо і те, що за час робіт не вдалося зафіксувати конструктивних деталей (як-то стінки горна, козел, сльоси (Чміль, Чебановський 2013, с. 167), які б дозволили ідентифікувати згадану споруду як гончарний горн, адже розчищено лише завал печини — зруйновану піч. Відтак, планіграфія і стратиграфія об'єкта та ділянки вказують, швидше, на наземне житло з підклітом і піччю, розташовану у верхній частині споруди. Такі житла добре відомі за матеріалами розкопок давньоруських поселень Середнього Подніпров'я, Дніпровського

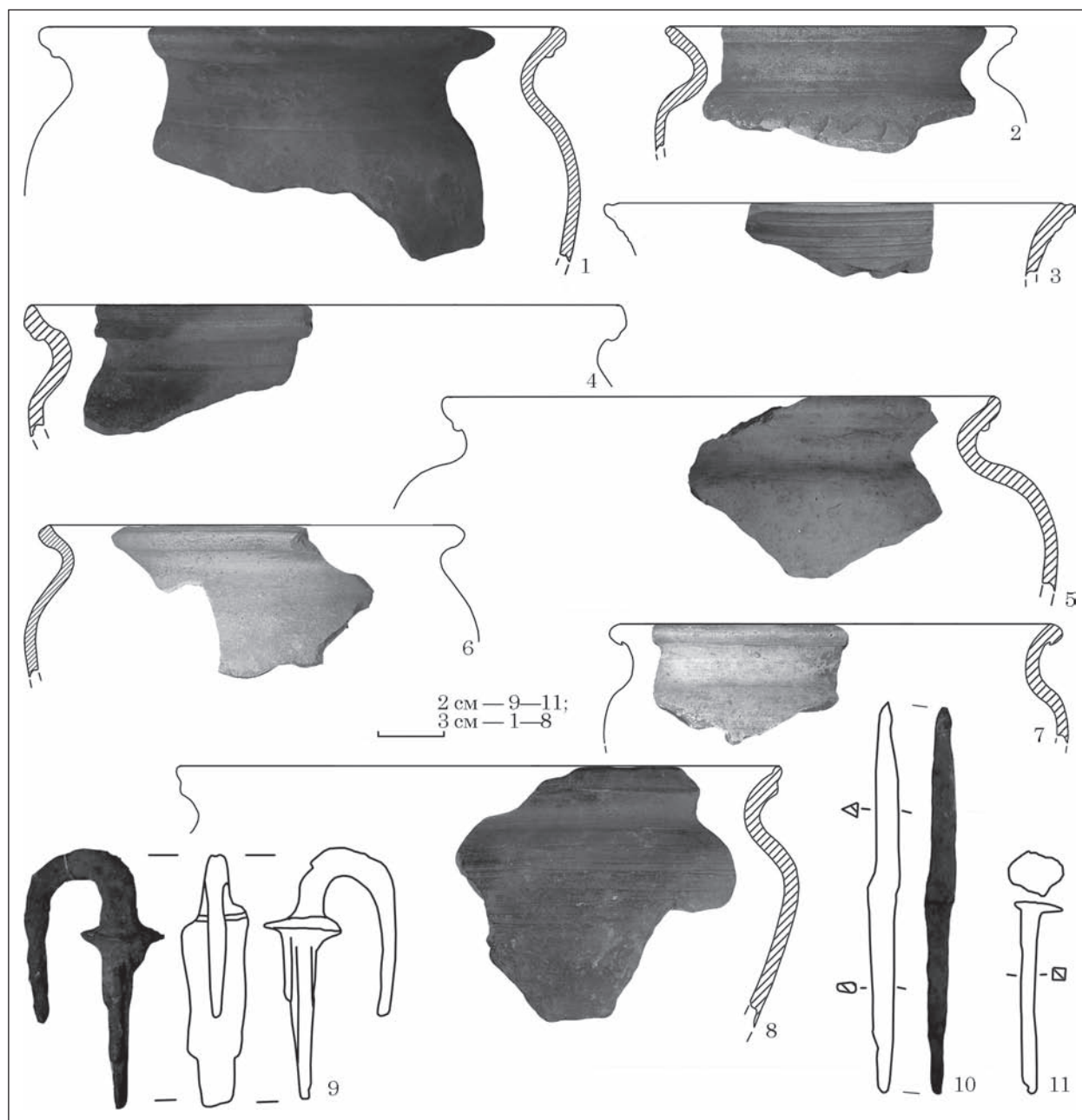

Рис. 8. Вишгород, знахідки із заповнення плями 2: 1—8 — кераміка; 9—11 — індивідуальні знахідки

Лівобережжя, межиріччя верхнього Серету та середнього Дністра (Ягодинська 1999, с. 99; Готун 2003, с. 157; Возний 2009b, с. 39—40).

Таким чином, аналіз матеріалів з розкопок літописного Вишгорода у 1947 р. вказує на наявність на досліджених ділянках давньоруського і золотоординського горизонтів, а саме, об'єктів обох періодів на городищі та давньоруської забудови у передмісті. Піддано сумніву твердження, усталене в роботах середини XX ст., про функціонування різноманітних виробничих комплексів (металургійні, гончарні горни та залізобудні майстерні) у цій частині міста. На нашу думку, досліджені об'єкти є залишками житлової та господарської забудови літописного міста. Що ж до хронології, то на території горо-

дища досліджено наземні споруди та будівлі із заглибленим котлованом кінця X — XI ст. (споруда 3), кінця XI — XII ст. (споруда 1, так зв. плями 2 і 3) і другої половини XIII — XIV ст. (споруди 5 і 6). Споруда 2 і дві ями мають широке датування — XI—XIII ст. На території передмістя маємо, імовірно, наземне житло з підклітом (споруда 7) давньоруського часу, а також заглиблену частину господарської споруди X—XII ст., зруйнованої похованнями Нового часу. Ці результати узгоджуються з повідомленнями письмових джерел і свідчать про значний розвиток міста у XI — середині XIII ст., а також про поступову зміну його статусу і перетворення на рядовий населений пункт — село — у другій половині XIII — XVIII ст.

ЛІТЕРАТУРА

- Баран, Я. В. 1983. Житла-майстерні на поселенні Рашків І. *Археологія*, 42, с. 73-79.
- Беляева, С. А. 1982. Южнорусские земли во второй половине XIII—XIV вв. (по археологическим исследованиям). К: Наукова думка.
- Березовець, Д. Т. 1947. Щоденник розкопок Вишгородської археологічної експедиції 1947 р. НА ІА НАНУ, 1947/18.
- Возний, І. П. 2009а. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X—XIV ст. Київ; Чернівці: Золоті литаври, 1: Поселення.
- Возний, І. П. 2009б. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X—XIV ст. Київ; Чернівці: Золоті литаври, 2: Матеріальна, духовна культура та соціально-історичний розвиток.
- Готун, І. А. 2003. Типи будівель. В: Моця, О. П. (ред.). *Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель)*. Київ: Шлях, с. 156-181.
- Довженко, В. Й. 1947а. Інвентарна опись находок Вышгородской археологической экспедиции в 1947 г. НА ІА НАНУ, 1947/18.
- Довженко, В. Й. 1947б. Раскопки древнего Вышгорода в 1947 г. НА ІА НАНУ, 1947/18.
- Довженко, В. Й. 1950. Огляд археологічного вивчення древнього Вишгорода за 1934—1937 рр. *Археологія*, III, с. 64-92.
- Довженко, В. Й. 1952. Розкопки древнього Вишгорода. *Археологічні пам'ятки УРСР*, III, с. 14-28.
- Капустін, К. М. 2012. Вишгород у золотоординський час (за матеріалами розкопок 1936—1937 рр. та 1947 р.). *Археологія та давня історія України*, 8, с. 146-151.
- Колчин, Б. А. 1982. Хронология новгородских древностей. В: Колчин, Б. А., Янин, В. Л. (ред.). *Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода*. Москва: Наука, с. 156-178.
- Кузнецова, С. М. 1947. Дневник раскопок Вышгородской археологической экспедиции начальника VI участка Кузнецовой С. М. 1947 г. НА ІА НАНУ, 1947/18.
- Кучера, М. П. 1969. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР. В: Бідзіля, В. І., (ред.). *Слов'яно-руські старожитності*. Київ: Наукова думка, с. 174—181.
- Кучера, М. П. 1986. Керамика. В: Артеменко, І. І. (ред.). *Археологія Української ССР*. Київ: Наукова думка, 3: Раннеславянський і древнерусський періоди, р. III, гл. 5, с. 446—454.
- Малевская, М. В. 2005. Керамика западнорусских городов X—XIII вв. Москва: ИИМК РАН.
- Оногда, О. В. 2007. До питання про своєрідну групу кераміки післямонгольського часу. *Магістеріум. Археологічні студії*, 27, с. 70—74.
- Петрашенко, В. А. Городище Монастырек VIII—X вв. в свете новых исследований. В: Толочко, П. П. (ред.). *Земли Южной Руси в IX—XIV вв.* Київ: Наукова думка, с. 71-84.
- Прищеп, Б. А., Горбаненко, С. А. 2016. Будівлі з нішоподібними печами у господарстві давніх слов'ян (за матеріалами Пересопниці, уроч. Пастівник). *Археологія*, 3, с. 112-121.
- Путь, А. Л. 1947. Щоденник розкопок Вишгородської археологічної експедиції 1947 р. НА ІА НАНУ, 1947/18.
- Сагайдак, М. А., Сергеева, М. С. 1992. Отчет об исследованиях Подольской экспедиции в зоне фундаментов здания Поварни XVII—XVIII вв. на тер-

ритории бывшего Братского монастыря. НА ІА НАНУ, 1992/30.

Смиленко, А. Т. 1989. К изучению локальных особенностей культуры союзов восточнославянских племен VIII — X вв. В: Толочко, П. П. *Древние славяне и Киевская Русь*. Киев: Наукова думка, с. 105-114.

Толочко, П. П. 1981. Гончарное дело. В: Толочко, П. П. (ред.). *Новое в археологии Киева*. Киев: Наукова думка, с. 284-301.

Чміль, Л. В., Чекановський, А. А. 2013. Традиційна технологія виробництва керамічного посуду на Київському Поліссі. *Археологія і давня історія України*, 10, с. 165-177.

Щапова, Ю. Л. 1972. *Стекло Киевской Руси*. Москва: МГУ.

Ягодина, М. О. 1999. Давньоруське житло на підкліті з Тербовля. В: Лазарович, М. В. (ред.). *Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє*. Тернопіль: ТНЕУ, с. 96-101.

REFERENCES

- Baran, Ya. V. 1983. Zhytla-maisterni na poselenni Rashkiv I. *Arkheolohiia*, 42, p. 73-79.
- Beliaeva, S. A. 1982. Yuzhnorusskie zemli vo vtoroi polovine XIII—XIV vv. (po arkheologicheskim issledovaniiam). Kyiv: Naukova dumka.
- Berezovets, D. T. 1947. Shchodennyk rozkopok Vyshgorodskoi arkheolohichnoi ekspeditsii 1947 r. NA IA NANU, 1947/18.
- Voznyi, I. P. 2009a. Istoryko-kulturnyi rozvytok naselennia mezhyrichchia Verkhnoho Siretu ta Serednoho Dnistra v X—XIV st. Kyiv; Chernivtsi: Zoloti lytavry, 1: Poselennia.
- Voznyi, I. P. 2009b. Istoryko-kulturnyi rozvytok naselennia mezhyrichchia Verkhnoho Siretu ta Serednoho Dnistra v X—XIV st. Kyiv; Chernivtsi: Zoloti lytavry, 2: Materialna, dukhovna kultura ta sotsialno-istorychnyi rozvytok.
- Hotun, I. A. 2003. Typy budivel. In: Motsia, O. P. (ed.). *Selo Kyivskoi Rusi (za materialamy pivdennorusskikh zemel)*. Kyiv: Shliakh, p. 156-181.
- Dovzhenok, V. Y. 1947a. Inventarnaia opis nakhodok Vyshgorodskoi arkheologicheskoi ekspeditsii v 1947 g. NA IA NANU, 1947/18.
- Dovzhenok, V. Y. 1947b. Raskopki drevnego Vyshgoroda v 1947 g. NA IA NANU, 1947/18.
- Dovzhenok, V. I. 1950. Ohliad arkheolohichnoho vyvchenia drevnoho Vyshgoroda za 1934—1937 rr. *Arkheolohiia*, III, p. 64-92.
- Dovzhenok, V. I. 1952. Rozkopky drevnoho Vyshgoroda. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, III, p. 14-28.
- Kapustin, K. M. 2012. Vyshhorod u zolotoordynskiy chas (za materialamy rozkopok 1936—1937 rr. ta 1947 r.). *Arkheolohiia ta davnia istoriia Ukrainy*, 8, p. 146-151.
- Kolchin, B. A. 1982. Khronologiya novgorodskikh drevnostei. In: Kolchin, B. A., Yanin, V. L. (eds). *Novgorodskii sbornik. 50 let raskopok Novgoroda*. Moskva: Nauka, p. 156-178.
- Kuznetsova, S. M. 1947. Dnevnik raskopok Vyshgorodskoi arkheologicheskoi ekspeditsii nachalnika VI uchastka Kuznetsovoi S. M. 1947 g. NA IA NANU, 1947/18.
- Kuchera, M. P. 1969. Pro odnu grupu serebriachno keramiki na terytorii URSR. In: Bidzilia, V. I. (ed.). *Sloviano-ruski starozhytnosti*. Kyiv: Naukova dumka, p. 174—181.
- Kuchera, M. P. 1986. Keramika. In: Artemenko, I. I. (ed.). *Arkheolohiia Ukrainy SSR*. Kiev: Naukova dumka, 3: Ranne-slavianskii i drevnerusskii periody. r. III., gl. 5, p. 446-454.
- Malevskaia, M. V. 2005. *Keramika zapadnorusskikh gorodov X—XIII vv.* Moskva: IIMK RAN.
- Onohda, O. V. 2007. Do pytannia pro svoieridnu hrupu keramiky pisliamoholskoho chasu. *Mahisterium. Arkheolohichni studii*, 27, p. 70—74.
- Petrashenko, V. A. Gorodishche Monastyrek VIII—X vv. v svete novykh issledovani. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Zemli Yuzhnoy Rusi v IX—XIV vv.* Kyiv: Naukova dumka, p. 71-84.
- Pryshchepa, B. A., Horbanenko, S. A. 2016. Budivli z nishopodibnymy pechamy u hospodarstvi davnikh slovian (za ma-

terialamy Peresopnytsi, uroch. Pastivnyk). *Arkheolohiia*, 3, p. 112-121.

Put, A. L. 1947. *Shchodennyk rozkopok Vyshhorodskoi arkheolohichnoi ekspeditsii 1947 r.* NA IA NANU, 1947/18.

Sagaydak, M. A. Sergeieva, M. S. 1992. *Otchet ob issledovaniakh Podolskoi ekspeditsii v zone fundamentov zdaniia Povarni XVII—XVIII vv. na territorii byvshego Bratskogo monastyria.* NA IA NANU, 1992/30.

Smilenko, A. T. 1989. K izucheniiu lokalnykh osobennostei kultury soiuzov vostochnoslavianskikh plemen VIII — X vv. In: Tolochko, P. P. *Drevniie slaviane i Kievskaiia Rus.* Kyiv: Naukova dumka, p. 105-114.

Tolochko, P. P. 1981. Goncharnoie delo. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Novoie v arkheologii Kievai.* Kyiv: Naukova dumka, p. 284-301.

Chmil, L. V., Chekanovskyi, A. A. 2013. Tradyttsiina tekhnolohiia vyrobnytstva keramichnoho posudu na Kyivskomu Polissi. *Arkheolohiia i davnaiia istoriia Ukrainy*, 10, p. 165-177.

Shchapova, Yu. L. 1972. *Steklo Kievskoi Rusi.* Moskva: MGU.

Yahodynska, M. O. 1999. Davnoruske zhytlo na pidkliti z Terebovlia. In: Lazarovych, M. V. (ed.). *Ukrainska nauka: mynule, suchasne, maibutnie.* Ternopil: TNEU, p. 96-101.

K. M. Kapustin

KYIVAN RUS' AND GOLDEN HORDE HORIZONS OF MEDIAEVAL VYSHHOROD (Based on Excavations in 1947)

Materials of the excavations at Vyshhorod in 1947 are analysed in the article. Materials collected during the excavations confirmed the existence of Kyiv Rus and Golden Horde horizons on the territory of the city (the objects of both periods were found at the hill-

fort, while the Kyiv Rus period buildings are traced in the suburbs of the city). In addition, the author clarified and re-examined the allegations established in the mid — 20th century of the existence the production workshops in this part of the city. The scholars of the mid — 20th century interpreted the excavated objects as metallurgical and pottery furnaces, or iron workshops. In the author's opinion, those objects were dwellings and outbuildings. As we can see, different archaeological objects were investigated on the territory of Vyshhorod. The author can prove that some grounds and structures with recessed pits are dated by the end of the 10th and the 11th centuries (Building 3), some dated by the end of the 11th and the 12th centuries (Building 1, Blotch 2 and 3), and a few are dated by the second half of the 13th and the 14th centuries. (Buildings No. 5 and No. 6). Besides, some objects are dated widely from the 11th to the 13th centuries (Building 2, Pit 1 and 2). On the territory of the suburbs, a ground-based dwelling with a cellar (Building 7) of the Kyiv Rus period was excavated, as well as another object identified as an outbuilding with recessed pits (10th—12th centuries) which was destroyed by the burial grounds of the New Age.

Keywords: Vyshhorod, hillfort, suburbs, 10—13 centuries, Golden Horde period, material culture.

Одержано 14.11.2017

КАПУСТИН Кирило Миколайович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда 12, Київ, 04210, Україна, *e-mail*.

KAPUSTIN Kyrylo Mykolaiovych, PhD, Research Fellow of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingrada ave. 12, Kyiv, 04210, Ukraine, *e-mail*.

УДК: 904.5(477.72)°638"-035.67

В. А. Нестеровський, О. С. Дзюладзе,
С. А. Горбаненко, О. В. Андрєєв

«РУМ'ЯНА» ДЛЯ НЕБІЖЧИКІВ (результати досліджень мінеральних артефактів із поховань Золотої Балки)

До наукового обігу введено результати досліджень мінеральних артефактів із поховань пізньоскіфського могильника Золота Балка. Встановлено, що переважну більшість мінеральної речовини червоно-оранжевого кольору становить реальгар — сульфід арсену. Запропоновано варіант його використання як певного консерванту для кращого зберігання органічних решток в могилах.

Ключові слова: Золота Балка, пізні скіфи, мінеральна речовина, реальгар.

Вступ. Археологічний комплекс Золота Балка (Нововоронцовський р-н, Херсонська обл.) знаходиться у Дніпровському Степовому Правобережжі (рис. 1). Пам'ятку досліджували переважно у 1950-х — 1960-х рр., а саме Нікопольсько-Гаврилівська експедиція під керівництвом А. В. Добровольського (1951, 1952 рр.) і М. І. Вязьмітіної (1953, 1954 рр.), Дніпровська експедиція під керівництвом М. І. Вязьмітіної (1955, 1957, 1959, 1962, 1963 рр.), Криничанський загін Південно-руської експедиції ПМК АН СРСР під керівництвом Е. О. Симоновича у 1958 р. (див.: Добровольський 1960; Вязьмітіна 1961; 1962а; Вязьмітіна 1972). Через два десятиліття дослідження поновила Херсонська археологічна експедиція під керівництвом А. І. Кубишева (1979, 1982 рр.), яка проводила рятувальні роботи на кількох скіфських курганах IV ст. до н. е. (див.: Блажевич та ін. 2007, с. 17—18). У 1979—1980 рр. рятувальні роботи тут провадив М. П. Оленковський (2002). Комплекс складається з могильника доби бронзи, а також городища й могильника нижньодніпровської пізньоскіфської культури та матеріалів середньовіччя. Загалом тут досліджено 98 поховань:

11 бронзового віку та 87 пізніх скіфів (Вязьмітіна 1972, с. 101; Оленковський 2002, с. 80). Пізньоскіфський могильник можна датувати II ст. до н. е. — II ст. н. е.

У результаті робіт різних експедицій матеріали зберігаються в наукових установах різ-

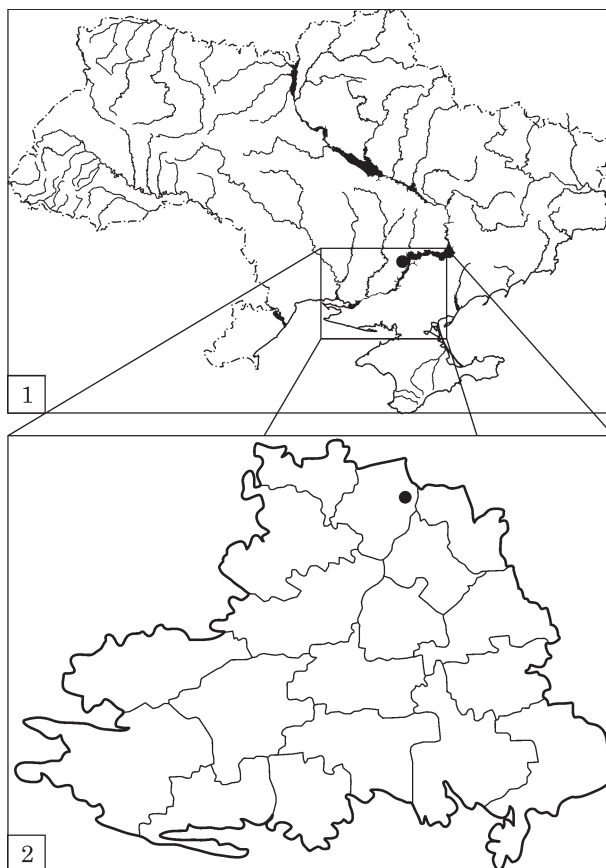

Рис. 1. Золота Балка на карті: 1 — України; 2 — Херсонської обл

© В. А. НЕСТЕРОВСЬКИЙ, О. С. ДЗЮЛАДЗЕ,
С. А. ГОРБАНЕНКО, О. В. АНДРЕЄВ, 2018

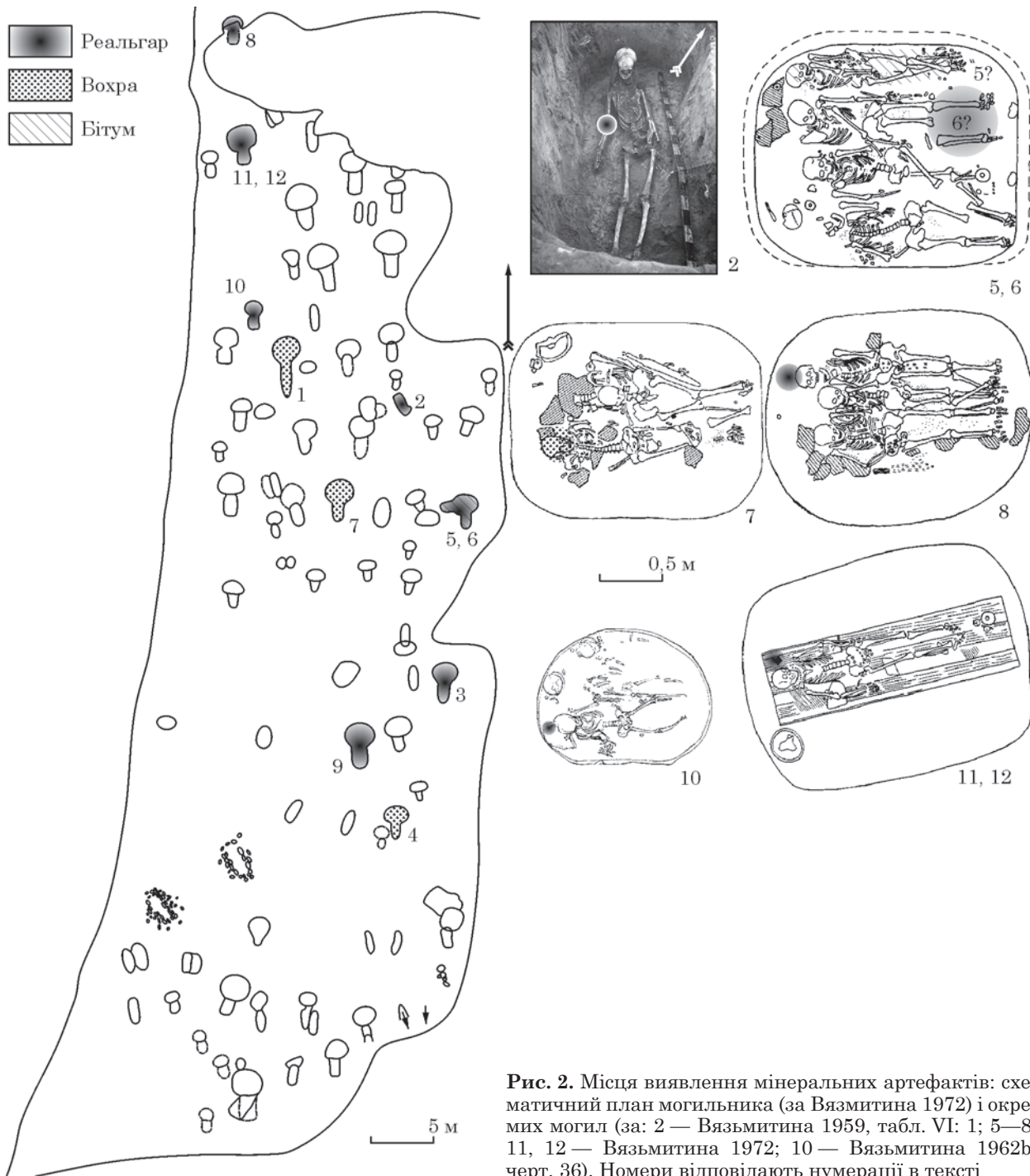

Рис. 2. Місця виявлення мінеральних артефактів: схематичний план могильника (за Вязьмитина 1972) і окремих могил (за: 2 — Вязьмитина 1959, табл. VI: 1; 5—8, 11, 12 — Вязьмитина 1972; 10 — Вязьмитина 1962b, черт. 36). Номери відповідають нумерації в тексті

них країн. Утім, переважна більшість їх знаходиться у наукових фондах ІА НАН України: це колекція 230 (Блажевич та ін. 2007, с. 17—18, 117—118). Об'єктом цього дослідження стали мінеральні рештки, виявлені у пізньоскіфських похованнях, аби встановити їхнє значення і роль у поховальному обряді. Завважимо, що автори розкопок традиційно трактували їх як рум'яна або інші косметичні засоби.

Матеріали і методи. У наукових фондах ІА НАН України було відібрано на аналіз 12 зразків мінеральної речовини, виявленої у похованнях, досліджених під час розкопок

М. І. Вязьмитіної, а саме, з могил 25, 39, 42, 49, 51 (2 зразки), 59, 65, 69, 84 (2 зразки) і 94. Переважну більшість могил становили склепи, в яких було поховано більш ніж одного небіжчика.

Подамо опис умов знахідок (рис. 2) за публікацією М. І. Вязьмитіної (Вязьмитина 1972) ¹.

1. У могилі 25 (катакомба) виявлено два черепи — чоловічий 45 років і жіночий. Кістки

1. Антропологічні визначення Т. С. Кондукторової (1972).

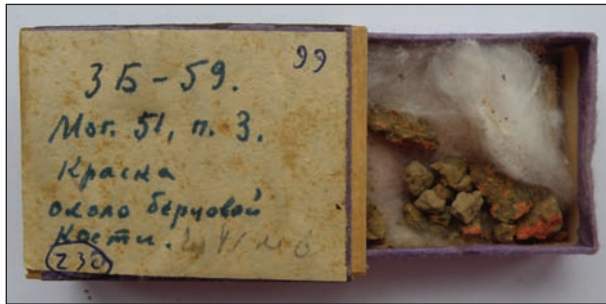

Рис. 3. Упаковка-етикетка з мінеральним артефактом, могила 51

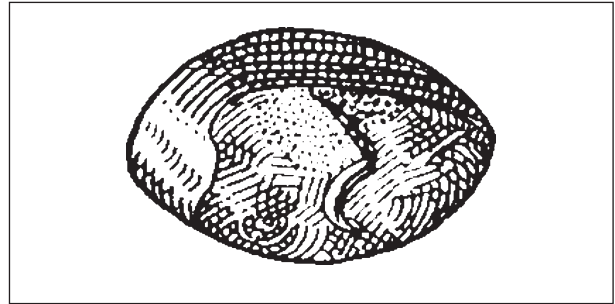

Рис. 4. Фрагмент смоли (Вязьмитина 1972, рис. 24: 4)

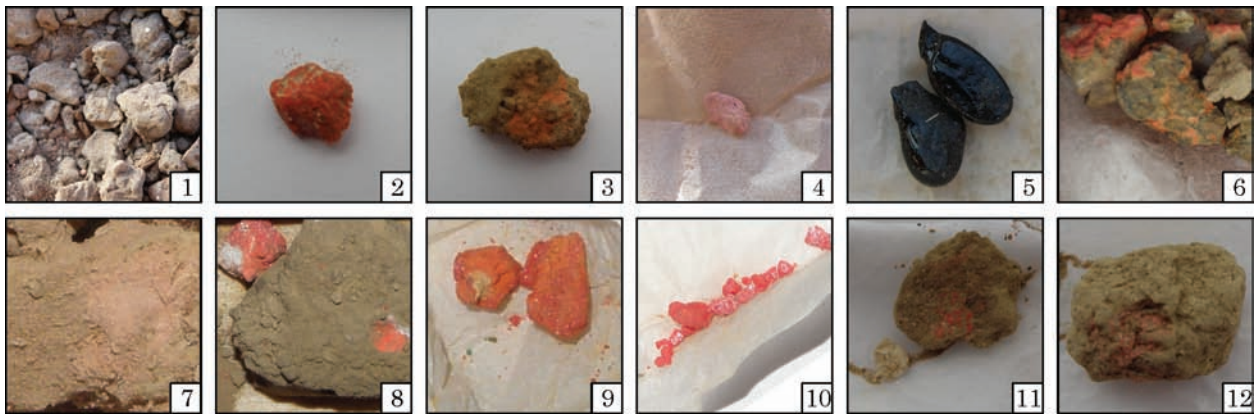

Рис. 5. Мінеральні артефакти. Номери відповідають нумерації в тексті: 1, 4, 7 — вохра; 2, 3, 6, 8—12 — рє-альгар; 5 — бітум (табл. 1; фото О. С. Дзєнєладзе)

розкидані. Зафіксовано рожеву фарбу (с. 31—32) ¹.

2. Могила 39 (грунтова), поховання 1 — жінка 16—19 років, «біля ліктя правої руки виявлено шматочки фарби кармінного кольору» (с. 93—94).

3. У могилі 42 (катакомба) виявлено два поховання жінок 45—55 років. На дні могили були шматочки фарби темно-рожевого кольору (с. 38—40).

4. Могила 49 (катакомба) була пограбована. У п. 1, чоловіка 50—60 років, виявлено мініатюрний шматочок рожевої фарби (с. 44—46).

5—6. Могила 51 (катакомба) — чотири поховання. П. 4 — жінки 45—50 років. Після зачистки камери на долівці знайдено шматок смоли ² (рис. 4). «Між ступнями скелета виявлено шматочки кіноварі», можливо, наш зразок 6 (с. 47—54).

7. Могила 59 (катакомба), у п. 1, жінки 55 років, «на лиці й переніссі простежувались сліди червоної фарби від рум'ян. [...] Нижче

тазових кісток виявлено... рожеву фарбу» (с. 59—63).

8. Могила 65 (катакомба), виявлено три поховання. П. 3 — чоловіка (?) 35—40 років, на захід від його голови знайдено шматочок рожевої фарби (с. 66—68).

9. Могила 69 (катакомба) була зруйнована. Людські рештки — черепи жінок 35—40 і 50—60 років. У камері знайдено «шматочок кіноварі» (с. 69—70).

10. Могила 84 (катакомба) з дитячими похованнями. П. 1 — підліток, лежав головою на захід; на захід за головою виявлено шматочки червоної фарби (с. 79).

11—12. Могила 94 (катакомба), п. 1 — жінки 20—30 років, зліва від голови були сліди рожевої фарби; «фрагмент тканини з рожевою фарбою простежено і біля ший» (с. 85—88).

Для визначення складу й походження зразків (рис. 5) використано комплекс літолого-мінералогічних методів: хімічний, мікроскопічний, ІЧ-спектрометричний, рентгенфлуоресцентний і мікрозондовий.

Найбільше зразків становить пухкий зернистий матеріал, що був в окремих більш чи менш суцільних агрегатах або змішаних з глиною. Колір його яскравий помаранчевий, жовто-помаранчевий, в окремих місцях — яскраво-жовтий зі скляним блиском. Мінерал за комплексом параметрів (показником заломлення, кольором риски, твердістю та хімічним

1. Впроваджена нами нумерація в межах статті використана також для комплектації ілюстративних матеріалів (таблиць і рисунків).

2. У монографії про фарбу не згадано. У попередній публікації вказано, що «фарба від рум'ян» була виявлена біля молодої жінки, себто п. 2 — жінки 18 років (Вязьмитина 1961, с. 103). На етикетці вказано, що мінерал знайдено біля гомілкової кістки п. 3 (рис. 3) — чоловіка 30—40 років.

Таблиця 1. Визначення мінералів з могильника Золота Балка (рис. 2 і 5)

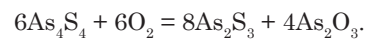
№	Місце знахідки: могила / поховання	Статевікова належність: ч. / ж., вік	Мінерал
1	25/?	ч., 45; ж.	Вохра
2	39/1	ж., 16—19	Реальгар
3	42/?	ж., 45—55	Те само
4	49/1	ч., 50—60	Вохра
5	51/4	ж., 45—50	Бітум
6?	51/3?	ч., 30—40?	Реальгар
7	59/1	ж., 55	Вохра
8	65/3	ч. (?), 35—40	Реальгар
9	69/?	ж., 35—40, 50—60	Те само
10	84/1	підліток	» »
11	94/1	ж., 20—30	» »
12	94/1	ж., 20—30	» »

складом) діагностовано як реальгар — сульфід арсену, «рудничний порошок» (As_4S_4 — рис. 6 і 7; табл. 2). Цей мінерал використовують в темперному живописі як помаранчевий мінеральний пігмент. У незначній кількості тут також наявні арсеноліт — оксид арсену (As_2O_3) і

Таблиця 2. Елементний аналіз деяких зразків з поховань Золотої Балки для встановлення арсену (рис. 6: 1)

Дата і час	Зразок	Одиниці, %	
		As	Sb
10.04.2018 11:42	Н-2017	99,1	0,9
10.04.2018 12:01	Н-2017-1	99,3	0,7
10.04.2018 11:51	Н-2017-2	99,5	0,5
Середнє		99,3	0,7
Середнє квадратичне відхилення		0,2	0,2

аурипігмент — сульфід арсену (As_2S_3). Останні є продуктами розкладення реальгару під дією повітря і світла:

Природну вохру визначено в таких могилах: 25 — має рожевий і світло-коричневий відтінки, а також 59, п. 1 — рожевий відтінок. У могилі 49 на долівці, в південній частині, виявлено рожеву вохру. Вохри діагностуються як природні глини, різною мірою збагачені такими хромофорами як ферум (залізо), манган (марганець) і літій?

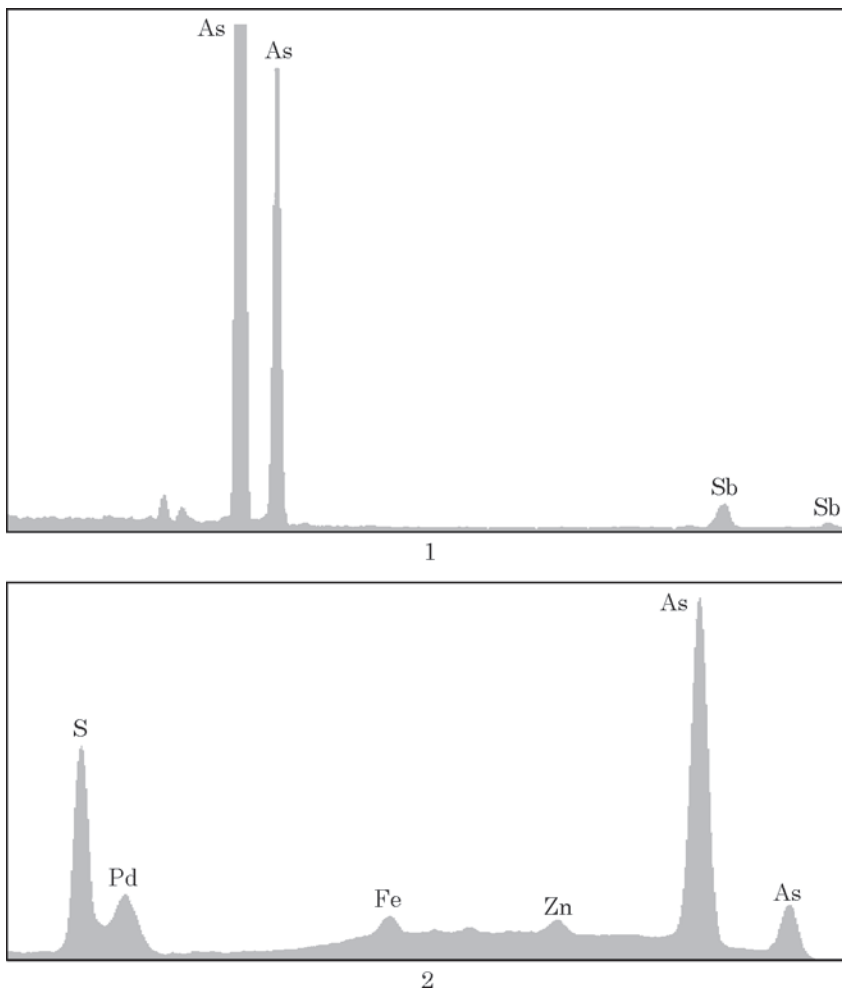

Рис. 6. Результати спектрального аналізу зразків з поховань Золотобалківського могильника: 1 — спектрограма перевірки вмісту арсену (див. табл. 2); 2 — типова спектрограма реальгару з поховань (див. рис. 7). Спектри зразків виконано на установці РФС РД

З могили 51 походить шматок природного бітуму. Його визначено за хімічним складом, механічними та оптичними властивостями.

Результати та їх обговорення. М. І. Вязьмитіна (1961, с. 103) вказувала, що виявлені мінерали червоного кольору використовували як рум'яна. *«На лицевій частині двох жінок збереглися сліди кармінної фарби від рум'ян, що зазвичай зберігаються у невеликих коробочках-піксидах, значно поширених у побуті жіночого населення Північного Причорномор'я за сарматських часів»* (Вязьмитіна 1972, с. 114—115). Утім, у матеріалах Золотої Балки знахідок піксид достеменно немає¹.

В археологічній літературі щодо знахідок реальгару в похованнях загалом побутує погляд, що цей мінерал використовували як певний барвник із сакральною метою. Так, К. Ф. Смирнов у статті щодо культу в азійських сарматів, яких він вважав вогнепоклонниками, зазначав, що реальгар міг замінювати священний вогонь. За даними, наведеними дослідником, на могильниках у трьох регіонах реальгар траплявся найчастіше (Ілекска група — 10 % могил, Більська група — 5,5 %, Правобережна Астраханщина — понад 8 %). *«Ці шматочки реальгару, як іноді і шматочки крейди, клали в головах небіжчика...»* (Смирнов 1975, с. 158). В. І. Мельник, аналізуючи використання різних кольорових мінералів у поховальній обрядовості бронзового віку степової частини Східної Європи, дійшов висновку, що у поховальній церемонії важливу роль відігравали червоний, білий і, вочевидь, чорний кольори. Червоний колір дослідник асоціює з відродженням і зауважує, що він представлений переважно вохрами відповідних відтінків, однак до тієї самої групи природних барвників зараховує також і реальгар, а також сферосидерит і гетит (Мельник 2015).

Яку ж роль насправді могли відігравати мінерали, виявлені в похованнях Золотої Балки? Матеріали умовно можна поділити на три групи. До першої групи можна зарахувати знахідки вохри — її дійсно могли використовувати як «косметичний засіб» або як традиційну фарбу, що супроводжує небіжчиків.

Значення знахідки природного бітуму в похованні пояснити складно. Не виключено, що це продукт згорання, що лишився після використання якихось освітлювальних приладів чи курильниць, себто відкритого вогню безпосередньо в могилі / склепі.

Найбільшу групу становить реальгар. Цей мінерал у своєму складі містить 70 % арсену. Арсен — дуже отруйна речовина з антибак-

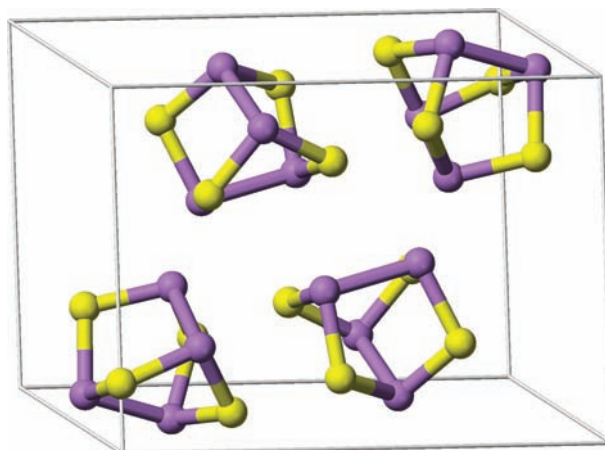

Рис. 7. Модель кристалічної комірки реальгару

теріальними властивостями, відтак такими, що консервували органічні рештки. Порошок реальгару можна застосовувати для боротьби з мікробами. Він позитивно впливав на зневоднення організму, його консервацію й муміфікацію. У цьому контексті варто детальніше зупинитися на тому, де знайдено такі матеріали (див. рис. 2). У єдиному достеменному випадку фарбу на обличчі небіжчиці визначено як вохру — нешкідливу речовину (див. табл. 1), здавна відому за матеріалами археологічних досліджень поховань різного часу.

У решті поховань розміщення слідів фарби менш однозначне, однак найчастіше вони не мають безпосереднього стосунку до обличчя. Знахідки реальгару зафіксовано біля ліктя правої руки (мог. 39); на дні могили або «в камері» (мог. 42 і 69); біля ніг (мог. 51) або голови (мог. 65, 84 і 94). Отже, ці приклади не свідчать про використання реальгару як косметичного засобу. На те саме вказує й приклад могильників азійських сарматів, наведений вище.

Звернемо увагу й на те, що з семи випадків використання реальгару з жіночими похованнями чітко пов'язано чотири (мог. 39, 42, 69 і 94). Ще в одному випадку дані публікацій та етикетки різняться (мог. 51). Антропологічне визначення скелета з мог. 65, п. 1, де поряд з рештками чоловіка 35—40 років знайдено «червону фарбу», — чи не єдине, поставлене під сумнів дослідницею могильника без пояснень. У мог. 84 були поховані підлітки, що унеможливило визначення статі.

Отже, за розташуванням і статево-віковими визначеннями з могильника Золота Балка неможливо однозначно стверджувати, що таку «фарбу» використовували як рум'яна для жінок. Скоріше, цей короткий огляд підтверджує припущення про те, що реальгар використовували з іншою метою.

Зважаючи на те, що співпраця археологів з геологами має занадто спорадичний характер, нині доволі складно проаналізувати поширеність використання реальгару в поховальних

1. «До такої піксиди, ймовірно, належали уламки свинцевої кришечки, прикрашеної блакитними вставками, що походять з пограбованої могили 40» (Вязьмитіна 1972, с. 115). Це єдина ймовірна знахідка.

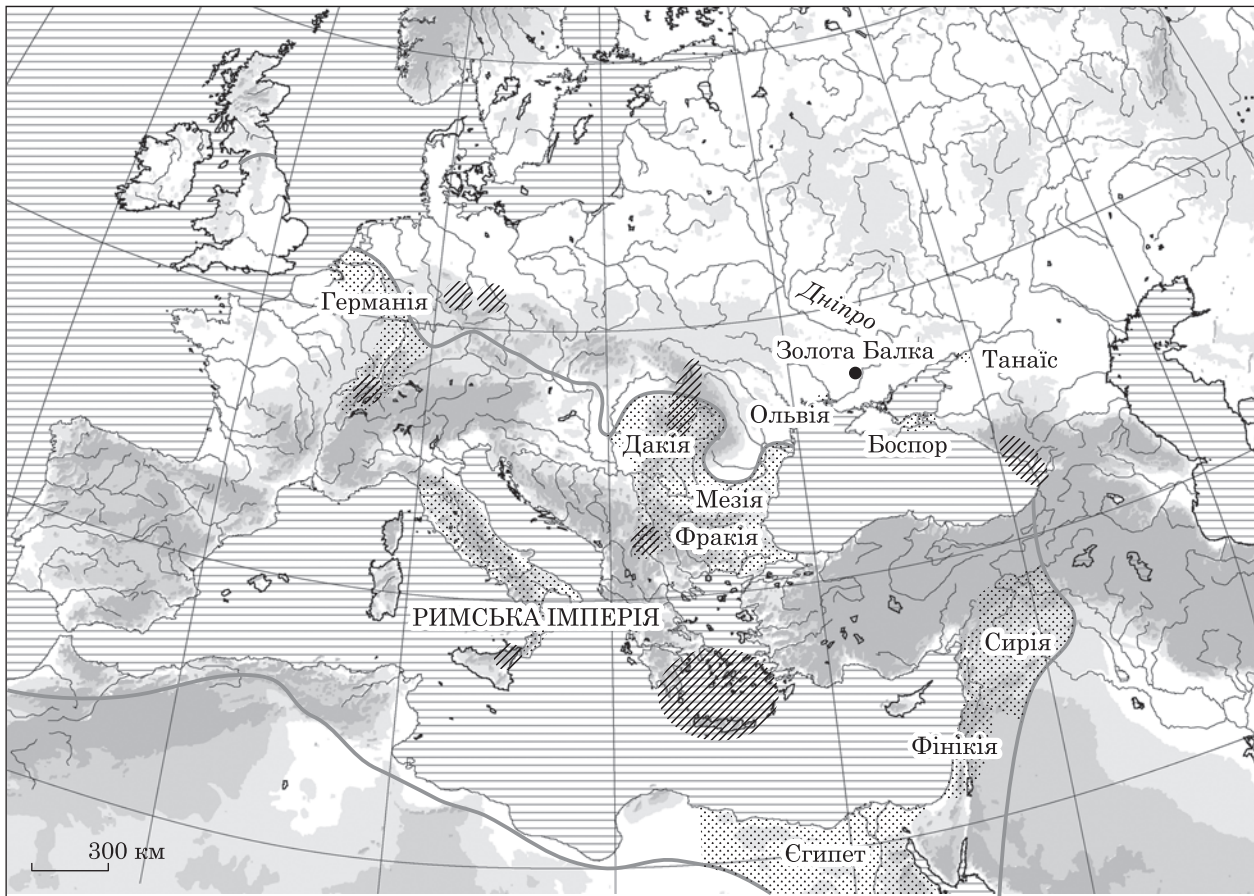

Рис. 8. Карта-схема ареалу імпорту з провінцій Римської імперії до пізніх скіфів Нижнього Подніпров'я і поширення реал'ягу (вказано штриховкою)

обрядів у давнину. Та все ж відомо кілька прикладів знахідок мінералу на інших поховальних пам'ятках раннього залізного віку. Нині для цих пам'яток території сучасної України нам достеменно відомо лише два випадки визначень, здійснених відповідними фахівцями (не враховуючи матеріали Золотої Балки). У решті випадків зазвичай ідеться про визначення, зроблені археологами.

Реал'яг було визначено на пізньоскіфському могильнику Червоний Маяк (Бериславський р-н, Херсонська обл., кінець I ст. до н. е. — II ст. н. е., дослідження Пізньоскіфської експедиції ІА НАН України під керівництвом О. В. Симоненка, 2017 р.). На визначення надійшов зразок із п. 136 (В. А. Нестеровський, О. В. Андреев, у друці). Дослідженнями (рентгенфлуоресцентним методом) також нещодавно визначено матеріали з архаїчного скіфського кургану 1, з комплексом речей, принесеним з передньоазійських походів, Караванської групи Люботинського могильника (м. Люботин, Харківська обл. (Окатенко і др. 2016)), де також встановлено реал'яг (Князев 2017). У кургані з Дуншовської групи того само могильника через значну забрудненість зразка чітко встановити його склад не вдалося (Князев 2017), хоча дослідники вважають, що там

також було знайдено рештки реал'ягу (Окатенко, Скорий, Зимовец 2018, с. 224).

У літературі є певна кількість згадок про знахідки реал'ягу в скіфських похованнях, але без лабораторних визначень. Відповідно, постає питання щодо правильності таких визначень. Коротко наведемо дані щодо таких неперевіраних матеріалів. Станом на 2003 р. С. А. Скорий зібрав дані про 30 пунктів у Дніпровському Правобережному Лісостепу, де були знайдені сірка й реал'яг (Скорий 2003, с. 93). З розкопок в Криму на курганному могильнику Кринички (Старокримський р-н) з похованнями пізньоскіфської культури (IV—I ст. до н. е.) до наукових фондів ІА НАН України передано зразок, що також може бути реал'ягом (Блажевич та ін. 2007, с. 121). Нещодавно також опубліковано матеріали розкопок могильника Кічкас I у Дніпровському Припоріжжі, де теж згадано про знахідки реал'ягу (Могилов 2018, с. 296, 307). Поза всяким сумнівом, ці дані потребують перевірки, однак навіть за такого перегляду матеріалів стає очевидним, що використання реал'ягу було явищем доволі поширеним, щонайменше, у ранньому залізному віці.

Тут варто згадати опис поховального обряду в Геродота, а саме те, що скіфів ховали після

певного обряду прощання, що міг тривати до сорока днів. Щодо скіфських царів Геродот наводить і спосіб збереження тіла: «...беруть уже підготовленого померлого, вкривають його тіло воском (перед тим очищують від нутроців його черево), наповнюють його перетертим купрієм, кмином, насінням селери, кропом, потім зашивають черево...» (IV 71, 73). Чи дійсно скіфи саме так «муміфікували» померлих, досі археологічно не простежено. Однак важливо те, що небіжчиків ховали не одразу, а через якийсь проміжок часу. Очевидно, що за таких умов тіло треба було зберігати від розкладання. Цілком вірогідно, що «консервантом» був саме реальгар (можливо, й сірка).

Щодо використання реальгару на могильнику Золота Балка, то як робочу гіпотезу можна прийняти і дещо інше пояснення. На цьому пізньоскіфському могильнику практикували колективні поховання у сімейних склепах. Це означає, що склеп відкривали, аби поховати наступних небіжчиків. Можливо, реальгар у цьому разі використовували для того, щоб патогенна флора менше розмножувалась у могилі.

Нагадаємо, що значні поклади реальгару в Україні не відомі. Тож цю речовину, незаперечно, «імпортували» з інших територій (рис. 8). Реальгар трапляється в гідротермальних родовищах, як правило, в середньо- і низькотемпературних вулканогенних і телетермальних родовищах, згонах на стінах вулканічних кратерів, у сольфатарах і фумаролах. Найближчі поклади реальгару відомі на схід—південний схід від Золотої Балки: у Західній Грузії (Південний Кавказ, Лухумі), Киргизстані (Хайдаркан). Цей мінерал трапляється також в Європі: в Італії (наприклад, вулкан Етна, Пуццолі), а також в Греції. Його поклади відомі також у Чехії (Яхімов), Румунії (Трансильванія, Карпати — Бая-Спріє і Секерімб), Республіці Македонія (Алшар), Швейцарії (Валліс) і Ґарці ФРН (Штрюбель, Циммер 1987, с. 339—340; Нестеровський та ін. 2011, с. 108—110).

Для пізніх скіфів Нижнього Подніпров'я (з II ст. до н. е. по III ст. н. е.) нині встановлено такі території надходження імпорту: Ольвія (сіроглиняна кераміка місцевого виробництва), Боспорське царство (монети і, можливо, зброя та прикраси), Танаїс (деякі зразки намиста), Мала Азія (вино, за амфорною тарою малоазійських центрів), Херсонес (монети, вино?), Римська імперія — Апеннінський півострів (червонолаковий столовий посуд), провінції Германії, Сирії, Єгипту, Фінікії, Нижньої Мезії, Дакії, Фракії — кераміка, прикраси, фібули, скляний посуд (див., напр.: Алексєєва 1975; 1978; 1982; Hayes 2008; Simonenko, Marčenko, Limberis 2008; Журавлев 2010; Кропотов 2010). Як бачимо (рис. 8), місця поширення реальгару знаходяться в межах доступу імпортованих виробів. Відповідно, можна припустити, що звідти, крім виробів, надходив і реальгар, виявлений у по-

хованнях Золотобалківського пізньоскіфського могильника.

Висновки. Отже, версії використання реальгару як «фарби», «рум'ян», «сублімації священного вогню» чи «шляху до відродження» постають не переконливими, оскільки у всіх цих випадках йдеться винятково про колір матеріалу. Такий колір має вохра — поширений природний барвник, який доволі легко можна знайти на значних територіях. Натомість реальгар — набагато менше поширений, і його доводилося довозити з інших територій. Очевидно, що доправляти на значні відстані речовину винятково через її колір, коли аналогічну фарбу можна було знайти поряд, було недоцільно.

Подяки. Авторі щиро вдячні Я. П. Гершковичу, В. М. Окатенку, С. А. Скорому та Н. О. Сон за консультації та сприяння дослідженню.

ЛІТЕРАТУРА

- Алексєєва, Е. М. 1975. *Античные бусы Северного Причерноморья*. Москва: Наука. Свод археологических источников, Г 1-12.
- Алексєєва, Е. М. 1978. *Античные бусы Северного Причерноморья*. Москва: Наука. Свод археологических источников, Г 1-12.
- Алексєєва, Е. М. 1982. *Античные бусы Северного Причерноморья*. Москва: Наука. Свод археологических источников, Г 1-12.
- Блажевич, Н. В., Бурдо, Н. Б., Вітрик, І. С., Денисова, А. О., Карашевич, І. В., Карнаух, Є. Г., Корпусова, В. М., Павленко, Л. В., Сон, Н. О. 2007. *Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог*. Київ: Академперіодика.
- Вязьмитина, М. І. 1959. *Отчет о раскопках могильника рубежа нашей эры у с. Золотая Балка в 1959 году*. НА ІА НАНУ, 1959/56.
- Вязьмитина, М. І. 1961. Могильник рубежу нашої ери біля с. Золота Балка. *Археологічні пам'ятки УРСР*, X, с. 101-113.
- Вязьмитина М. І. 1962а. *Золота Балка*. Київ: Наукова думка.
- Вязьмитина, М. І. 1962б. *Отчет о раскопках могильника рубежа нашей эры у с. Золотая Балка в 1962 году*. НА ІА НАНУ, 1962/26.
- Вязьмитина, М. І. 1972. *Золотобалковский могильник*. Киев: Наукова думка.
- Добровольський, А. В. 1960. Розкопки ділянок А і Г та могильника Золотобалківського поселення рубежу нашої ери в 1951 та 1952 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*, IX, с. 141-165.
- Журавлев, Д. В. 2010. *Краснолаковая керамика Юго-Западного Крыма I—III вв. н. э. (по материалам позднескифских некрополей Бельбекской долины)*. Симферополь: Деметра. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, Supplementum 9.
- Князев, С. А. 2017. Рентгенофлуоресцентный анализ гранулированного порошка из кургана № 4 и № 1 Дуншовской и Караванской групп Люботинского могильника и экспертное заключение. Приложение 3. В: Окатенко, В. Н., Скорый, С. А., Зимовец, Р. В. *Отчет о раскопках кургана № 4 Дуншовской группы Люботинского могильника на территории*

г. Люботин Харьковской области в 2017 г. НА ІА НАНУ, 2017/б. н.

Кондукторова, Т. С. 1972. *Антропология древнего населения Украины (I тысячелетие до н. э. — середина I тысячелетия н. э.)*. Москва: МГУ.

Кропотов, В. В. 2010. *Фибулы сарматской эпохи*. Киев АДЕФ-Украина.

Мельник, В. И. 2015. Цветовая триада в погребальной обрядности бронзового века степей Восточной Европы. *Краткие сообщения Института археологии*, 241, с. 59-68.

Могилов, О. Д. 2018. Скіфські поховання з вуздою з Дніпровського Припоріжжя. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 287-315.

Нестеровський, В. А., Бортник, С. Ю., Погорільчук, Н. М., Ковтенюк, О. В. 2011. *Основи мінералогії та петрографії*. Київ: Київський університет.

Нестеровський, В. А., Андреев, О. В. Аналітичні дослідження артефактів у 2017 році. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, в редакції.

Окatenko, В. М., Скорый, С. А., Корохина, А. В., Голубев, А. М. 2016. *Отчет о раскопках курганов скифского времени на территории Циркунувского сельского и Люботинского городского советов в Харьковском р-не Харьковской обл. в 2016 г.* НА ІА НАНУ, 2016/б. н.

Окatenko, В. Н., Скорый, С. А., Зимовец, Р. В. 2018. Курган раннескифского времени в Харьковской области. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 219-235.

Оленковський, М. П. 2002. Катакомба № 98 на Золотобалківському могильнику. *Археологічна збірка*, 2, с. 79-82.

Скорый, С. А. 2003. *Скифы в Днепропровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента)*. Киев: ІА НАНУ.

Смирнов, К. Ф. 1975. Сарматы-огнепоклонники. В: Окладников, А. П., Деревянко, А. П. (ред.). *Археология Северной и Центральной Азии*. Новосибирск: Наука, с. 155-159.

Штрюбель, Г., Циммер, З. 1987. *Минералогический словарь*. Москва: Недра.

Hayes, J. W. 2008. *Roman Pottery: Fine-Ware Imports*. Princeton: American School of Classical Studies. Athenian Agora, XXXII.

Simonenko, A., Marčenko, I., Limberis, N. 2008. *Römische Importe in sarmatischen und maiotischen Gräbern zwischen Unterer Donau und Kuban*. Mainz: Von Zabern. Archäologie in Eurasien, 25.

REFERENCES

Alekseeva, E. M. 1975. *Antichnye busy Severnogo Prichernomoria*. Moskva: Nauka. Svod arkheologicheskikh istochnikov, G 1-12.

Alekseeva, E. M. 1978. *Antichnye busy Severnogo Prichernomoria*. Moskva: Nauka. Svod arkheologicheskikh istochnikov, G 1-12.

Alekseeva, E. M. 1982. *Antichnye busy Severnogo Prichernomoria*. Moskva: Nauka. Svod arkheologicheskikh istochnikov, G 1-12.

Blazhevych, N. V., Burdo, N. B., Vitryk, I. S., Denysova, A. O., Karashevych, I. V., Karnaukh, Ye. H., Korpusova, V. M., Pavlenko, L. V., Son, N. O. 2007. *Kolektsii Naukovykh fondiv Instytutu arkheologii NAN Ukrainy. Katalog*. Kyiv: Akademperiodyka.

Viazmitina, M. I. 1959. *Otchet o raskopkakh mogilnika rubezha nashei ery u s. Zolotaia Balka v 1959 godu*. NA ІА НАНУ, 1959/5b.

Viazmitina, M. I. 1961. Mohylnyk rubezhu nashoi ery bilia s. Zolota Balka. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, X, s. 101-113.

Viazmitina M. I. 1962a. *Zolota Balka*. Kyiv: Naukova dumka.

Viazmitina, M. I. 1962b. *Otchet o raskopkakh mogilnika rubezha nashei ery u s. Zolotaia Balka v 1962 godu*. NA ІА НАНУ, 1962/2b.

Viazmitina, M. I. 1972. *Zolotobalkovskii mogilnik*. Kiev: Naukova dumka.

Dobrovolskyi, A. V. 1960. Rozkopky dilianok A i H ta mohylnya Zolotobalkivskoho poselennia rubezhu nashoi ery v 1951 ta 1952 rr. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, IX, s. 141-165.

Zhuravlev, D. V. 2010. *Krasnolakovaia keramika Iugo-Zapadnogo Kryma I—III vv. n. e. (po materialam pozdneskifskikh nekropolei Belbekskoi doliny)*. Simferopol: Demetra. Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii, Supplementum 9.

Kniazhev, S. A. 2017. Rentgenofluorescentnyi analiz granulirovannogo poroshka iz kurgana N 4 i N 1 Dunshovskoi i Karavanskoi grupp Liubotinskogo mogilnika i ekspertnoe zakliuchenie. Prilozhenie 3. V: Okatenko, V. N., Skoryi, S. A., Zimovets, R. V. *Otchet o raskopkakh kurgana N 4 Dunshovskoi gruppy Liubotinskogo mogilnika na territorii g. Liubotin Kharkovskoi oblasti v 2017 g.* NA ІА НАНУ, 2017/b. n.

Konduktorova, T. S. 1972. *Antropologiya drevnego naseleniia Ukrainy (I tysiacheletie do n. e. — seredina I tysiacheletia n. e.)*. Moskva: MGU.

Kropotov, V. V. 2010. *Fibuly sarmatskoi epokhi*. Kiev: ADEF-Ukraine.

Melnik, V. I. 2015. Tsvetovaia triada v pogrebalnoi obriadnosti bronzovogo veka stepei Vostochnoi Evropy. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 241, s. 59-68.

Mohylov, O. D. 2018. Skifski pokhovannia z vuzdoiu z Dniprovskoho Pryporizhzhia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (27), s. 287-315.

Nesterovskiy, V. A., Bortnyk, S. Yu., Pohorilchuk, N. M., Kovteniuk, O. V. 2011. *Osnovy mineralohii ta petrohrafi*. Kyiv: Kyivskiy universytet.

Nesterovskiy, V. A., Andreiev, O. V. Analitichni doslidzheniia artefaktiv u 2017 rotsi. *Arkheolohichni doslidzheniia v Ukraini 2017 r.*, v redaktsii.

Okatenko, V. M., Skoryi, S. A., Korokhina, A. V., Golubev, A. M. 2016. *Otchet o raskopkakh kurganov skifskogo vremeni na territorii Tsirkunuvskogo selskoi i Liubotinskogo gorodskogo sovetov v Kharkovskom r-ne Kharkovskoi obl. v 2016 g.* NA ІА НАНУ, 2016/b. n.

Okatenko, V. N., Skoryi, S. A., Zimovets, R. V. 2018. Kurgan ranneskifskogo vremeni v Kharkovskoi oblasti. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (27), s. 219-235.

Olenkovskiy, M. P. 2002. Katakomba N 98 na Zolotobalkivskomu mohylnyku. *Arkheolohichna zbirka*, 2, s. 79-82.

Skoryi, S. A. 2003. *Skify v Dneprovskoi Pravoberezhnoi Lesostepi (problema vydeleniia iranskogo etnokulturnogo elementa)*. Kiev: ІА НАНУ.

Smirnov, K. F. 1975. Сарматы-огнепоклонники. В: Окладников, А. П., Деревянко, А. П. (ед.). *Археология Северной и Центральной Азии*. Новосибирск: Наука, с. 155-159.

Shtriubel, G., Tsimmer, Z. 1987. *Mineralogicheskii slovar*. Moskva: Nedra.

Hayes, J. W. 2008. *Roman Pottery: Fine-Ware Imports*. Princeton: American School of Classical Studies. Athenian Agora, XXXII.

Simonenko, A., Marčenko, I., Limberis, N. 2008. *Römische Importe in sarmatischen und maiotischen Gräbern zwischen Unterer Donau und Kuban*. Mainz: Von Zabern. Archäologie in Eurasien, 25.

V. A. Nesterovskiy, O. S. Dzneladze,
S. A. Gorbanenko, O. V. Andriev

**«BLUSHER» FOR THE DEAD
(the Results of Research of Mineral
Artefacts from Zolota Balka Graves)**

The results of the studies of mineral artefacts from the graves of the Late Scythian burial ground of Zolota Balka were introduced into scientific circulation. At this site, 87 graves were excavated; in 10 of them mineral artefacts were identified. The latter one is the object of this study, while their significance and role in the funeral rite is the subject.

Analytical studies revealed that the vast majority of the mineral substances of red-orange colour is realgar (arsenic sulfide). It is a toxic substance with a detrimental effect on the organisms. Its deposits in Ukraine are unknown. There is an opinion in the archaeological literature that realgar was placed in burials because of the colour of this mineral. However, a similar colour is inherent in ochre, which is much easier to find in the surroundings. Taking into account the properties of realgar and given the need to deliver it from afar, we consider that it was used as a preservative for better storage of organic remains in the graves and for less reproduction of pathogenic flora within the family crypts, where later the dead would be buried again.

Keywords: Zolota Balka, Late Scythians, mineral substance, realgar.

Одержано 15.12.2017

АНДРЕЄВ Олександр Вячеславович, кандидат геолого-мінералогічних наук, старший науковий

співробітник, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, вул. Васильківська, 90, Київ, 03022, Україна, andreev@univ.kiev.ua.

ANDREEV Oleksandr V., Candidate of Geological and Mineralogical Sciences, Senior Researcher, the Taras Shevchenko National University of Kyiv, director of Geological Museum, Vasylkivska str., 90, Kyiv, 03022, Ukraine, andreev@univ.kiev.ua.

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда 12, Київ, 04210, Україна, gorbanenko@gmail.com.

GORBANENKO Serhiy A., Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingrada ave. 12, Kyiv, 04210, Ukraine, gorbanenko@gmail.com.

ДЗНЕЛАДЗЕ Олена Сергоївна, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда 12, Київ, 04210, Україна, dzneladze@iananu.org.ua.

DZNELADZE Olena S., Candidate of Historical Sciences (PhD), Researcher, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingrada ave. 12, Kyiv, 04210, Ukraine, dzneladze@iananu.org.ua.

НЕСТЕРОВСЬКИЙ Віктор Антонович, доктор геологічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, директор Геологічного музею, вул. Васильківська, 90, Київ, 03022, Україна, nesterovski@univ.kiev.ua.

NESTEROVSKIY Victor A., Doctor of geological sciences, Professor, the Taras Shevchenko National University of Kyiv, director of Geological Museum, Vasylkivska str., 90, Kyiv, 03022, Ukraine, nesterovski@univ.kiev.ua.

О. В. Комар

АРХЕОЛОГІЧНЕ ТА АРХЕОМАГНІТНЕ ДАТУВАННЯ ВОЛИНЦЕВСЬКИХ КОМПЛЕКСІВ ХОДОСІВСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ

У статті здійснено верифікацію результатів археомагнітного датування двох жител волинцевської культури з поселення Ходосівка-Козаків яр за допомогою сучасних археологічних даних та програмного додатку Matlab tool for archaeomagnetic dating.

Ключові слова: хронологія, археомагнетизм, волинцевська культура, поселення, археологія ранньосередньовічних слов'ян.

Житлові та господарські об'єкти слов'янських археологічних культур V—X ст. досить рідко містять знахідки хронологічно значимих маркерів (монети, прикраси, елементи вбрання, імпортований посуд тощо), а тому переважно належать до об'єктів з широким діапазоном абсолютних дат. Надзвичайно обмеженим наразі є і перелік зразків зі слов'янських поселень, датованих методом радіокарбонного аналізу. Основним засобом хронологізації поселенських комплексів залишається побудова еволюційно-типологічних схем розвитку керамічного посуду, проте брак абсолютних реперів залишає такі концепції значною мірою гіпотетичними, особливо в ситуаціях дискусійності культурно-хронологічних атрибутів пам'яток. У пошуках альтернативного джерела абсолютних дат з 1960-х рр. в археології України почалося застосування археомагнітного методу.

АРХЕОМАГНІТНІ ДАТУВАННЯ: ПЕРСПЕКТИВИ ТА ЗАСОБИ ВДОСКОНАЛЕННЯ

З метою вирішення проблеми абсолютного датування житлових та ремісничих споруд у

1973 р. Інститут археології та Інститут геофізики АН УРСР започаткували спільний 5-річний проект «Створення магнітної опорної шкали для датування археологічних об'єктів», у рамках виконання якого О. М. Русаков та Г. Ф. Загній відібрали та проаналізували зразки з понад 200 археологічних об'єктів різного часу. 39 з них увійшли в першу попередню шкалу (Rusakov, Zagniy 1973a; 1973b), і 146 були використані для побудови розширеної схеми варіацій геомагнітного поля для території України та Молдови (Русаков, Загній 1977). Для демонстрації датуючих можливостей методу дослідники виокремили об'єкти з ранньослов'янського поселення Рашків I (Русаков, Загній 1978). Подальші роботи над шкалою були продовжені Г. Ф. Загнієм (1979; 1981), а результати узагальнено в монографії Г. Ф. Загнія та О. М. Русакова на базі зразків зі 145 об'єктів (Загній, Русаков 1982).

Частина дослідників ранньослов'янських старожитностей з ентузіазмом сприйняла археомагнітні дати, і вони були покладені в основу авторських розробок як хронології окремих пам'яток, так і ширше — культур та культурних типів (Винокур, Приходнюк 1974, с. 241; Приходнюк 1975, с. 46; 1976, с. 117; 1980, с. 71; Вакуленко, Приходнюк 1984, с. 94; Баран 1988, с. 28—29; 1990, с. 249—251, 302—303, 339, 342; 1998, с. 44, 94, 194, 198—199; Баран 2004, с. 8—9, 26; Михайлина 2007, с. 19, 32, 241; та ін.). Проте з часом з'явилися сумніви щодо самостійності абсолютних археомагнітних дат, залежних від археологічного датування еталонів, покладених в основу регіональних шкал (Гавритухин 2005, с. 404; Гавритухин 2009, с. 10). Висловлювалися також зауваження щодо адекватності використання археомагніт-

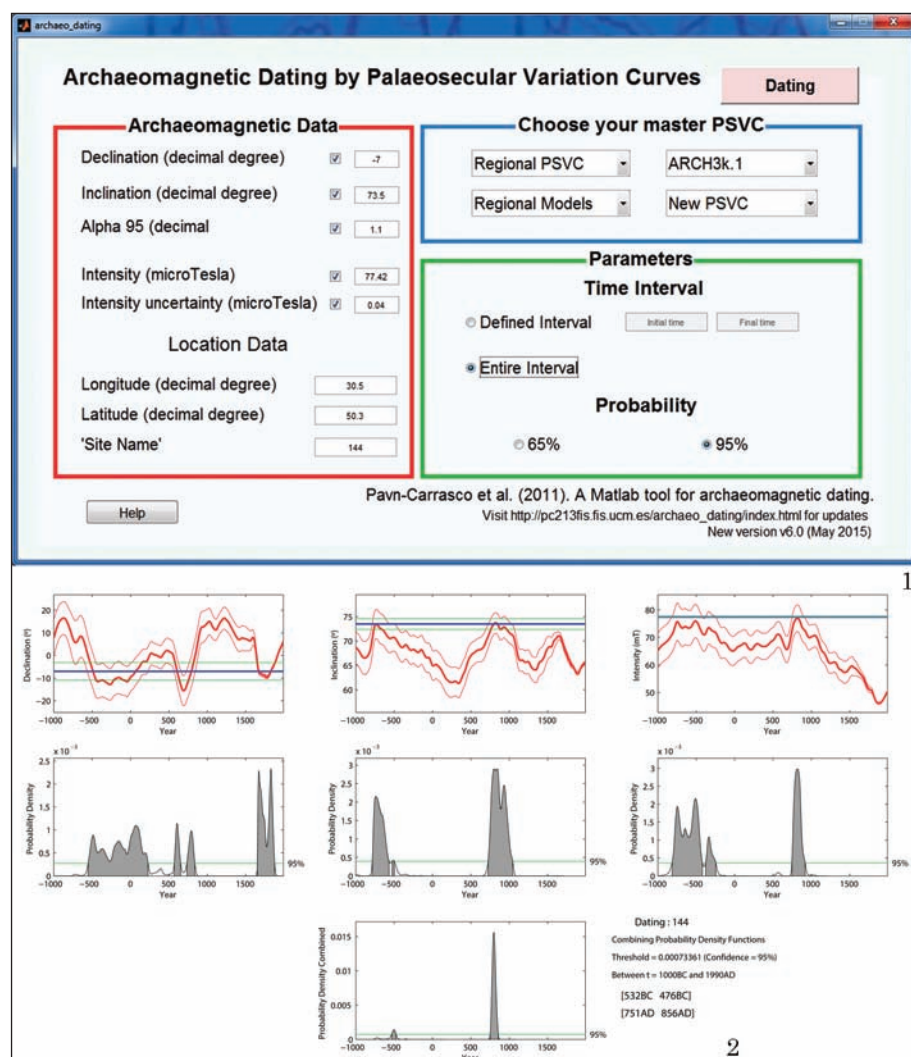

Рис. 1. Інтерфейс користувача додатку Matlab tool for archaeomagnetic dating (1) і форма представлення результатів (2)

них датувань 1970-х рр. без їх сучасної верифікації (Комар 2012б, с. 163—164).

Відзначимо важливий момент: у публікаціях вітчизняних археологів археомагнітні дати найчастіше фігурували без наукового апарату — лише як календарні визначення з усним посиланням на Г. Ф. Загнія або ж на першу археологічну публікацію, де їх було наведено. Це залишало неясним, яка саме версія археомагнітної шкали використовувалася дослідниками на момент визначення: початкова, проміжна чи фінальна, і сам спосіб датування, адже паралельно з лабораторними вимірами модифікованим магнітометром системи Долгінова МГ-2, Г. Ф. Загній практикував також польовий «експрес-метод» з приблизною оцінкою часу зразків (Русаков, Загній 1977, с. 48).

Іншу серйозну проблему складає нерівномірність дослідження пам'яток різних культур археомагнітним методом. Так, з опорою на археомагнітні дати з 1970-х рр. створюють схеми абсолютної хронології поселень празької культури (в українській частині ареалу), культури Луки-Райковецької та пам'яток типу Сахнівки, тобто слов'янських культур з ареалами західніше від Дніпра. Для синхронних же пам'яток

з Дніпровського Лівобережжя (пеньківської, колочинської, волинцевської, роменської культур) археомагнітних дат, навіпаки, отримано обмаль, і вони ніколи не використовувалися в хронологічних схемах. Синхронізація вказаних культур здійснювалася дослідниками переважно на міркуваннях «стадіального підходу», або ж археомагнітні датування одного кола пам'яток порівнювали з археологічним датуванням інших, що неминуче вело до методологічної похибки.

Для території України накопичення бази археомагнітних датувань фактично припинилося після 1980-х рр., і зусилля дослідників змістилися в бік палеомагнетизму для створення широкої картини варіацій геомагнітного поля за останні 13 тис. років (Бахмутов 2006). Проте у ряді країн Європи та світу такі дослідження активно розвиваються, що дозволяє регулярно оновлювати наявні світові бази даних про вікові варіації магнітного поля Землі та уточнювати регіональні криві й синтезні сферичні гармонічні моделі (Panovska et al. 2015). Саме синтезні математичні моделі і привертають нашу увагу в пошуках засобів незалежної верифікації отриманих раніше археомагнітних

даних, оскільки побудовані вони на усередненні даних з різних регіональних шкал та прогнозуванні поведінки геомагнітного поля.

Для обробки палео- та археомагнітних даних створено низку спеціалізованих програмних засобів та додатків. Зокрема, для завдань археомагнітного датування зразків з археологічних розкопок ще донедавна активно застосовувалася програма RenDate (Lanos 2007; Lanos, Dufresne 2009), на момент же написання статті перевага віддається програмному додатку Matlab tool for archaeomagnetic dating (Pavón-Carrasco et al. 2011), що дає можливість як окремо проаналізувати дані по схиленню, нахиленню та напруженості магнітного поля, так і їх поєднання, а також візуалізувати результати у вигляді частотних графіків (рис. 1). Бази даних додатку наразі не включають окрему регіональну шкалу для Східної Європи, дозволяючи використовувати для даного регіону лише глобальні моделі SHA.DIF.14K, ARCH3K.1, CALS3K.3, SED3K.1.

За визначенням авторів додатку, для території Західної та Центральної Європи (у діапазоні довготи 15°W — 30°E) найкраще узгодження з регіональними шкалами демонструє модель SCHA.DIF.3K, у якій за основу взято найбільш розроблену з європейських археомагнітних шкал — французьку. Деяко ширша база ARCH3K.1 з додатком вимірів вулканічних зразків краще проявляє себе для території Азії, а модель CALS3K.3, яка, окрім археологічних та вулканічних, включає в себе також виміри донних відкладень озер, найбільш стабільно проявляє себе при порівнянні світових даних з різних континентів. База моделі SED3K.1 включає палеомагнітні виміри донних відкладень і на археологічному матеріалі дає найбільшу похибку з усіх чотирьох (Donadini, Korte, Constable 2009; Korte, Donadini, Constable 2009; Pavón-Carrasco et al. 2011, p. 410—417). Глобальна модель SHA.DIF.14K поєднує археологічні й вулканічні зразки та демонструє результати моделювання, дуже близькі до SCHA.DIF.3K і ARCH3K.1 (Pavón-Carrasco et al. 2014, p. 98—108).

Використання сферичних гармонічних моделей в археомагнітному датуванні не враховує регіональної та вузьколокальної специфіки зразків, а тому має швидше характер прогнозу, а не точного визначення. Втім, постійне оновлення баз даних та синтезних моделей дозволяє поступово корегувати з часом дані старих вимірів без здійснення нових контрольних замірів, що для археології, де взяття повторних зразків з тих же об'єктів найчастіше проблематичне або й зовсім неможливе, є надзвичайно корисним моментом. Незалежна перевірка точності моделі SCHA.DIF.3K для періодів інструментальних спостережень за варіаціями магнітного поля Землі у Європі (Le Goff, Gallet 2017) продемонструвала загалом високий показник збігів для проміжку 1540—1754 pp. Але

раніше від 1675 р. помітні й деякі розходження, зокрема у кривій магнітного нахилення, що, вірогідно, пояснюється неврахуванням недипольних моментів в моделі GUFM1, покладеній в її основу.

Втім, застосування моделювання відіграє велику роль для проміжків, для яких відчувається брак датованих археологічних зразків, тоді як для відрізків, добре забезпечених зразками, першочергову роль грає точність їх археологічного датування.

Європейські археологічні матеріали доби розвинутого та пізнього середньовіччя відносно добре хронологізовані завдяки широкому поширенню монетного чекану й складній стратиграфії міст. Проте при відліку вниз, починаючи з ранньосередньовічного періоду 600—900 pp., розробниками Matlab tool for archaeomagnetic dating відзначено як меншу кількість самих зразків, вивчених археомагнітним методом, так і проблему їх «широких» археологічних датувань (як правило, в рамках двох століть) (Pavón-Carrasco et al. 2011, p. 417—418). Додамо, що форма запису в базах даних «широкого» датування археологічних зразків (наприклад, «VIII ст.» = 750 ± 50 ; «VII—VIII ст.» = 700 ± 100 і т. д.) призводить на практиці ще до однієї проблеми при зворотньому завданні датування археологічних зразків археомагнітним методом — групування піків частотних графіків на позначках часових відрізків з періодичністю в 50—100 років, що не відповідає реальній позиції дати зразка на часовій шкалі. Іншими словами, точність календарних археомагнітних визначень для періоду 600—900 pp. падає, і тому висновок про коректність використання баз SHA.DIF.14K, ARCH3K.1, CALS3K.3 для зразків з об'єктів, що виникли після 900 р., не є автоматичною підставою довіри до датування об'єктів ранішого часу.

Досвід калібрування археомагнітних дат для об'єктів з території України періоду 600—900 pp. має будуватися на відносно добре датованих комплексах, для яких виключені геологічний фактор та фактор регіональних магнітних аномалій. Незважаючи на презентабельну вибірку археомагнітних дат, таким критеріям насправді слабо відповідають комплекси поселень Рашків I та Рашків III, практично позбавлених надійних альтернативних абсолютних реперів, і розташованих в зоні слабкої магнітної аномалії (з сучасним відхиленням магнітного схилення від очікуваного моделюванням до $+1^\circ$) (Орлюк та ін. 2015, рис. 1; 2). Серед ранньосередньовічних слов'янських об'єктів з каталогу О. М. Русакова та Г. Ф. Загнія (1977) значно краще вимогам до контрольних комплексів відповідають об'єкти з польовими шифрами № 144 та 145 — стратиграфічно послідовні житла 1 та 2 з розкопок 1972 р. О. В. Сухобокова на поселенні Ходосівка-Козаків яр. Їх важливість додатково підкреслюється належніс-

ттю поселення до кола пам'яток волинцевської культури, оскільки перевірка археомагнітних дат комплексів Ходосівського поселення дозволяє одночасно увести їх в єдину схему абсолютної хронології зі слов'янськими поселеннями Дніпровського Правобережжя.

ХАРАКТЕРИСТИКА КОНТРОЛЬНИХ КОМПЛЕКСІВ

Поселення в ур. «Козаків яр» біля с. Ходосівка Києво-Святошинського р-ну відкрите Р. С. Орловим в 1968 р. і обстежувалося шурфуванням в 1969 та 1970 рр.; частково досліджено залишки 8 жител та кількох господарчих ям (Орлов 1970; 1972а; 1972б). У 1972 р. розкопки на цій же ділянці були продовжені О. В. Сухобоковим (Круц, Кубышев, Сухобоков 1973; Сухобоков 1977), а північніше невеликі розкопки здійснила Л. М. Рутківська, яка атрибутувала відкриті нею об'єкти як кремаційний «ранньослов'янський могильник» (Рутковская 1973). Значні за площею розкопки в зоні руйнування поселення ярами, а також на північний захід від неї, вздовж новопрокладеної дороги, в 1985—1989 рр. здійснила В. О. Петрашенко (Петрашенко 1989; 1997). У 1996 р. шурфування у східній частині селища знову провели Р. М. Осадчий та О. В. Філюк (Осадчий, Філюк 1997). Зона поселення неодноразово обстежувалася розвідками (див.: Петрашенко, Козюба 1993, с. 16—18; Готун 2011; Готун, Горбаненко 2016, с. 153—156), зокрема, найбільшу площу шурфування було охоплено в 2013 р. експедицією І. А. Готуна (Готун та ін. 2014).

За першими здобутими матеріалами Р. С. Орлов датував поселення VII—VIII ст. Комплекс з волинцевським гончарним посудом дослідник відніс до VIII ст., а до раннього горизонту VII ст. — житло 3/1969 лише з ліпним посудом у заповненні (Орлов 1972а, с. 240—241; 1972б, с. 103—105). Л. М. Рутківська віднесла розкриті нею комплекси до кінця VII — початку VIII ст. (Рутковская 1973, с. 329). Проаналізувавши аналогії знахідкам з розкопок 1972 р., О. В. Сухобоков датував поселення другою половиною VII — початком IX ст., виділивши в якості раннього маркера VI—VII ст. залізну трапецієподібну пряжку з житла 2/1972 (Сухобоков 1977, с. 64). О. О. Щеглова, розглянувши окремо знахідки салтівського кола з волинцевських поселень, у т. ч. з Ходосівки, зауважила ширший діапазон побутування трапецієподібних пряжок, який охоплює VIII—IX ст. На її думку, час появи волинцевських пам'яток у Подніпров'ї пізніший за період побутування прикрас стилю Харівського скарбу і приходить на другу половину VIII ст., а верхньою межею дослідниця визначила початок IX ст. (Щеглова 1987, с. 81—83). В. О. Петрашенко, додавши до розгляду матеріали з розкопок Ходосівського поселення 1985—1989 рр., також

виключила з часового діапазону існування поселення VII ст., а верхню межу обмежила початком чи серединою IX ст. (Петрашенко 1989, с. 32—43; 1992, с. 86—88). Уточнення хронології побутування салтівських поясних наборів дозволило автору і О. В. Сухобокову синхронізувати знахідки салтівського кола з комплексів Ходосівки з горизонтом II салтівської КІС (~790—835 рр.), а верхню межу волинцевської культури датувати в рамках першої третини IX ст. (Комар, Сухобоков 2004, с. 166).

Методами природничих наук датовані лише три об'єкти Ходосівського поселення. Для «могили 1» з розкопок Л. М. Рутковської 1972 р. отримана некалібрована радіокарбонна дата, представлена в публікації як «680 р. н. е.» (Телегин, Соботович, Ковалюх 1978, с. 60). Археомагнітне датування для двох печей з розкопок О. В. Сухобокова проведено Г. Ф. Загнієм та О. М. Русаковим. Отримані дати — «VIII ст.» та «VI ст.» відповідно, означали відносну позицію житла 2/1972 навіть раніше від гончарних горнів Канцирського центру (Русаков, Загний 1977, таблиця; Загний, Русаков 1982, с. 124—125). За виключенням Л. М. Рутковської, яка в звіті про розкопки послалася на радіокарбонну дату «середина VIII ст. ± 50 років» (Рутковская 1972, с. 4) і відтворила уточнену дату в публікації («кінець VII — початок VIII ст.»,) (Рутковская 1973, с. 329), інших спроб залучити до датування Ходосівського поселення і волинцевської культури у цілому даних природничих методів датування не було. Найімовірніше, це пояснювалося невідповідністю двох «надто ранніх» археомагнітної та радіокарбонної дат уявленням археологів про відносне та абсолютне місце ходосівських комплексів у системі еволюції ранньослов'янських культур. І, на відміну від випадку з археомагнітними датами трьох жител з Сахнівки (Приходнюк 1976, с. 117; 1980, с. 71), ні в кого так і не виникло спокуси таким же чином побудувати альтернативну концепцію розвитку волинцевської культури у VI—VII ст.

Матеріали розкопок О. В. Сухобокова 1972 р. видані дослідником майже у повному обсязі (Сухобоков 1977, с. 54—64), проте для хронологічного аналізу їх слід розглянути через призму стратиграфії та планіграфії на базі польової документації з Наукового архіву (Сухобоков 1973) та колекції знахідок з Наукових фондів Інституту археології НАН України.

На площі розкопу 1/1972, що охоплював порізану ярами ділянку поселення розмірами 26 × 16 м, досліджено дві житлові споруди, одна з яких частково перекривала іншу, а також 12 господарчих ям, одна з яких знаходилася в межах житла 1 і тому не отримала самостійного номера (рис. 2: 1, 2). Розкоп прив'язувався до шурфа Р. С. Орлова попередніх років, повторно розкриваючи піч, зруйновану яром, тому відкриті два житла початково продовжува-

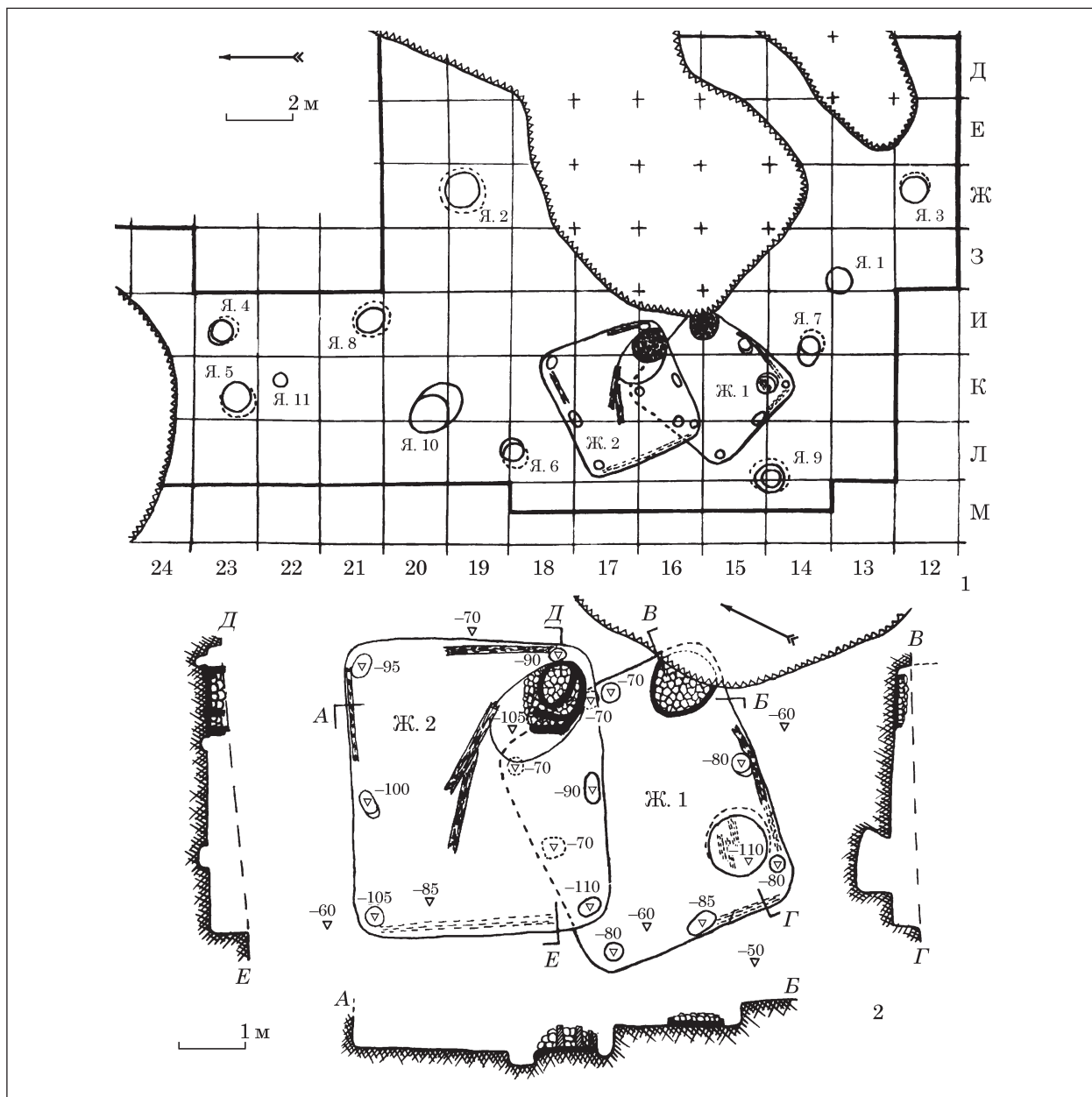

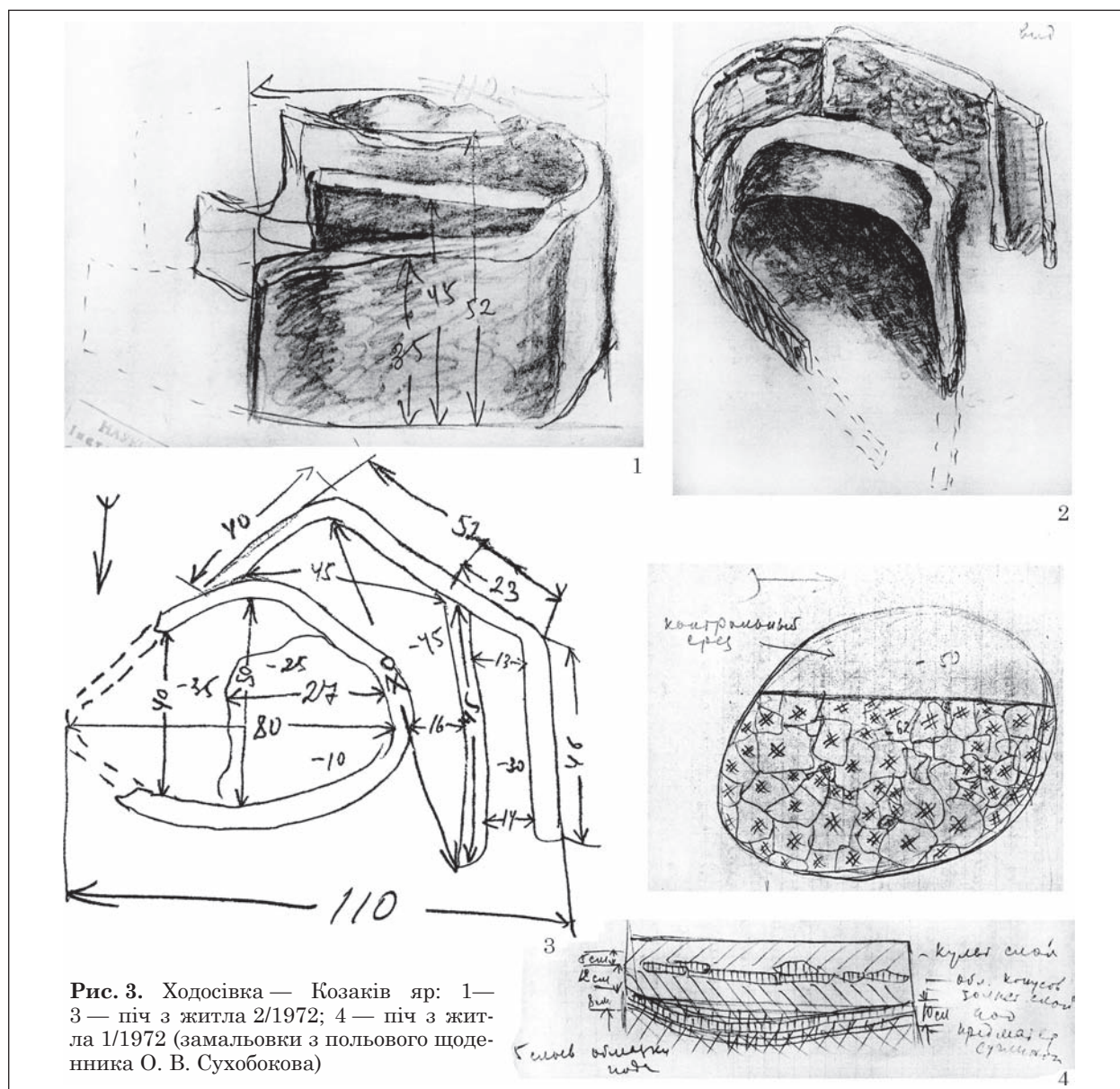
Рис. 2. Ходосівка — Козаків яр: 1 — план об'єктів розкопу 1/1972 ; 2 — плани та розрізи жител 1 і 2 1972 р.
(за Сухобоків 1973)

ли нумерацію Р. С. Орлова (№ 9 і 10), і саме вона відображена у звіті та польових шифрах матеріалів. Очевидно, лише на стадії підготовки публікації О. В. Сухобоков дізнався про розкопки Р. С. Орлова 1970 р. (звіт про них не надійшов до Наукового архіву Інституту археології НАН України) і, щоб уникнути непорозумінь при ідентифікації, змінив нумерацію на «житло 1» та «житло 2» (1972 р.).¹ Слід зазначити також, що частина фрагментів посуду

1. Точна ідентифікація розкопу Р. С. Орлова через відсутність польової документації 1970 р. ускладнена і має бути предметом окремого розгляду. Попередній висновок — мова йде про розкоп VII, в рамках якого розкриті дві печі, що дістали номери «житла 7 та 8».

та предметів з заповнення житла 2/1972 мають польовий шифр «ж. 9», оскільки до певного моменту розкопок плями заповнень двох жител не розрізнялися і сприймалися як один об'єкт; ця плутанина на етапі шифрування частково перейшла у польовий опис, звіт і публікацію. У даній роботі належність матеріалів до певних об'єктів вивірено за сіткою квадратів і глибинами, індивідуальні знахідки — за щоденником і польовим планом, відтак склад комплексів довелося уточнити порівняно з першою публікацією (Сухобоков 1977).

Житло 1/1972 перекривало житло 2 північно-західним кутом. Перепад глибин між долівками котлованів двох об'єктів складав 0,25—0,35 м; розбіжності між осями — до 25° (рис. 2: 2). Пізніша стратиграфічна позиція житла 1

визначається посипкою його дна піском «іржаво-бурого» кольору (товщина 1,5—3 см), що перекривала заповнення житла 2. Яма в південно-західному куті житла 1, відповідно до щоденника, навпаки, фіксувалася завдяки округлій плямі заповнення на фоні піщаної підсипки. На дні ями виявлено тонкий прошарок тліну від дерев'яних плах, за припущенням О. В. Сухобокова, від перекриття житла (Сухобоков 1977, с. 55). Однак подібних решток не простежено в інших частинах житла 1, що змушує відмовитися від такого пояснення. Належність ями до інтер'єру житла 1 залишається під питанням, не виключено, що це пізніший об'єкт, який перерізав житло.

Обидві житлові споруди близьких розмірів (4,1 × 3,95 м та 4,18 × 3,95 м відповідно), проте житло 2 відрізняється відсутністю стовпових ямок по центру вздовж коротких сторін котловану (рис. 2: 2). Найбільші розбіжності спос-

терігаємо в конструкції печей. Напівзруйнована яром та розкопом Р. С. Орлова піч з житла 1 зафіксована в 1972 р. лише на рівні овального поду з розвалом глиняних «конусів» (вальків). Розрізом зафіксовано, що черинь мала 5 прошарків підмазки, використовуючись тривалий час (рис. 3: 4). Глинобитна піч з житла 2 (рис. 3: 1—3; 4: 1, 2) значно складнішої конструкції: двокамерна в плані, перекрита жаровнею. Рештки перекриття залишилися *in situ* на першій камері та у проваленому вигляді в другій камері. У звіті О. В. Сухобоков (1973, с. 7) зазначав: «Початкове враження було таким, що її можна було прийняти за прототип пізніших гончарних печей з «козлом» у центральній частині та периферійними продухами». На одному з фото справді видно принаймні один круглий продух у перегородці (рис. 4: 2). Піч такої конструкції можна було використовувати для обпалу малих партій посуду, копчення риби, м'яса,

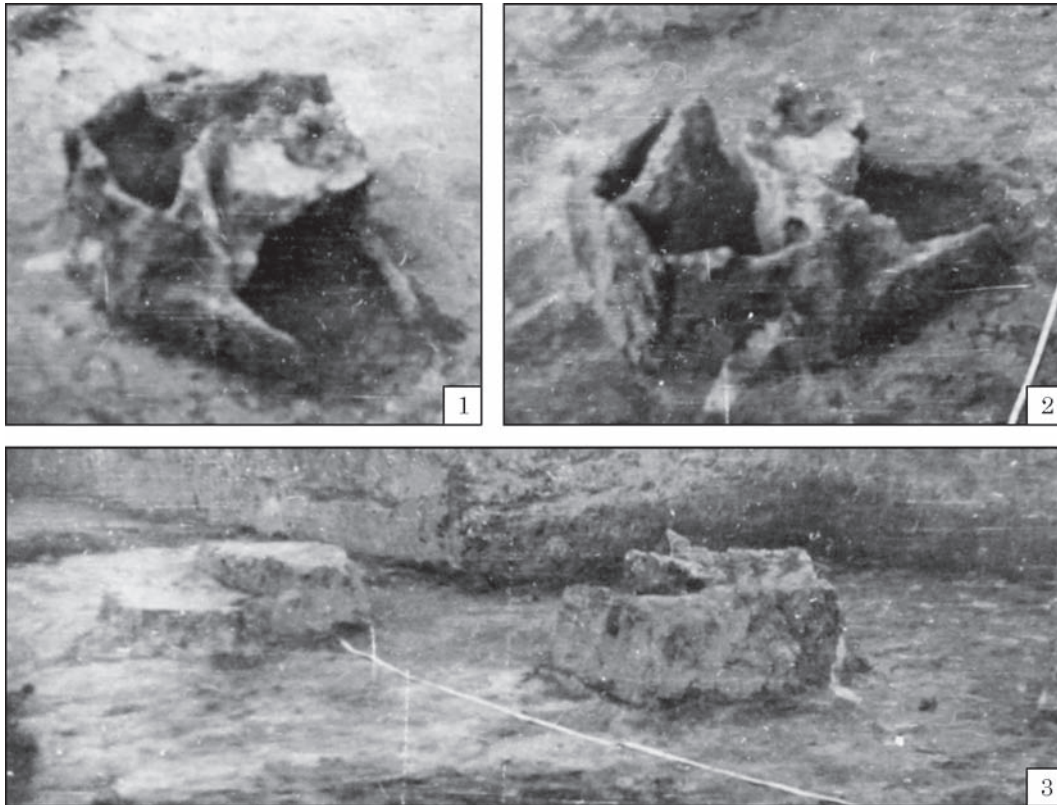

Рис. 4. Ходосівка — Козаків яр: 1, 2 — піч з житла 2/1972; 3 — поди печей з житла 1 і 2 1972 р. (за Сухобоков 1973)

сушки грибів тощо. У будь-якому випадку, мова йде про атипову опалювальну споруду, що поєднувала побутові і виробничі функції. Власне горни на Ходосівському поселенні дослідила В. О. Петрашенко на ділянці північніше, і вони суттєво відрізняються за конструкцією (Петрашенко 1997, с. 14).

Залишки дерев'яних конструкцій у житлі 2 переважно обгорілі (за виключенням тліну під ПдЗх стінкою) — споруда явно згоріла. У житлі 1 картина протилежна — тлін простежено на дні стовпових ямок під південно-західною та південно-східною стінками, проте частина плахи під південно-східною стінкою все ж обвуглена, можливо, внаслідок розкладання вогнища в уже закинутому котловані житла. У господарських ямах дію вогню на стінках і попіл з вугликами простежено лише в ямі 9 (рис. 7: 8), на дні якої знайдено тесло-мотичку — ще одне свідчення екстраординарності події. Ями 1—3, 6—10 (рис. 7: 1—5, 8—10) розташовуються лініями у системі прямокутника зі сторонами, паралельними осям стін житла 1 (рис. 2: 1), найімовірніше, окреслюючи межі садиби. Непрямою ілюстрацією даного припущення є два фрагменти мископодібного горщика (рис. 8: 1), один з яких знайдений у заповненні ями 1, а інший — у кв. II / 20, поруч з ямою 8; можливо, частиною одного гончарного горщика є також два фрагменти з верхніх шарів заповнення ям 1 та 10 (рис. 8: 2, 3). За межами реконструйованого прямокутника опинилася яма 9,

пов'язана за часом загибелі з житлом 2. Окремою групою розташовані ями 4, 5, 11 (рис. 7: 6, 7), їх належність до комплексу садиб жител 1 чи 2 не встановлена.

Стратиграфічна послідовність знахідок із шарів і об'єктів загалом корелюються з глибиною. З часом завершення функціонування печі в житлі 2 (перший будівельний горизонт) пов'язані знахідки з передпічної ями та дна житла 2: неповний розвал ліпного горщика (рис. 5: 18), кістяна проколка (рис. 9: 12) та дві скляні намистини (рис. 10: 3, 5). Наступне за часом заповнення котловану житло 2, колекція з якого складається з фрагментів ліпних горщиків (рис. 5: 8, 13, 15—17) та сковорідки (рис. 5: 15), гончарних посудин з лощенням і декором (рис. 5: 7, 10, 11) або без них (рис. 5: 9), фрагмента грубого гончарного горщика з декором візніми лініями і насічками по вінчику (рис. 5: 12). За виключенням ранньогончарного фрагмента, решта посудин належать до характерних форм волинцевської культури.

Другий будівельний горизонт та час припинення функціонування печі житла 1 позначають знахідки двох розвалів ліпних горщиків з дна житла поруч з піччю. Обидва горщики були досить кустарно реконструйовані гіпсуванням, внаслідок чого мають асиметричну форму (рис. 6: 11, 13, 14), на сьогодні догіпсовка одного пошкоджена (рис. 6: 14). Менший горщик з насічками на вінцях після реставрації нагадує незграбну дитячу спробу ліплення; при рекон-

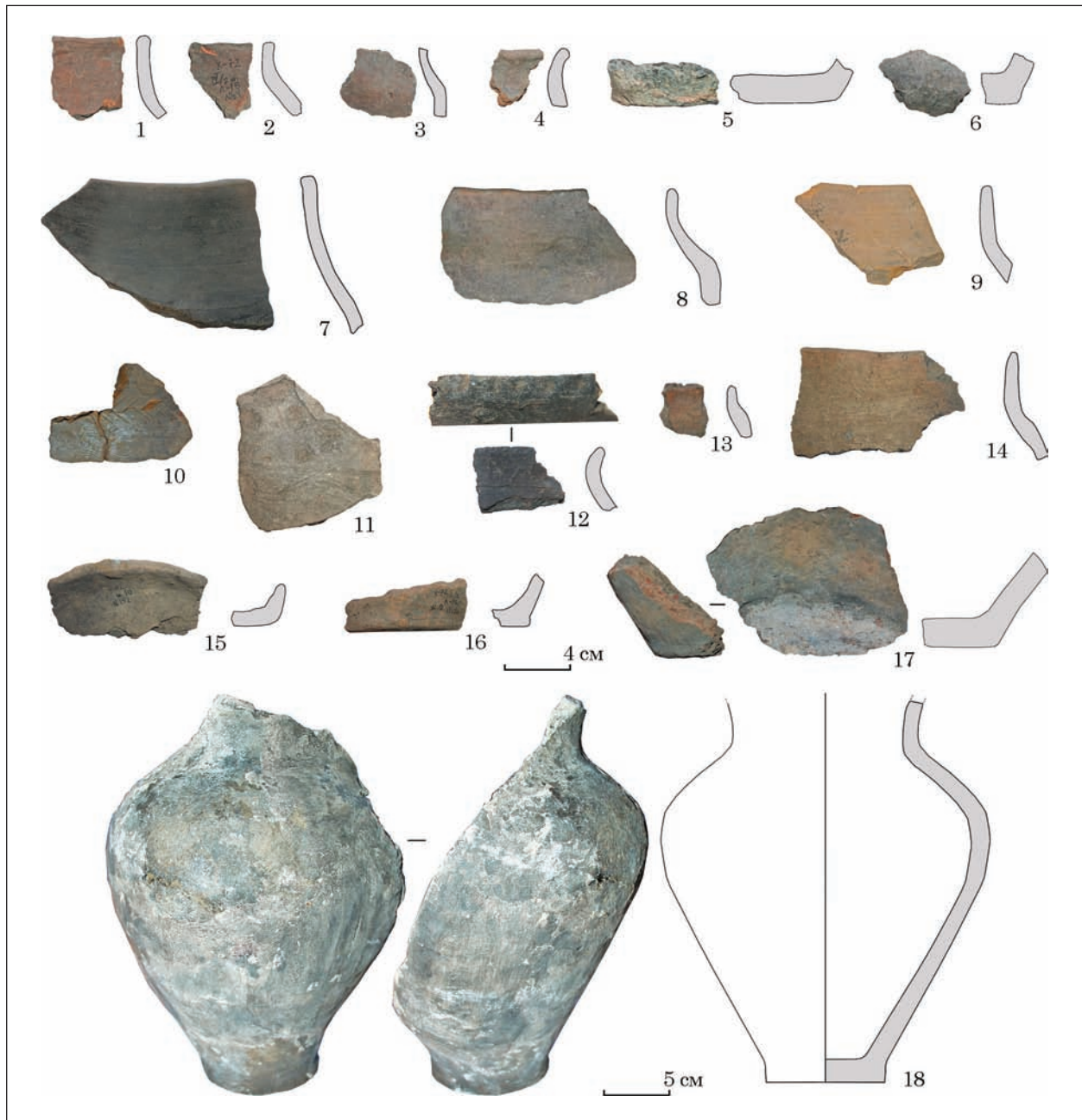

Рис. 5. Ходосівка — Козаків яр, фрагменти ліпного й гончарного посуду з житла 2/1972: 1—6 — культурний шар над котлованом; 7—17 — заповнення котловану; 18 — передпічна яма

трукції ж за «лекальними» діаметрами дна та вінець його пропорції трошки інакші (рис. 6: 12). Ціла серія маленьких посудин походить з поселення Луг I, у т. ч. схожих форм (Березовець 1963, рис. 19: 1, 4, 7). За наявними фрагментами точна висота і профіль більшого горщика не реконструюються, переважна його частина нині — це догіпсовка; ускладнене навіть визначення товщини стінок (рис. 6: 15). З заповнення котловану житла 2 профілюючих частин посуду відібрано до колекції небагато — фрагменти донець ліпного посуду (рис. 6: 8, 10); вінець ліпного посуду без декору (рис. 6: 4, 7, 9) та фрагмент з декором глибокими пальцевими защипами (рис. 6: 3); фрагмент грубої гончар-

ної посудини з врізним хвилястим і лінійним декором та насічками по вінчику (рис. 6: 5).

Кістяна проколка (рис. 9: 11), біконічне пряслице (рис. 9: 8) і мозаїчна намистина (рис. 10: 1), за щоденником, знайдені у «передпічній ямі» житла 1, проте такого заглиблення немає на плані житла; на польовому плані ці знахідки просто позначені на північний захід від печі. Залізна трапецієподібна пряжка (рис. 9: 5), за польовою документацією, знайдена у західній стовповій ямці житла 1, а фрагмент срібної бляшки (рис. 10: 16) — у середній стовповій ямці південної стінки житла 1. Ні у щоденнику, ні на плані немає згадок про бронзову сережку (рис. 10: 18), місце знахідки якої («поблизу

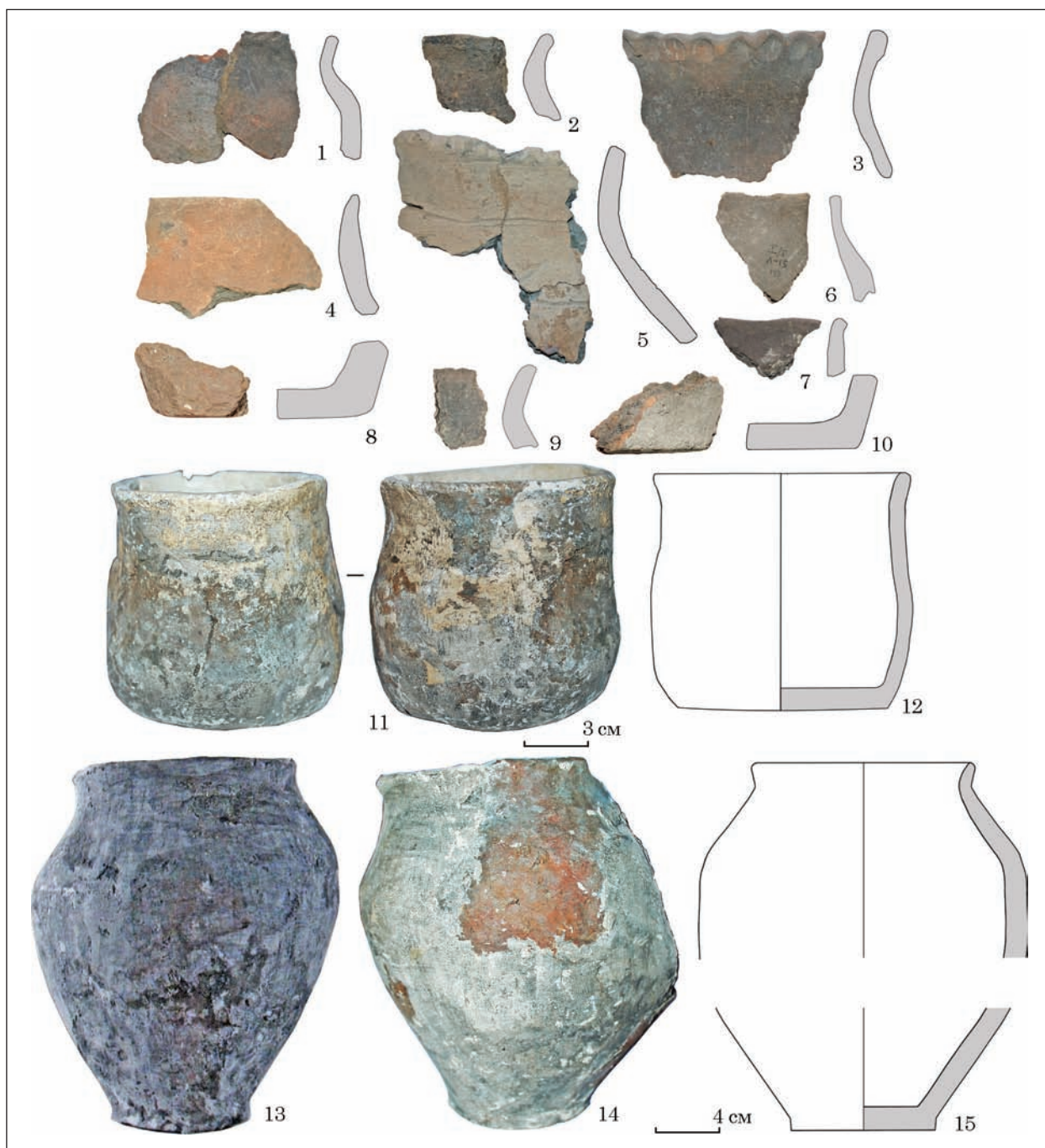

Рис. 6. Ходосівка — Козаків яр, ліпний і гончарний посуд з житла 1/1972: 1, 2, 6 — культурний шар над котлованом; 3—5, 7—10 — заповнення котловану; 12—15 — дно житла (13 — за Сухобоков 1973)

краю ями на підлозі житла) вказано лише у публікації разом з неточними даними про місця знахідок ряду інших предметів (Сухобоков 1977, с. 56). Можливо, серезка походила з відвалу фінального етапу вибірки заповнення житла 1 і була знайдена вже після завершення щоденника під час повторного приїзду для взяття археомагнітних проб з печі житла 2.

Знахідки з культурного шару над заповненням житла 2 представлені дрібними уламками волинцевських ліпних посудин (рис. 5: 1—6), а серед уламків з квадратів над житлом 1 (рис. 6: 1, 2, 6) один з горщиків належить до характер-

них роменських форм з косими вдавленнями по вінчику (рис. 6: 1). Зауважимо, що на кв. II / 15—17 мав приходитися розкоп VII 1970 р. Р. С. Орлова; частина знахідок з об'єктів і шару увійшла в його публікацію (Орлов 1972б, рис. 6: 3). За щоденником О. В. Сухобокова, над пічкою житла 1 (тобто в засипці розкопу Р. С. Орлова у перевідкладеному стані) знайдені залізний ніж (рис. 9: 1) та уламок глиняного прясельця (рис. 9: 10). Також у кв. II—К / 16—17 відзначено «завал кісток» — найвірогідніше, скинуті на дно розкопу VII кістки з культурного шару та заповнення об'єктів.

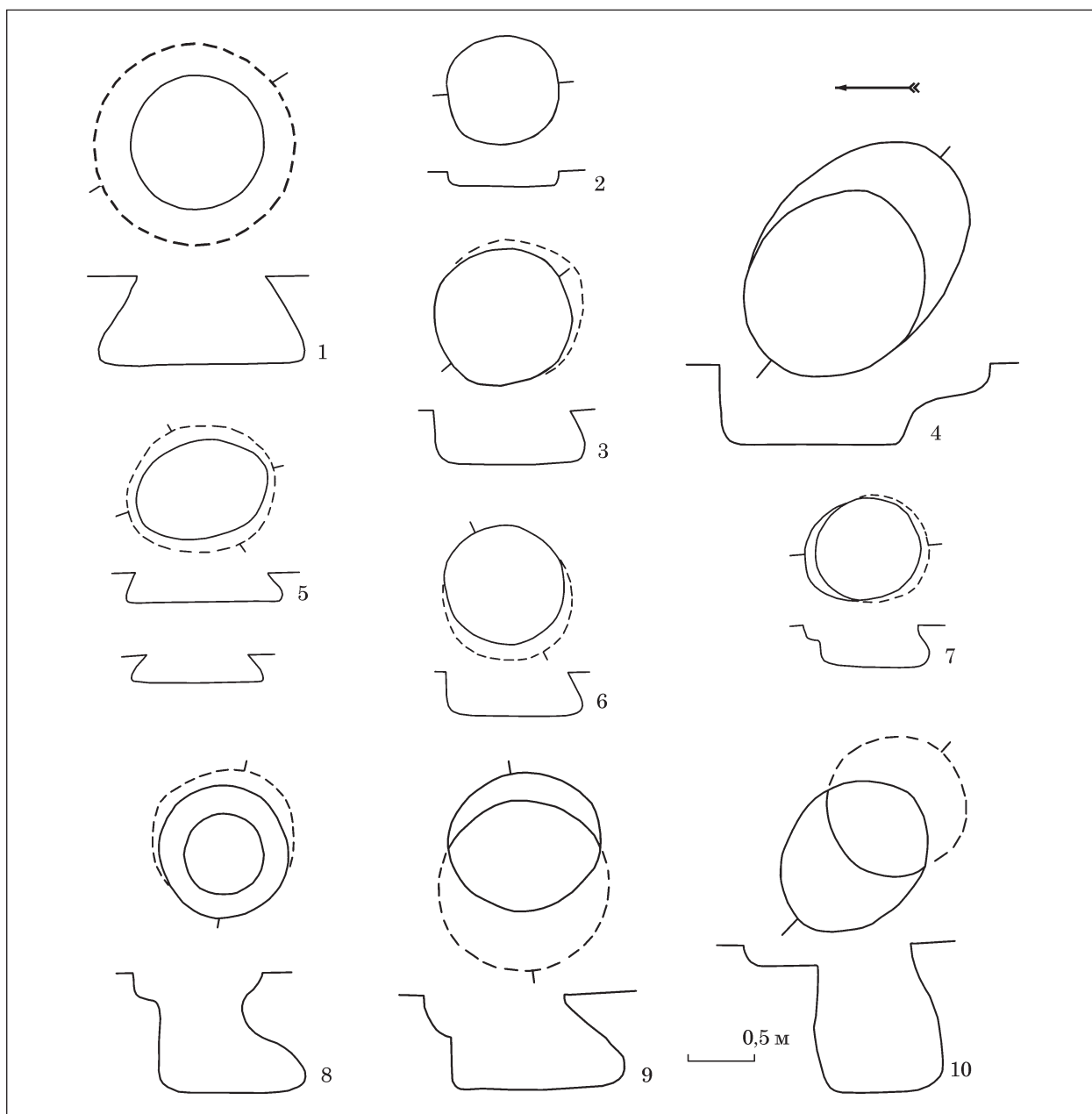

Рис. 7. Ходосівка — Козаків яр, плани й розрізи господарчих ям з розкопу 1/1972: 1 — № 2; 2 — № 1; 3 — № 3; 4 — № 10; 5 — № 8; 6 — № 5; 7 — № 4; 8 — № 9; 9 — № 6; 10 — № 7 (за Сухобоков 1973)

Керамічний матеріал з ям у колекції представлений для ями 1 (рис. 2: 1, 2) та ями 10 (рис. 8: 3—6) у вигляді фрагментів ліпного (рис. 8: 1, 4—6) й гончарного (рис. 8: 2, 3) посуду волинцевської культури. З ями 2 походять бронзова і срібна поясні бляшки (рис. 10: 15, 17); з ями 3 — половинка глиняного прясельця (рис. 9: 6); з ями 6 — уламок залізного інструмента (рис. 9: 3); з ями 7 — обламаний бронзовий бубонець (рис. 10: 19); з ями 9 — залізне тесло-мотичка (рис. 9: 2); з ями 10 — уламок кістяної проколки (рис. 9: 13). Яма 6 примітна також великою кількістю кісток тварин у заповненні; в ямі 8 не було слов'янської кераміки, однак присутні залізний шлак та шматки залістистого піщаника, що виключає її раннє датування.

АРХЕОЛОГІЧНА ДАТА КОМПЛЕКСІВ

За металевими прикрасами салтівського культурного кола ями 2 та 7 об'єднуються з житлом 1, підтверджуючи їх належність до одного будівельного горизонту. Найвужчу дату має поясна бляшка з ями 2 (рис. 10: 15), форми, характерної для поясних деталей горизонту II салтівської КІС (Комар 1999, табл. 4; Комар 2011, рис. 13), хоча схематизований (згладжений) декор зустрічається і в комплексах горизонту III. Стиль декору бляшки з житла 1 (рис. 10: 16) (з серцеподібною формою листя чи бутонів) початково відносився нами до часу горизонту III (Комар 1999, табл. 4). Т. І. Макаро-

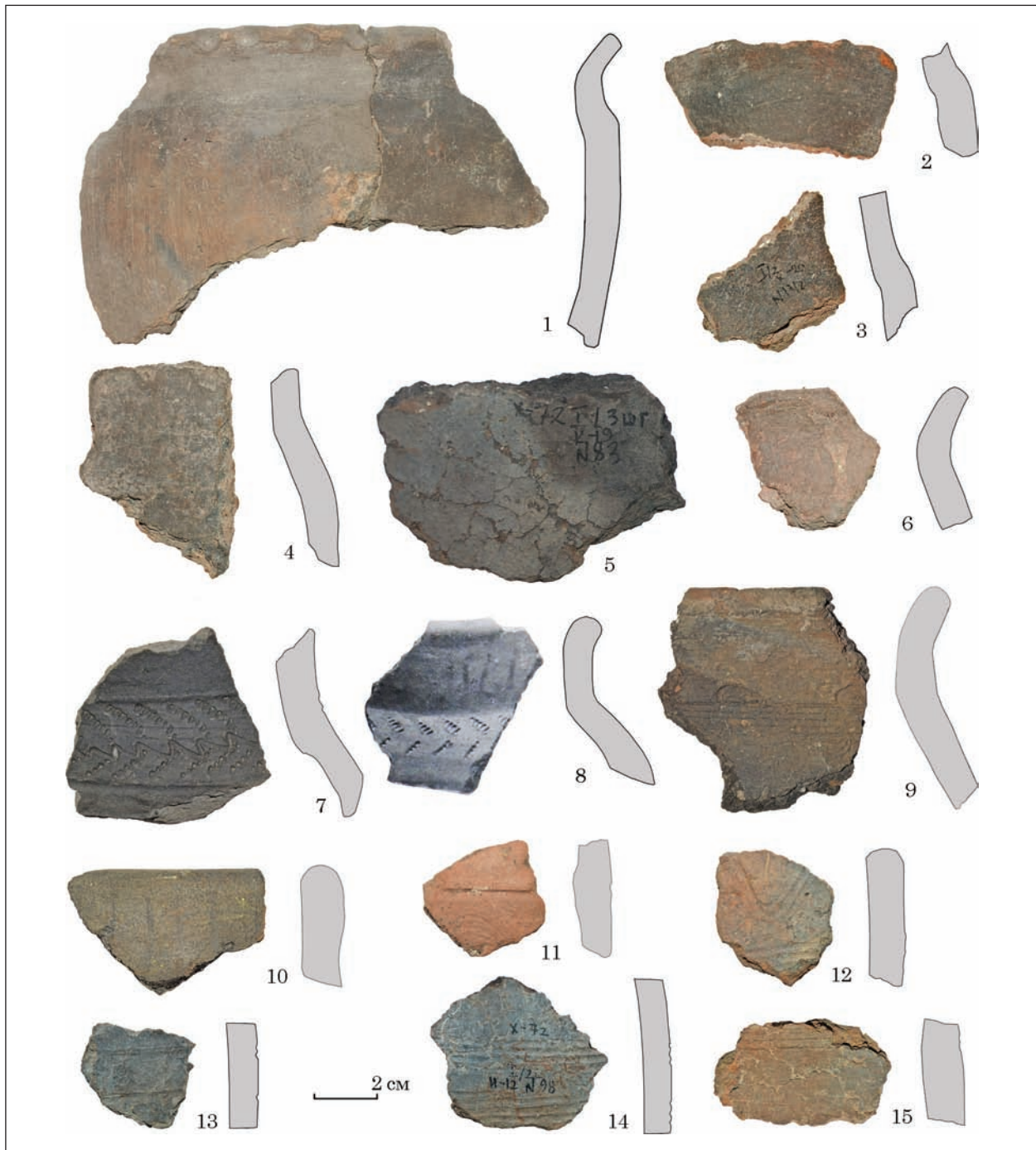

Рис. 8. Ходосівка — Козаків яр, фрагменти ліпного й гончарного посуду: 1, 2 — яма 1; 3—6 — яма 10; 7—15 — культурний шар і підйомний матеріал (8 — за Сухобоков 1973)

ва і С. О. Плетньова за матеріалами Дмитрівського могильника, навпаки, об'єднали його в одну групу з поясними деталями горизонту II (Макарова, Плетнёва 2002, рис. 1: 4, 6, 25). Н. О. Фоякова поділила художні особливості оформлення поясних деталей такого стилю більш дрібно, вважаючи, що він займає самостійне хронологічне місце в межах двох етапів між домінуючими стилями горизонтів II та III (стадії 2—3 етапу I і етап II) (Фоякова 1986, рис. 4; 2010, рис. 25). Питання заслуговує окремого детального розгляду, однак відзначимо,

що перевірка частоти поєднання серцевидної форми бутонів на салтівських прикрасах з достовірними маркерами горизонтів II та III схиляє до побутування стилю переважно на етапі горизонту II (з ремінісценціями і пізніше), а не в якості перехідного етапу до горизонту III (Комар 2011, рис. 13), підтверджуючи тим самим позицію Т. І. Макарової і С. О. Плетньової.

У якості поясної могла використовуватися залізна пряжка з житла 1 (рис. 9: 5), хоча вона вирізняється пропорційно більшою довжиною навіть на тлі салтівських аналогій, значна

Рис. 9. Ходосівка — Козаків яр, знаряддя праці і деталі зброї: 1, 5, 10, 11 — житло 1/1972; 2 — яма 9/1972; 3 — яма 6/1972; 4 — культурний шар; 6 — яма 3/1972; 7 — 7, 9 — житло 2/1969; 8, 12 — житло 2/1972; 13 — яма 10/1972; 14 — житло 8/1970 (1—6, 8, 10—13 — за Сухобоков 1973; 1977)

частина яких мали бути збрійними (Саханев 1914, табл. IV: 3, 4; Плетнёва 1989, рис. 56; Власкин, Ильюков 1990, рис. 6: 8; Аксёнов, Михеев 2006, рис. 53: 16). У датованих комплексах Подніпров'я і Північного Причорномор'я пряжки таких пропорцій не відомі раніше від ранньосалтівського часу. Ранішу дату (VII—VIII ст.) допускає пряжка з культурного шару Ходосівського поселення (рис. 10: 21), розміри якої краще відповідають призначенню як поясної (пор.: Комар 2006, рис. 47: 11, 12, 14).

Сережка з житла 1 (рис. 10: 18) є литою імітацією салтівських з рухомою підвіскою, при-

крашеною двома намистинами і металевою зрізаноконічною трубкою між ними. Сам прототип у різних варіантах побутовував щонайменше з початку VIII ст., однак литі версії не траплялися у достовірно ранньосалтівському контексті. У могильнику Старий Салтів вони присутні вже у катакомбах горизонтів I/II і II (Аксёнов 1999, рис. 4: 34, 40), а у Дмитрівському могильнику знайдені в катакомбах горизонту II і пізніших (Плетнёва 1989, рис. 57: 5). До кола специфічно аланських прикрас належить половина браслета з потовщенням на кінцях у вигляді «змійних голівок» (рис. 10: 25) з жит-

Рис. 10. Ходосівка — Козаків яр, особисті прикраси та деталі ременів: 1, 16, 18 — житло 1/1972 (за Сухобоков 1973; 1977); 2 — сп. 4/1988 (за Петрашенко 1989); 3, 5 — житло 2/1972 (за Сухобоков 1973; 1977); 4, 7, 8, 12—14, 20—22, 28 — культурний шар (за Петрашенко 1986; 1989; 1997; Петрашенко, Виноградская, Тригубова 1990; Готун та ін. 2014); 6, 26 — житло 2/1969; 9 — житло 12/1989 (за Петрашенко, Виноградская, Тригубова 1990); 10, 24 — яма 29/1988 (за Петрашенко 1989); 11 — житло 8/1988 (за Петрашенко 1989); 15, 17 — яма 2/1972 (за Сухобоков 1973; 1977); 19 — яма 7/1972 (за Сухобоков 1973; 1977); 23 — житло 2/1985 (за Петрашенко 1997); 25 — житло 4/1985 (за Петрашенко 1997); 27 — житло 1/1985 (за Петрашенко 1986; 1997)

ла 4/1985 (Петрашенко 1997, рис. 4: 5), пізні дєривати яких використовувалися ще на етапах салтівських горизонтів I—II (Каминский 1984, рис. 7: 10, 11; Савченко 1986, рис. 6: 17). Не раніше від горизонту I/II з'являються гудзики

чи бубонці з масивним литим вушком (рис. 10: 19), представлені також у скарбі з Битицького городища (Сухобоков, Вознесенская, Приймак 1989, рис. 5: 2, 3). Перстень з культурного шару Ходосівки (рис. 10: 20) (Готун та ін. 2014, рис. 1:

1) належить до типу, що побутував у салтівського населення з горизонту II (Плетнёва 1989, рис. 61: 2). Аналогічні литі сережки, персні і бубонці салтівських типів використовувалися і пізніше роменським населенням Лівобережжя, як про це свідчать комплекси прикрас Івахниківського скарбу та скарбів і шару з Новотроїцького городища (Ляпушкин 1958, рис. 58: 2; табл. ХСІ; ХСІІ: 5; Комар 2017b, рис. 3: 6—9).

Іншим прикладом салтівського впливу є набір намистин з Ходосівського поселення. Циліндрична мозаїчна намистина з житла 1, декорована «вічками» з вписаними хрестами (рис. 10: 1) — рідкісний варіант, схожі намистини у одиничних екземплярах відомі у Дмитрівському та Верхньосалтівському могильниках у контексті IX ст. (Плетнёва 1989, рис. 65: 52; Ковалевская 2000, МЕР 275, 276; с. 81). Поширеніші салтівські типи мозаїчних намистин у Ходосівці походять зі споруди 4/1988 (Петрашенко 1989, рис. 28: 6) і культурного шару (Петрашенко, Виноградская, Тригубова 1990, рис. 20: 15) (рис. 10: 2, 7). Асиметричні блакитні підпризматичні або підкубічні намистини з напівпрозорого скла, утворені нарізкою тянutoї трубочки і притисканням сторін щипцями, окрім житла 2/1972 (рис. 10: 5), представлені в Ходосівці в житлі 2/1969 (рис. 10: 6), житлі 12/1989 (рис. 10: 9), ямі 29/1988 (рис. 10: 10) та культурному шарі (рис. 10: 14). Цей тип використовувався у VII—IX ст., досягаючи найбільшої концентрації у комплексах Криму і Північного Кавказу в VIII ст. (Ковалевская 2000, МЕР 116; с. 20—21). Близький ареал поширення та побутування також у сферичних та сфероїдних намистин з блакитного скла (Ковалевская 2000, МЕР 94; с. 8—9) — продукції тієї ж «майстерні», представленої у Ходосівці знахідками з житла 8/1988 та культурного шару (рис. 10: 11—13).

Лише одна багаточастинна намистина зі срібною прокладкою в Ходосівці походить з об'єкта — ж. 2/1972; вона виготовлена з зеленуватого скла (рис. 10: 3) і відповідає МЕР 145 за В. Б. Ковалевською, тоді як намистина з покриттям жовтим склом з культурного шару поселення (рис. 10: 4) відповідає МЕР 144 (Ковалевская 2000, МЕР 144; 145, с. 36—37). Ще одна намистина з культурного шару (рис. 10: 8) має верхній шар скла блакитного кольору; такі намистини зустрічаються в ярусах I та II Старої Ладogi (бл. 750—780 pp.) (Львова 1970, с. 66), в салтівських похованнях Маяцького селища горизонту II (Мастыкова 1991, с. 175). І хоча загальні рамки побутування намиста зі срібною прокладкою набагато ширші, все ж основний період їх поширення припадає на VIII—IX ст. У волинцевському скарбі з Битицького городища авторами публікації згадуються намистини з «золоченою прокладкою» (Сухобоків, Вознесенская, Приймак 1989, с. 102; рис. 5: 16), однак, за візуальним оглядом, намистини

з металевими прокладками з нього належать до типу зі срібною прокладкою і прозорим верхнім шаром скла.

Тесло-мотичку з ями 9/1972 (рис. 9: 2) теж можна було б віднести до салтівських впливів, враховуючи надзвичайну поширеність цього типу універсального знаряддя у салтівських похованнях і ритуальних комплексах (Плетнёва 1989, рис. 46; Аксёнов, Михеев, 2006, рис. 19: 6; 41: 10; 57: 9; 65: 9; 72: 9; 81: 6), проте його присутність у складі Глодоського комплексу (Сміленко 1965, рис. 19: 8) вказує на побутування типу в Подніпров'ї принаймні з кінця VII — початку VIII ст. Найближча ж аналогія інструменту з ями 6/1972 (рис. 9: 3) походить з ранньороменського Новотроїцького городища (Ляпушкин 1958, рис. 11: 14).

Салтівські предмети горизонту II притаманні фінальному битицькому горизонту волинцевської культури (див.: Комар 2012b, с. 146—148). З власне волинцевських прикрас до ознак даного горизонту в Ходосівці належать скроневе кільце з житла 2/1985 та фрагмент бронзової паяної сережки з ями 29/1988 (рис. 10: 23, 24), територіально найближча аналогія якій відома у вигляді срібної сережки з житла 31 Обухова (Абашина 2004, рис. 8: 1). Дещо ширші часові рамки (фотовизький і битицький горизонти) у фрагмента плоского браслета з розширеними кінцями з житла 2/1969 (рис. 10: 26). Фрагмент такого ж браслета малого діаметра походить з житла 1/1985, або ж мова йде про половинку конструктивно схожого платівчатого персня з завернутими кінцями, цілий екземпляр якого знайдено в культурному шарі Ходосівки-Козаків яр (рис. 10: 28).

Дві найраніші знахідки з поселення — уламок литої імітації сережки типу Харівського скарбу (рис. 10: 22) та фрагмент пальчатої фібули (Готун та ін. 2014, рис. 1: 2, 3) — походять з культурного шару північно-східної окраїни поселення, де стаціонарні розкопки не проводилися. Між предметами, у свою чергу, є значний хронологічний розрив, оскільки маркери горизонту «антських» скарбів другої групи у вигляді литої сережки (Готун та ін. 2007, рис. XXVI) присутні наразі лише на сусідньому поселенні Ходосівка-Діброва, де також виявлені об'єкти волинцевської культури.

Неподалік від розкопів 1987—1989 pp. В. О. Петрашенко в орному шарі знайдено аббасидський дирхем (Готун та ін. 2014, рис. 1: 4). Арабські монети поки що ні разу не зустрічалися у волинцевських об'єктах, що є головним аргументом датування кінця волинцевської культури раніше від початку надходження дирхемів у слов'янський ареал Лівобережжя Дніпра (бл. 812—815 pp.) (детальніше див.: Комар 2017a, с. 61—71; 2017b, с. 35—42). Ходосівський дирхем або є першою знахідкою з шару волинцевського поселення, або ж свідчить про функціонування поселення пізніше

від основної частини волинцевських пам'яток у IX ст.

В. О. Петрашенко вважала, що на рубежі VII—IX ст. у Ходосівці припиняється виробництво гончарного волинцевського посуду і його місце займає ранньогончарний посуд типу Луки-Райковецької (Петрашенко 1992, с. 88). Це припущення дало підставу Л. П. Михайлині (2007, с. 7) зарахувати всю пам'ятку до райковецької культури. Кількість ранньогончарних фрагментів у ходосівських комплексах дуже мала, і вони помітно різняться за тістом, обпалом, орнаментациєю (рис. 5: 12; 6: 5; 8: 9, 12—15). Профільні фрагменти одиничні і жоден з них не дає уявлення про повну форму посудин. Найбільше схожий на райковецькі фрагмент гончарного вінчика з культурного шару (рис. 8: 9), втім, подібний ранньогончарний посуд відомий у невеликому відсотку й у Волинцевому (Петрашенко 1992, рис. 8: 9; 15: 13; 20: 2; 21: 15). У випадку з фрагментом з житла 1/1972 (рис. 6: 5) зрозуміло, що мова йде про імітацію волинцевського горщика з вертикальними вінцями. Уламки ще одного ранньогончарного горщика волинцевської форми, але з зовсім іншого тіста («ліпного» складу і обпалу) походять з житла 2/1969 (Орлов 1972, рис. 6: 7) у комплексі з високоякісними лощеними гончарними волинцевськими посудинами. Повна форма крупного гончарного волинцевського горщика нетипово грубого виготовлення виявлена в печі житла 6/1970 (Орлов 1972б, рис. 6: 8). Локальне виробництво таких гончарних імітацій насправді продовжувалося до горизонту Новотроїцького городища (Ляпушкин 1958, рис. 25: 8). Окрему групу становлять сірі гончарні фрагменти з житла 2/1972 та культурного шару Ходосівки (рис. 5: 12; 7: 13), що змушують згадати імітацію салтівського кухонного горщика з волинцевського житла в Стів'ягах (Савчук 1983, рис. 2: 1; Комар 2012, рис. 2: 5). Єдина справді «діагностична» ліпна форма горщика типу Луки-Райковецької серед досліджених за всі роки об'єктів поселення Ходосівка-Козаків яр походить з житла 6 / 1970 (Орлов 1972б, рис. 5: 5), але у комплексі з характерними волинцевськими формами. Типовий роменський декор у вигляді «гусенички» представлений в Ходосівці також не лише на ліпному (яма 32/1988, яма 46/1989, піч 7/1989), але й на волинцевському гончарному посуді (рис. 8: 7, 8; Петрашенко 1992, рис. 19: 5), у т. ч. в поєднанні (яма 32/1988), тому питання про пізні горизонти культури Луки-Райковецької чи роменської культури на поселенні на даний момент не може вирішуватися позитивно.

Відповідно до щоденникових записів О. В. Сухобокова, на підлозі житла 1/1972 та в заповненні ями в межах житла виявлені фрагменти виключно ліпного посуду. Окрім згаданого вище ранньогончарного фрагмента, немає гончарних і в колекції з шарів заповнення житла та з квадратів над ним. Житло 6/1985 з фраг-

ментом ранньогончарної стінки у заповненні перекривалося стратиграфічно житлом 2/1985 лише з ліпним посудом у складі комплексу (Петрашенко 1997, рис. 5). За індивідуальними знахідками житло 1/1972 та житло 2/1985 мали б відповідати заключному битицькому горизонту волинцевської культури, однак на момент загибелі Битицького городища на останньому спостерігався широкий вжиток гончарного посуду. У випадку з житлами 1 та 2/1972 еволюційний підхід не спрацює не лише з керамікою, але й з опалювальними спорудами, адже піч стратиграфічно пізнішого об'єкта конструктивно набагато примітивніша за ранішу.

Доводиться констатувати, що з запропонованих принципів хронологізації об'єктів Ходосівського поселення найоб'єктивнішим є визначення дат предметів салтівського кола, які можуть бути прив'язаними до забезпеченої монетними знахідками хронологічної сітки салтівської КІС. Такі походять в основному з об'єктів другого будівельного горизонту садиби з розкопу 1/1972 (житло 1, ями 2, 7) і повністю відповідають салтівському горизонту II (Комар 1999, с. 129—133). Нижня абсолютна дата горизонту визначається початком I періоду надходження дирхемів у Східну Європу, чи, точніше, рубежом стадій A і B за В. С. Кулешовим — 780/790 р. (Кулешов 2011, с. 46—48; 2016, с. 172—173). Після 815/816 р. надходження дирхемів в ареал салтівської КІС несподівано обривається на тривалий час (Комар 2017а, с. 57—73; 2017в, с. 35—40), тому верхня межа горизонту II і його зміна горизонтом III визначається лише завдяки прив'язці у часі до змін культури в Криму та степовому Причорномор'ї, пов'язаних з історичними подіями — переселенням давніх мадяр (бл. 836 р.) та утворенням феми Херсона (841 р.) (див.: Виноградов, Комар 2005, с. 47; Комар 2011, с. 21—69). Час побутування предметів горизонту II, таким чином, обмежується періодом 790—835 (±10) рр. і цей же період визначає «широку» археологічну дату для житла 1/1972 Ходосівки.

Дещо звузити діапазон дозволила б гіпотеза про загибель волинцевської культури до рубежу (або одразу після нього) початку притоку дирхемів у слов'янський ареал Лівобережжя Дніпра, який наразі визначається скарбами з молодшими монетами 812/813 рр., 811/812 чи 816/817 рр. (Комар 2017с, с. 33—42). Проте Ходосівка тут випадає з загальної картини. По-перше, на території поселення все ж виявлено затертий аббасидський дирхем, хоч він і не має документованого волинцевського контексту. По-друге, горизонт пожежі, характерний для фіналу волинцевських поселень, у Ходосівці-Козаків яр, як свідчить житло 2/1972, приходить не на заключний етап його функціонування. Ознаки згорілих об'єктів мають також житло 2/1969, житло 5/1985, яма 1/1985, споруда 2/1988, споруда 4/1988; житло 9/1988, роз-

ташовані у різних частинах поселення. У заповненні ями 15/1985 виявлено череп людини (Петрашенко 1986, с. 14; рис. 32), однак у горілих об'єктах не простежено ні решток загинувших людей, ні скарбів, ні масових розвалів посуду, тож подія не мала для мешканців катастрофічного характеру, і функціонування поселення було відновлене після пожежі.

Житла 2/1969 і 2/1972 зближує наявність у заповненні фрагментів сіролощеного волинцевського гончарного посуду та підпризматичних намистин з блакитного скла. За набором намистин та фрагментом ранньогончарного горщика, що імітує салтівський кухонний посуд, житло 2/1972 р. не раніше від часу появи салтівського населення у басейні Сіверського Дінця (*terminus post quem* за історичними подіями — після 737 р., археологічний — близько 740 р.), такий же орієнтир дає платівчатий браслет з житла 2/1969 (рис. 10: 26), який за часом безумовно пізніший від горизонту Харівки і належить до фотовизького чи битицького горизонтів волинцевської культури (див.: Комар 2010, с. 188—191; Комар, Стрельник 2011, с. 159—162; Комар 2012б, с. 144—148). Проте якщо нижня межа упевнена, то щодо верхньої межі часу пожежі і формування заповнення горілих об'єктів, безпосередньо матеріали з цих об'єктів не дозволяють звизити дату. Показовий інший момент — в них немає чітких маркерів битицького горизонту, а всі предмети цього часу в Ходосівці-Козаків яр походять лише з негорілих об'єктів. Тож за формальними принципами групування комплексів розглянуті ходосівські об'єкти зі слідами пожежі мають передувати битицькому горизонту.

Отже, у якості археологічної дати жител 1 та 2 1972 р. ми можемо запропонувати два діапазони: 790—835 рр. для житла 1 і 740—790 рр. для житла 2.

АРХЕОМАГНІТНІ ДАНІ

Згідно з польовим щоденником О. В. Сухобокова, з черені «печі 1» (житло 1) Г. Ф. Загнієм 18 липня 1972 р. взято 5 зразків для археомагнітного аналізу, а «піч № 2» (житло 2) зачищена до рівня черені й залишена до наступного приїзду Г. Ф. Загнія, що стався вже після завершення робіт. Стан печі перед взяттям проб відображений на фото (рис. 3: 3). До звіту О. М. Русакова та Г. Ф. Загнія проби увійшли під номерами 144 та 145 з підписами «піч 2» та «ж. 2, піч» відповідно (Русаков, Загний 1977). Оскільки номери об'єктів присвоював Г. Ф. Загній у хронологічному порядку відбору, немає сумніву, що № 144 відповідає «печі 1» з житла 1. У звіті 1977 р. для об'єктів 144 та 145 наведені дані вимірів схилення і нахилення відповідно для 12 та 17 зразків (табл. 1), проте до зведеного каталогу археомагнітних датувань під редакцією С. П. Бурлацької (Бурлацкая 1986, с. 46, 53) Г. Ф. Загній надав дещо змінені дані, отримані для 9 та 16 зразків відповідно, з долученням даних вимірів напруженості магнітного поля (табл. 1). Зменшення числа зразків у пізнішій версії свідчить про проведення додаткової процедури верифікації даних шляхом виключення крайніх значень. У цій роботі перевіримо обидва варіанти з метою визначення ефективності верифікації та залучення третього параметра (напруженості).

Таблиця 1. Археомагнітні дані для археологічних об'єктів з поселення Ходосівка — Козаків яр

Об'єкт	№	Широта	Довгота	Кількість зразків	I, град.	D, град.	α_{95}	F/F_0	α	F_0	Джерело
Ж. 1	144	50,5°	30,5°	12	74,5	350	1	—	—	—	Русаков, Загний 1977
Ж. 1	144	50,3°	30,5°	9	73,5	353	1,1	—	—	—	Бурлацкая 1986
Ж. 1	144	50,3°	30,5°	8	—	—	—	1,58	0,04	49	Бурлацкая 1986
Ж. 2	145	50,5°	30,5°	17	70	345,5	1,5	—	—	—	Русаков, Загний 1977
Ж. 2	145	50,3°	30,5°	16	72,5	346	0,7	—	—	—	Бурлацкая 1986
Ж. 2	145	50,3°	30,5°	4	—	—	—	1,37	0,07	49	Бурлацкая 1986

Таблиця 2. Хронологічна інтерпретація археомагнітних даних з Ходосівки — Козакового яру за допомогою Matlab tool for archaeomagnetic dating

Об'єкт	Зразок, №	Версія даних	ARCH3K.1		SHA.DIF.14K		CALS3K.3		Археологічна дата, рр. н. е.
			σ 95%	σ 65%	σ 95%	σ 65%	σ 95%	σ 65%	
Ж. 1	144	1977	735—832	761—806	745—839	770—820	664—849	662—707; 769—828	790—835
Ж. 1	144	1986	752—845	772—818	758—855	796—846	678—858	760—826	790—835
Ж. 2	145	1977	624—751	660—726	609—743	659—728	602—772	638—701	740—790
Ж. 2	145	1986	677—784	711—756	702—802	718—759	622—745; 770—814	653—702	740—790

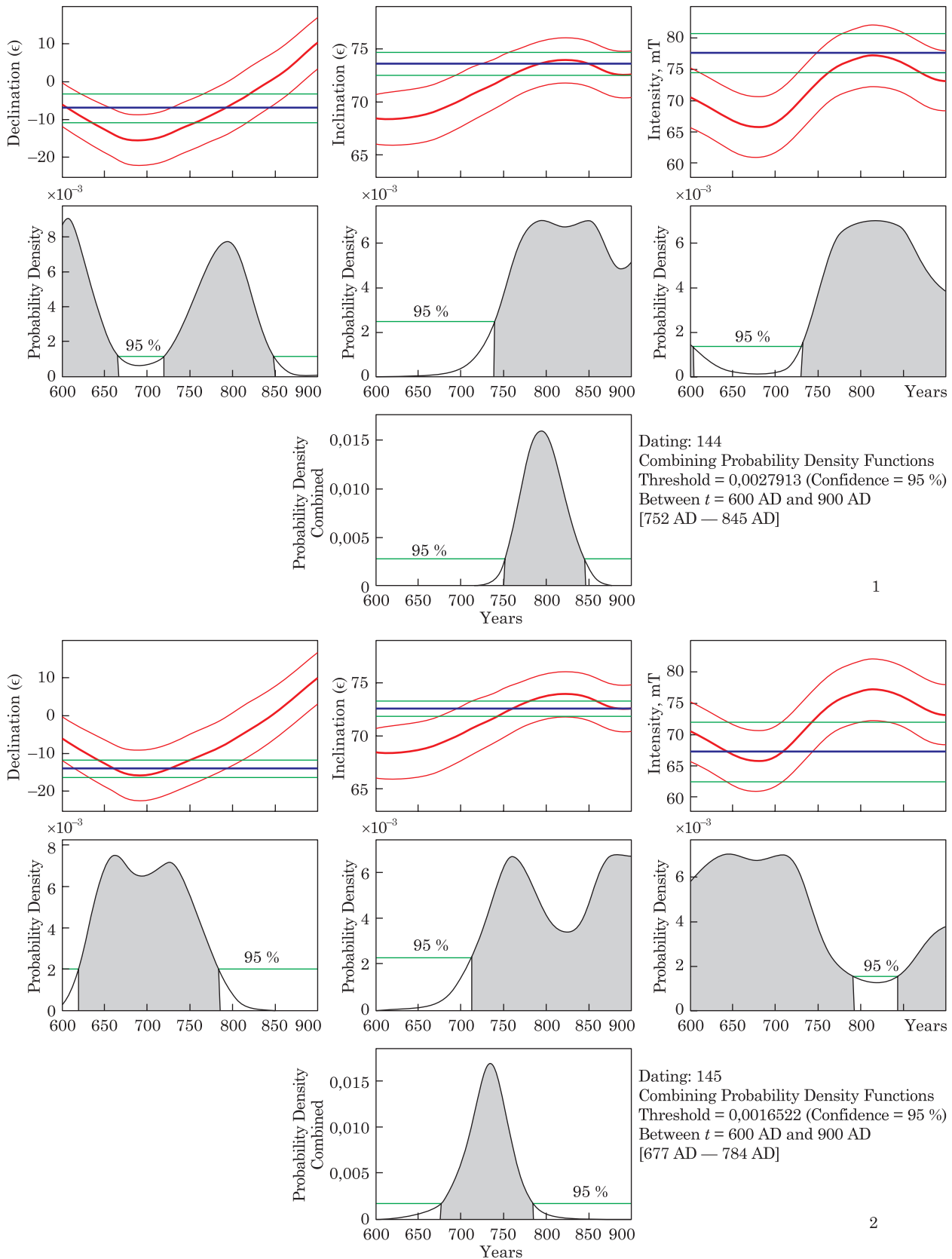

Рис. 11. Аналіз археомагнітних даних за допомогою Matlab tool for archaeomagnetic dating, ARCH3K.1 (відповідно: криві схилення, нахилення, напруженості магнітного поля та комбінованої густини імовірності дати): 1 — житло 1/1972; 2 — житло 2/1972

Хронологічна інтерпретація даних за допомогою Matlab tool for archaeomagnetic dating та моделей ARCH3K.1, SHA.DIF.14K, CALS3K.3

подано в табл. 2; з метою виключення зайвих діапазонів введено обмеження 600—900 рр. н. е. Для версії даних 1977 р. діапазон отри-

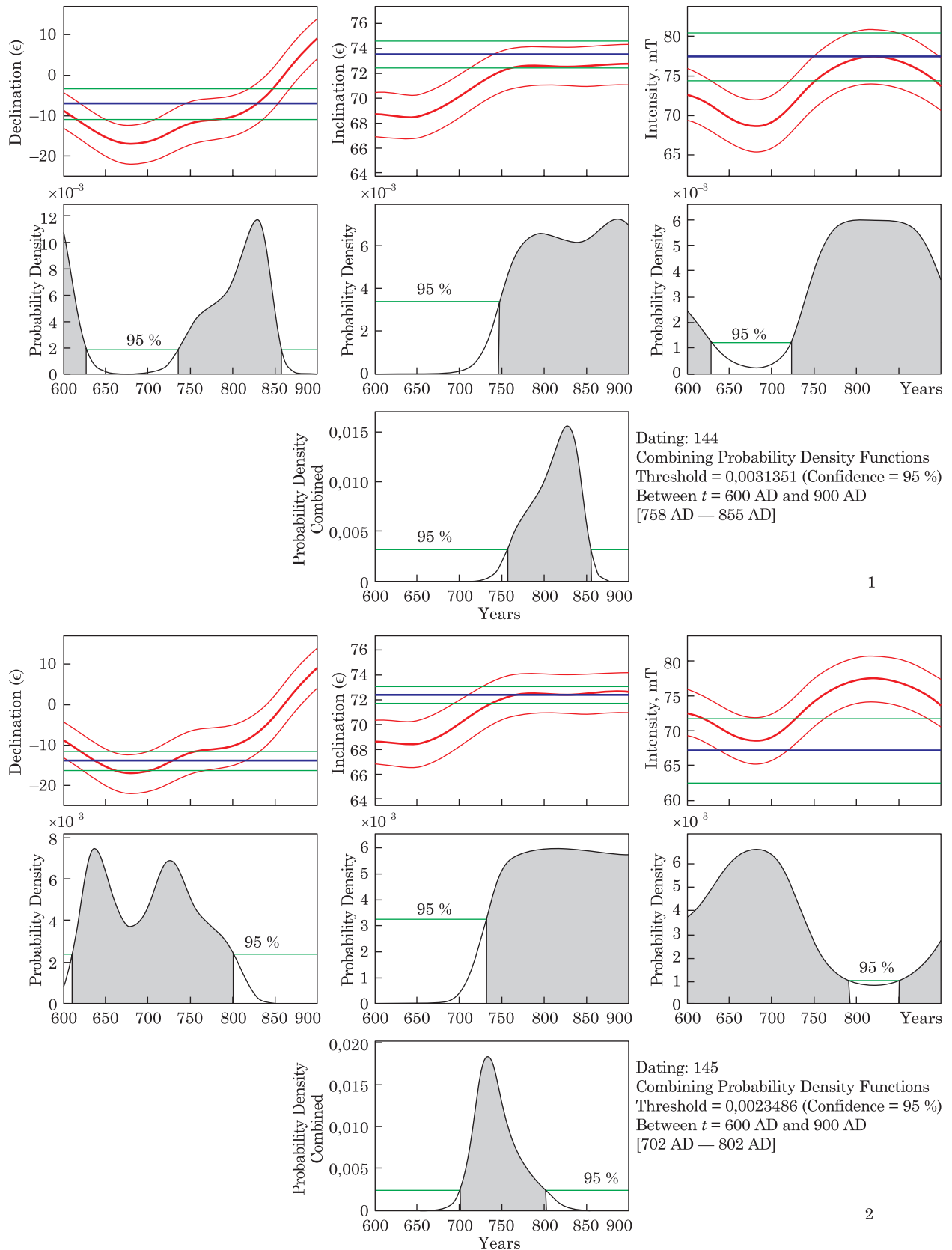

Рис. 12. Аналіз археоманітних даних за допомогою Matlab tool for archaeomagnetic dating, SHA.DIF.14K (відповідно: криві схилення, нахилення, напруженості магнітного поля та комбінованої густини імовірності дати): 1 — житло 1/1972; 2 — житло 2/1972

мано за двома параметрами схилення і нахилення, на яких базувалися хронологічні оцінки археологічних об'єктів Г. Ф. Загнія та О. М. Ру-

сакова. Версія даних з публікації 1986 р. дає можливість оцінки хронологічної позиції об'єктів за трьома параметрами, включаючи

напруженість. Порівняння результатів аналізу даних 1977 та 1986 рр. демонструє незначне скорочення після верифікації загального часового діапазону для печі з житла 1 (0,8 %) і помітніше для житла 2 (7,4 %); серйозніші зміни спостерігаються у середньому календарному віці об'єктів, омолодженіх у пізнішій версії даних в середньому на 13,6 та 50 років відповідно, зі значно кращим показником узгодження з археологічними датами (середня похибка на 39,2 і 61,2 % нижча відповідно). Фактично, для житла 2 лише версія даних 1986 р. дає часові діапазони, що повністю включають в себе рамки археологічної дати.

З трьох моделей найширші часові проміжки для об'єктів дає CALS3K.3: і нижня, і верхня межа діапазону 95 % вірогідності для обох об'єктів виходять за межі діапазону археологічної дати, особливо це стосується нижньої межі (табл. 2). За механічного усереднення віку об'єктів найбільшу похибку порівняно з археологічною датою також демонструє модель CALS3K.3, найменшу — SHA.DIF.14K, як і заявлялося розробниками програмного додатку. Результати ARCH3K.1 та SHA.DIF.14K близькі, але не ідентичні, що проявляється при індивідуальному аналізі графіків за кожним з параметрів. Так, частотні графіки схилення, нахилення і напруженості поля для житла 1 в моделі ARCH3K.1 утворюють характерні піки на позначках 800 і 850 рр. (рис. 11: 1), що свідчить про найбільш часті дати зразків з такими показниками 800 ± 50 , 850 ± 50 рр., тоді як графік схилення в SHA.DIF.14K утворює пік зразками з датами 825 ± 25 , нахилення — 800 ± 50 та 900 ± 50 , і напруженості — 800 ± 50 та 850 ± 50 рр. (рис. 12: 1). Для житла 2 в обох моделях виявляються визначальними піки зразків з датами 725 ± 25 та 750 ± 25 рр. (рис. 11: 2; 12: 2). Matlab tool for archaeomagnetic dating дозволяє обрахунок часових діапазонів зразків з точністю 65 % вірогідності, проте саме через особливість запису «широких» археологічних дат з бази археомагнітних дат реалізація цієї можливості для об'єктів з Ходосівки не дає жодної переваги. За винятком о 65 % моделі SHA.DIF.14K для житла 1 (версія даних 1986 р.), у інших випадках при звуженні утворюється розходження з археологічним датуванням шляхом відтинання верхньої частини можливого діапазону, що в нашому конкретному випадку загалом допустимо, але при цьому зберігається малоправдоподібна рання частина діапазону, яка не відповідає *terminus post quem* археологічної дати (табл. 2).

Археологічна дата обох об'єктів з Ходосівки вужча за археомагнітну, і в усіх моделях приходить на другу половину діапазону, отриманого археомагнітним методом датування. Чи є це локальною особливістю застосування глобальних моделей до зразків з України, закономірністю іншого походження чи взагалі

випадковістю, звичайно, потрібно з'ясовувати на набагато ширшій вибірці. На жаль, з жодного з аналізованих об'єктів не було взято зразків для радіокарбонного аналізу для порівняння з археомагнітними даними.

Непряму можливість такого порівняння дає лише зразок з горілого об'єкту, розкопаного в 1972 р. Л. М. Рутковською (помилково трактованого як «поховання»). Калібрування дати 1270 ± 35 BP (Телегин, Соботович, Ковалюх 1978, с. 60) за допомогою програми OxCal v4.3.2, версія бази даних 2017 р. (Bronk Ramsey 2017) дає діапазон 662—779 рр. н. е. (з вірогідністю 86,8 %), який є дуже близьким до діапазону археомагнітної дати, визначеної для житла 2/1972 моделлю ARCH3K.1 (677—784 рр.), що включає серію зразків з археологічних пам'яток, паралельно датованих методом радіокарбонного аналізу. Ще більша роль останнього у моделі CALS3K.3, де абсолютні прив'язки донних відкладень традиційно контролюються саме аналізом зразків на вміст ізотопів ^{14}C . З трьох моделей для житла 2/1972 лише CALS3K.3 дала картину розриву повного діапазону 622—745 [...] 770—814 рр., подібного до радіокарбонної дати горілої споруди з розкопок Л. М. Рутковської: 662—778 [...] 791—828 [...] 839—864 рр.

Terminus post quem археологічної дати горілих споруд Ходосівського поселення у заповненні фрагментів гончарного волинцевського посуду — близько 740 р. Він відтинає другу половину діапазону калібровочного графіка радіокарбонної дати — 740—779 рр. Епізод пожежі на поселенні й час припинення функціонування житла 2/1972 визначає, за тим же принципом, друга половина діапазонів археомагнітних дат: ~740—784 рр. (ARCH3K.1) або ~740—802 рр. (SHA.DIF.14K). Обидва варіанти археомагнітної дати житла 2/1972 р. і калібрована радіокарбонна дата горілої споруди з розкопок Л. М. Рутковської загалом узгоджуються з сучасним археологічним датуванням об'єктів.

За результатами можемо констатувати, що застосування Matlab tool for archaeomagnetic dating та моделей ARCH3K.1, SHA.DIF.14K і CALS3K.3 для аналізу археомагнітних даних жител 1 та 2 1972 р. волинцевського поселення Ходосівка-Козаків яр продемонструвало цілком прийнятне узгодження діапазону 95 % вірогідності археомагнітних дат з археологічними датами та каліброваними радіокарбонними. В даному випадку позитивно проявило себе використання даних по схиленню і нахиленню у версії з виключенням екстремальних значень, а також залучення третього параметра — напруженості магнітного поля. Зважаючи на суттєву помилку абсолютної дати житла 2/1972 у відносній шкалі Г. Ф. Загнія та О. М. Русакова (VI ст.), усі базовані на ній хронологічні археомагнітні визначення для археологічних

об'єктів VI—VIII ст. мають бути переглянутими, особливо ключові дати, покладені в основу періодизацій археологічних культур, датування артефактів й археологічних колекцій.

ЛІТЕРАТУРА

- Абашина, Н. С. 2004. Ранньослов'янські житла на поселенні Обухів II. В: Козак, Д. Н. (ред.). *Археологія давніх слов'ян*. Київ: Корвін прес, с. 277-299.
- Аксёнов, В. С. 1999. Старосалтовский катакомбный могильник. *Vita Antiqua*, 2, с. 137-149.
- Аксенов, В. С., Михеев, В. К. 2006. *Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры. Сухомольшанский могильник VIII—X вв.* Киев; Харьков. Хазарский альманах, 5.
- Баран, В. Д. 1988. *Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков)*. Киев: Наукова думка.
- Баран, В. Д. (ред.). 1990. *Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период*. Киев: Наукова думка.
- Баран, В. Д. 1998. *Давні слов'яни*. Київ: Альтернативи.
- Баран, Я. В. 2004. *Слов'янська община*. Київ; Чернівці: Зелена Буковина.
- Бахмутов, В. Г. 2006. *Палеоэпохальные геомагнитные вариации*. Киев: Наукова думка.
- Березовец, Д. Т. 1963. Поселение улицей на р. Тясьмин. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 108, с. 146-208.
- Бурлацкая, С. П. (ред.). 1986. *Археомагнитные определения элементов геомагнитного поля. Мировые данные. Материалы Мирового центра данных*. Москва: ВИНТИ.
- Вакуленко, Л. В., Приходнюк, О. М. 1984. *Славянские поселения 1 тыс. н. э. у с. Сокол на Среднем Днестре*. Київ: Наукова думка.
- Виноградов, А. Ю., Комар, А. В. 2005. Институт тудуна и хазары в Юго-Западном Крыму VIII — начала IX в. в контексте новых данных эпиграфики. *Сугдейский сборник*, II, с. 38-56.
- Винокур, И. С., Приходнюк, О. М. 1974. Раннеславянское поселение на р. Смотрич. В: Третьяков, П. Н. (ред.). *Раннесредневековые восточнославянские древности*. Ленинград: Наука, с. 227-241.
- Власкин, М. В., Ильюков, Л. С. 1990. Раннесредневековые курганы с ровиками в междуречье Сала и Маныча. *Советская археология*, 1, с. 137-153.
- Гавритухин, И. О. 2005. Комплексы пражской культуры с датирующими вещами. В: Kaczanowski, P., Parczewski, M. (ed.). *Archeologia o początkach Słowian*. Kraków: Księgarnia Akademicka, с. 401-461.
- Гавритухин, И. О. 2009. Понятие пражской культуры. *Труды Государственного Эрмитажа*, XLIX: Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории Старого Света, с. 7-25.
- Готун, І. А. 2011. З історії вивчення Ходосівського археологічного комплексу. *Наукові записки НаУКМА*, 114, с. 46-54.
- Готун, І. А., Гаскевич, Д. Л., Казимір, О. М., Лисенко, С. Д., Петраускас, А. В., Петраускас, О. В. 2007. *Північна експедиція ІА НАН України. Матеріали і дослідження*. Київ: Стилос, I : Поселення між Ходосівкою і Лісниками: Дослідження 2003 р.
- Готун, І. А., Горбаненко, С. А. 2016. Землеробство жителів слов'янського поселення в уроч. Козаків яр у Ходосівці. *In Sclavenia terra*, 1, с. 153-171.
- Готун, І. А., Казимір, О. М., Синиця, Є. В., Непом'ящих, В. Ю., Колосов, Ю. Г., Шахрай, Д. О., Лозниця, Т. В., Квітницький, М. В. 2014. Дослідження поселення Козаків яр у Ходосівці. *Археологічні дослідження в Україні 2013 р.*, с. 146-147.
- Загний, Г. Ф. 1979. *Структура археологических вариаций геомагнитного поля на Украине и в Молдавии за последние 5500 лет*: Автореферат диссертации канд. физ.-мат. наук. Киев: Институт геофизики АН УССР.
- Загний, Г. Ф. 1981. Структура археологических вариаций геомагнитного поля Украины и Молдавии за последние 5500 лет. *Геофизический журнал*, 3 (5), с. 60-66.
- Загний, Г. Ф., Русаков, О. М. 1982. *Археологические вариации геомагнитного поля юго-запада СССР*. Киев: Наукова думка.
- Каминский, В. Н. 1984. Раннесредневековые аланские катакомбы на Средней Кубани. *Вопросы археологии и этнографии Северной Осетии*, 3, с. 11-28.
- Ковалевская, В. Б. 2000. *Компьютерная обработка массового археологического материала из раннесредневековых памятников Евразии*. Пушкино: ОНТИ ПНЦ РАН.
- Комар, А. В. 1999. Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы. *Vita Antiqua*, 2, с. 111-136.
- Комар, А. В. 2006. Перещепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII — начала VIII в. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 5, с. 7-244.
- Комар, А. В. 2010. К дискуссии о хронологии раннесредневековых кочевнических памятников Среднего Поволжья. В: Сташенков, Д. А. (ред.). *Культуры евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. (вопросы межкультурных контактов и межкультурного взаимодействия)*. Самара: Офорт, с. 169-206.
- Комар, А. В. 2011. Древние мадьяры Этелькеза: перспективы исследований, *Археологія і давня історія України*, 7: Мадьяри в Середньому Подніпров'ї, с. 21-78.
- Комар, А. В. 2012а. Киев и Правобережное Поднепровье. В: Макаров, Н. А. (ред.). *Русь в IX—X веках: археологическая панорама*. Москва; Вологда: Древности севера, с. 300-333.
- Комар, А. В. 2012b. Поляне и северяне. *Древнейшие государства Восточной Европы*, 2010 год: Предпосылки и пути образования Древнерусского государства, с. 128-191.
- Комар, А. В. 2017а. Денежный счет восточных славян в предгосударственный период. *Древнейшие государства Восточной Европы*, 2015 год: Экономические системы Евразии в раннее Средневековье, с. 44-94.
- Комар, А. В. 2017b. Ивахниковский клад (время сокрытия и культурные связи комплекса). *Stratum plus*, 5, с. 113-131.
- Комар, А. В. 2017c. Между Русью и Хазарией: Днепровское Левобережье IX века в свете современной археологии. В: Nagirnyy, V. (ed.). *Colloquia Russica. Series I*. Krakow, 7: Rus' and the world of the nomads (the second half of 9th—16th century), с. 31-43.
- Комар, А. В., Сухобоков, О. В. 2004. Городище «Монастырище» и древнерусский Ромен: проблема преемственности. В: Моця, О. П. (ред.). *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст.* Київ: Корвін прес, с. 159-173.
- Комар, А. В., Стрельник, М. А. 2011. «Репрессированный» клад: комплекс ювелирных изделий VIII в. из находки у с. Фотовиж. *Stratum plus*, 5, с. 143-164.

Круц, В. А., Кубышев, А. И., Сухобоков, О. В. 1973. Исследования Днепровской экспедиции. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Археологические открытия 1972 г.*, с. 296-297.

Кулешов, В. С. 2011. Хронология обращения монет Халифата в Восточной Европе (VIII—IX вв.). В: Калинин, В. А. (ред.). *XVI Всероссийская нумизматическая конференция (Санкт-Петербург, Репино, 18—23 апреля 2011 года)*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 46-48.

Кулешов, В. С. 2016. Периодизация монетного обращения середины VIII — начала XI в. в Восточной Европе и динамика экономических связей древнейших русских дружин. *Управленческое консультирование*, 2, с. 169-179.

Ляпушкин, И. И. 1958. *Новотроицкое городище: О культуре восточных славян в эпоху сложения Киевского государства*. Москва; Ленинград: Наука. Материалы и исследования по археологии СССР, 74.

Львова, З. А., 1970. Стекланные бусы Старой Ладоги. II: Происхождение бус. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 12, с. 89-111.

Макарова, Т. И., Плетнёва, С. А. 2002. К вопросу о растительном орнаменте в металлопластике Хазарского каганата. *Труды ГИМ*, 135: Поволжье и сопредельные территории в средние века, с. 107-114.

Мастыкова, А. В. 1991. Типология бус из погребений Маяцкого селища. В: Винников, А. З., Афанасьев, Г. Е. *Культовые комплексы Маяцкого селища*. Воронеж: ВГУ, с. 170-182.

Михайлина, Л. П. 2007. *Слов'яни VIII—IX ст. мж Дніпром і Карпатами*. Київ: ІА НАНУ.

Орлов, Р. С. 1970. Исследование раннеславянских памятников на Киевщине. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Археологические открытия 1969 г.*, с. 264-265.

Орлов, Р. С. 1972а. Поселения з керамікою волинцевського типу на Київщині. *Археологічні дослідження на Україні 1969 р.*, IV, с. 236-241.

Орлов, Р. С. 1972б. Розвідка ранньослов'янських пам'яток поблизу Києва. *Археологія*, 5, с. 96-106.

Орлюк, М. И., Роменец, А. А., Марченко, А. В., Орлюк, И. М., Иващенко, И. Н. 2015. Магнитное склонение на территории Украины: результаты наблюдений и вычислений. *Геофизический журнал*, 2 (37), с. 73-85.

Осадчий, Р., Філюк, О. 1997. Поселення останньої чверті I тис. поблизу с. Підгірці на Київщині. В: Андрощук, Ф. О. (ред.). *V Міжнародна археологічна конференція студентів та молодих вчених: Наукові матеріали (Київ, 22—24 квітня 1997 р.)*. Київ, с. 251-254.

Петрашенко, В. А. 1986. *Отчет Днепровской древнерусской экспедиции о раскопках поселения у с. Ходосовка Киево-Святошинского района Киевской области в 1985 г.* НА ІА НАНУ, 1985/20.

Петрашенко, В. О. 1989а. Волинцевська культура на Правобережному Подніпров'ї (за матеріалами Ходосівського поселення). *Археологія*, 2, с. 32-44.

Петрашенко, В. А. 1989б. *Отчёт Днепровской Древнерусской экспедиции о раскопках славянского поселения у с. Ходосовка Киево-Святошинского р-на Киевской обл. в 1988 г.* НА ІА НАНУ, 1988/14в.

Петрашенко, В. А. 1990. Волинцевская культура на Правобережном Поднепровье. В: Толочко, П. П. (ред.). *Проблемы археологии Южной Руси. Материалы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.»*, Чернигов, 26—28 сентября 1988 г., Киев: Наукова думка, с. 47-50.

Петрашенко, В. О. 1992. *Слов'янська кераміка VIII—IX ст. правобережжя Середнього Подніпров'я*. Київ: Наукова думка.

Петрашенко, В. О. 1997. Пам'ятки VIII—IX ст. В: Моця, О. П. (ред.). *Південноруське село IX—XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури)*. Київ: ІЗМН, с. 6-19.

Петрашенко, В. О. 2003. Хронологія та походження середньодніпровської кружалної кераміки VIII — початку XI ст. В: Толочко, П. П. (ред.). *Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII—X ст.* Чернігів: Сіверянська думка, с. 125-130.

Петрашенко, В. А., Виноградская, Л. И., Тригубова, А. В. 1990. *Отчет Приднепровского отряда Днепровской древнерусской экспедиции о раскопках поселения у с. Ходосовка Киевской обл. и поселения у с. Григоровка Черкасской обл. за 1989 г.* НА ІА НАНУ, 1989/196.

Петрашенко, В. О., Козюба, В. К. 1993. *Археологічні пам'ятки басейну р. Віти в Київському Подніпров'ї*. Київ: ІА НАНУ.

Плетнева, С. А. 1989. *На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс*. Москва: Наука.

Приходнюк, О. М. 1975. *Слов'яни на Поділлі (VI—VII ст. н. е.)*. Київ: Наукова думка.

Приходнюк, О. М. 1976. Ранньосередньовічне слов'янське поселення на р. Рось. В: Довженко, В. І. (ред.). *Дослідження з слов'яно-руської археології*. Київ: Наукова думка, с. 101-119.

Приходнюк, О. М. 1980. *Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI—IX ст. н. е.* Київ: Наукова думка.

Русаков, О. М., Загний, Г. Ф. 1977. *Отчёт по теме: «Создание опорной шкалы для датировки археологических объектов»*. Киев. НА ІА НАНУ, ф. 12, № 1096.

Русаков, О. М., Загний, Г. Ф. 1978. Датировка археологических памятников археомагнитным методом. В: Генинг, В. Ф. (ред.). *Использование методов естественных наук в археологии*. Киев: Наукова думка, с. 61-68.

Рутковская, Л. М. 1972. *Отчет о раскопках в с. Ходосовка в 1972 г.* НА ІА НАНУ, 1972/103.

Рутковская, Л. М. 1973. Раскопки раннеславянского могильника близ Киева. *Археологические открытия 1972 г.*, с. 329.

Савченко, Е. И. 1986. Крымский могильник. В: Каменецкий, И. С. (ред.). *Археологические открытия на новостройках*. Москва: Наука, 1, с. 70-101.

Савчук, А. П. 1983. Ранньослов'янське поселення поблизу Переяслава-Хмельницького. *Археологія*, 42, с. 88-90.

Саханев, В. В. 1914. Раскопки на Северном Кавказе в 1911—1912 гг. *Известия ИАК*, 56, с. 75-219.

Сміленко, А. Т. 1965. *Глодоські скарби*. Київ: Наукова думка.

Сухобоков, О. В. 1973. *Отчет о работах близ с. Ходосовка*. НА ІА НАНУ, 1972/216.

Сухобоков, О. В. 1977. До питання про пам'ятки волинцевського типу. *Археологія*, 21, с. 50-66.

Сухобоков, О. В., Вознесенская, Г. А., Приймак, В. В. 1989. Клад орудий труда и украшений из Битицкого городища. В: Толочко, П. П. (ред.). *Древние славяне и Киевская Русь*. Киев: Наукова думка, с. 92-105.

Телегин, Д. Я., Соботович, Э. В., Ковалюх, Н. Н. Радиоуглеродное датирование археологических материалов. В: Генинг, В. Ф. (ред.). *Использование методов естественных наук в археологии*. Киев: Наукова думка, с. 55-61.

Фонякова, Н. А. 1986. Лотос в растительном орнаменте металлических изделий салтово-маяцкой

культуры VIII—IX вв. *Советская археология*, 3, с. 36-47.

Фонякова (Чувилло), Н. А. 2010. *Прикладное искусство Хазарии второй половины VIII—X вв. по материалам художественной металлообработки*. Казань: Институт истории АН РТ.

Щеглова, О. А. 1987. Салтовские вещи на памятниках волынцевского типа. В: Пряхин, А. Д. (ред.). *Археологические памятники эпохи железа Восточноевропейской лесостепи*. Воронеж: ВГУ, с. 77-83.

Bronk Ramsey, C. 2017. *OxCal 4.3.2*. Режим доступа: <http://c14.arch.ox.ac.uk/oxcal.html>.

Donadini, F., Korte, M., Constable, C. 2009. Geomagnetic field for 0—3 ka. 1: New data sets for global modeling. *Geochemistry, Geophysics, Geosystems*, 10 (6), p. 1-28. Available at: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1029/2008GC002295/epdf>.

Korte, M., Donadini, F., Constable, C. G. 2009. Geomagnetic field for 0—3 ka. 2: A new series of time-varying global models. *Geochemistry, Geophysics, Geosystems* 10 (6), p. 1-28. Available at: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1029/2008GC002297/epdf>.

Lanos, Ph. 2007. Bayesian archaeomagnetic dating: The Rendate software. *Earth: Our Changing Planet. Proceedings of International Association of Geomagnetism and Aeronomy XXIV General Assembly Perugia, Italy 2007*, p. 3050.

Lanos, P., Dufresne, P. 2009. Bayesian Archaeomagnetic and Radiocarbon dating: the RenDate software. *Radiocarbon*, 51 (2) special issue: Radiocarbon and Archaeology, 5th international symposium, Zurich (Suisse), 26—28 March, 2008, P. 1, p. 54.

Le Goff, M., Gallet, Y. 2017. A reappraisal of instrumental magnetic measurements made in Western Europe before AD 1750: confronting historical geomagnetism and archeomagnetism. *Earth, Planets and Space*, 69 (1), p. 1-9.

Panovska, S., Korte, M., Finlay, C., Constable, C. G. 2015. Limitations in paleomagnetic data and modelling techniques and their impact on Holocene geomagnetic field models. *Geophysical Journal International*, 202, p. 402-418. <http://dx.doi.org/10.1093/gji/ggv137>.

Pavón-Carrasco, F. J., Rodríguez-González, J., Osete, M. L., Torta, J. M. 2011. A Matlab tool for archaeomagnetic dating. *Journal of Archaeological Science*, 38 (2), p. 408-419.

Pavón-Carrasco, F. J., Osete, M. L., Torta, J. M., De Santis, A. 2014. A geomagnetic field model of the Holocene based on archaeomagnetic and lava flow data. *Earth and Planetary Science Letters*, 388, p. 98-109.

Rusakov, O. M., Zagniy, G. F. 1973a. Archaeomagnetic secular variation study in the Ukraine and Moldavia. *Archaeometry*, 15 (1), p. 153-157.

Rusakov, O. M., Zagniy, G. F. 1973b. Intensity of the geomagnetic field in the Ukraine and Moldavia during the past 6000 years. *Archaeometry*, 15 (2), p. 275-285.

REFERENCES

Abashyna, N. S. 2004. Rannoslov'ianski zhytla na poselenni Obukhiv II. In: Kozak D. N. (ed.). *Arkheolohiia davnikh slov'ian*. Kyiv: Korvin pres, p. 277-299.

Aksenov, V. S. 1999. Starsaltovskiy katakombnyy mogilnik. *Vita Antiqua*, 2, p. 137-149.

Aksenov, V. S., Mikheyev, V. K. 2006. *Naseleniye Khazar-skogo kaganata v pamyatnikakh istorii i kultury. Sukhogomolshanskiy mogilnik VIII—X vv.* Kiev; Kharkov. Khazarskiy almanakh, 5.

Baran, V. D. 1988. *Prazhskaya kultura Podnestrovia (po materialam poseleniy u s. Rashkov)*. Kiev: Naukova dumka.

Baran, V. D. (ed.). 1990. *Slavyane Yugo-Vostochnoy Evropy v predgosudarstvennyy period*. Kiev: Naukova dumka.

Baran, V. D. 1998. *Davni slov'iany*. Kyiv: Alternatyvy.

Baran, Ya. V. 2004. *Slov'ianska obshchyna*. Kyiv; Chernivtsi: Zelena Bukovyna.

Bakhmutov, V. G. 2006. *Paleovekovyye geomagnitnyye variatsii*. Kiev: Naukova dumka.

Berezovets, D. T. 1963. Poseleniye ulichey na r. Tyasmin. *Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR*, 108, p. 146-208.

Burlatskaya, S. P. (ed.). 1986. *Arkheomagnitnyye opredeleniya elementov geomagnitnogo polya. Mirovyye dannyye. Materialy Mirovogo tsentra dannykh*. Moskva: VINITI.

Vakulenko, L. V., Prikhodnyuk, O. M. 1984. *Slavyanskiye poseleniya I tys n. e. u s. Sokol na Srednem Dnestre*. Kiev: Naukova dumka.

Vinogradov, A. Yu., Komar, A. V. 2005. Institut tuduna i khazary v Yugo-Zapadnom Krymu VIII — nachala IX v. v kontekste novykh dannykh epigrafiki. *Sugdeyskiy sbornik*, II, p. 38-56.

Vinokur, I. S., Prikhodnyuk, O. M. 1974. Ranneslavianskoye poseleniye na r. Smotrich. In: Tretiyakov, P. N. (ed.). *Rannesrednevekovyye vostochnoslavianskiye drevnosti*. Leningrad: Nauka, p. 227-241.

Vlaskin, M. V., Ilyukov, L. S. 1990. Rannesrednevekovyye kurgany s rovikami v mezhdurechye Sala i Manycha. *Sovetskaya arkheologiya*, 1, p. 137-153.

Gavritukhin, I. O. 2005. Kompleksy prazhskoy kultury s datiruyushchimi veshchami. In: Kaczanowski, P., Parczewski, M. (ed.). *Archeologia o początkach Słowian*. Kraków: Księgarnia Akademicka, p. 401-461.

Gavritukhin, I. O. 2009. Ponyatiye prazhskoy kultury. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, XLIX: Slozheniye russkoy gosudarstvennosti v kontekste rannesrednevekovoy istorii Starogo Sveta, p. 7-25.

Hotun, I. A. 2011. Z istorii vyvchennia Khodosivskoho arkheolohichnoho kompleksu. *Naukovi zapysky NaUKMA*, 114, p. 46-54.

Hotun, I. A., Haskevych, D. L., Kazymir, O. M., Lysenko, S. D., Petrauskas, A. V., Petrauskas, O. V. 2007. *Piunichna ekspeditsiia IA NAN Ukrainy. Materialy i doslidzhennia*. Kyiv: Stylos, I: Poselennia mizh Khodosivkoiu i Lisnykamy: Doslidzhennia 2003 r.

Hotun, I. A., Horbanenko, S. A. 2016. Zemlerobstvo zhyteliv slovianskoho poselennia v uroch. Kozakiv yar u Khodosivtsi. In: *Slavienia terra*, 1, p. 153-171.

Hotun, I. A., Kazymir, O. M., Synytsia, Ye. V., Nepomishchikh, V. Yu., Kolosov, Yu. H., Shakhrai, D. O., Loznytysia, T. V., Kvitnytskyi, M. V. 2014. Doslidzhennia poselennia Kozakiv yar u Khodosivtsi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2013 r.*, p. 146-147.

Zagniy, G. F. 1979. *Struktura arkheovekovykh variatsiy geomagnitnogo polya na Ukraine i v Moldavii za posledniye 5500 let*. Avtoreferat dissertatsii kand. fiz.-mat. nauk. Kiev: Intitut geofiziki AN USSR.

Zagniy, G. F. 1981. *Struktura arkheovekovykh variatsiy geomagnitnogo polya Ukrainy i Moldavii za posledniye 5500 let*. *Geofizicheskii zhurnal*, 3 (5), p. 60-66.

Zagniy, G. F., Rusakov, O. M. 1982. *Arkheovekovyye variatsii geomagnitnogo polya yugo-zapada SSSR*. Kiev: Naukova dumka.

Kaminskiy, V. N. 1984. Rannesrednevekovyye alanskiye katakomby na Sredney Kubani. *Voprosy arkheologii i etnografii Severnoy Osetii*, 3, p. 11-28.

Kovalevskaya, V. B. 2000. *Kompyuternaya obrabotka massovogo arkheologicheskogo materiala iz rannesrednekovykh pamyatnikov Evrazii*. Pushchino: ONTI PNTs RAN.

Komar, A. V. 1999. Predsaltovskiy i rannesaltovskiy gorizonty Vostochnoy Evropy. *Vita Antiqua*, 2, p. 111-136.

Komar, A. V. 2006. Pereshchepinskiy kompleks v kontekste osnovnykh problem istorii i kultury kochevnikov Vostochnoy Evropy VII — nachala VIII v. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 5, p. 7-244.

Komar, A. V. 2010. K diskussii o khronologii rannesrednevekovykh kochevnicheskikh pamyatnikov Srednego Povolzhia. In: Stashenkov, D. A. (ed.). *Kultury evraziyskikh stepey vtoroy poloviny I tysyacheletiya n. e. (voprosy mezhetnicheskikh kontaktov i mezhkulturnogo vzaimodeystviya)*. Samara: Ofort, p. 169-206.

- Komar, A. V. 2011. Drevniye madiary Etelkeza: perspektivy issledovaniy. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 7: Madiary v Serednomu Podniprovi, p. 21-78.
- Komar, A. V. 2012a. Kiev i Pravoberezhnoye Podneprovye. In: Makarov, N. A. (ed.). *Rus v IX—X vekakh: arkheologicheskaya panorama*. Moskva; Vologda: Drevnosti severa, p. 300-333.
- Komar, A. V. 2012b. Polyane i severiane. *Drevneyshiye gosudarstva Vostochnoy Evropy*, 2010 god: Predposylki i puti obrazovaniya Drevnerusskogo gosudarstva, p. 128-191.
- Komar, A. V. 2017a. Denezhnyy schet vostochnykh slavyan v predgosudarstvennyy period. *Drevneyshiye gosudarstva Vostochnoy Evropy*, 2015 god: Ekonomicheskiye sistemy Evrazii v ranneye Srednevekovye, p. 44-94.
- Komar, A. V. 2017b. Ivakhnikovskiy klad (vremya sokrytiya i kulturnyye svyazi kompleksa). *Stratum plus*, 5, p. 113-131.
- Komar, A. V. 2017c. Mezhdru Rusyu i Khazariyey: Dneprovskoye Levoberezhye IX veka v svete sovremennoy arkheologii. In: Nagirnyy, V. (ed.). *Colloquia Russica. Series I*. Krakow, 7: Rus' and the world of the nomads (the second half of 9th—16th century), p. 31-43.
- Komar, A. V., Sukhobokov, O. V. 2004. Gorodishche «Monastyrishche» i drevnerusskiy Romen: problema preymenosti. In: Motsya, O. P. (ed.). *Starodavnii Iskorosten i slov'ianski hrady VIII—X st.* Kyiv: Korvin pres, p. 159-173.
- Komar, A. V., Strelnik, M. A. 2011. «Repressirovanny» klad: kompleks yuvelirnykh izdeliy VIII v. iz nakhodki u s. Fotovizh. *Stratum plus*, 5, p. 143-164.
- Kruts, V. A., Kubyshev, A. I., Sukhobokov, O. V. 1973. Issledovaniya Dneprovskoy ekspeditsii. In: Rybakov, B. A. (ed.). *Arkheologicheskiye otkrytiya 1972 g.* Moskva: Nauka, p. 296-297.
- Kuleshov, V. S. 2011. Khronologiya obrashcheniya monet Khalifata v Vostochnoy Evrope (VIII—IX vv.). In: Kalinin, V. A. (ed.). *XVI Vserossiyskaya numizmaticheskaya konferentsiya (Sankt-Peterburg, Repino, 18—23 aprelya 2011 goda)*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, p. 46-48.
- Kuleshov, V. S. 2016. Periodizatsiya monetnogo obrashcheniya serediny VIII — nachala XI v. v Vostochnoy Evrope i dinamika ekonomicheskikh svyazey drevneyshikh russkikh družhin. *Upravlencheskoye konsultirovaniye*, 2, p. 169-179.
- Lyapushkin, I. I. 1958. *Novotroitskoye gorodishche: O kulture vostochnykh slavyan v epokhu slozheniya Kievskogo gosudarstva*. Moskva; Leningrad: Nauka. Materialy i issledovaniya po arheologii SSSR, 74.
- Lvova, Z. A., 1970. Steklyannyye busy Staroy Ladogi. II: Proiskhozhdeniye bus. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 12, p. 89-111.
- Makarova, T. I., Pletneva, S. A. 2002. K voprosu o rastitel'nom ornamente v metalloplastike Khazarskogo kaganata. *Trudy GIM*, 135: Povolzhye i sopredelnyye territorii v sredniye veka, p. 107-114.
- Mastykova, A. V. 1991. Tipologiya bus iz pogrebeniy Mayatskogo selishcha. In: Vinnikov, A. Z., Afanasyev, G. E. *Kul'tovyye komplekсы Mayatskogo selishcha*. Voronezh: VGU, p. 170-182.
- Mykhailyna, L. P. 2007. *Slov'iany VIII—IX st. mizh Dni-prom i Karpatamy*. Kyiv: IA NANU.
- Orlov, R. S. 1970. Issledovaniye ranneslavyanskikh pamyatnikov na Kievshchine. *Arkheologicheskiye otkrytiya 1969 g.*, s. 264-265.
- Orlov, R. S. 1972a. Poselennia z keramikoiu volyntsevskogo typu na Kyivshchyni. *Arkheolohichni doslidzhennia na Ukraini v 1969 r.*, IV, p. 236-241.
- Orlov, R. S. 1972b. Rozvidka rannoslavyanskikh pam'iatok poblyzu Kyieva. *Arkheolohiia*, 5, p. 96-106.
- Orlyuk, M. I., Romenets, A. A., Marchenko, A. V., Orlyuk, I. M., Ivashchenko, I. N. 2015. Magnitnoye skloneniye na territorii Ukrainy: rezultaty nablyudeniya i vychisleniya. *Geofizicheskii zhurnal*, 2 (37), p. 73-85.
- Osadchyi, R., Filiuk, O. 1997. Poselennia ostannoio chverti I tys. poblyzu s. Pidhirtsi na Kyivshchyni. In: Androshchuk, F. O. (ed.). *V Mizhnarodna arkheolohichna konferentsiia studentiv ta molodykh vchenykh: Naukovi materialy (Kyiv, 22—24 kvitnia 1997 r.)*. Kyiv, p. 251-254.
- Petrashenko, V. A. 1986. *Otchet Dneprovskoydrevnerusskoy ekspeditsii o raskopkakh poseleniya u s. Khodosovka Kievskoy rayona Kievskoy oblasti v 1985 g.* NA IA NANU, f1985/20.
- Petrashenko, V. O. 1989a. Volyntsevskaya kultura na Pravoberezhnomu Podniprovi (za materialamy Khodosivskoho poselennia). *Arkheolohiia*, 2, p. 32-44.
- Petrashenko, V. A. 1989b. *Otchet Dneprovskoy Drevnerusskoy ekspeditsii o raskopkakh slavyanskogo poseleniya u s. Khodosovka Kievskoy-Svyatoshinskogo r-na Kievskoy obl. v 1988 g.* NA IA NANU, 1988/14v.
- Petrashenko, V. A. 1990. Volyntsevskaya kultura na Pravoberezhnom Podneprovye. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Problemy arkheologii Yuzhnoy Rusi. Materialy istoriko-arkheologicheskogo seminaru «Chernigov i ego okruha v IX—XIII vv.»*, Chernigov, 26—28 sentyabrya 1988 g. Kiev: Naukova dumka, p. 47-50.
- Petrashenko, V. O. 1992. *Slov'ianska keramika VIII—IX st. pravoberezhzhia Serednoho Podniprovia*. Kyiv: Naukova dumka.
- Petrashenko, V. O. 1997. Pam'iatky VIII—IX st. In: Mot-sia, O. P. (ed.). *Pivdenonoruske selo IX—XIII st. (novi pam'iatky materialnoi kultury)*. Kyiv: IZMN, p. 6-19.
- Petrashenko, V. O. 2003. Khronolohiia ta pokhodzhennia serednodniprovs'koi kruzhaln'oi keramiki VIII — pochatku XI st. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Druzhynni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Yevropy VIII—X st.* Chernihiv: Siverianska dumka, p. 125-130.
- Petrashenko, V. A., Vinogradskaya, L. I., Trigubova, A. V. 1990. *Otchet Pridneprovskogo otryada Dneprovskoy drevnerusskoy ekspeditsii o raskopkakh poseleniya u s. Khodosovka Kievskoy obl. i poseleniya u s. Grigorovka Cherkasskoy obl. za 1989 g.* NA IA NANU, 1989/19b.
- Petrashenko, V. O., Koziuba, V. K. 1993. *Arkheolohichni pam'iatky baseinu r. Vity v Kyivskomu Podniprovi*. Kyiv: IA NANU.
- Pletneva, S. A. 1989. *Na slavyano-khazarskom pograni-ichye. Dmitriyevskiy arkheologicheskii kompleks*. Moskva: Nauka.
- Prykhodniuk, O. M. 1975. *Slov'iany na Podilli (VI—VII st. n. e.)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Prykhodniuk, O. M. 1976. Rannoserednovichne slov'ianske poselennia na r. Ros. In: Dovzhenok, V. I. (ed.). *Doslidzhennia z slov'iano-ruskoi arkheolohii*. Kyiv: Naukova dumka, p. 101-119.
- Prykhodniuk, O. M. 1980. *Arkheolohichni pam'iatky Serednoho Podniprovia VI—IX st. n. e.* Kyiv: Naukova dumka.
- Rusakov, O. M., Zagniy, G. F. 1977. *Otchet po teme: «Sozdaniye opornoy shkaly dlya datirovki arkheologicheskikh ob'yektov»*. Kiev. NA IA NANU, f. 12, N 109b.
- Rusakov, O. M., Zagniy, G. F. 1978. Datirovka arkheologicheskikh pamyatnikov arkheomagnitnym metodom. In: Gen-ing, V. F. (ed.). *Ispolzovaniye metodov estestvennykh nauk v arkheologii*. Kiev: Naukova dumka, p. 61-68.
- Rutkovskaya, L. M. 1972. *Otchet o raskopkakh v s. Khodosovka v 1972 g.* NA IA NANU, 1972/103.
- Rutkovskaya, L. M. 1973. Raskopki ranneslavyanskogo mogilnika bliz Kiev. *Arkheologicheskiye otkrytiya 1972 g.*, p. 329.
- Savchenko, E. I. 1986. Krymskiy mogilnik. In: Kamenet-skiy, I. S. (ed.). *Arkheologicheskiye otkrytiya na novostoykakh*. Moskva: Nauka, 1, p. 70-101.
- Savchuk, A. P. 1983. Rannoslavyanske poselennia poblyzu Pereiaslava-Khmelnyskoho. *Arkheolohiia*, 42, p. 88-90.
- Sakhanev, V. V. 1914. Raskopki na Severnom Kavkaze v 1911—1912 gg. *Izvestiya IAK*, 56, p. 75-219.
- Smilenko, A. T. 1965. *Hlodoski skarby*. Kyiv: Naukova dumka.
- Sukhobokov, O. V. 1973. *Otchet o rabotakh bliz s. Khodosovka*. NA IA NANU, 1972/21b.
- Sukhobokov, O. V. 1977. Do pytannia pro pam'iatky volyntsevskogo typu. *Arkheolohiia*, 21, p. 50-66.
- Sukhobokov, O. V., Voznesenskaia, H. A., Pryimak, V. V. 1989. Klad orudyi truda y ukrasheniya yz Bytytskoho horodyshcha. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Drevnye slaviane y Kyevskaia Rus*. Kyev: Naukova dumka, p. 92-105.
- Telegin, D. Ya., Sobotovich, E. V., Kovalyukh, N. N. Radiouglerodnoye datirovaniye arkheologicheskikh materialov. In: Gening, V. F. (ed.). *Ispolzovaniye metodov estestvennykh nauk v arkheologii*. Kiev: Naukova dumka, p. 55-61.

Fonyakova, N. A. 1986. Lotos v rastitel'nom ornamente metallicheskih izdeliy saltovo-mayatskoy kultury VIII—IX vv. *Sovetskaya arkheologiya*, 3, p. 36-47.

Fonyakova (Chuvilo), N. A. 2010. *Prikladnoye iskusstvo Khazarii vtoroy poloviny VIII—X vv. po materialam khudozhestvennoy metalloobrabotki*. Kazan: Institut istorii AN RT.

Shcheglova, O. A. 1987. Saltovskie veshchi na pamyatnikakh volyntsevskogo tipa. In: Pryakhin, A. D. (ed.). *Arkheologicheskiye pamyatniki epokhi zheleza Vostochnoyevropeyskoy lesostepi*. Voronezh: Izdatel'stvo VU, p. 77-83.

Bronk Ramsey, C. 2017. *OxCal 4.3.2*. Available at: <http://c14.arch.ox.ac.uk/oxcal.html>.

Donadini, F., Korte, M., Constable, C. 2009. Geomagnetic field for 0—3 ka. 1: New data sets for global modeling. *Geochemistry, Geophysics, Geosystems*, 10 (6), p. 1-28. Available at: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1029/2008GC002295/epdf>.

Korte, M., Donadini, F., Constable, C. G. 2009. Geomagnetic field for 0—3 ka. 2: A new series of time-varying global models. *Geochemistry, Geophysics, Geosystems* 10 (6), p. 1-28. Available at: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1029/2008GC002297/epdf>.

Lanos, Ph. 2007. Bayesian archaeomagnetic dating: The Rendate software. *Earth: Our Changing Planet. Proceedings of International Association of Geomagnetism and Aeronomy XXIV General Assembly Perugia, Italy 2007*, p. 3050.

Lanos, P., Dufresne, P. 2009. Bayesian Archaeomagnetic and Radiocarbon dating: the RenDate software. *Radiocarbon*, 51 (2) special issue: Radiocarbon and Archaeology, 5th international symposium, Zurich (Suisse), 26—28 March, 2008, P. 1, p. 54.

Le Goff, M., Gallet, Y. 2017. A reappraisal of instrumental magnetic measurements made in Western Europe before AD 1750: confronting historical geomagnetism and archaeomagnetism. *Earth, Planets and Space*, 69 (1), p. 1-9.

Panovska, S., Korte, M., Finlay, C., Constable, C. G. 2015. Limitations in paleomagnetic data and modelling techniques and their impact on Holocene geomagnetic field models. *Geophysical Journal International*, 202, p. 402-418. <http://dx.doi.org/10.1093/gji/ggv137>.

Pavón-Carrasco, F. J., Rodríguez-González, J., Osete, M. L., Torta, J. M. 2011. A Matlab tool for archaeomagnetic dating. *Journal of Archaeological Science*, 38 (2), p. 408-419.

Pavón-Carrasco, F. J., Osete, M. L., Torta, J. M., De Santis, A. 2014. A geomagnetic field model of the Holocene based on archaeomagnetic and lava flow data. *Earth and Planetary Science Letters*, 388, p. 98-109.

Rusakov, O. M., Zagniy, G. F. 1973a. Archaeomagnetic secular variation study in the Ukraine and Moldavia. *Archaeometry*, 15 (1), p. 153-157.

Rusakov, O. M., Zagniy, G. F. 1973b. Intensity of the geomagnetic field in the Ukraine and Moldavia during the past 6000 years. *Archaeometry*, 15 (2), p. 275-285.

O. V. Komar

ARCHAEOLOGICAL AND ARCHAEOMAGNETIC DATING OF THE VOLYNTSEVE CULTURE COMPLEXES FROM KHODOSIVKA SETTLEMENT

In 1972, two ovens from dwellings of the Volyntseve culture were studied with archaeomagnetic method by G. F. Zagnii. Proposed archaeomagnetic dating for the

oven from Khodosivka dwelling 2 («6th century AD») was different from the archaeological date for two centuries, thence both archaeomagnetic dates seemed unreliable and they were never used in archaeological research as a chronological marker for the Volyntseve culture.

The task of this study was to determine whether it is possible to verify old archaeomagnetic data with the help of modern analysis tools and to compare it with recent archaeological datings of the same complexes.

Findings from Khodosivka dwellings 1 and 2 include iron buckle, belt ornament, earring, glass beads of the Saltiv cultural circle and wheel-made pottery of the Saltiv technology, that allows using detailed chronological scale of the Saltiv culture and limiting the chronological framework for dwellings 1 to 790—835 AD and for the stratigraphically earlier dwellings 2 to 740—790 AD.

Analysis of archaeomagnetic data was made with Matlab tool for archaeomagnetic dating software and three global models: ARCH3K.1, SHA.DIF.14K and CALS3K.3. Two versions of the archaeomagnetic data were examined. First version of data (1977) presented only declination and inclination values, calculated with larger number of measured samples accepted; later version (1986) reflects data with fewer samples accepted after the procedure for excluding extreme values and also field intensity values. Comparison showed that the later version of the data is much better consistent with archaeological dates and must be used as basic.

The results of 95 % probability archaeomagnetic dating of the dwelling № 1 in all three used models ARCH3K.1, SHA.DIF.14K and CALS3K.3 are in good agreement with archaeological date: respectively 752—845; 758—855; 678—858 AD. Agreement is less precise in archaeomagnetic dating of the dwelling № 2: respectively 677—784; 702—802; 622—745, 770—814 AD, where only the second part of the time range corresponds to the archaeological dating. However, both new results are acceptable, which means the presence of a chronological error in the local archaeomagnetic curve of G. F. Zagnii and O. M. Rusakov, created for the territory of Ukraine and Moldova. This conclusion means that all Early Mediaeval chronological schemes in archaeology based on this archaeomagnetic curve needs verification of archaeomagnetic data using modern databases and global models.

Keywords: chronology, archaeomagnetism, Volyntseve culture, settlement, Early Mediaeval Slavic archaeology.

Одержано 05.12.2017

КОМАР Олександр Вікторович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда 12, Київ, 04210, Україна, oleksii_komar@iananu.org.ua.

KOMAR Oleksii Viktorovych, PhD, Senior Research Fellow of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingrada ave. 12, Kyiv, 04210, Ukraine, oleksii_komar@iananu.org.ua.

Н. В. Хамайко, Є. Ю. Яніш

АРХЕОЗООЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ ШЕСТОВИЦЬКОГО МОГИЛЬНИКА В КОЛЕКЦІЯХ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ

У статті здійснюється огляд та короткий аналіз археозоологічних матеріалів з досліджень Шестовицького могильника, що зберігаються в Інституті археології НАН України.

Ключові слова: Давня Русь, Шестовиця, могильник, археозоологічні матеріали, предмети з кістки, остеологічні рештки, видовий склад, сліди штучного впливу, вікова структура, анатомічний спектр.

Шестовиця — широко відома археологічна пам'ятка складної структури. Два городища різних хронологічних етапів з прилеглими неукріпленими посадами на надзаплавній терасі, а також синхронне неукріплене поселення в заплаві Десни в результаті тривалих археологічних розкопок дали доволі об'ємний і показовий матеріал для досліджень історії та археології Давньої Русі. Однак набагато більше відома ця пам'ятка завдяки матеріалам розкопок могильників, що супроводжували поселення.

Могильник Шестовиці складається з двох окремих частин — заплавної та терасової з трьома групами насипів у кожній (Хамайко 2004). Загалом тут досліджено 165 курганів¹, переважна частина яких належить до періоду розквіту поселення, середини X — початку XI ст., — часу, коли поховальний обряд трансформувався і виявляв найбільшу різноманітність, як конструктивно, так і за складом супутнього інвентарю. Тут присутні кремації на стороні в урнах чи без них, кремації на місці, інгумації у великих ямах з супутнім інвентарем, найяскравіші — багаті камерні поховання, часто парні та / або в суп-

роводі коня, нарешті, без- чи малоінвентарні поховання в простих могилах християнського обряду, усі ці ознаки демонструють присутність на пам'ятці поліетнічного складу населення і відбивають розмаїття та зміни його релігійних пріоритетів.

Історія формування колекції. Через тривалий час розкопок і значну кількість дослідників із різних наукових установ, задіяних у них, знахідки з Шестовицького археологічного комплексу опинилися у кількох місцях. Переважна більшість матеріалів зберігається в Інституті археології НАН України (Київ) та Чернігівському історичному музеї ім. В. В. Тарновського. Київська частина включає колекції, що походять з розкопок Я. В. Станкевича 1946 р. (1962) та Д. І. Бліфельда 1948, 1956—1958 рр. (1977), а також розвідок О. О. Попка 1947 р. (1971, с. 133—134) та І. І. Ляпушкіна 1947 р. (1952, с. 298). Археозоологічні матеріали присутні у колекції № 37 Наукових фондів та експозиції Археологічного музею Інституту археології, сформованій з матеріалів стаціонарних розкопок пам'ятки.

Частину знахідок з поховань представлено остеологічними рештками та археологічними артефактами, виготовленими з тваринної кістки. Отримані науковими археологічними розкопками, із зафіксованим супутнім контекстом, такі знахідки є важливою складовою колекції, яка може надати цінну інформацію про пам'ятку, не відображену в інших типах джерел.

Усього за польовою документацією та публікаціями відомо 50 могил з такими знахідками. Остеологічні рештки та предмети з кістки визначалися здебільшого авторами розкопок або ж ситуативно консультаціями з фаховими

1. Більшість враховано у статистичній вибірці Ю. М. Ситого (2006).

Рис. 1. Кістяк kota свійського, курган 69 (47 (52), 1957 р.)

зоологами, і тільки матеріал з розкопок 1940—1950-х рр. був опрацьований фахово, переважно В. І. Бібіковою, співробітницею Інституту зоології ім. І. Шмальгаузена АН УРСР. Утім, ніякого звіту за цими дослідженнями, ані наукової публікації не збереглося, а вся доступна інформація про остеологічні матеріали походить з рукопису та публікації Д. І. Бліфельда (1963; 1977). Усього було визначено кістки з 35 поховань Шестовицького могильника, однак, тут йдеться виключно про анатомічні рештки тварин, але не артефакти з кістки. До того ж, Д. І. Бліфельд зазначав, що частина таких знахідок уже на момент роботи з колекцією В. І. Бібікової була відсутня (Бліфельд 1977, с. 23). Визначений нею матеріал також не весь потрапив до фондової колекції, особливо слабо порівняно з даними публікації та рукопису представлена частина остеологічних решток без слідів обробки — залишки їжі та жертвних тварин, саме та частина, що була оброблена В. І. Бібіковою. Відтак, інформація про рештки тварин з шестовицьких поховань, уміщена в працях Д. І. Бліфельда, є унікальною. Повніше збереглися готові вироби з тваринної кістки — речі особистого вжитку, які належать до категорії археологічних артефактів і отримали більшу увагу науковців, і які, проте, не опрацьовувалися фаховим зоологом. Відтак, основна мета цієї публікації — встановити археозоологічний потенціал збереженої частини колекції.

Загальна характеристика. Нині в колекції наявні археозоологічні знахідки з 28 похо-

вань і три депаспортизовані кістки. Усі вони належать до категорії «ритуально використаних», оскільки походять з могил, і поділяються на кілька категорій:

1) *жертвні тварини*, які супроводжують похованого — зазвичай це скелети тварин, покладених у поховання. У публікації Д. І. Бліфельда є інформація про випадки знаходження кістяків коня та собаки (чи принаймні, їхніх частин), що виявлені у цілому ряді поховань (Бліфельд 1977, с. 24—25), однак, до колекції вони не потрапили. Є лише відносно повно збережений кістяк kota свійського з кургану 69 (польовий № 47 (52), розкопки 1957 р.) (рис. 1);

2) *рештки тризни та їжі, покладеної в могилу*, належать до категорії кухонних решток, про що свідчить набір кісток з м'ясних частин туш (ребра, хребці, лопатка, таз, плече, передпліччя, гомілка), а також подрібненість кісток, і наявність в деяких випадках порізів чи зарубок, залишених на них під час оброблення туші;

3) *особисті речі небіжчиків*, виготовлені з тваринної кістки — речі повсякденного вжитку (гребінці, швайки (інший усталений термін — кочедики), гольник, обойма, руків'я та футляр шила), амулети та предмети для гри (гральні бабки) (рис. 3—7).

За ступенем обробки вони коливаються від кісток без будь-якого впливу або зі слідами мінімального втручання до складних ремісничих виробів.

Загалом вибірка нараховує 454 кістки і фрагменти тваринного походження. Збере-

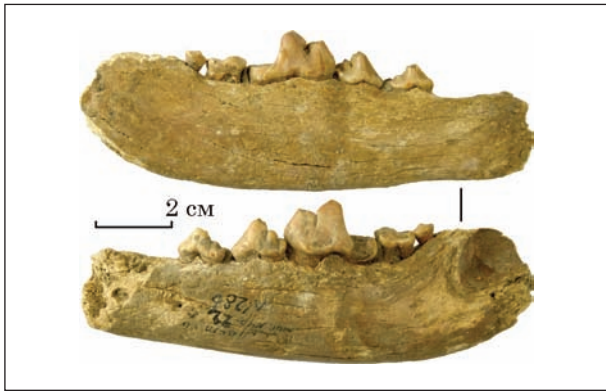

Рис. 2. Фрагмент нижньої щелепи собаки свійського, курган 21 (22 (121), 1956 р.)

Рис. 3. Довгі кістки кінцівок гризуна, курган 107 (1(86), 1956 р.)

Рис. 4. Кістяні вироби з Шестовицького некрополю: 1, 3, 4 — швайки (кочедики); 2, 4, 5, 7, 8, 10 — гребінці; 9a, 9b — невизначені предмети; 11 — рештки гребінця в ґрунті; 12 — фрагмент трубочки (1, 8 — курган 46 (2, 1946 р.); 2, 4, 5 — курган 92 (9 (69), 1956 р.); 3, 7 — курган 9 (10 (62), 1956 р.); 6 — курган 141 (3 (з), 1957 р.); 9a, 9b — курган 94 (13 (75), 1956 р.); 10 — курган 60 (38 (46), 1957 р.); 11 — курган 98 (6, 1946 р.); курган 118 (74 (108), 1958 р.)

женість матеріалу переважно гарна, в середньому 4 бали за 5-бальною шкалою (Антипина 2004), однак подрібнення кісток вплинуло на можливість їх визначення. Усі не визна-

чені до виду фрагменти належали ссавцям і становили 23,9 % від загальної кількості кісток ссавців та 16 % від усіх кісток, наявних у колекції.

Рис. 5. Кістяні вироби з Шестовицького некрополю: 1, 2 — гребінці; 3 — гольник; 4 — амулет (1 — курган 78 (56 (63), 1958 р.); 2, 4 — курган 21 (22 (121), 1956 р.); 3 — курган 100 (65 (83), 1958 р.)

Застосована методика. Видовий склад тварин визначено шляхом порівняння кісткових решток з екземплярами сучасних і субфосильних видів з порівняльної остеологічної колекції Національного науково-природничого музею НАН України, а також Зоологічного музею Київського національного університету імені Т. Шевченка. Розміри кісток вимірювалися штангенциркулем з точністю до 1,0 мм за методикою фон Дріш (Driesch 1976). Статистичну обробку виконано у програмі PAST.

Номери курганів подано з подвійною нумерацією — за каталогом у публікації Д. І. Бліфельда (1977, с. 114—189) та у дужках — за звітною документацією, оскільки колекційний опис Наукових фондів створено на її основі.

Видовий склад. Усього зареєстровано представників 11 видів ссавців, що належать до трьох рядів: ряд Парнокопитні (Artiodactyla) — родина Бикові (Bovidae), родина Оленеві (Cervidae), родина Свиневі (Suidae); ряд Непарнокопитні — родина Коневі (Equidae); ряд Хижі (Carnivora) — родина Ведмедеві (Ursidae), ро-

дина Псові (Canidae) та родина Котові (Felidae), а також надряд Гризуни (Rodentia) (табл. 1).

Кістки свійських ссавців становлять 68,3 % від усіх визначених до виду кісток ссавців. При цьому, якщо був очевидний збіг (розмір, стан збереженості, вікові характеристики), враховувалась кількість особин. Так, наприклад, кістки скелету kota враховані як одна особина. Можна припускати, що їхній процент був би більшим за умови повного видового визначення археозоологічних решток, оскільки не всі з них присутні в колекції.

З диких ссавців виявлено кісткові залишки оленя благородного (*Cervus elafus*) (рис. 4: 1—12; 5: 1, 2; 6: 1—6; 7: 2, 4—6; 8: 2), ведмедя бурого (*Ursus arctos*) (рис. 5: 4) і бобра (*Castor fiber*) (рис. 7: 3). У матеріалі з кургану 107 (за звітом — курган 1 (86), розкопки 1956 р.) виявлено 4 кістки великого гризуна, які також належали одній особині (рис. 3). Рештки оленя благородного представлено тільки роговими виробами, необроблені кістки або роги серед знахідок з поховань відсутні.

Таблиця 1. Видовий склад тварин з розкопок могильника Шестовиця, абсолютне число визначених кісток

Археологічні об'єкти			Рік досліджень	Види														Разом	Особини	
Група	Курган			Ссавці										Не визначені		Птахи				Молюск
	Каталог 1977 р.	Польовий опис		Бик до-машній	Кінь до-машній	Свиня до-машня	ДРХ	Коза до-машня	Собака до-машній	Кіт до-машній	Олень благородний	Ведміль бурий	Бобер	Гризун	Крупні	Дрібні й середні	Курка домашня			
I	9	10 (62)	1956	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	1
I	21	22 (121)	1956	10	—	—	—	1	—	—	3	1	—	—	—	—	—	—	16	6
I	28	18 (15)	1956	—	—	—	—	—	—	—	7	—	—	—	—	—	—	—	7	2
I	38 (п. 1)	32 (23) / 1	1957	—	—	2	—	—	—	—	2	—	—	—	48	—	—	—	52	1
I	38 (п. 4)	32 (23) / 4	1957	—	—	—	7	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11	5
I	40	27 (28)	1957	—	—	—	—	—	—	—	7	—	—	—	—	—	—	—	7	1
I	41	28 (25)	1957	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	5	—	19	—	—	26	4
I	46	2	1946	—	—	—	—	—	—	—	10	—	—	—	—	—	—	—	10	4
I	60	38 (46)	1957	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	1
I	61 (п. 1)	52 (51) / 1	1957	—	—	—	2	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	30	6
I	61 (п. 4)	52 (51) / 4	1957	1	—	—	—	—	—	—	6	—	—	—	3	—	—	—	15	4
I	66	41 (55)	1957	—	—	—	8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	1
I	69	47 (52)	1957	1	—	—	—	—	—	111	—	—	—	—	—	—	—	—	122	3
I	72	49 (66)	1957	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	30	—	30	1
I	78	56 (63)	1958	—	—	—	—	—	—	—	22	—	—	—	—	—	—	—	22	1
I	83	9	1948	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	1
I	88	12 (73)	1956	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1
I	92	9 (69)	1956	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	—	—	—	2	2
I	94	13 (75)	1956	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	2	—	—	—	3	3
I	96	57 (84)	1958	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1
I	98	6	1946	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	1
I	100	65 (83)	1958	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1
I	107	1 (86)	1956	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	2
II	112	4 (93)	1956	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	1
II	114	6	1948	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1
III	118	74 (108)	1958	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	1
III	120	85 (114)	1958	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	73	1
V	141	3 (3)	1957	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	1
Разом			14	6	4	17	4	1	111	67	1	1	4	60	12	44	103	5	454	61
Без паспорта																				

Рис. 6. Кістяні вироби з Шестовицького некрополю: 1 — фрагменти гребінця; 2 — фрагмент руків'я; 3, 4, 6 — декоровані накладки; 5 — накладка з насічками на тильній поверхні (1, 3 — курган 28 (18 (15), 1956 р.); 2, 4—6 — курган 40 (27 (28), 1957 р.)

Зі свійської худоби в колекції є кістки бика (*Bos taurus* L.), коня (*Equus caballus* L.), свині (*Sus scrofa domesticus* L.), вівиці (*Ovisaries* L.) та кози (*Capra hircus* L.). Оскільки кістки вівиці й кози дуже близькі морфологічно, у разі, коли матеріал дуже фрагментований або на кістках відсутні діагностичні ознаки, їх віднесено до категорії «дрібна рогата худоба» (ДРХ). Оскільки остеологічна колекція представлена не кухонними, а ритуальними залишками, не доцільно розраховувати співвідношення видів, присутніх у раціоні. Однак видова характеристика тварин цілком зіставна з археозоологічними рештками синхронних поселень.

Серед знахідок з кургану 69 (47 (52) за польовою нумерацією, розкопки 1957 р.) було виявлено майже повний скелет kota свійського (*Felis silvestris catus* L.) (рис. 1), а в кургані 21 (за польовою нумерацією 22 (121), розкопки 1956 р.) — фрагмент нижньої щелепи собаки свійського (*Canis lupus familiaris* L.) (рис. 2). Морфометричні дані примушують навіть припускати, що щелепа могла належати вовку (*Canis lupus* L.) або ж якомусь варіанту помісі вовка і собаки, але це питання потребує подальшого дослідження.

Найбільше видове різноманіття зареєстровано в матеріалах з двох поховань: кургані 21 (по-

льовий № 22 (121), розкопки 1956 р.) та похованні 1 з кургану 61 (польовий № 52 (51), 1956 р.). У кургані 21 наявні рештки п'яти видів тварин — свійських бика, коня та собаки, а також ведмедя бурого (амулет) та оленя благородного (кістяний гребінь з накладками) (рис. 3: 2, 4). У похованні 1 кургану 61 — коня свійського, ДРХ, курки свійської та бобра (амулет) (рис. 7: 3). У похованні 4 з кургану 61 (польовий № 52 (51), розкопки 1957 р.) наявні чотири види тварин — бика свійського, невизначеної до виду крупної тварини, перлівниці товстостінної (рис. 9), а також вироби з рогу оленя (швайка-кочедик, гребінь, футляр та руків'я пила) (рис. 7: 4—6). Рештки трьох видів присутні в кургані 69 (польовий № 47 (52), розкопки 1957 р.) — бика і kota свійських (рис. 1) та фрагменти обгорілих кісток зі складу кремації, видову приналежність яких не визначено. По два види присутні в шести похованнях, решта 19 комплексів містила по одному виду (табл. 1).

Свійські види використано переважно як ритуальну їжу та поховальні жертви, виняток становлять лише таранні і невелика трубчаста кістка дрібної рогатої худоби, перші з яких слугували гральними бабками, а друга — основа для гольника. Крім того, в кількох курганах

Рис. 7. Кістяні вироби з Шестовицького некрополю: 1 — гральні бабки; 2 — фрагмент обоймиці; 3 — амулет; 4 — гребінець; 5 — швайка (кочедик); 6 — футляр та руків'я шила курган 61 (52 (51), 1957 р.): 1—3 — поховання 1, 4—6 — поховання 4

були присутні кістки курки свійської (*Gallus gallus domesticus*) і шкаралупа пташиних (очевидно, курячих) яєць. Натомість кісткова тканина диких тварин широко застосована, як сировина для виробів ужиткового призначення — гребінців, швайок (кочедиків), руків'я та футляру для шила. Ще два випадки зафіксували наявність необроблених видів дикої фауни. В одному випадку це були фрагменти ступки перлівниці товстостінної (*Unio crassus*) і ще в одному — довгі кістки гризуна (*Rodentia*).

Сліди зовнішнього впливу на кістки простежуються у випадках ремісничої обробки кісток, оброблення туш тварин, призначених для їжі, слідів дії вогню та погризів іншими тваринами. Всього в матеріалі виявлено 87 кісток, що містять сліди зовнішнього впливу.

Частина кісток зовсім не мають ніяких слідів обробки і представлені скелетами (різної повноти і ступеню збереженості) — це рештки жертвних тварин, супутників небіжчика. Не-

оброблені, але часто фрагментовані, кістки, що представляють лише частину скелета тварини, належать до харчових залишків — тризни або заупокійної їжі, покладеної у поховання разом з небіжчиком. Це кістки з мінімальними слідами впливу (сліди рубання чи різання) або зовсім без них. Дуже незначні сліди обробки або повна їх відсутність простежена і на гральних бабках, виготовлених з астрагалів дрібних копитних (рис. 7: 1; 8: 1). Деякі з них позначені прорізними (чи прошкрябаними) лініями, деякі містять просвердлений отвір. Такі самі мінімальні сліди обробки присутні і на амулетах (рис. 5: 4; 7: 3), де наявні лише отвори для підвішування. Деяко складніший обробці був підданий гольник з трубочастої кістки невеликої тварини (рис. 5: 3). І, нарешті, найскладніші за ступенем обробки (розпарювання, пиляння, різання, шліфування, фігурне різьблення, орнаментування, монтаж тощо) речі — це гребінці з обкладками та футляри до них (рис. 4: 2, 4,

5, 7, 8, 11; 5: 1; 6: 1; 7: 4; 8: 2), швайки-кочедики (рис. 4: 1, 3, 6; 7: 5), руків'я та футляр шила (рис. 7: 6), а також ряд фрагментованих предметів зі складною обробкою та декоруванням (рис. 4: 9—12; 6: 2—6).

Походження частини кісток тварин з кремаційних поховань обумовлює наявність в колекції певної кількості археозоологічних решток зі

слідами впливу високих температур. Ймовірно, це є наслідком кремації померлих разом з супровідним інвентарем, куди частково потрапили також жертвні тварини, супутня їжа або особисті речі небіжчика. Сліди вогню виявлено лише у 57 випадках, що становить 12,6 % від загальної кількості кісток і 64 % від кісток зі слідами штучного впливу (табл. 2). Колір об-

Таблиця 2. Шестовицький могильник, сліди зовнішнього впливу на кістках ссавців і патології

Вид	Сліди						Патології	Разом
	рубання	різання	зубів собак	вогню, колір		обробки		
				чорно-білий	білий			
Свиня свійська	1	—	—	—	1	—	—	2
Олень благородний	—	—	—	—	1	19	—	20
Ведмідь	—	—	—	—	—	1	—	1
Бик свійський	—	1	—	—	—	—	—	1
ДРХ	—	—	1	—	1	5	1	8
Бобер	—	—	—	—	—	1	—	1
Кінь свійський	—	—	—	—	—	—	1	1
ВРХ, не визначено	1	—	—	—	53	—	—	54
Курка свійська	—	—	—	1	—	—	—	1
Разом	2	1	1	1	56	26	2	89

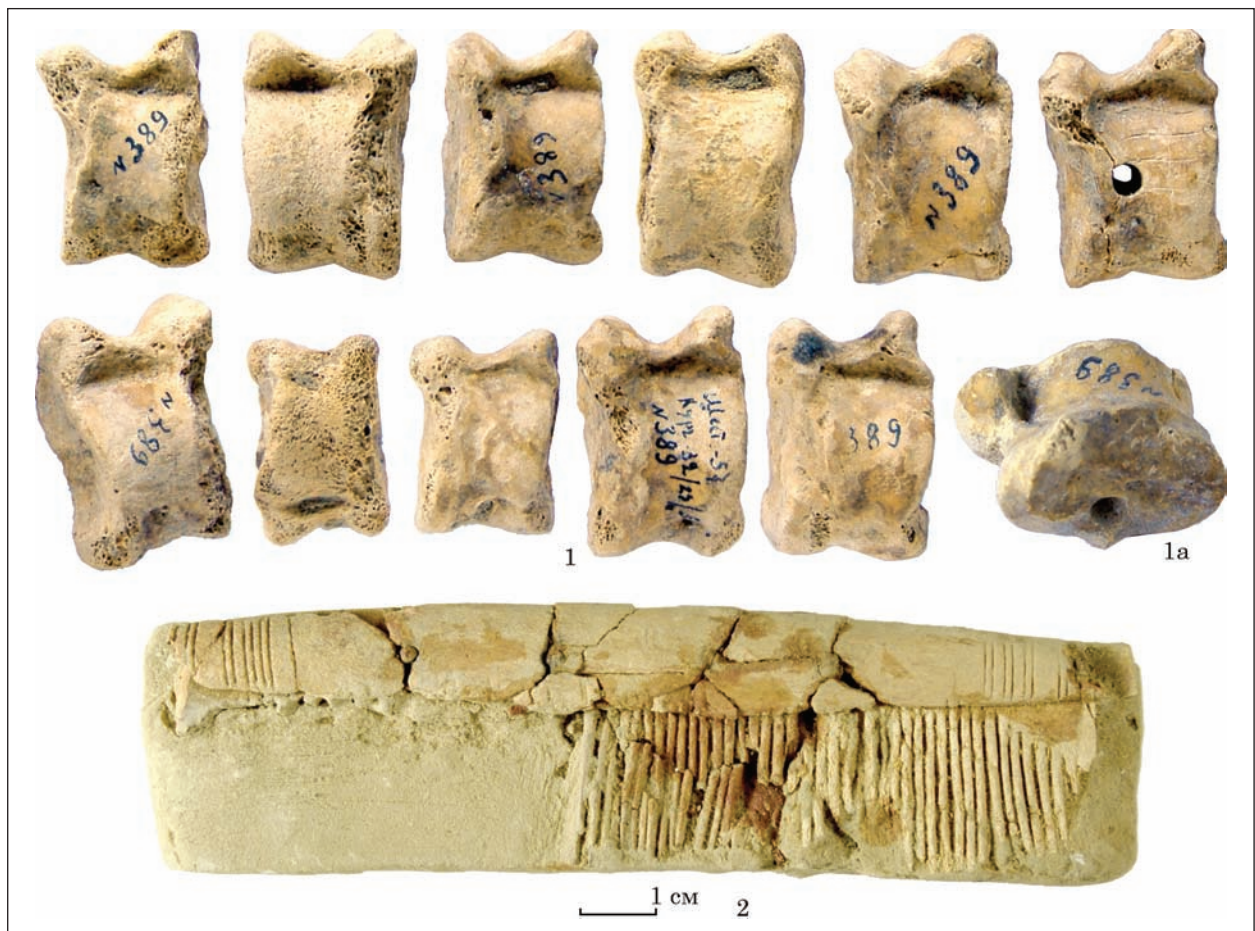

Рис. 8. Кістяні вироби з Шестовицького некрополю: 1 — гральні бабки (1a — одна з бабок, вигляд збоку); 2 — гребінець на моноліті з ґрунту курган 38 (32 (23), 1957 р.): 1 — поховання 4, 2 — поховання 1

Рис. 9. Фрагменти стулки перлівниці товстостінної курган 61 (52 (51), 1957 р.)

Рис. 10. Сліди зовнішнього впливу: 1 — дія високих температур на кістках свині, поховання 1, курган 38 (32 (23), 1957 р.), 2 — погризи собаки на кістках ДРХ, курган 66 (41 (55), 1957 р.)

горілої кістки дає змогу визначити температуру, за якої вона обпеклася (Bredley 2005, р. 43, table 5).

Переважає кількість обгорілих кісток досить сильно кальциновані (рис. 10: 1), відповідно температура, що вплинула на них, в даному випадку була близько 800 °С. Зазвичай таку температуру дає закрите вогнище (зокрема піч), однак подібну температуру може давати й дуже велике багаття, що виглядає логічніше у цьому випадку.

Деякі кістки містять сліди погризів собаками (рис. 10: 2). Як правило, такі відмітки маркують кухонні рештки, однак у даному випадку, можливо, йдеться про залишки тризни.

Виявлені патології. Наявність патологій у тварин дає інформацію, про хвороби, травми і

Таблиця 3. Шестовицький могильник, вікова структура тварин за кістковими рештками ссавців

Види	Вік особини		Разом
	Доросла, <i>Adultus</i>	Молода, <i>Juvenis</i>	
Бик свійський	1	1	2
Свиня свійська	1	—	1
Кінь свійський	3	—	3
ВРХ	—	1	1
ДРХ	—	1	1
Собака	2	—	2
Ведмідь	1	—	1
Олень благородний	17	—	17
Кіт свійський	1	—	1
Курка свійська	2	1	3
Разом	28	4	32

прижиттєве їх використання. У дослідженому матеріалі знайдена кістка ДРХ з патологічними розростаннями, які є наслідком запального процесу, в даному випадку, швидше за все, в результаті травми (рис. 7: 1b). Крім того, на емалі зуба коня є пошкодження, які, ймовірно, з'явилися в результаті вживання певних типів кормів.

Вікова структура. В результаті дослідження виявлено, що серед кісток, для яких можливо коректне визначення віку, зустрічаються залишки як дорослих, так і молодих особин (табл. 3). Вік тварин визначено за ступенем прорізування зубів і ступенем збільшення епіфізів. Усі особини оленя благородного віднесені за замовчуванням до дорослих особин, оскільки рештки цього виду зустрічаються тільки у вигляді виробів. При цьому, розмір рогів, які служили матеріалом для них, повинні бути досить великим, відповідно самі особини були дорослими або субадультними (що менш ймовірно). Решта тварин, кістки яких використано для подальшої обробки, також дорослі. Дорослих свійських тварин використовували і для приготування поміщеної в могили у якості напутньої їжі або тризни. Кістки ж молодих особин належали виключно свійським тваринам, використаним для тризни.

Найбільш точну інформацію про час смерті тварини дає прорізування зубів. На жаль, в даному випадку через брак такої інформації, визначити вік тварин з точністю до місяців не вдалося.

Анатомічний спектр. Проаналізовано кількість різних елементів скелетів ссавців з Шестовицького могильника (табл. 4). Найчастіше в матеріалах з даної археологічної пам'ятки зустрічаються фрагменти рогів оленя, але тільки у вигляді виробів. Для коректного обчислення представлених фрагментів слід враховувати, що у деяких випадках вони могли належати

Таблиця 4. Анатомічний спектр залишків ссавців

Елемент скелета	Бик свій- ський	Кінь свійсь- кий	Свиня свій- ська	ДРХ	Коза свій- ська	Собака свійсь- кий	Вед- мідь бурий	Бо- бер	Кіт свійсь- кий, кісток / особин	Олень благо- родний, кіс- ток / особин	Тварина вели- кого розміру, не визначено	Разом
Pig	—	—	—	—	—	—	—	—	—	32/17	—	32
Верхній зуб	1	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4
Нижній зуб	—	2	1	—	—	—	—	—	—	—	—	3
Нижній зуб (ікло)	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	2
Нижня щелепа	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1
Ребра	1	—	2	—	—	—	—	—	18/1	—	—	21
Хребці	—	—	—	—	—	—	—	—	6/1	—	2	8
Лопатка	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	2
Плечова	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1
Променева	1	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	3
Ліктьова	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
Таз	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1
Таранна	—	—	—	8	4	—	—	1	1	—	—	14
П'ясткова	—	—	—	—	—	—	—	—	4/2	—	—	4
Плюсна	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
Велика стегнова	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	2
П'яточна	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
П фаланга	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
Разом	3	5	4	12	4	2	1	1	34/2	32/17	4	102

одній особині. Тож, якщо кілька кісток виявляють морфологічну і вікову подібність, вони відповідно рахуються, як одна особина. Наприклад, 21 фрагмент ребер належав 4 особинам, при цьому майже повний скелет kota домашнього враховувався як одна особина.

Велика кількість таранних кісток ДРХ, включаючи козу, — результат використання цих кісток як гральних, які до того ж, несуть ритуальну функцію і були спеціально покладені в поховання у якості особистих речей небіжчика. Від хижаків виявлені нижня щелепа та ікло. Ікло, а також таранна кістка бобра, у спеціальній літературі класифікуються як амулети з апотропейною символікою (Тянина 2010—2011). Таким чином, в дослідженому матеріалі простежуються певні переваги у використанні окремих частин тварин стосовно їхнього призначення. Частина кісток, імовірно, є залишками тризни або їжі, покладеної небіжчику в поховання, але будь-які анатомічні уподобання не простежуються, окрім того, що для приготування використовували м'ясні частини туш. Жертовні тварини — супутники небіжчика представлені в колекції непропорційним спектром. Якщо для kota свійського — це майже повний скелет, то кінь і собака представлені виключно зубами та фрагментом щелепи відповідно. Для амулетів використано ікло ведмедя та таранну кістку бобра, для гральних бабок — астрагали ДРХ, а для решти речей особистого вжитку покійників — переважно роги оленя та лише в одному випадку труб-

часту кістку ДРХ. Втім, кількість матеріалу та повнота його збереження не є достатньою для виявлення коректних співвідношень.

Кістки птахів і яєчна шкаралупа належать одному виду — курці свійській (*Gallus domestica*). Рештки молодої свійської курки, також, як і яєчної шкаралупи даного виду, може свідчити на користь наявності на даній пам'ятці птахівництва.

Уламки мушлі молюска належать до виду перлівниці товстостінної (*Unio crassus*). Перлівниця товстостінна мешкає в дрібних річках, віддає перевагу водоймам з швидкою течією на гравійному і кам'янистому ґрунті, але може жити і в водоймах зі спокійнішим рухом води і піщаним ґрунтом. Відповідно, мушля перлівниці з кургану 78 (за звітом — курган 56 (63), 1958 р.) могла бути підібрана поблизу, біля Десни та принесена на поселення до поховання, або принесена спеціально для використання у поховальному ритуалі.

Використання яєць в похованні виглядає як цілеспрямована ритуальна дія, а наявність стулки перлівниці товстостінної дозволяє лише припустити таку можливість, оскільки є одиничним випадком і вимагає подальшого дослідження цього питання. Таким же нез'ясованим моментом поки що є і наявність у похованні кісток гризуна. Можливо, подальше дослідження і вияснення виду особини дасть змогу пояснити його присутність тут.

* * *

Таким чином, слід констатувати, що на сьогодні в колекції збереглося 454 кістки (або їх фрагментів) від мінімум 61 особи. В даному випадку 302 кістки належить ссавцям, 44 — птахам. У колекції присутні 103 фрагменти яєчної шкаралупи (мінімальна кількість — 2 яйця) і 5 фрагментів стулки перлівниці товстостінної (1 особина). Через значну фрагментацію 23,9 % кісток ссавців не було визначено до виду.

Рештки тваринного походження можна розділити на дві групи. Першу (і значну) частину знахідок складають вироби з кістки, в даному випадку з рогів оленя благородного, а також в одному разі — трубчастої кістки ДРХ. Це особисті речі небіжчика. До тієї ж групи належать і кістки, які використовувалися в якості амулетів (ікло ведмеда і таранна кістка бобра), а також, гральні бабки (таранні кістки ДРХ). Другу групу складають кістки тварин, використаних для тризни, або в якості супровідної їжі для померлого (частини туш великої та дрібної рогатої худоби і свиней). Третю — тварини, які виступали в ролі поховальної жертви, що супроводжувала господаря в інший світ (кінь, кіт, собака).

Відкритим залишається питання відносно кісток, що містилися в насипу або навіть в дерні, який покривав курган. Можна було б припустити, що це також свідчення обрядових дій як то поминання чи тризна, однак присутність тут різночасових знахідок — від доби бронзи до сучасності, і навіть окремих фрагментів синхронної похованню кераміки, більше тяжіє до ознак культурного шару. Однак, за можливості проведення абсолютного датування ця проблема могла б бути вирішена.

Вибірка з поховань неповна, до того ж, аналізований матеріал належить тільки частині могильника, однак незначний видовий спектр даних видів і їх відсутність серед харчових залишків може свідчити про неістотне значення полювання у харчуванні місцевого населення. Принаймні, це однозначно стосується приготування їжі для поховальних ритуалів. Речі ж особистого ужитку, навпаки, виготовлено переважно з рогу оленя, що вказує на все ще високу потребу тогочасного суспільства у сировині з представників дикої фауни. Виняток становлять амулети з кісток бобра та ведмеда. У даному випадку — це таранна кістка та ікло відповідно, тож походити вони могли виключно з упольованих тварин. Розподіл видів тварин за типом їх використання відображає стабільну картину присутності цих видів в життєдіяльності давньоруського населення. Очевидно, що полювання мало місце в тогочасному суспільстві, про це свідчать і археозоологічні матеріали (хоча і доволі рідкісні) давньоруських пам'яток, і письмові згадки. Однак, воно не відігравало ключової ролі у забезпеченні продуктами харчування. Тому, коли хтось із членів общини помирав, для здійснення ритуалу поховання

не треба було спеціально йти на полювання, щоб добути дичину, призначену для тризни чи напутньої їжі небіжчику. Для цього слугували свійські тварини, завжди наявні в сільському господарстві і доступні для забою в будь-який час.

З огляду на екологічні уподобання видів, можна зробити попередні реконструкції ландшафту в зазначену історичну добу. Так, олень благородний живе в доволі розмаїтому ареалі від широколистяних лісів до напівпустель, надає перевагу широколистяним лісам. Але цілком імовірно припустити, що роги оленя походили не від місцевих тварин, а потрапили на поселення уже як готові вироби. Бурий ведмідь також за можливості мешкає в досить густих лісах, часто з буреломами, але може жити і на більш відкритих ділянках, в лісостепу. Бобер пристосований до напівводного способу життя, обирає спокійні водойми, поблизу яких є зарості дерево-чагарникової рослинності з м'яких листяних порід, а також велика кількість водної та прибережної трав'янистої рослинності, складової їх раціону. Для таких видів домашніх тварин як ВРХ, кінь і вівця необхідні досить великі відкриті простори для пасовищ.

В історичні часи бурий ведмідь був звичайним звіром на всій території Європи. Олені та ведмеді досі інколи реєструються на території поліського Лівобережжя, особливо в північній його частині, до якої і належить Шестовиця. Бобер також доволі розповсюджена тварина в цій зоні. А кінь, ВРХ і ДРХ є традиційними свійськими тваринами як для сьогодення, так і для історичного періоду, зокрема, середньовіччя.

Висновки.

1. Основна частина археозоологічних матеріалів некрополя Шестовиці являє собою кістки з «ритуальних комплексів», а отже, належить до елементів поховальної обрядності комплексу.

2. Рештки тваринного походження можна розділити на три групи: особисті речі покійника (включаючи вироби з кістки, амулети і предмети для гри), харчові залишки (тризна і супровідна їжа небіжчика) та жертвні тварини.

3. У дослідженому матеріалі простежуються певні переваги у використанні окремих частин тварин стосовно їхнього призначення.

4. Видовий склад нараховує 11 видів ссавців (бик свійський, кінь свійський, свиня свійська, вівця свійська і коза свійська, собака свійський, кіт свійський, а також олень благородний, ведмідь бурий, бобер і гризун). З птахів знайдені залишки курки свійської (у тому числі молоді особини), а також фрагменти яєчної шкаралупи. Крім того, виявлено одного молюска — перлівницю товстостінну.

5. Найбільше видове різноманіття наявне в матеріалі з кургану 21 (польовий № 22 (121), розкопки 1956 р.) і похованнях 1 та 4 кургану 61 (польовий № 52 (51), розкопки 1957 р.).

6. Домашні види склали 68,3 % від визначених залишків ссавців. Птахи представлені тільки куркою домашньою. Харчові залишки повністю склалися з домашніх тварин. Жертовні тварини також були домашніми. Наявність диких видів ссавців виключно серед готових виробів і амулетів вказує на те, що полювання не відігравало значної ролі у забезпеченні харчування даного поселення. Роги оленя чи лося, основна сировина для виготовлення виробів з кістки, могли не зніматися з упольованої тварини, а збиратися під час сезонного скидання рогів.

7. У матеріалі з могильника повністю відсутні залишки риб.

8. Моллюск міг потрапити до складу поховального інвентарю як випадково, разом з культурним шаром могильника, так і міг бути покладений у могилу спеціально, з символічним значенням. Так само невизначеною є наявність у похованні кісток гризуна.

9. Можна припустити, що в досліджуваній період навколо поселення і могильника були мішані ліси, з переважно широколистяними породами дерев, досить густі й придатні для проживання оленів чи ведмедів. Бобри маркують наявність стариць, ставків та озер, а також дерево-чагарникової рослинності з м'яких листяних порід та великої кількості водної та прибережної трав'янистої рослинності. Потребу великої рогатої худоби та коней в пасовищах, ймовірно, задовольняв випас на відкритих ділянках тераси та в заплаві Десни, на заливних луках. Там же поповнювали і запас сіна на зиму.

Подяки. Автори висловлюють подяку О. П. Журавльову, Л. В. Горобцю, П. Є. Гольдіну, Д. Ортону, Л. В. Поповій та М. Кублію за допомогу у визначенні матеріалів.

ЛІТЕРАТУРА

Антипина, Е. Е. 2003. Археозоологические исследования: задачи, потенциальные возможности и реальные результаты. В: Антипина, Е. Е., Черных, Е. Н. *Новейшие археозоологические исследования в России*. Москва: Языки славянской культуры, с. 7-34.

Бліфельд, Д. І. 1963. *Шестовицький могильник*. НА ІАНАНУ, ф. 12, № 505.

Бліфельд, Д. І. 1977. *Давньоруські пам'ятки Шестовиці*. Київ: Наукова думка.

Ляпушкін, І. І. 1952. Дослідження Дніпровської лівобережної експедиції 1947—1948 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*, III, с. 285-306.

Попко, О. О. 1971. Слов'янські археологічні пам'ятки у нижній течії Десни. *Середні віки на Україні*, 1, с. 129-140.

Ситий, Ю. М. 2006. До питання про місцезнаходження курганів та курганних груп в ур. Коровель

в с. Шестовиця. В: Толочко, П. П., Коваленко, В. П. (ред.). *Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) IX—X ст.* Матеріали міжнародного польового археологічного семінару (Чернігів, Шестовиця, 20—23 липня 2006 р.). Чернігів: Сіверянська думка, с. 173-186.

Станкевич, Я. В. 1962. Шестовицькое поселение и могильник по материалам раскопок 1946 г. *Краткие сообщения института археологии*, 87: Славяно-русские древности, с. 6-30.

Тянина, Е. А. 2010—2011. Амулеты средневекового Новгорода из зубов и костей животных. *Археологические вести*, 17, с. 159-168.

Хамайко, Н. В. 2004. Дуалізм поселенської структури Шестовицького комплексу. В: Моця, О. П., Звіздецький, Б. А. (ред.). *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст.* Київ: Корвін-пресс, с. 295-302.

Bradley, R. 2005. *The Moon and the Bonfire. An investigation of three stone circles in northeast Scotland*. Edinburgh: Society of Antiquaries of Scotland.

Driesch, A. von den. 1976. *A guide to the measurement of animal bones from archaeological sites*. Harvard University, Peabody Museum of Archaeology and Ethnology. Peabody Museum Bulletin, I.

REFERENCES

Antipina, E. E. 2003. Arkheozoologicheskie issledovaniia: zadachi, potentsialnye vozmozhnosti i realnye rezultaty. In: Antipina, E. E., Chernykh, E. N. *Noveishie arkheozoologicheskie issledovaniia v Rossii*. Moskva: Yazyki slavianskoi kultury, s. 7-34.

Blifeld, D. I. 1963. *Shestovytskyi mohyl'nyk*. NA IANANU, f. 12, N 505.

Blifeld, D. I. 1977. *Davniorski pamiatky Shestovytsi*. Kyiv: Naukova dumka.

Liapushkin, I. I. 1952. Doslidzhennia Dniprovskoi livoberezhnoi ekspeditsii 1947—1948 rr. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, III, s. 285-306.

Popko, O. O. 1971. *Slovianski arkheolohichni pamiatky u nyzhnii techii Desny. Seredni viki na Ukraini*, 1, s. 129-140.

Sytyi, Yu. M. 2006. Do pytannia pro mistseznakhodzhennia kurhaniv ta kurhannykh hrup v ur. Korovel v s. Shestovytsia. In: Tolochko, P. P., Kovalenko, V. P. (ed.). *Rus na perekhresti svitiv (mizhnarodni vplyvy na formuvannia Davnoruskoj derzhavy) IX—X st.* Materialy mizhnarodnoho poliovoho arkheolohichnoho seminaru (Chernihiv, Shestovytsia, 20—23 lypnia 2006 r.). Chernihiv: Siverianska dumka, s. 173-186.

Stankevich, Ia. V. 1962. Shestovitskoe poselenie i mogilnik po materialam raskopok 1946 g. *Kratkie soobshcheniia instituta arkheologii*, 87: Slaviano-russkie drevnosti, s. 6-30.

Tianina, E. A. 2010—2011. Amulety srednevekovogo Novgoroda iz zubov i koster zhivotnykh. *Arkheologicheskie vesti*, 17, s. 159-168.

Khamaiko, N. V. 2004. Dualizm poselenskoj struktury Shestovitskoho kompleksu. In: Motsia, O. P., Zvizdetskyi, B. A. (eds.). *Starodavnii Iskorosten i slovianski hrady VIII—X st.* Zbirnyk naukovykh statei. Kyiv: Korvin-press, s. 295-302.

Bradley, R. 2005. *The Moon and the Bonfire. An investigation of three stone circles in northeast Scotland*. Edinburgh: Society of Antiquaries of Scotland.

Driesch, A. von den. 1976. *A guide to the measurement of animal bones from archaeological sites*. Harvard University, Peabody Museum of Archaeology and Ethnology. Peabody Museum Bulletin, I.

N. V. Khamaiko, Ye. Yu. Yanish

ARCHAEOZOOLOGICAL MATERIALS FROM SHESTOVYTSIA NECROPOLIS IN THE COLLECTIONS OF THE INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY

A long-term archaeological study at Shestovytsia necropolis accumulated a significant collection, an important part of which are archaeozoological materials. Most of the finds are stored at the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine. V. I. Bibikova determined the bones from 35 Shestovytsia's burial mounds, excavated in the 1940s—1950s and published by D. I. Blifeld. Currently in the collection, there are osteological remains from 28 complexes and 3 bones without the catalogue numbers, they were identified by Ye. Yu. Yanish. The sample from this site includes 454 fragments of animal origin from 61 individuals minimum.

All animal remains belong to the category of «ritually used», because they originate from inventory of burials. These are the animal for sacrifice buried along with the human body, the remains of funeral feast and of food placed into the grave, and the personal belongings of the dead, i. e. things of everyday use (combs, pointed tools (fids or marlinspikes), needle- and awl-cases, etc.), amulets, and gaming pieces. They are ranged by degree of treatment from bones without any treatment to complicated bone products. Animals which bones were used for further treatment were adult species. The bones of young individuals, apparently, belonged to the animals used for funeral feast.

Total of 11 representative mammal species belong to 3 Orders — Artiodactyla: Bovidae family, Cervidae family, Suidae family; Perissodactyla: Equidae family; Carnivora: Canidae family and Ursidae family; and also Rodentia. In addition, in several graves, chicken bones (*Gallus gallusdomesticus*), bird's (obviously chicken) eggs, as well as the shell of the *Unio crassus*

were detected. There are no fish remains in the materials from the necropolis. Domestic species accounted for 68.3 % of the determined mammalian remains. The largest variety is registered in the materials from the burial mound 21 (the mound 22 (121), according to the report, excavations in 1956) and the burial 1 and 4 of the mound 61 (the mound 52 (51), according to the report, excavations in 1957).

87 bones contain traces of influence: the effects of fire, the traces of chopping, cutting, and gnawing by dogs. In the investigated material, there is a bone of small cattle with pathological enlargements, which are the result of the inflammatory process, in this case, most probably after trauma. In addition, the enamel of the horse's tooth is damaged, which is likely a result of the certain types of feed usage.

Keywords: Old Rus', Shestovytsia, necropolis, archaeozoological materials, bone objects, osteological remains, species composition, traces of artificial influence, age structure, anatomical spectrum.

Одержано 12.12.2017

ХАМАЙКО Наталя Віталіївна, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда 12, Київ, 04210, Україна, natalia_khamaiko@iananu.org.ua.

КНАМАЙКО Natalia, Junior Research Fellow of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalinhrada ave. 12, Kyiv, 04210, Ukraine, natalia_khamaiko@iananu.org.ua.

ЯНИШ Євгенія Юріївна, кандидат біологічних наук, молодший науковий співробітник Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України, вул. Богдана Хмельницького, 15, Київ, 01030, Україна, tinell@ukr.net.

YANISH Yevheniia, PhD in Biology, Junior Research Fellow of the I. I. Schmalhausen Institute of Zoology, the National Academy of Sciences of Ukraine, vul. B. Khmelnytskogo, 15, Kyiv, 01030, Ukraine, tinell@ukr.net.

М. С. Сергєєва

ДЕРЕВ'ЯНІ АРТЕФАКТИ З РАЙКОВЕЦЬКОГО ГОРОДИЩА

Аналіз дерев'яних артефактів з Райковецького городища уможливив визначити деревину — сировину для місцевої деревообробки, використання її для зведення захисних конструкцій і будівель, а також дрібних побутових виробів.

Ключові слова: Давня Русь, Дніпровське правобережжя, Райковецьке городище, деревообробка, ділова деревина.

ВСТУП

Під час розкопок Райковецького городища (нині Бердичівського р-ну Житомирської обл.) у 1929—1935 рр. Т. М. Мовчанівський отримав доволі значну кількість дерева кінця XII — першої половини XIII ст. — від залишків конструкцій захисних споруд, які збереглися відносно задовільно, до дрібних виробів різного призначення. Такі знахідки є важливими для вивчення не тільки матеріальної культури давньоруського населення Дніпровського правобережжя, але й культури Русі загалом. Через зрозумілі причини (за винятком окремих пам'яток, де збереженню дерева сприяє характер ґрунту) виробів з цього матеріалу обмаль. У цьому сенсі матеріалам з Райковецького городища «пощастило», бо воно загинуло у пожежі, і дерево дійшло в обвугленому стані. Це й уможливило звернутися до нього, що важливо для визначення складу ділової деревини і реконструкції місцевих сировинних ресурсів для деревообробки. Вивчення археологічної деревини, як і загалом біоархеологічні студії, розпочалось в Україні нещодавно, проте ці напрями через дедалі більший інтерес до палеоекологічних і біоекономічних аспектів діяльності давнього населення розвиваються доволі інтенсивно.

© М. С. СЕРГЄЄВА, 2018

Т. М. Мовчанівський (б. р.), підбиваючи підсумки вивчення городища, приділив увагу і дерев'яним артефактам, зокрема визначенню деревини деталей конструкцій. Текст дійшов у рукописному вигляді, оскільки 1938 р. вчений був репресований. Завважимо, що це фактично перше звернення до археологічного дерева в українській науці. Пізніше цей рукопис став основою монографії В. К. Гончарова (1950), присвяченої цій пам'ятці, хоча дерево спеціально не вивчалось. Надалі райковецька колекція (зокрема й дерев'яні вироби) була розпорошена по різних музеях, багато чого загубилося. Незначна частка матеріалів зберігається у фондах Інституту археології НАН України. До них і звернемося.

Загалом можна виділити два інформаційні блоки, що стали підґрунтям цієї роботи. Перший блок — це архівні дані, цебто інформація Т. М. Мовчанівського, що переважно стосується деревини будівельних конструкцій. Другий блок становить наше дослідження, виконане за невеличкою колекцією дерев'яних виробів, що зберігається в Наукових фондах Інституту археології. З-поміж них є ручка ножа, фрагмент прядильного гребеня, фрагменти вирізаного і виточеного посуду.

В основі діагностики деревини лежать особливості мікроструктури, характерні для кожного роду дерев. Сутність методу зводиться до вивчення дерева за трьома розрізами, потім результати порівнюються з даними визначників деревини.

Визначники, в яких представлені дані про основні породи дерев Східної Європи, видавалися неодноразово (Сукачев 1940; Гаммерман, Никитин, Николаева 1946; Вихров 1959). За відносно задовільної збереженості структури

дерева його породи можна визначити до роду, іноді до родини.

БУДІВЕЛЬНА ДЕРЕВИНА

Як указувалось, у рукопису Т. М. Мовчанівський (б. р.) надав визначення деревини окремих деталей конструкцій, зокрема згадуються дуб, береза і липа. Березові і дубові конструкції, а також деталі з липи й клена автор пізніше відзначив в опублікованому попередньому огляді дослідженні городища (1935, с. 136).

Основним будівельним матеріалом був дуб. З нього зведена переважна більшість будівельних конструкцій, зафіксована також деталь інтер'єру з дуба — дошка лавки. Але серед деревини, яка має відношення до житлових клітей першого ряду, подекуди також траплялася береза, а серед невизначених уламків конструкцій виявлено липу і клен.

Бердичівський р-н Житомирської обл., де розміщене городище, — це власне лісостепова смуга. Лісостеп правобережного Дніпра більше заліснений порівняно з лівобережною частиною, тож мешканці городища не мали нестачі сировини для деревообробки. Поширення дуба як основної породи формування лісу обумовило його широке використання як ділової деревини і палива. За нашими спостереженнями, дуб виявлено на всіх пам'ятках лісостепоного Дніпровського Лівобережжя, де він суттєво переважає. Отже, перевага цієї деревини на Райковецькому городищі була очікуваною, особливо враховуючи й те, що значення деревини дуба як основного будівельного матеріалу, особливо у фортифікаційних спорудах, доведено і не потребує окремої уваги.

На березовій деревині як будівельному матеріалі варто зупинитись окремо. Її властивості, а саме те, що вона легко піддається гниттю і вразлива до грибкових уражень, особливо у середовищі з підвищеною вологістю, не дуже сприяють її використанню як будівельного лісу. У сучасному дерев'яному будівництві березу іноді використовують у тимчасових або допоміжних спорудах (Плотников 1924, с. 32; Носиков 1955, с. 16), проте її роль незначна. Та все ж факти використання берези у вказаній галузі фіксуються для доби середньовіччя регулярно. Береза трапилася серед колод дерев'яних конструкцій ранньослов'янського Зимнівського городища VI—VII ст. на Волині (Ауліх 1972, с. 11), серед захисних конструкцій давньоруського Вишгорода, XI ст. (Раппопорт 1956, с. 101). Березу використано у конструкції давньоруського колодязя в Автунічах на Чернігівщині — стовпи в нижній її частині, опорах зрубу (Готун 2003, с. 180), частково для спорудження будівлі на поселенні Ліскове 2, теж Чернігівщина (Шекун, Веремейчик 1999, с. 33—34). З цієї деревини виготовлені дошки перекриття будівлі кінця XI ст. на Червоній

(нині Контрактовій) площі, 4 на Київському Подолі (Сагайдак, Занкин, Тимошук 1987, с. 15). Серед зразків дерева з городища Тітчиха боршевської культури Подоння, пов'язаних з будівельними конструкціями, відзначено 15 таких, що належали дубу і один березі (Раскатов 1965, с. 266—267). На Півночі Русі береза зафіксована у Новгороді (Хатер 1999, с. 52) і Городку на Маяті давньоруського часу (Тарабардина 2008, с. 55). Настил між будівлями на березових лагах зафіксований у давньоруському Давид-Городку у Білорусі (Лысенко 1969, с. 367). У Центральній Європі також засвідчено використання берези як будівельного матеріалу, зокрема у Гданьську (Byrska 1955, s. 221; Barnycz-Gurpień 1974, s. 89), є інформація, що у конструкціях X—XI ст. вона посідає друге місце після дуба. Отже, маємо вже достатньо матеріалів, які уможливають розглядати березу як один з видів будівельної сировини.

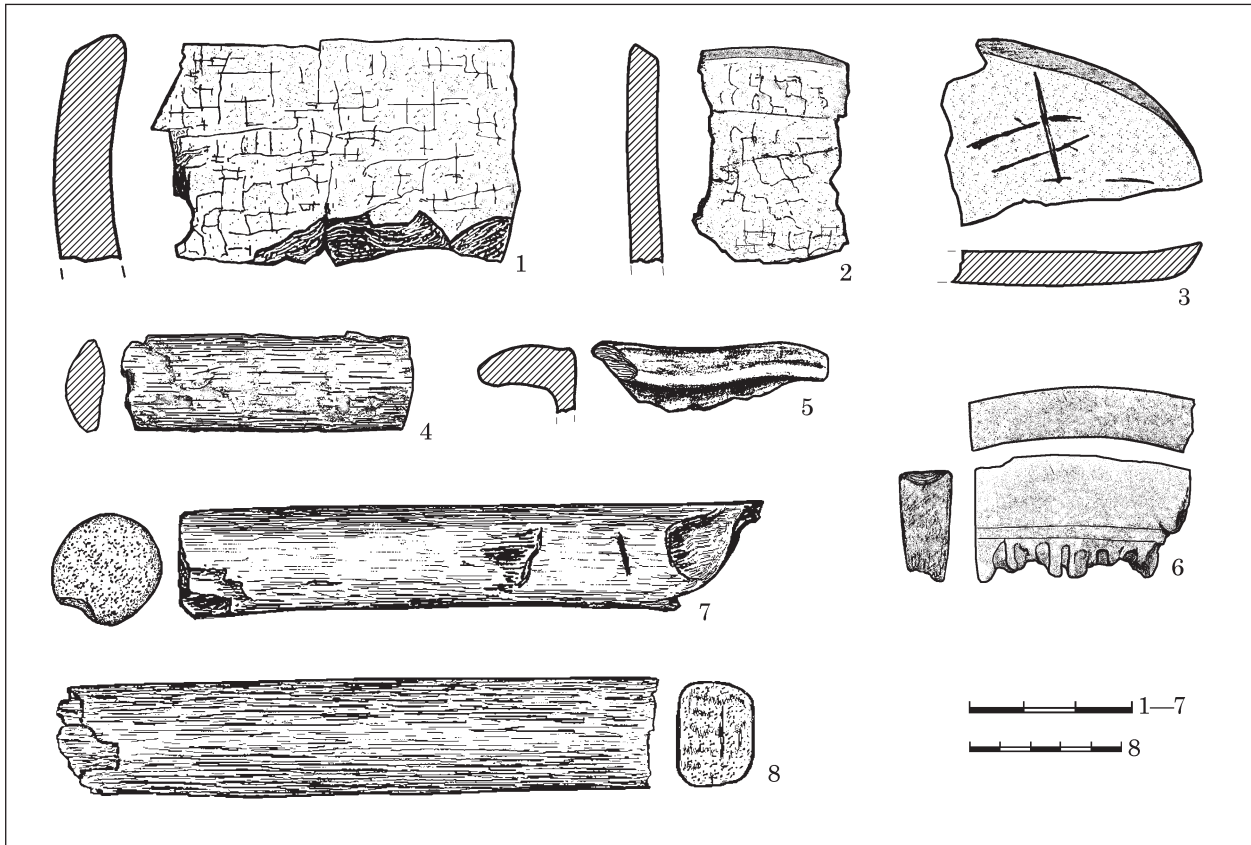
Загалом варто мати на увазі, що використання березової деревини у будівельній справі за доби середньовіччя (зокрема у Давній Русі), хоча й відмічене не часто, фіксується у великому ареалі та протягом тривалого часу. Отже, це дерево могли використовувати як будівельний матеріал, особливо для верхніх вінців споруди або за браку дуба та інших порід дерева, придатних для будівництва. Одним із пояснень може бути доступність березової деревини, що особливо важливо у разі проведення термінових робіт.

Єдиним свідченням використання липи як матеріалу для зведення конструкцій П. О. Раппопорт (1956, с. 105) назвав залишки липових брусів з Райковецького городища. Проте їхня фрагментарність (Мовчанівський б. р., с. 65; 1935, с. 136) унеможливає навіть приблизно інтерпретувати вказані рештки липової деревини. Не виключено, що вони походять від деталей внутрішніх конструкцій. Принаймні таке використання липи є цілком логічним, зважаючи й на те, що вона легко піддається обробці різними інструментами. Липа м'яка і не розтріскується, її легко стругати, обробляти різальними знаряддями. Але вона не придатна для будівництва, оскільки недовговічна, нетривка і піддається деформації, гниттю і враженню грибок.

Є також єдина згадка про залишки кленових брусів, виявлених на Райковецькому городищі, проте без вказівки на джерело інформації (Мовчанівський, 1935, с. 136). Цей факт слід розглядати як виняток, адже ніде на давньоруських пам'ятках клен як будівельна деревина поки що не зафіксований.

ДРІБНІ ВИРОБИ

Щодо дерев'яних виробів з Райковецького городища, то попри чисельність їх нам доступні не багато — лише ті, що потрапили до Науко-

Райковецьке городище. Дерев'яні вироби: 1 — вінця вирізаної товстостінної посудини; 2 — вінця посудини; 3, 5 — фрагменти виточеного посуду; 4 — фрагмент бондарного обруча(?); 6 — фрагмент прядильного гребеня; 7 — руків'я ножа; 8 — фрагмент руків'я лопати (?)

вих фондів Інституту археології. Розглянемо кожен предмет.

Вінця великої товстостінної вирізаної посудини, не профільовані, від глибокої посудини з прямими стінками (рисунок: 1). Товщина стінки 1,0 см. Такий посуд відносять до тарних емкостей для сипких речовин. Подібні походять з гори Киселівка у Києві (Сергеева 2010, рис. 3: 1, 2), Чернігова (Сергеева, Черненко 2016, рис. 4), Воїнської Греблі (Сергеева 2015, рис. 12: 2; 14: 1—6). Їхні стінки зазвичай ще товщі — до 3,0 см, проте трапляються й екземпляри з відносно тонкими стінками. Наприклад, стінки фрагментованої посудини з Колодяжина мали товщину 0,35—0,50 см (Сергеева 2011, с. 99).

Матеріал райковецької посудини визначається як береза. Використання деревини берези з такою метою на інших давньоруських пам'ятках поки що не зафіксовано.

Вінця вирізаної посудини, не профільовані (рисунок: 2). Мабуть, також від посудини циліндричної форми. Стінка завтовшки 0,6 см. Невеликі розміри фрагменту унеможливають визначити призначення посудини. Не відомий і контекст знахідки. Матеріал — вільха.

Денце виточеної посудини, фрагмент. Збереглося графіті, продряпане тонким вістрям: дві паралельні риси перекреслені третьою (рисунок: 3). Матеріал — вільха.

Вінця виточеного блюда, фігурно профільовані (рисунок: 5). Матеріал — вільха.

Гребінь прядильний, фрагмент (рисунок: 6). Зубці пропилені спеціальною пилкою уздовж волокон, ширина пропилю між зубцями становить 1,5 см. Товщина фрагменту 1,0 см. Така товщина вказує, що фрагмент походить від великого гребеня. Такі гребені використовували для чесання льону і конопель. Куделю настромлювали на гребінь і розчісуванні її меншими гребінками (Филиппов 1913, с. 239). Виходячи з розмірів, знахідку можна трактувати як гребінь для куделі. З обох боків уздовж зубців збереглися по дві паралельні лінії, прокреслені тонким лезом або вістрям, імовірно, ножа. Ці лінії маркували лінію зубців і навряд чи призначалися для оздоблення гребеня.

Матеріал гребеня — груша.

Руків'я ножа, обломане з одного боку (рисунок: 7). У перетині майже кругле. Поліроване. Довжина фрагменту 10,8 см, діаметр 1,8 см. Виготовлене з вільхи.

Руків'я лопати (?), фрагмент (рисунок: 8). Довжина обломаного з обох боків фрагменту 19,5 см, перетин 3,4 × 2,8 см. Виготовлений з дуба. Подібні руків'я лопат, виявлені у Києві і Автунічах.

Фрагмент виробу з розколеної уздовж гілки (рисунок: 4), ймовірно, рештки бондарного обруча. Виготовлений з ліщини.

ВИСНОВКИ

Отже, серед деревини — сировини для виготовлення різних речей — представлені місцеві широколистяні породи. Вибір їх становить певний інтерес. Скажімо, виготовлення лопат з дуба є звичним. З цього матеріалу виготовлені лопати з Києва (визначення автора) та Автуничів (Заєць 1995, с. 177).

Матеріал райковецького гребеня — груша є доволі рідкісним прикладом використання деревини плодового дерева у давньоруській деревообробці. Поки що це єдиний гребінь з деревини груші, виявлений на пам'ятках Південної Русі. Проте етнографічні матеріали свідчать, що деревину груші використовували для виготовлення гребенів, і вона посідала друге після клену місце у цій справі (Заикин 1904, с. 39).

Незвичною є перевага виробів з вільхи. Деревина вільхи — однорідна за будовою, м'яка, легка, мало коробиться при всиханні. Вона добре обробляється: ріжеться і полірується. Та попри це на переважній більшості пам'яток Південної Русі, де виявлено виточений посуд, використання для того вільхи поки що майже не зафіксовано. Єдиний приклад — з вільхи виточена невеличка гострореберна мисочка з Колодяжина (Сергеева 1911, с. 102). Доволі багато виточеного з вільхи посуду, що посідає третє місце після посуду з клена та ясеня, виявлено у Новгороді (Колчин 1968, табл. 1). Враховуючи придатні для того властивості цієї деревини, можна припустити, що на Півдні Русі її значення в токарній справі могло бути дещо більшим, ніж це зафіксовано за наявними матеріалами.

Щодо поширення вільхи як матеріалу для виготовлення руків'їв для ножів, то у нас обмаль матеріалів для будь-яких висновків. Описане руків'я з Райковецького городища поки що єдине для Південної Русі. Проте вільха як матеріал для руків'я визначена автором серед визначених київських матеріалів XVII—XVIII ст. (Поштова площа, дослідження 2015 р.).

З ліщини традиційно виготовляли обручі для бондарних виробів, тож цілком слушно трактувати фрагмент з цієї деревини саме як решток обруча. Фрагменти обруча з ліщини виявлені також у Колодяжині (Сергеева 2011, с. 100). Вкажемо, що ліщину в Україні використовували з цією метою до XX ст. (Богомазова 1999, с. 78, 93).

Отже маємо інформацію про використання таких порід як ділової деревини. Це дуб (*Quercus* sp.), вільха (*Alnus* sp.), береза (*Betula* sp.), липа (*Tilia* sp.), груша (*Pyrus* sp.), ліщина (*Corylus* sp.). Вказані породи належать переважно до лісової рослинності за винятком груші — це могло бути що плодове садове дерево, що груша дичка. Отже у різних галузях деревообробки використовували місцеві ресурси.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що загальною стадією вивчення середньовічного викопного вугілля на території України можна охарактеризувати як початкову, цебто як стадію накопичення матеріалу. Отже, висвітлені тут дані розширюють наявну базу з археологічного дерева. Подальше накопичення таких фактів уможливить задіяти їх, разом з іншими, для вивчення палеоекології та господарчої діяльності стародавнього населення Східної Європи, зокрема й населення Давньої Русі.

ЛІТЕРАТУРА

- Ауліх, В. В. 1972. *Зимнівське городище — слов'янська пам'ятка VI—VII ст. н. е. в Західній Волині*. Київ: Наукова думка.
- Богомазова, Т. Г. 1999. *Кустарные деревообрабатывающие промыслы украинцев в конце XIX — начале XX вв. (производство деревянной утвари)*. Санкт-Петербург: Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого.
- Вихров, В. Е. 1959. *Диагностические признаки древесины главнейших лесохозяйственных и лесопромышленных пород СССР*. Москва: АН СССР.
- Гаммерман, А. Ф., Никитин, А. А., Николаева, Т. Л. 1946. *Определитель древесины по микроскопическим признакам с альбомом микрофотографий*. Москва; Ленинград: АН СССР.
- Гончаров, В. К. 1950. *Райковецкое городище*. Киев: АН УССР.
- Готун, І. А. 2003. Типи будівель. В: Моця, О. П. (ред.). *Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель)*. Київ: Шлях, с. 156-182.
- Заєць, М. М. 1995. Заключення про результати обстеження фрагментів деревини з розкопок давньоруського поселення Автуничі. В: Моця, О. П., Коваленко, В. П., Готун, І. А., Шевцова, Л. В., Петраускас, А. В., Сорокін, С. В., Семенюк, Н. В., Барковский, О. А., Васюта, О. О., Кондратьев, І. В. *Звіт про роботи Дніпровської давньоруської експедиції в 1995 р.* НА ІА НАНУ, 1995/9, с. 176-178.
- Заикин, Ф. И. 1904. *Кустарные промыслы Старооскольского уезда Курской губернии*. Курск: Курское губернское земство.
- Колчин, Б. А. 1968. *Новгородские древности. Деревянные изделия*. Москва: Наука. Свод археологических источников, Е 1-55.
- Лысенко, П. Ф. 1969. Раскопки городища древнерусского Давид-Городка в 1967 году. В: Будько, В. Д., Лысенко, П. Ф., Поболь, Л. Д., Чернявский, М. М. (ред.). *Древности Белоруссии: Доклады к конф. по археологии Белоруссии (март 1969)*. Минск: б. и., с. 352-382.
- Мовчанівський, Т. М. Б. р. *Райковецьке феодальне городище*. НА ІА НАНУ, авт. фонд, спр. 11.
- Мовчанівський, Т. М. 1935. Райковецьке городище XI—XIII ст. (попереднє повідомлення про дослідження городища за 1929—1934 рр. *Наукові записки ІМК*, 5—6, с. 125-176).
- Носков, З. А. 1955. *Плотничные и столярные работы*. Киев: Академия архитектуры УССР.
- Плотников, С. И. 1924. *Разработка леса и лесные промыслы*. Москва: Кооперативное издательство.
- Раппопорт, П. А. 1956. *Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв.* Москва; Ленинград: АН СССР. Материалы и исследования по археологии СССР, 52.

- Раскатов, П. Б. 1965. Заключение об исследовании древесины с городища Титчиха. В: Москаленко, А. Н. *Городище Титчиха*. Воронеж: ВГУ, с. 265-266.
- Сагайдак, М. А., Занкин, А. Б., Тимошук, В. Н. 1987. *Отчет Подольской постоянно действующей экспедиции за 1987 год*. НА ІА НАНУ, 1987/26.
- Сергеева, М. С. 2010. Давньоруські дерев'яні вироби з гори Киселівка. *Археологія*, 3, с. 89-94.
- Сергеева, М. С. 2011. Дерев'яні вироби повсякденного вжитку з Колодяжина. *Археологія*, 4, с. 98-107.
- Сергеева, М. С. 2015. *Майстри з обробки дерева та кістки давньоруського міста Воїня*. Київ, Харків: Майдан.
- Сергеева, М. С., Черненко, О. Є. 2016. Дерев'яні вироби з давньоруського Чернігова (матеріали розкопок 2006 р. на території Чернігівського дитинця). *Археологія*, 1, с. 32-42.
- Сукачев, В. Н. 1940. *Определитель древесных пород*. Москва: Гослестехиздат.
- Тарабардина, О. А. 2008. О дендрохронологическом исследовании деревянных сооружений городка на Маяте. *Новгород и Новгородская земля*, 22, с. 53-60.
- Филиппов, Н. А. 1913. *Кустарная промышленность России. Промыслы по обработке дерева*. Санкт-Петербург: Якорь.
- Хатер, Дж. 1999. Использование дерева в средневековом Новгороде — предварительные результаты. *Новгород и Новгородская земля*, 13, с. 46-57.
- Шекун, О. В., Веремейчик, О. М. 1999. *Давньоруське поселення Ліскове*. Чернігів: Деснянська правда.
- Barnycz-Gupieniec, R. 1974. *Drewniane budownictwo mieszkalne w Gdańsku w X—XIII wieku*. Gdańsk: Gdańskie towarzystwo naukowe. Prace komisji archeologicznej, 8.
- Byrska, E. 1955. Budownictwo w gdańskiej dzielnicy rybackiej w XII i XIII wieku. *Studia wszesnośredniowieczne*, 3, s. 217-232.
- Zaiets, M. M. 1995. Zakliuchennia pro rezultaty obstezhenia frahmentiv derevyiny z rozkopok davnoruskoho poselennia Avtunychi. In: Motsia, O. P., Kovalenko, V. P., Hotun, I. A., Shevtsova, L. V., Petrauskas, A. V., Sorokin, S. V., Semeniuk, N. V., Barkovskyi, O. A., Vasiuta, O. O., Kondratiev, I. V. *Zvit pro roboty Dniprovskoi davnoruskoi ekspeditsii v 1995 r.* NA ІА НАНУ, 1995/9, p. 176-178.
- Zaikin, F. I. 1904. *Kustarnye promysly Starooskolskogo uезда Kurskoi gubernii*. Kursk: Kurskoe gubernskoe zemstvo.
- Kolchin, B. A. 1968. *Novgorodskie drevnosti. Dereviannye izdeliia*. Moskva: Nauka. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E 1-55.
- Lysenko, P. F. 1969. Raskopki gorodishcha drevnerusskogo David-Gorodka v 1967 godu. In: Budko, V. D., Lysenko, P. F., Pobol, L. D., Cherniavskii, M. M. (eds). *Drevnosti Belorussii: Doklady k konf. po arkheologii Belorussii (mart 1969)*. Minsk: b. i., p. 352-382.
- Movchanivskyi, T. M. B. r. *Raikovetske feodalne horodyshche*. NA ІА НАНУ, avt. fond, spr. 11.
- Movchanivskyi, T. M. 1935. Raikovetske horodyshche XI—XIII st. (poperednie povidomlennia pro doslidzhennia horodyshcha za 1929—1934 rr. *Naukovi zapysky ІІМК*, 5—6, p. 125-176.
- Nosikov, Z. A. 1955. *Plotnichnyye i stolyarnyye raboty*. Kyiv: Akademiia arkhitektury USSR.
- Plotnikov, S. I. 1924. *Razrabotka lesa i lesnye promysly*. Moskva: Kooperativnoe izdatelstvo.
- Rappoport, P. A. 1956. *Ocherki po istorii russkogo voennogo zodchestva X—XIII vv.* Moskva; Leningrad: AN SSSR. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 52.
- Raskatov, P. B. 1965. Zakliuchenie ob issledovanii drevesiny z Kolodiazhyna. *Arkheolohiia*, 4, p. 98-107.
- Sagaidak, M. A., Zankin, A. B., Timoshchuk, V. N. 1987. *Otchet Podolskoi postoianno deistvuiushchei ekspeditsii za 1987 god*. NA ІА НАНУ, 1987/26.
- Serhieieva, M. S. 2010. Davnoruski dereviani vyroby z hory Kyselivka. *Arkheolohiia*, 3, p. 89-94.
- Serhieieva, M. S. 2011. Dereviani vyroby povsiakdennoho vzhytku z Kolodiazhyna. *Arkheolohiia*, 4, p. 98-107.
- Serhieieva, M. S. 2015. *Maistry z obrobky dereva ta kistky davnoruskoho mista Voinia*. Kyiv; Kharkiv: Mайдан, 2015.
- Serhieieva, M. S., Chernenko, O. Ye. 2016. Dereviani vyroby z davnoruskoho Chernihova (materialy rozkopok 2006 r. na terytorii Chernihivskoho dytyntsia). *Arkheolohiia*, 1, p. 32-42.
- Sukachev, V. N. 1940. *Opredelitel drevesnykh porod*. Moskva: Goslестekhizdat.
- Tarabardina, O. A. 2008. O dendrokronologicheskom issledovanii dereviannykh sooruzhenii gorodka na Maiate. *Novgorod i Novgorodskaiia zemlia*, 22, p. 53-60.
- Filippov, N. A. 1913. *Kustarnaia promyshlennost Rossii. Promysly po obrabotke dereva*. Sankt-Peterburg: Yakor.
- Khater, Dzh. 1999. Ispolzovaniye dereva v srednevekovom Novgorode — predvaritelnye rezultaty. *Novgorod i Novgorodskaiia zemlia*, 13, p. 46-57.
- Shekun, O. V., Veremeichyk, O. M. 1999. *Davnoruske poselennia Lislove*. Chernihiv: Desnianska pravda.
- Barnycz-Gupieniec, R. 1974. *Drewniane budownictwo mieszkalne w Gdańsku w X—XIII wieku*. Gdańsk: Gdańskie towarzystwo naukowe. Prace komisji archeologicznej, 8.
- Byrska, E. 1955. Budownictwo w gdańskiej dzielnicy rybackiej w XII i XIII wieku. *Studia wszesnośredniowieczne*, 3, s. 217-232.

REFERENCES

Aulikh, V. V. 1972. *Zymnivske horodyshche — slovianska pamiatka VI—VII st. n. e. v Zakhidnii Volyni*. Kyiv: Naukova dumka.

Bogomazova, T. G. 1999. *Kustarnye derevoobrabatyvaiushchie promysly ukrainitsev v kontse XIX — nachale XX vv. (proizvodstvo dereviannoi utvari)*. Sankt-Peterburg: Muzei antropologii i etnografii im. Petra Velikogo.

Vikhrov, V. E. 1959. *Diagnostichestkie priznaki drevesiny glavneishikh lesokhoziaistvennykh i lesopromyshlennykh porod SSSR*. Moskva: AN SSSR.

Gammerman, A. F., Nikitin, A. A., Nikolaeva, T. L. 1946. *Opredelitel drevesin po mikroskopicheskim priznakam s al'bomom mikrofotografii*. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Goncharov, V. K. 1950. *Raikovetskoe gorodishche*. Kyiv: AN USSR.

Hotun, I. A. 2003. Typy budivel. In: Motsia, O. P. (ed.). *Selo Kyivskoi Rusi (za materialamy pivdennoruskyykh zemel)*. Kyiv: Shliakh, p. 156—182.

M. S. Serhieieva

WOODEN ARTEFACTS FROM RAIKY HILLFORT

The article deals with a timber used in the wood-working of the population of Raiky hillfort (now Berdychiv Region of Zhytomyr Oblast). Wooden artefacts preserved in the Scientific Repository of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine also were introduced into scientific circulation. The work is based on two information blocks: archival data (the manuscript of T. M. Movchanivskyi) and data on the study of the materials of the Repository carried out by the author.

Archival materials allow us to talk about wood used in construction. The main building material was oak (*Quercus* sp.), birch was also used (*Betula* sp.), and individual details could be made of lime tree (*Tilia* sp.).

A knife handle, a fragmented spinning comb, fragments of carved and turned vessels, a handle of a tool (maybe of a shovel) represent the materials from the Repository. Such species of wood as alder (*Alnus* sp.) for turned and carved vessels and a knife handle, birch (*Betula* sp.) for a fragment of a thick-walled carved ves-

sel, pear for a comb (*Pyrus* sp.), oak (*Quercus* sp.) for a shovel handle (?), and hazel (*Corylus* sp.) for a fragment of a cooperage hoop were identified.

Thus, local resources were used in various areas of wood processing.

The conducted research contribute to the expansion of the existing database on the archaeological wood. In the future, this will allow the use of the information obtained in the context of the study of palaeoeconomy and economic activity of the population of Ancient Rus.

Keywords: Dnipro right bank area, Ancient Rus, Raiky hillfort, wood processing, timber.

Одержано 07.11.2017

СЕРГІЄВА Марина Сергіївна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда 12, Київ, 04210, Україна, serhieieva_maryna@iananu.org.ua.

SERHIEIEVA Maryna Serhiivna, PhD, Senior Research Fellow of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingrada ave. 12, Kyiv, 04210, Ukraine, serhieieva_maryna@iananu.org.ua.